презвитер Оливер Суботић

Информационо контролисано друштво

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

Библиотека
Заклетва животу

Штампање ове књиге омогућио је Регистар националног интернет домена Србије (РНИДС) средствима Програма подршке пројектима популаризације Интернета за 2011. (скраћено: 4ПИ).

РНИДС
Регистар националног
Интернет домена Србије

Уредник
Никола Дробњаковић

ПРЕЗВИТЕР ОЛИВЕР СУБОТИЋ

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНО ДРУШТВО

БЕРНАР
СТАРИ БАНОВЦИ — БЕОГРАД
2011. ГОДИНЕ

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

Посвећено блаженој успомени на деду Миломира,
чија је несебична љубав обележила моје рано детињство

Уводна реч

Када сам пре нешто више од седам година написао први текст на тему друштвених импликација технологија надзора, нисам ни слутио да је то тек почетак и да ће ми та тематика узети велики део енергије у наредном периоду. Све је заправо кренуло негде средином 2003. године, када сам прочитао неколико критичких чланака о проблематици електронског надзора и почео да формирам сопствена гледишта о тој теми. Стицајем околности, недуго потом сам у књижари Задужбине манастира Хиландара упознао једног српског интелектуалца који се активно бавио том проблематиком. Замолио ме је да се придружим тек покренутој иницијативи за одбрану приватности у Србији, у погледу оспоравања најављеног „пројекта“ биометријског система идентификације – тачније, да дам свој допринос из области информационо-комуникационих наука. Позив сам прихватио и недуго потом објавио први у низу текстова...

Дебата о приватности у нашем друштву је брзо добила значајан публицитет, поготово током 2006. године, када се у њу укључио добар део стручне и шире јавности. Учествујући на великом броју округлих столова, стручних конференција и трибина, размењујући мишљења са учесницима, схватио сам да су наметљиви системи личне идентификације становништва само једна карика у веома сложеном ланцу феномена, те да је потребно обухватити далеко шири контекст да би се добила права слика о проблему.

Ова књига представља одговор на ту потребу. Она је заправо технички и стилски дорађена верзија докторске дисертације под називом „Информационо контролисано друштво и његове друштвене импликације“. У њој сам јасно заузео став да је утицај електронског надзора само један пол у сложеној биополитичкој матрици која обухвата једнако важан упоредни утицај мас-медија. Такву позицију сам формирао делом интуитивно, а делом поучен чињеницом да су најмоћније медијске куће у Србији углавном афирмисале системе надзора, а цензурисале активности бораца за приватност. Током израде рада, ишчитавајући релевантну литературу, наишао сам на сличне ставове код неколико аутора, што ме је додатно утврдило у почетном ставу. Иако у свом раду нисам експлицитно именовао тај феномен, он би се могао окарактерисати као *полиоптикон* – комбинована и вишедимензиона делатност електронског надзора (онога што се често карактерише као *паноптикон*) и мас-медија (што се означава термином *синоптикон*) зарад што веће контроле неке популације. Друштво у коме се систематично спроводи таква активност називам *информационо-контролисаним друштвом* (ИКД).

Највећа методолошка тешкоћа приликом израде овог рада била је у захтеву суштинске мултидисциплинарности да би резултати били научно валидни. Иако је дело у највећем обиму социолошког карактера, тема је захтевала де-

таљна проучавања научних радова из области информационо-комуникационих технологија, правне теорије, политикологије, философије, а у завршном делу и неких аспеката који су на граници теологије и социологије.

Ствари се у овој области дешавају прилично брзо, па се на домаћем и светском плану догодило много тога што је повезано са тематиком овог рада, а њиме није обухваћено. У Великој Британији су, примера ради, укинуте биометријске личне карте. У истој земљи се медијски магнат Руперт Мардок појавио на суду због прислушкивања грађана које је вршила његова медијска корпорација у сарадњи са неким службеницима Скотланд јарда (еклатантан пример сарадње структура које представљају мас-медије и електронски надзор у једном друштву). Руска Федерација је најавила универзални идентификациони документ који би објединио и системе плаћања, чиме је бацила у засенак постојеће системе личне идентификације обухваћене у овом раду, осим можда кинеског модела који је још увек у разради. Wikileaks афера је постала глобални феномен који је само на почетку био потврда слободе интернета, али је после неког времена показао како функционише спрега контролних механизама када је потребно цензурисати одређени сајт, попут укидања банкарских рачуна његовог власника. Друштвене мреже попут Facebook-а и Twitter-а су означиле нови вид друштвене иницијативе и акције први пут испробан на Блиском истоку (тзв. „Арапско пролеће“), а недуго потом и у нередима у Лондону, што је са друге стране покренуло политичке центре моћи да иду у правцу онемогућавања приступа тим мрежама уколико сматрају за потребно. У Србији се појавио „Покрет за електронску приватност“, који својим првим активностима прилично обећава... Овакви и слични догађаји ће се највероватније и даље низати у периоду који је пред нама и давати повода за нове опсервације, али суштина остаје иста.

Током израде овог рада је постојала и једна тешкоћа личног карактера коју сматрам да треба да поделим са читаоцима. Она се односила на природу мог животног, свештеничког позива, тачније на саму могућност уклапања богослужбене сфере са темељним проучавањем једне девијације каква је ИКД. То је поготово био случај када је требало разматрати политиколошке теме, које су саме по себи веома тешко спојиве са умном сфером свештенослужења. С тим у вези, желим да нагласим да сам овим радом на неки начин заокружио свој став у погледу друштва под надзором и тиме означио свој престанак бављења том тематиком. Такву одлуку сам донео не зато што је ова област неважна, напротив, већ зато што сматрам да њоме по природи ствари треба пре свега да се баве они који су призвани на ту врсту делатности (грађанске иницијативе и академске институције), а не свештеници.

У истом погледу посматрам и улогу Српске Православне Цркве, која је у једном критичном периоду нашег друштва изнела добар део терета борбе за приватност у Србији (управо као што је током своје тегобне историје више пута износила народни крст када то нико други није могао или није хтео). Сматрам

да од ње не треба очекивати да своју енергију и даље усмерава ка овим питањима, поготово не у погледу друштвених активности и стручних опсервација. Ово стога што Црква преображај света не чини „институционалним“ деловањем, већ превасходно својом подвижничко-литургијском сфером којом формира здраве, чврсте, критичке свести оних личности које живе у њеном окриљу. Такве личности су само по себи највећа брана свему што је лоше, па и информационо-контролисаном друштву. Ово не значи да Црква „званично“ не треба да има свој став, него да је то другостепена активност у њеном животу. У том смислу добар пример данас даје Руска Православна Црква која је проблематику друштва под надзором критички обухватила у неколико синодских саопштења и у једном одељку нове верзије своје званичне социјалне концепције, чиме је дала до знања да ова тема спада у поље друштвене одговорности савремених хришћана. Цркви свакако није свеједно у каквом ћемо свету живети, али се не сме заборавити да је њен природни циљ Небески Јерусалим.

Још нешто је веома важно када је реч о улози Цркве, а то је значај заузимања заједничког, саборног, јединственог става међу православним хришћанима. Наиме, приметно је да савремени хришћани често имају радикално супротстављена мишљења када је реч о проблематици друштва под надзором, што може водити ка негативним појавама, па чак и ка расколничким идејама. Те крајности су најчешће псеудоапокалиптичке приче и ширење претераног страха са једне стране, а крајњи либерализам, површан прогресивизам и конформизам са друге. Ни једно ни друго није резултат здравог хришћанског расуђивања, мудрости, смирења и одважности. Стога треба инсистирати на саборном виђењу ове проблематике, имајући притом у виду да су се православни хришћани, историјски гледано, показали као противници свих система и идеологија које су гушиле човекову личност, слободу и достојанство. Такав став ће једнако имати своју јачину у погледу спречавања друштвених девијација и биће јака препрека уношењу смутњи и раздора.

И на крају, следујући научној лојалности, дужан сам да поименице наведем и допринос других људи када је реч о овом раду. Ђакону мр Ненаду Идризовићу, стручном сараднику Народне библиотеке Србије у области монографских публикација, захваљујем на труду око физичког прикупљања и достављања великог броја научних чланака, студија и монографија на српском језику које су ми биле потребне. Мр Филипу Ејдусу, асистенту Факултета политичких наука, захваљујем на уступању личне библиотеке из области политичке теорије и омогућавању приступа једној веома богатој електронској бази релевантних научних публикација на енглеском језику. Ивану и Маји Јовановић, службеницима Православног богословског факултета, захваљујем на уступању личних приступних шифара академској бази страних научних часописа из хуманистичких области. Лектору Оливери Дуњић захваљујем на корекцијама и сугестијама у погледу мог стила писања. Александру Загорцу, предавачу енглеског језика,

сам захвалан за стручну помоћ приликом превођења абстракта овог рада на енглески језик.

У стручном смислу несумњиво највећу захвалност дугујем људима који су своје знање и искуство несебично поделили са мном и умели да укажу на грешке које је требало исправити. Човек се учи док је жив и током рада на овој дисертацији (а и после тога) много тога сам научио од оних људи који су умели да критикују са добром мером и намером. На првом месту бих истакао менторски труд професора Слободана Антонића и веома важне критике које је упутио током израде овог рада. Такође, веома су ми значиле критичке опсервације и сугестије професорâ Младена Лазића, Владимира Вулетића и Слободана Миладиновића – како оне које су изнете на самој одбрани рада, тако и оне у накнадним консултацијама. Трудио сам се да уважим велики број њихових примедби и овом приликом им се још једном срдачно захваљујем на доброј вољи.

У материјалном смислу, захвалност дугујем Регистру националног интернет домена (РНИДС), који је ову књигу сматрао доприносом у погледу осветљавања проблематике Интернета као новог медија и приватности на њему, и у складу са тиме био финансијски покровитељ овог издања.

На крају, највећу моралну захвалност дугујем својој породици – овде првенствено мислим на своје родитеље и своју супругу – за безрезервну подршку и хришћанско разумевање, за време, енергију и ресурсе утрошене у израду овог рада.

Презвитер Оливер Суботић

ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНО ДРУШТВО

Апстракт:
Електронски надзор становништва помоћу информационо-комуникационих технологија је у једном броју развијених земаља света вишедеценијска реалност, и та активност је – у име заштите безбедности – значајно интензивирана у 21. веку. Тај надзор је масован, рутинског карактера и широког опсега, базира се на аутоматској обради података и укључује различите субјекте. Оваква парадигма доноси низ друштвених импликација, међу којима је једна од најзначајнијих конформизам у деловању код људи који се налазе под електронским надзором или имају свест о његовом постојању. Тај конформизам се првенствено огледа у уздржавању од различитих активности које могу бити погрешно протумачене и у улагању труда за уклапање у идеалан електронски профил. Упоредо са „паноптичким“ утицајем надзора на понашање грађана делује и феномен „синоптизма“, који се огледа кроз утицај мас-медија на наметање одређених ставова и посредно усмеравање популације ка пожељном моделу понашања. Паралелно деловање електронског надзора и мас-медија показује и испреплетеност структура моћи које стоје иза паноптичке и синоптичке делатности, а које су доминантно везане за државне агенције и коропоративни капитал. У овом раду такву сложену парадигму упоредног деловања електронског надзора и контролисане мас-медијске дисеминације порука спровођених зарад постизања високог степена контроле и усмеравања понашања становништва карактеришемо синтагмом информационо-контролисано друштво (ИКД). Поред теоријског разматрања узрокā и условā за настанак ИКД, историјских аналогија, односа са информационим друштвом и студија случаја на примеру релевантних земаља света, у раду су проучене и најбитније друштвене импликације таквог модела друштва, као и могућност отпора његовој матрици.

Кључне речи: *електронски надзор*, *паноптизам*, *синоптизам*, *безбедност*, *приватност*, *мас-медији*, *глобализација*, *потрошачко друштво*, *конформизам*

INFORMATIONALLY CONTROLLED SOCIETY

Abstract:
In a number of developed countries, electronic surveillance of the population through information and communication technologies is a decades old reality. This activity has been significantly intensified in 21st century, in the name of public safety. The surveillance is widespread, routine and of a wide scope. It is based on automatic data processing and involves different subjects. Such a paradigm introduces a series of social implications, amongst which conformity in the actions of people subjected to, or having the awareness of, the electronic surveillance is one of the most significant. The conformity in question is primarily reflected in restraint from various activities which might be misinterpreted and in putting efforts into conforming to an ideal electronic profile. Side by side with the "panoptic" influence of the surveillance on citizens' behaviour acts the phenomenon of "synopticism", which represents the influence of mass-media in imposing certain attitudes, as well as on indirect governing of the population towards the desired model of behaviour. The simultaneous action of electronic surveillance and mass-media also shows the intertwining of power structures in the background of panoptic and synoptic activity, which are mainly tied to government agencies and corporate capital. In this dissertation such a complex paradigm of the parallel actions of electronic surveillance and controlled mass-media dissemination of messages, which aims to achieve a high level of control over, and direction of people's behaviour, is characterized by the syntagm: Informationally Controlled Society (ICS). Besides theoretical considerations of the causes and conditions which enabled the genesis of ICS, historical analogies, relations to information society and case studies of relevant countries, this dissertation also deals with the most important social implications of this kind of society model, as well as the possibility of resistance to its matrix.

Key words: *electronic surveillance, panopticism, synopticism, security, privacy, mass-media, globalization, consumers' society, conformity*

УВОД

Процес интензивног стварања, обраде и преноса информација коришћењем информационо-комуникационих технологија представља једну од кључних одлика развијених земаља савремене цивилизације. Оне се због тога често карактеришу као *информациона друштва* и наводе као пример употребе савремених технологија за револуционарне помаке у привреди, науци и образовању и, уопште, у унапређењу животних услова. Тај прогрес, међутим, има и своју тамну страну.

Једна од изразито негативних тенденција које карактеришу информатичку цивилизацију јесте електронски надзор становништва који поприма забрињавајуће размере. Масовно нарушавање приватности грађана уз помоћ сложених технологија електронског надзора, радикално повећање опсега података које о становништву прикупља државна управа, условљавање учешћа у друштвеним токовима преко давања осетљивих личних података и огроман проток података о личности у приватном сектору су у савременом свету толико изражене појаве да се уместо синтагме информационо друштво све чешће користи синтагма *друштво под надзором* (уп. Surveillance Studies 2006).

Прецизни показатељи степена наведене девијације су подаци из извештаја организација и институција које се баве проблематиком заштите приватности грађана. Они махом указују на драстичну ерозију приватности на нивоу целог света, при чему је индикативно да у томе предњаче најмоћније државе данашњице (ср. Privacy International 2007a), у којима се електронски надзор спроводи од стране различитих друштвених структура. У последњој деценији надзор грађана је нарочито интензивиран због феномена такозваног глобалног тероризма. Масовни надзор позиције, трансакција и комуникација грађана – уз приметну тежњу ка укидању анонимности у друштвеним токовима и наметања што прецизније идентификације учесника у њима – у индустријски најразвијенијим друштвима представља реалност. Посебно забрињава чињеница да – када је реч о примени технологија електронског надзора – практично нестају „методолошке“ разлике између демократских и ауторитарних режима, будући да се технологије надзора базирају на истим методама прикупљања и обраде података. Једина реално присутна разлика је у могућности законске одбране права на приватност и слободног јавног ангажмана грађана у том погледу. Ситуацију додатно усложњава чињеница да профит компанија све више зависи од информација о куповним навикама грађана, због чега је приметно да се тежиште надзора у савременом свету са државних органа све више помера на корпорације и приватни сектор.

Наведена парадигма покреће велики број питања, а најважнија се односе на слободу, дигнитет и приватност грађана у друштвима под надзором. Које су

импликације надзора свакодневних активности грађана на њихово слободно деловање и спонтано понашање? Да ли масовни електронски надзор грађане у већој мери чини сигурним или забринутим? Да ли се и савремено друштво трансформише упоредо са масовном применом технолошких решења усмерених ка надзору? Колико таква парадигма угрожава цивилизацијске темеље на којима почивају друштва која негују грађанска права и слободе?... Да би се добио одговор на наведена и друга важна питања, неопходно је анализирати најважније видове електронског надзора у конкретном друштвено-политичком амбијенту и спровести истраживање које се односи на понашање грађана који су директно изложени надзору или су свесни његовог постојања.

Целовит одговор на питање понашања грађана у наведеном окружењу захтева и упоредно испитивање утицаја који су комплементарни са делатношћу електронског надзора. Међу тим утицајима кључан је онај који има сфера мас-медија, која и сама представља веома важан део информационог друштва. У том погледу је веома важно питање колико је и какво преплитање доминантних *друштвених структура моћи* – превасходно политичких, економских и безбедносних елита у једном друштву (уп. Mills 2000: 8) – које имају утицаја на мас-медијску сферу и на поље електронског надзора. То преплитање може бити директно, уколико се у обе делатности (мас-медијској и надзорној) поклапа власничка структура капитала или уколико иза обе делатности стоји државни апарат, или, пак, индиректно – уколико постоје уговори о сарадњи, заједнички интереси корпоративног капитала или комбиновани утицај политичких и економских структура моћи. У таквој парадигми мас-медијска сфера у односу на деловање електронског надзора може, у мањој или већој мери, имати кумулативан ефекат: она се може користити резултатима надзора за усмеравање својих порука, али и деловати независно од њега у правцу масовног обликовања ставова популације. Уколико постоје јаки интереси државе и крупног капитала, мас-медијске поруке могу и сугерисати друштвену потребу за електронским надзором.

Улога мас-медија је, међутим, далеко значајнија када је реч о индиректном и комплементарном утицају у односу на дејство електронског надзора. То је посебно важно када је реч о убеђивању грађана да прихвате одређене ставове односно „постулирању“ мишљења и понашања према пожељном моделу у складу са интересима напред наведених структура моћи у друштву. Одређивање степена могућности таквог утицаја мас-медија и њихове синергије са утицајем електронског надзора на конформистичко понашање повезано је са проблемом медијске концентрације, утицајем политичких и корпоративних структура на мас-медије и проблематиком нових медија попут Интернета.

Основни истраживачки проблем у испитивању ове сложене парадигме упоредног деловања електронског надзора и мас-медијске сфере јесте одређивање степена контроле популације у тоталитету, према циљевима и интере-

сима структура моћи (превасходно политичких, економских и безбедносних) које их користе као своје полуге друштвеног утицаја. Контрола која се спроводи преко електронског надзора је суштински заснована на реактивном капацитету структура моћи које стоје иза њега. Надзор у том погледу грађанима шаље поруку да треба избегавати понашање које – услед негативних резултата електронског надзора – може довести до репресије. Мас-медијска сфера, са друге стране, није доминантно усмерена ка моделовању понашања грађана преко њиховог уздржавања, већ преко усвајања одређених ставова и активације у складу са њима. Ове две активности су идеално уклопљене уколико постоји поклапање интереса структура моћи које их спроводе или имају утицаја на поља електронског надзора и мас-медијске дисеминације порука. Основна теза овог рада се састоји у томе да се у условима овакве делатности у масовном виду конформизам међу грађанима драстично повећава и испољава кроз различите облике прилагођавања пожељној матрици понашања, зависно од тога да ли је условљен изложеношћу електронском надзору, утицајем мас-медијских порука или, пак, комбинованом делатношћу обе сфере.

Структура упоредног *паноптичког* (свеобухватни електронски надзор – уп. Фуко 1997) и *синоптичког* (мас-медијске поруке – уп. Mathiesen 1997) дејства открива постојање два основна информациона тока. Први се односи на електронски надзор и контролу токова података о личности: он је усмерен од личности ка систему надзора (односно ка конкретним структурама моћи које стоје иза њега) и испољава се кроз прикупљање и обраду података о грађанима. Други информациони ток се односи на контролисану дисеминацију мас-медијских порука, и он је у класичном виду усмерен од центра мас-медијског генерисања и прослеђивања порука ка грађанима односно примаоцима информација. С обзиром на то да такозвани „нови медији“ попут Интернета омогућавају интеракцију са емитером и праћење активности свих учесника у комуникацији, претходно наведена парадигма је трансформисана у двосмерни ток информација. То је кључна трансформација нових медија која је значајна за наше истраживање: могућност да својим деловањем обједине електронски надзор и мас-медијско деловање.

Сложени феномен упоредног деловања електронског надзора и мас-медијске сфере, који се очитује у високом степену контроле популације и обликовању одређеног модела њеног понашања у масовном виду, у овом раду означавамо синтагмом **информационо-контролисано друштво**. Прецизно идентификовање тог феномена захтева претходно теоријско разматрање његове полазне тачке у феноменолошком смислу, а то је информационо друштво. Но на самом почетку неопходно је прецизно дефинисати основну терминологију која се односи на ову тематику и у дефинисању поћи од самог појма *информације*.

Значење и друштвени контекст појма информација

Када је реч о утицају информационо-комуникационих технологија на друштво, у науци не постоји сагласност о конкретној природи друштвених промена, али није спорно да су ове промене евидентне, веома значајне и дубоке (Balsamo 1996: 341). Сложености ове проблематике доприноси и постојање различитих научних приступа одређењу самог појма *информација*, што ствара конфузију и тешкоће у проучавању феномена који су базирани на њему.

Први научни радови који су обрађивали проблематику информација су били усмерени ка проблематици телекомуникационих технологија, проучавању алгоритама за кодирање порука, мерењу и процени квалитета њиховог преноса, што је, посебно, карактеристика пионирског рада Клода Шенона (Claude Elwood Shannon (1916–2001)) кога одликује класичан електроинжењерски приступ (ср. Shannon 1948). У таквом приступу информација се најчешће своди на *техничке аспекте* њеног преноса од пошиљаоца до примаоца – без удубљивања у било какве друштвене или друге димензије. Поред преноса информација, као важна тема у овом погледу истичу се и услови који омогућавају несметан информациони ток – попут природних закона, усвојених конвенција, лингвистичких правила и осталих контекстуално одређених фактора (Devlin 1996: 12).

Поред наведеног приступа, који задовољава потребе техничких наука, постоје и тежње ка проналажењу ширег контекста информације, попут коришћења *методе генерализације* зарад проналажења универзалне дефиниције информације на начин који би био задовољавајући за све научне области (ср. Losee 1997).[1] Употребом те методе појам информације добија на ширини, али губи на прецизној спецификацији која се односи на конкретну научну област у оквиру које се изучава, што значајно сужава његову практичну употребну вредност. Дијаметрално супротни приступ је *метод специјализације*, који се често користи ради прецизнијег утврђивања улоге информације у тачно одређеном оквиру,[2] но ни тај приступ није без мањкавости: проблем настаје код упоредног коришћења научних радова из различитих области.

Постоје и теоријски покушаји да се обједине принцип генерализације (у погледу аспеката информација који су заједнички за све системе) и принцип специјализације (у оквиру специфичних аспеката за сваки појединачни систем)

[1] Лозе овај обласно-независан приступ користи за дефинисање информације у смислу њеног настајања „током свих процеса“, при чему су „вредности карактеристика у процесном излазу оно што називамо информацијама“ (Losee 1997: 256).

[2] Један од таквих специјализованих приступа информацији налази се код Ворена Вивера (Warren Weaver (1894–1978)), који је, уз Шенона, један од пионира на пољу проучавања информације. Вивер користи различит приступ информацијама у зависности од конкретне области, и информације дели на домен *техничких наука* (везан за проблеме који се могу квантификовати), *семантички* домен (примењив у погледу значења) и проблематику утицаја информација на *понашање* људи (нав. према Floridi 2004: 41).

да би се добила нека врста *универзалне дефиниције* појма информације (Fuchs 2002: 225-226).[3] И такви покушаји помирења дијаметрално супротних приступа су, међутим, са више аспеката подложни критици, поготово због ширине самог појма информације (уп. Floridi 2004: 40-41).[4]

У оквиру нашег рада у дефинисању информације као такве начелно прихватамо теоријски приступ који заступа Луђиано Флориди (Luciano Floridi (1964)), према коме се информација дефинише као *објективни, декларативни и семантички садржај различите величине, типа формата и носиоца, који може бити произведен, обрађен, складиштен, прослеђен и коме се може приступити на различите начине, уз наглашавање да је приликом одређивања разлике између информације и дезинформације кључан параметар истинитости* (Floridi 2005a: 352).[5] Флориди тако проширује приступе дефинисању информације уводећи параметар *истинитости* као релевантан и апсолутан у разликовању информације и дезинформације. Додатно, када је реч о дезинформацији као феномену који се односи на друштвени живот, сматрамо да Флоридијев концепт разликовања информације и дезинформације треба додатно проширити тако да се дезинформација примарно посматра кроз *свесну* и *намерну* дистрибуцију лажног исказа зарад тачно одређеног циља обмане (ср. Fetzer 2004: 232). У ширем смислу, међутим, дезинформација свакако представља лажни семантички исказ у чијем настанку и не мора постојати свестан и намеран циљ обмане. Поред наведеног, појам информације је у практичном погледу потребно повезати и са *обрадом података* и са *знањем*, због чињенице да обрада података води као добијању информација, док обрађене информације дају знање (Soete et al. 1997: 17).[6]

---

[3] Овај приступ је карактеристичан за присталице такозване *јединствене теорије информација* (Unified Theory of Information – UTI). Посебна специфичност UTI-концепта јесте тројаки приступ информацији, који се разликује од троструког оквира који даје Вивер. UTI-мислиоци информацију смештају у домен *спознаје*, у оквиру кога се информација креира као „садржај свести појединца", у домен *комуникација*, у односу на „разумевање порука креираних интеракцијом између појединаца" и у домен *сарадње*, где се „осећај уграђен у друштвене структуре ствара колективно од стране индивидуа које делују на балансиран начин" (в. Hofkirchner & Stockinger 1999).

[4] Да би указао на ширину појма информације, Флориди га на датом месту пореди са појмом бића у философији, противећи се „не-редукционистичким" приступима који по његовом мишљењу покушавају да реше проблем „доктринарне дихотомије између редукциониста и антиредукциониста" тако што ће „заменити хијерархијски модел редукциониста са дистрибуираном мрежом повезаних концепата, увезаних међусобним и динамичким утицајима".

[5] Очигледно је да се овај приступ темељи на две основне премисе: прва се односи на такозвани *објективни, декларативни и семантички садржај*, који је „добро формиран и смислен податак", а друга се односи на критеријум *истинитости* зарад разликовања информације и дезинформације: уколико је исказ истинит, у питању је информација, док је у супротном реч о дезинформацији (в. Floridi 2005a: 366-367).

[6] Суштинска одредница у том смислу јесте да информација сама за себе не представља знање – она мора бити *интерпретирана*, *повезана* са другим информацијама и уклопљена у *смислену* конструкцију да би се добило знање (Balsamo 1996: 344).

Информације утичу на наше поимање стварности, али у исто време доносе и повратни утицај (са наше стране) на промену те исте стварности (уп. Floridi 2004: 40). Такав, двоструки пол информационог утицаја веома је важан за друштвену улогу информација, која се може разматрати вишеструко, али је пре свега везана за феномен *информационог друштва*. Но, као што је појам информација млад, широк и често дефинисан на различите начине (понекад у зависности од потребе и контекста), такав је случај и са синтагмом „информационо друштво“, која указује на феномен за који такође постоји више различитих теоријских приступа који описују његов настанак, кључне особине и друштвене импликације.

Информационо друштво: различити теоријски приступи

Претеча савременог концепта информационог друштва може се пронаћи већ у идејама које се јављају средином 19. века, а повезане су са комуникационим проналасцима тог доба и предвиђањима будуће друштвене стварности (в. Hofkirchner&Fuchs n.d: 1-2).[7] У конкретном виду, информационо друштво се појављује знатно касније – с обзиром на да је било условљено појавом дигиталних, информационо-комуникационих технологија и њихове масовне примене.

Сама синтагма „информационо друштво“ се први пут у академским радовима јавља шездесетих година 20. века (в. Duff 2000: 3-4; Webster 2002: 24).[8] Упоредо се појављују и друге синтагме, попут „економија знања“, „технолошко друштво“, „компјутеризовано друштво“, „информационо доба“, „индустријско-технолошко друштво“, „телематичко друштво“, „умрежено друштво“ (Beniger 1986: 5), док, временом, информационо друштво није постало широко прихваћен terminus technicus. Од тада до данас у теоријским расправама се о феномену информационог друштва говори са различитих аспеката, а најчешће са економског и социолошког (уп. Winseck 2002: 94-95).

[7] Хофкирхнер и Фухс на истом месту као примере наводе радове Натаниела Хауторна (Nathaniel Hawthorne (1804–1864)) и његову идеју „света са главом и мозгом“ у вези са телеграфском машином, као и нешто касније идеје језуитског свештеника Тијара де Шардена (Teilhard de Chardin (1881–1955)) у погледу израде својеврсног „нервног система човечанства“ који би се, коришћењем поштанских и радио-веза распростирао преко целе земаљске кугле. Аутори на датом месту наводе и размишљања Владимира Ивановича Вернадског (Владимир Иванович Вернадский (1863–1945)) о „потпуној хабитацији биосфере од стране људи“ помоћу комуникационих технологија и могућности „тренутног слања мисли“.

[8] Даф наводи да се ова синтагма у литератури на јапанском језику појављује већ 1964. године, док Вебстер указује да је на Западу први користи Данијел Бел (Daniel Bell (1919)) у делу *The Coming of Post-Industrial Society* (1973) у коме се, ипак, одлучује за примарно коришћење термина „постиндустријско друштво“.

Заједничка црта првих академских радова на тему информационог друштва (под тим или неким другим именом) јесте упоређивање са индустријским друштвом. Првенац таквог приступа је студија о монополу америчког стручњака за економију Фрица Махлупа (Fritz Machlup (1902–1983)).[9] Махлуп у својој студији уводи појам „економија знања", с обзиром да је приликом проучавања пет категорија на нивоу целог друштва уочио огроман раст информационог сектора у бруто националном производу (Beniger 1986: 21-22).[10] Упоредо са Махлуповим радом, међу јапанским научницима се такође појављују студије које указују на промишљање информационог друштва на сличан начин, то јест у односу на нове индустријске гране које се убрзано развијају.[11] Махлупов приступ је остао присутан у научном свету још неколико деценија након његовог дела, што се јасно уочава из потоњих дефиниција информационог друштва, које су се мање или више ослањале на раст и развој информационог сектора,[12] чиме је настављена заједничка теоријска нит посматрања информационог друштва *у оквирима индустријског друштва*, односно кроз развој информатичког сектора у њему.

Деценију након Махлупове студије Јапански институт за развој компјутерске употребе доноси План за информационо друштво наводећи као циљ стварање „друштва које доноси просперитетну државу људске интелектуалне креативности уместо обилне материјалне потрошње" (Masuda 1981: 3). То је један од првих доктринарних ставова према информационом друштву који га отворено дефинише као *супституента* дотадашњег индустријског друштва. У таквом приступу индустријско и информационо друштво се идентификују као структурно потпуно различити ентитети, при чему су „ограничена потрошња добара од стране потрошача и велика потрошња везана за моторизацију" одлике индустријског, док је „друштво креативне интелектуалне активности" одлика информационог друштва (Masuda 1981: 3). Један од првих и највећих јапанских теоретичара информационог друштва, Јонеји Масуда (Yoneji Masuda (1905–1995)) наводи да је информационо друштво нови тип људског друштва,

[9] У питању је студија *The Production and Distribution of Knowledge in the United States* (1962) (в. Crawford 1983: 381).

[10] На датом месту се наводи да су категорије које је Фриц проучавао биле образовање, истраживање и развој, комуникациони медији, информационе машине и информациони сервиси.

[11] С тим у вези, јапански антрополог Тодао Умесао (Todao Umesao (1920)) у својим радовима наводи „значај електронских индустрија за структурну промену индустријског друштва" поредећи тај утицај са оним који је „тешка индустрија учинила код преласка са пољопривредног на индустријско друштво" (нав. према Schienstock et al. 1999: 6).

[12] Тако немачки научник Карл Дојч (Karl Deutsch (1912–1992)) почетком осамдесетих година за информациона друштва наводи да су то „националне економије у којима је више од половине радне снаге упошљено примарно у информационо-оријентисаним запослењима, при чему је нето доходак ових активности већи од половине укупног националног дохотка" (цит. према Schienstock 1999: 7).

„потпуно различит од индустријског“, за који сматра да није прикладан чак ни назив постиндустријско с обзиром да ће „производња информационих, а не материјалних вредности бити његова главна покретачка снага“ (Masuda 1981: 29). Масуда развија дискурс разлика између индустријског и информационог друштва у домену иновативне технологије, социоекономске структуре и вредности које та два система остварују (ср. Masuda 1981: 30).[13]

Када је реч о вези између информационог и индустријског друштва највећи број савремених теоретичара ипак не заговара став радикалног раскида са индустријском епохом, већ више *трансформацију* њене структуре уз задржавање кључних особености. Једна од органских веза са индустријским друштвом се, тако, налази и у коришћењу нових информационо-комуникационих технологија зарад контроле производног процеса, дистрибуције и потрошње производа (Beniger 1986: 16-19).[14] Нешто шири приступ информационо друштво посматра као *информатизовано индустријско друштво*, са претпоставком коришћења информационих технологија у смислу обраде података који се односе на производњу роба, али уз упоредно уочавање независног утицаја технологије коме савремено друштво треба да се прилагоди односно акцента на информацији као таквој (ср. Schienstock et al. 1999: 13-15).

Информационо друштво је проучавано и од стране различитих институција, и често је дефинисано у зависности од актуелне историјске парадигме и конкретних циљева онога ко дефинише. Висока експертска група (High Level Expert Group) Европске уније је 1997. године информационо друштво дефинисала као „друштво које се формира у садашњем тренутку и укључује општу примену техника складиштења и слања информација и података по ниским трошковима“, при чему се „генерализација таквог коришћења информација и података повезује са организационим, економским, друштвеним и правним иновацијама које ће значајно изменити живот на послу и у друштву“ (Soete et al. 1997: 16). Уједињене нације су такође

[13] У погледу иновативне технологије, Масуда у упоредној табели на датом месту за индустријско друштво наводи парну машину, замену физичког рада и повећање материјалне производње, док за информационо наводи рачунарску технологију, замену умног рада и повећање производње информација. Код социо-економске структуре Масуда, између осталог, набраја материјална добра и услуге, модерне фабрике, производну индустрију, закон цене, класно друштво, парламентарну демократију, радничке покрете и незапосленост као одлике индустријског друштва, а аналогно томе, технологију и знање, информационе мреже, интелектуалну индустрију, закон циљева, функционално друштво, партиципациону демократију, грађанске покрете и проблем приватности као социоекономске одлике информационог друштва. Масуда у истој табели истиче и вредносне разлике, тако да на страну индустријског друштва наводи материјалне вредности, основна људска права и ренесансни дух, док на страну информационог друштва поставља временски повезане вредности у зависности од циља, самоконтролу и глобализам као поглед на свет.

[14] Бенигер на истом месту наводи да информационо друштво није феномен који је једноставно настао на темељу скорашњих промена, већ да корен његовог настанка треба тражити у повећању брзине материјалне обраде и токова који су почели далеко раније. Он кључну промену смешта у другу половину деветнаестог века – у погледу „решавања кризе контроле, која је генерисана индустријском револуцијом у производњи и транспорту“ (Beniger 1986: 6).

дале једну строго функционалну дефиницију информационог друштва као друштва у коме „свако може да створи, приступи и размењује информације и знање, што појединцима, заједницама и народима омогућава да остваре пун потенцијал у промовисању значајног развоја и унапређења квалитета живота“ према принципа УН и Универзалној Декларацији о људским правима (в. UN 2003). Постоје и генерализоване институционалне дефиниције информационог друштва које имају шири и циљно независнији приступ, попут оне да је то „креативно друштво базирано на интеракцији“, при чему „најважнија ствар за такво друштво није нова технологија, већ нов начин да се ствари ураде“ (Himanen 2004: 1).

Информационо друштво се често ближе одређује и *дескриптивно*. Као основне карактеристике информационог друштва се у том погледу наводе: а) превазилажење државних граница, б) развој који није могуће предвидети, в) изузетно повећање базе знања, г) појачавање хоризонталних веза и међузависности друштвених ентитета и д) повећан степен основних економских добара која су везана за информације које су саме по себи нематеријалног карактера (Bovens& Loos 2002: 189-190).[15]

Неки приступи информационом друштву зависе и од специфичних доктринарних ставова према друштву уопште. Такав је приступ присталица UTI-концепта, где се информационо друштво посматра као још један „информационо-генерисан систем“ (упоредо се наводи и термин „самоорганизован систем“ у складу са еволуционистичким друштвеним претпоставкама ове школе мишљења) (ср. Hofkirchner&Fuchs n.d.: 2-5).[16] Припадници овог теоријског приступа користе термин *друштвене информације*, који се односи на информације које се конституишу у друштвеном односу, при чему одређују да је „друштвено деловање неопходан, али не и довољан услов за постојање друштвеног односа“ и да креирање друштвене информације подразумева процес у оквиру кога су обухваћена три међусобно повезана подсистема друштва – *економски*, *политички* и *културни* (Fuchs 2002: 225-229).[17] Ова три подсистема су у наведеном виђењу друштвене информације укључена у интеракцију не само у оквиру класичне производње, размене и обраде информаци-

[15] Може се приметити и одређена сличност са концепцијом такозваног „виртуелног друштва“, у оквиру кога се време и простор донекле превазилазе употребом савремених информационо-комуникационих технологија, при чему се као основне одлике таквог друштва наводе: а) глобална економија, б) трансформација политичке сфере, в) просвећеност популације и г) технолошки напредак (ср. Agres et al. 1998: 72-75).

[16] Хофкирхнер и Фухс на истом месту наводе да структура друштва у себи агрегира три система: *техносферу* (у оквиру које „учесници друштва изводе инструменталне активности“ које подразумевају производњу и употребу технологије), *екосферу* (која обухвата „токове материје и енергије зарад омогућавања физичког живота њених учесника“) и *социосферу* (у оквиру које учесници у друштвеном животу ступају у различите односе).

[17] Фухс сматра да ресурсе можемо назвати економским, одлуке политичким, а друштвене норме и вредности културним информацијама, што све заједно по њему сачињава друштвену информацију (в. Fuchs 2002: 227-228).

оно-комуникационе инфраструктуре потребне за функционисање сваког подсистема понаособ и друштва у целини (уп. Hofkirchner&Fuchs n.d.: 5-6).

Поред дефинисања односа информационог и индустријског друштва, приметни су и теоријски покушаји повезивања информационог друштва са осталим друштвеним концептима. Добар пример је прављење корелације са идејом социјалне државе, што је – због различих концептуалних основа и научног порекла – доста тежи задатак него у случају формирања везе и аналогије са индустријским друштвом (ср. Skayannis 1999).[18]

Приступ информационом друштву као *друштву знања* такође је посебно питање, при чему је паралела са Махлуповом економијом знања само терминолошка, с обзиром на то да је акценат на едукативном, а не економском аспекту. У информационом друштву процес образовања траје током целог живота и одвија се не само у школи, већ и „на радном месту и у кући“ (Soete et al. 1997: 19), док се информационо друштво као друштво знања огледа кроз параметре драстичног повећања базе знања и развоја рачунара као технолошког супстрата за прикупљање знања (Schienstock et al. 1999: 16). И у овом погледу постоје одређене критичке опсервације, поготово када је реч о оправданости поистовећивања друштва знања и информационог друштва (в. UNESCO 2003: 21).[19]

Значајан теоријски продор у погледу дефинисања, структурирања и импликација информационог друштва учинио је Мануел Кастелс (Manuel Castells (1942)), један од водећих савремених теоретичара ове области. Он прави начелну разлику између информационог и информатичког друштва истичући да „прво наглашава улогу информација у друштву“, док друго наглашава „специфичан вид друштвене организације у оквиру које производња, обрада и дистрибицуја информација јесу главни извори продуктивности и моћи“ у складу са новом технолошком парадигмом (в. Castells 2000: 21). Разматрајући транзицију од индустријализације ка информатизацији, Кастелс примећује да је у њеној основи обрада информација као центар свих активности које се односе на производњу, дистрибуцију и потрошњу производа (в. Castells 1991: 17-19).[20]

---

[18] Скајанис указује на то да се „информационо друштво појављује као концепт у оквиру позитивних наука повезаних са технологијом, док је социјална држава социо-философски концепт повезан са друштвеним наукама“, при чему сматра да је за њихово повезивање потребно ићи ка „вишим нивоима апстракције“ (Skayannis 1999: 373). О комбинацији модела информационог друштва и социјалне државе код финске владе видети код Himanen 2004.

[19] Абдул В. Хан (Abdul W. Khan), заменик генералног директора UNESCO-а за комуникације и информације, на датом месту тврди да друштво знања и информационо друштво не треба поистовећивати, већ да се они морају посматрати у „комплементарном“ виду. Он сматра да је „информационо друштво градивни материјал за друштво знања“ и да се „информационо друштво више повезује са технолошким иновацијама“, док „друштво знања укључује друштвене, културне, економске, политичке и институционалне трансформације“.

[20] Кастелс на истом месту тврди да информациона револуција води до посве новог, „информационог модуса развоја“, у коме се старе организационе форме доводе у питање, традиционални друштвени концепти губе на значају, а улога државе доживљава велику трансформацију.

Кључно место Кастелсовог теоријског приступа односи се на термин *мрежно друштво* (network society), које настаје под утицајем „информационо-технолошке револуције и преструктурирањем капитализма“ (в. Castells 2004: 1).[21] Он мрежно друштво дефинише као „друштвену структуру засновану на мрежама које раде на принципу информационо-комуникационих технологија базираних на микроелектронској технологији и дигиталним рачунарским мрежама које генеришу, обрађују и дистрибуирају информације на бази знања акумулираног на чворовима мреже“, при чему је мрежа „формална структура и систем међусобно повезаних чворова“, а чворови су тачке пресека мреже (Castells 2005: 7).

Мрежно друштво по Кастелсу појачава индивидуализам као тековину – оно није ништа друго него друштво „умрежених индивидуа“ (Castells 2005: 12). Кастелс указује да оно доноси трансформације како на политичкој, тако и на економској равни: пробијају се баријере државних граница, релативизује се класични модел државног суверенитета, ствара се могућност ефикаснијег и продуктивнијег рада и појављују се нови видови запослења (Castells 2005: 8-10, 15). Феномен „умрежених индивидуа“ имплицира још једну од кључних одредница Кастелсовог приступа мрежног друштва, а то је трансформација комуникација и медијског подручја (Castells 2005: 12-13).[22] Као кључни задатак у оквиру мрежног друштва у коме живимо, Кастелс одређује проналажење што бољег начина за „остваривање колективних и индивидуалних пројеката који изражавају друштвене потребе и вредности у оквиру нових структурних услова“ (Castells 2005: 16).[23]

Поред Кастелса постоји још неколико савремених теоретичара ове области, чији је научни допринос ипак нешто мањи. Међу њима је Френк Вебстер (Frank Webster (1950)), један од значајних савремених истраживача феномена информационог друштва, који наводи пет суштинских одредница информационог друштва: *технолошку дифузију и иновацију*, *промене у пословној сфе-*

[21] Као неке од основних одлика таквог друштва Кастелс на истом месту наводи, између осталог, мрежне типове организације, нестабилност посла и индивидуализацију рада, затим „културу виртуелности креирану међусобно повезаним и диверзификованим медијским системима“ и другачије поимање времена и простора.

[22] Кастелс на истом месту истиче да су данашњи комуникациони системи дефинисани „медијским конгломератима који су истовремено локалног и глобалног карактера“, тенденцијом ка процесима дигитализације (тј. замене аналогног сигнала дигиталним), интерактивности (у погледу могућности комуникације између емитера сигнала и примаоца), дифузности и интеграције различитих технологија, као и повећањем „хоризонталних“ мрежа комуникације (Интернет се наводи као најбољи пример).

[23] Међу наведене задатке Кастелс сврстава и реформу јавног сектора према могућностима умреженог друштва (електронска управа, здравство, ...) и преобликовање школског система у вези са новим начинима учења (учење на даљину је класичан пример), садржајима (попут мултимедијалног, који обједињује текст, слику и звук) и педагошким приступима (в. Castells 2005: 17-20).

ри, економску вредност, токове информација и *експанзију симбола и знакова* (Webster 2002: 23). Вебстер указује на промене које доноси информационо друштво, али држи до става да то није суштински ново друштво, већ „континуитет садашњег времена са прошлим друштвено-економским односима“ при чему су информационе технологије само појачале интензитет тих односа уз задржавање основних принципа (Webster 2002: 31-32).

*

Очигледно је да се информационо друштво, начелно гледано, може дефинисати на три начина. Први, шири приступ у дефинисању информационог друштва би био заснован на самом појму *обраде информација*. У складу са тим, свако уређено друштво које на рутински и систематичан начин прикупља и обрађује информације могло би бити названо информационим – независно од постојања или степена ангажовања информационо-комуникационих технологија (ср. Webster 2002: 26).[24] Други приступ у дефинисању је такође квалитативног типа, али је ужег опсега, с обзиром на услов *адекватне употребе* информационо-комуникационих технологија. Коришћењем таквог приступа информационо друштво се схвата као такав тип друштва у коме је систематично стварање, обрада и прослеђивање информација ослоњено на интензивну употребу информационо-комуникационих технологија које притом представљају важну погонску снагу у културном, образовном, економском и политичком смислу.[25] Трећи приступ у дефинисању информационог друштва би био квантитативног типа и помоћу њега се конкретно друштво може окарактерисати као информационо уколико испуњава одређене *мерљиве параметре* који показују степен примене информационо-комуникационих технологија у различитим друштвеним процесима. У овом погледу постоји мноштво различитих методологија којима се одређује употреба информационо-комуникационих технологија у једном друштву (уп. UN 2008a; OECD n.d; PMD 2008: 7-8).

Веома је важно нагласити да информационо друштво, посматрано у ужем смислу друштва прожетог систематичном употребом информационо-комуникационих технологија, није радикално ново друштво у односу на индустријско, већ је његов органски наследник. У исто време је потребно уочити и да се оно од класичног индустријског друштва у великој мери разликује. Неке од разлика јесу начин његовог функционисања који се примарно ослања на коришћење информационо-комуникационих технологија, трансформација класичних хијерархијских организационих форми у децентрализоване и мрежне структуре, као и потпуно нови приступи информисању и стицању знања. У оквиру инфор-

[24] Вебстер на датом месту парафразира Гиденсову мисао наводећи да „сва друштва која су формирана у виду националних држава јесу информациона друштва с обзиром на рутинско прикупљање, обраду и контролу информација о становништву и ресурсима“.

[25] У нашем раду надаље користимо овакав приступ када говоримо о информационом друштву (прим. аут.).

мационог друштва је приметно и доследно задржавање постулата потрошачког друштва и додатно наглашавање феномена „човека у покрету“,[26] уз одређене промене на феноменолошкој равни које се односе на појаву нових роба и услуга и начина њиховог пласирања и добављања.

Информационо друштво, као сложен феномен који је још увек у развоју, доноси и један број специфичних проблема. Најједноставнији проблеми информационог друштва јесу они који су планског карактера и односе се на развој технологије и постављање краткорочних и дугорочних циљева за унапређење информационе инфраструктуре. Економски развијене државе света у том погледу редовно развијају стратегије развоја. С тим у вези, Европска Унија је већ током 90-тих година донела план под називом „Паневропска информациона инфраструктура“, у коме се дају смернице за даљи развој (в. Hanseth 1996: 409),[27] а неколико година касније се појављују и званичне студије о степену коришћења сервиса информационог друштва (ср. INRA 1999).

Друга врста проблема информационог друштва је нешто сложенија за решавање и односи се на специфичне видове друштвеног искључења (ексклузије). Један од најчешће помињаних проблема у том погледу јесте потреба за превазилажењем јаза (digital divide) између различитих друштвених група у погледу степена коришћења и доступности информационих технологија, с обзиром да је један од основних идеала информационог друштва општа укљученост у друштвене процесе. Основна идеја ове друштвене инклузије се односи на могућност учешћа сваког човека у информационом друштву, независно од имовног статуса и територијалног положаја, уз омогућавање нових видова учешћа у друштвеном животу групама које су подложне депривацији (Soete et al. 1997: 56-57).[28]

Посебно је уочено да дематеријализација, као једна од особина информационог друштва, може водити ка друштвеном искључењу оних слојева друштва који немају приступ потребној информационој инфраструктури (Bovens& Loos 2002: 193). С тим у вези, UNESCO као основне задатке савременог инфор-

[26] *Потрошачко друштво* је такав модалитет друштвене организације који обликује људе да буду првенствено и императивно у улози потрошача, по чему се мери и степен њиховог личног и друштвеног успеха (в. Bauman 2003: 252). Зигмунд Бауман веома добро примећује да конзумеристички етос своју суштину не показује толико у реализацији куповине и трошењу колико у „узбуђењу због још недоживљених сензација“ и указује на то да је потрошач „особа у покрету и обавезан је да остане такав“ (в. Bauman 2003: 256-258).

[27] Аутор на истом месту наводи да се у том документу предвиђају: рад и учење на даљину, универзитетско-научне рачунарске мреже, напредни сервиси за мала и средња предузећа, управљање саобраћајем, рачунарске мреже здравствених установа, електронски конкурси, трансевропска мрежа јавне администрације и градски „информациони аутопутеви“.

[28] Аутори на истом месту указују и на опасност друге врсте, да информационо друштво „може повећати индивидуалну изолацију“ у погледу реалног, физичког односа између конкретних личности. О проблему учешћа у друштвеним процесима, самоизолацији и учешћу различитих старосних група у контексту савремених информационо-комуникационих технологија видети додатно код Haddon (2000).

мационог друштва наводи смањење технолошког јаза који велики број друштвених група, па чак и целих земаља „искључује из добробити које доносе информације и знање“, затим омогућавање „слободног протока“ информација и, на крају, потребу за „изградњом глобалног консензуса у погледу нових норми и принципа“ (в. UNESCO 2003: 5). На ову проблематику друштвене ексклузије се надовезује шира проблематика односа људских права и слобода у сфери информационог друштва – УН су том погледу организовале и посебан Светски самит о информационом друштву и донеле званични документ са великим бројем упутстава и принципа (ср. UN 2003).[29]

Поред наведених проблема, актуелна су и питања „одрживости“ информационог друштва, посматрана у еколошком, друштвеном, економском и културном погледу (в. Shauer 2003: 6).[30] Истичу се и специфични проблеми, попут оног да је то „друштво столице и екрана“, при чему се указује на чињеницу да се највећи број активности у њему спроводи у седећем положају (испред мониторског екрана), што отвара и низ проблема везаних за здрав начин живота (в. Soete et al. 1997: 35). Приметна је и све већа отуђеност од људи из најближе околине која се, сасвим парадоксално, појављује упоредо са порастом такозваних социјалних мрежа које се користе за лакши контакт са просторно удаљеним људима (уп. Суботић 2010: 2-3).

Овако велики број проблема у вези са информационим друштвом отвара питање дубље анализе девијација информационог друштва. С тим у вези, у научном дискурсу већ дуже време не постоји консензус када је реч о правилној примени информационих технологија у друштву у начелном смислу, напротив, присутна је крајња поларизација ставова: однос друштва и технологије се са једне стране перципира идеалистички, док се са друге посматра крајње антиутопистички (в. Beckwith 1989: 325-326).[31] Нескривени ентузијазам једног дела

[29] Прва сесија Самита одржана је 2003. године у Женеви, а друга 2005. у Тунису. У документу из Женеве неки од најважнијих задатака јесу омогућавање свим људима да имају корист од савремених технологија (чл. 19), могућност повезивања (connectivity) као основне полуге која омогућава информационо друштво (ИД) (чл. 21), могућност свима да „приступе и допринесу информацијама, идејама и знању“ (чл. 24), обогаћивање јавног простора преко ИД (чл. 26), континуално и доживотно образовање (чл. 31). Када су у питању етичке импликације ИД наводи се, између осталог, да оно треба да буде у складу са фундаменталним вредностима и људским правима (чл. 58), уз борбу против разних видова девијантних делатности (чл. 59).

[30] Решење проблема „еколошки одрживог“ информационог друштва (ИД) Шауер проналази у смањењу потрошње природних ресурса (Shauer 2003: 7), решење „друштвено одрживог“ ИД посматра кроз укидање дигиталног јаза на планетарном нивоу тако да „сви људи имају знања и могућности да користе информационе технологије“ (Shauer 2003: 21), решење „економски одрживог“ ИД види у погледу информационих технологија као кључног катализатора напретка и смањења незапослености (Shauer 2003: 32), док је решавање проблема „културно одрживог“ ИД парадигма у оквиру које све културе треба да буду присутне у „избалансираном погледу“ (Shauer 2003: 49).

[31] Као идеалистичке приступе аутор на датом месту наводи представе о „златном добу“ омогућеном технолошким напретком, док као дијаметрално супротне ставове наводи критике дехуманизованог технолошког друштва које се „измакло контроли“.

популације према информационом друштву отвара простор за питање колико у томе има „митолошког“ предзнака (в. Mosco 1998; Balsamo 1996),[32] да ли су у питању псеудорелигијске наде које обећавају уклањање несигурности кроз иделистичку визију савршених информација и месијански однос према технологији (Winseck 2002: 94-97; Balsamo 1996: 342) и у којој мери су илузорне медијске тврдње да шира доступност информационих технологија повећава слободан избор у друштву (Balsamo 1996: 342).

Суштина проблема није само у динамици промена у уско технолошкој сфери која сама по себи није склона предвиђању, већ у ширим друштвеним импликацијама које већ сада постоје и које је потребно објективно и критички сагледати. Поље информационе етике је у том погледу само један од одговора, а сама информациона етика као област је још увек у повоју, с обзиром да претходеће „стандардне“ етичке теорије не могу адекватно одговорити на ширину изазова у оквиру информационог друштва који захтевају нове философске приступе (в. Floridi 1999: 43-47).

Једна од основних дилема у том погледу јесу друштвено-политичке конотације и рефлексије примене информационо-комуникационих технологија (уп. Beckwith 1989: 323-324). Ово питање је посебно важно код негативних друштвених стремљења која су била добро позната у оквиру претходних епоха, а која у оквирима информационог друштва добијају нову форму, поготово када је реч о друштвеној моћи која се информационо-комуникационим технологијама отвара у новом виду.

[32] Моско сматра да су идеје „информационог аутопута“ (information highway) у принципу „митолошког“ карактера, пре свега у погледу идеје универзалног и директног приступа информацијама без утрошка енергије и новца, повећања демократичности друштва, безбедног глобалног комуницирања и очувања енергије с обзиром на могућност виртуелне мобилности. Насупрот тим гледиштима он указује да данас сваки човек нема приступ савременим технологијама нити су све информације доступне (поготово не бесплатно), док проблем угрожавања приватности по њему негира идеју идиличне електронске комуникације (Mosco 1998: 59). Моско посебно напомиње да је утопијска идеја трансендирања политичке парадигме у смислу потпуно новог информационог света који даје свима моћ, што је у нескладу са огромном моћи коју у информационом добу држе медијски магнати и велике корпорације (Mosco 1998: 60).

Информационо контролисано друштво

Информационо друштво осетно повећава моћ оних његових чланова који имају привилегован приступ ресурсима информационе инфраструктуре. Једна од највидљивијих девијација савременог информационог друштва односи се управо на употребу поменуте технолошке инфраструктуре за остваривање интереса који су често у супротности са основним начелима људских права и слобода. Еклатантан пример је свеприсутност електронског надзора у друштву, што је, с обзиром на више пута поновљене историјске тежње политичких и безбедносних елита за што већом контролом становништва, веома забрињавајућа појава. Те старе тежње се у оквирима информационог друштва пројављују првенствено кроз процес праћења и контроле великог броја података који се односе на функционисање његових грађана. Важно је истаћи да су слични подаци о грађанима прикупљани вековима уназад, али је њихов опсег био ужи, квантитативни ниво далеко мањи, брзина преноса неупоредиво спорија, а могућност обраде рудиментарног карактера.

Као вид организоване и систематичне делатности, надзор није оригинална одлика савременог друштва: прво помињање термина *надзор* (surveillance) потиче с краја 18. века, и он би се могао окарактерисати као „систематично истраживање или праћење акција или комуникација једне или више особа“ (Wigan & Clarke 2006: 391). Своје корене надзор има у потребама развоја европских националних држава и њених *војних*, *економских* и, посебно, *административних структура*, које су саме по себи захтевале неку врсту организованог сакупљања и класификовања документације и података о грађанима, уз *индустријализацију* као додатни фактор (Lyon 1994: 29-33).[33] Претходно су, свакако, постојале и друге врсте надзора, али су оне биле далеко мањег опсега у односу на потоње активности прикупљања података о грађанима у политичкој и бирократској сфери, које су убрзо постале доминатне (ср. Marx 2002: 17-18).[34] Критичари концепта информационе револуције и информационог друштва као потпуно новог вида друштва тако с правом истичу да су процеси прикупљања података о грађанима у оквиру различитих друштвених система током историје извођени са „минималном технолошком подлогом“ (в. Webster&Robins 1989: 325-326).

Поседовање и обрада информација су били и саставни део сваког капиталистичког друштва, такође без употребе информационо-комуникационих тех-

[33] Лајон посебно наглашава парадокс да је надзор у исто време „резултат потраге за грађанством и веће централизације државне контроле“ (Lyon 1994: 38).

[34] Гери Маркс на истом месту указује на постојање неке врсте религијског надзора у 15. веку, понајпре у погледу инквизиторских метода Римокатоличке цркве и начина вођења њених архива, наводећи да већ у 16. и 17. веку – због успона националних држава – политички надзор преузима примат, а да у 19. и 20. веку процес прикупљања података добија убрзање због пораста бирократског апарата и спровођења идеје социјалне државе.

нологија.[35] Исто важи и за тоталитарне режиме прве половине 20. века, који су угњетавали народ користећи информације о грађанима добијене на различите начине. За такве активности није постојала могућност аутоматске обраде података, која је омогућена тек у другој половини 20. века, када је дигитална технолошка подлога омогућила трансформацију, аутоматизацију и убрзање процеса обраде огромног броја података. Поред мотива који су постојали у претходним епохама, у оквирима информационог друштва мотивација за скупљање великог броја података о личности у виду институционалног надзора може се пронаћи и у покушајима различитих организација да „смање неизвесност и повећају контролу“ (нав. према Fitzgerald-Moore 1996: 4).

Није спорно да је одређени степен надзора за функционисање сваког друштва као уређеног система апсолутно потребан – без такве активности анархија би била извесна. Оно што је спорно и проблематично јесте масовна пролиферација надзора и настанак друштва у коме је једна од доминантних карактеристика надзор као такав. Динамика и опсег скупљања података о личностима зарад рационализације и бољег уређења друштва пре информатичке револуције нису упућивали на било какву већу девијацију, мада је свакако постојала сумња међу неким научницима у погледу крајњих резултата бирократског система скупљања података о грађанима (ср. Surveillance Studies Network 2006: 5-6).[36]

Данас је проблем постојања електронског надзора становништва и нарушавања приватности сувише очигледан да би се игнорисао, а тренутно стање поткрепљује критике идеализоване форме информационог друштва. Извештаји најпознатијих светских организација које се баве овом проблематиком указују на драстичну ерозију приватности грађана на нивоу целе планете уз приметно повећање концентрације информационе моћи међу политичким структурама и власницима корпоративног капитала, при чему тренду масовног надзора грађана доприноси и феномен глобално формиране културе безбедности и својеврсне „политике застрашивања“, које су резултат „глобалне борбе против тероризма“ (уп. Privacy International 2007a; TIS 2009).

Приликом опсервације проблема израженог надзора у савременом информационом друштву најчешће се користи синтагма „друштво под надзором“ (surveillance society). Ову синтагму је први употребио Гери Маркс (Gary T. Marx) 1985. године,[37] да би је касније прихватио велики број научника, али и државних институција (уп. House of Commons 2008; Surveillance Studies 2006). Дејвид Лајон (David Lyon) овакво друштво карактерише кроз појаву „прику-

[35] Најбољи пример су првобитне тејлористичке и фордистичке методе оптимизације производње (ср. Lyon 1994: 120).

[36] Аутори извештаја у том погледу указују на Макса Вебера и његову критику бирократског модела управљања.

[37] У питању је текст „The surveillance society: the threat of 1984-style techniques“ објављен у часописи *The Futurist* јуна 1985 (в. нап. 2 код Lyon 1994: 226).

пљања, снимања, обраде и прослеђивања великог броја детаља о нашем личном животу од стране компјутерских система великих корпорација и владиних агенција“ – то је по њему одлика модерног друштва, које је прожето сложеним рачунарским системима и електронским трансакцијама (в. Lyon 1994: 3).[38] Основне особине електронског надзора у таквом друштву јесу *циљна усмереност*, *рутински карактер*, *систематичност* и *фокусираност на детаље* и *њихову обраду* (Surveillance Studies Network 2006: 4) кроз активности које укључују „посматрање, снимање и категоризацију информација о људима, процесима и институцијама“ и ослонац на „скупљање, снимање, обраду и прослеђивање информација“ (Ball&Webster 2003: 1).

У случају екстремних видова надзора спорадично се користи и синтагма „тотални надзор“ (total surveillance – уп. Whitaker 2000). Уколико је технолошка инфраструктура за надзор података постављена и контролисана од стране државног апарата тако да примарно укључује међусобно повезане базе података за различитим подацима, користи се и сликовит термин „држава – база“ (database state), који нарочито користе неке невладине организације на Западу, док је једна од ређе коришћених синтагми са сличним опсегом значења „друштво досијеа“ (dossier society – уп. Laudon 1986).

Прва парадигма која се најчешће намеће за поређење јесу позната упозорења Џорџа Орвела (Eric Arthur Blair alias George Orwel (1903–1950)) изнета у његовој познатој антиутопији *1984*. Тај роман и његова суморна предвиђања тоталитарног система *Великог Брата* који технолошким средствима надзире грађане често се узима као погодна илустрација критике свеприсутног електронског надзора у друштву. Основно ограничење у примењивости овог приступа на електронски надзор у савременом друштву јесте што се у њему наглашава строго централизован систем надзорисања становништва, који – када је реч о мрежној и децентрализованој структури електронског надзора у 21. веку – није потпуно адекватан.

За електронски надзор у оквиру информационог друштва далеко је примеренији дискурс моћи који је развио Мишел Фуко (Michel Foucault (1926–1984)) у контексту Бентамове представе кружног затвора – *Паноптикона*. Фуко ову метафору користи да би истакао њену главну одлику у погледу моћи: стварање свести о *сталној видљивости* као предуслову за „аутоматско функционисање власти“ (в. Фуко 1997: 195). То је приступ који само донекле има заједничке конотације са Орвеловом перцепцијом моноцентричне структуре власти која становништво надзире у амбијенту релативне „видљивости“.

Разматрајући начин спровођења моћи у модерним друштвима, Фуко развија проблематику *дисциплина* – дифузно и, на одређени начин, неприметно

[38] Лајон напомиње да он синтагму „друштво под надзором“ не користи да би указао на потпуно нову парадигму која се појавила развитком рачунарских технологија, јер су исте само проширили, унапредили и убрзале раније токове (в. нап. 7 код Lyon 1994: 226).

спровођених модела понашања кроз различите видове друштвених делатности са циљем да се отклоне девијантна понашања. Циљ дисциплинā је масовно формирање пожељног понашања, и то кроз дифузно распоређену моћ у различитим и разнородним институцијама. Фуко с тим у вези указује да Панкоптикон није ништа друго до модел функционисања власти који илуструје начин на који се „дисциплине могу проширити изван затвореног простора и примењивати дифузно, многоструко, поливалентно у читавом телу друштва“ (в. Фуко 1997: 203).[39]

Веома је важно напоменути структурну разлику између односа дисциплинске власти и класичних система фунционисања (в. Фуко 1997: 188).[40] Фуко инсистира на дифузној структури различитих власти у друштву истичући, тако, њену полицентричну форму и разлике у специфичностима, иако не негира постојање хијерархијских веза (в. Fuko 1995: 52). У односу на орвелијанско, централистичко виђење надзора у друштву, које је у оквирима информационог доба међусобно повезаних рачунарских мрежа превазиђено, предност Фукоовог приступа проблему савременог надзора јесте дифузна, полицентрична и поливалентна структура дистрибуције моћи. Паноптички систем надзора у оквирима информационог друштва тако није архитектонска грађевина нити један информациони центар, већ дифузно расута информациона инфраструктура надзора која омогућава интерактивно праћење разнородних информационих токова уз могућност успостављања корелације, при чему је процес обраде података за онога на кога се они односе најчешће невидљив, а сама личност никада није сигурна да ли је „видљива“.

Фукоов концепт паноптикона је у протекле две деценије развијан у више праваца, пре свега кроз савремене технолошке видове електронског надзора и „реалности“ које он доноси. Тако Марк Постер (Mark Poster (1941) развија идеју *суперпаноптикона*, утемељену на улози и специфичним одликама електронских база података као основне технолошке форме надзора у савременом друштву (в. Wong 2001: 38).[41] Постер наводи да електронске базе података „делују као суперпаноптикон: попут затвора оне раде континуално, систематично и скривено, акумулирајући информације о индивидуама и слажући их у про-

[39] Фуко наводи погодност овог система „сваки пут када је реч о мноштву јединки којима треба наметнути извесни задатак, посао или облик понашања“ и његову примењивост у случајевима када „у ограниченом и невеликом простору треба држати под надзором одређени број особа“. Он примећује да паноптички модел функционисања ојачава власт, с обзиром на његову превентивну природу, константно дејство и аутоматизовано функционисање (в. Фуко 1997: 200).

[40] Фуко на истом месту примећује да у дисциплинском поретку власт постаје анонимнија и безличнија, а они над којима се она врши системом надзора постају видљивији и индивидуалнији, при чему је цео систем базиран на константном трагању за девијацијама, које се траже и код, системски гледано, „нормалних“.

[41] Кованица superpanopticon је први пут објављена у Постеровом делу *The mode of information and postmodernity* (1990).

филе“, не захтевају зидине, надгледају без иједног чувара и имају могућност размене података на глобалном нивоу (нав. према Wong 2001: 38).

Теоријски приступ у разумевању специфичности електронског надзора који је везан за технику масовног праћења разноврсних токова података о личности Роџер Кларк (Roger Clarke (1949)) назива *dataveillance* (скраћеница од Data Surveillance – надзор података) и у уској је вези са Постеровим поставкама. *Dataveillance* означава „систематичну употребу система за обраду личних података у испитивању или надзору понашања или комуникација једне или више особа“ (Clarke 1988: 499). Овај приступ је после двадесет година проширен *überveillance* концептом, који се односи на свеприсутан и 24-часовни надзор кроз „намерну интеграцију личних података зарад континуалног праћења и мониторинга идентитета и локације личности у реалном времену“, што је омогућено технологијама аутоматске идентификације појединца које он носи са собом или чак у себи – преко микрочип-имплантата (в. Michaell&Michael 2007: 10). Кларк прихвата überveillance као проширење dataveillance-приступа, али га додатно разрађује ширећи семантичко поље термина како би њиме обухватио не само континуалан и свеприсутан надзор у времену и простору, већ и неку врсту „мета-надзора“ (в. Clarke 2007: 32-39).

Још једно унапређено виђење у вези са новим технологијама електронског надзора дају Кевин Хагерти (Kevin Haggerty) и Ричард Ериксон (Richard Ericson) уводећи синтагму *надзорни склоп* (surveillant assemblage). Надзорни склоп функционише тако што „апстрахује људска тела од њихових територијалних поставки и одваја их у серије дискретних токова“, који се потом „поново склапају у посебне двојнике састављене од стране података (data doubles)“ и као такви могу представљати основу за неку врсту акције од стране надзирача (в. Haggerty& Ericson 2000: 606). Хагерти и Ериксон примећују да се на тај начин трансформишу и хијерархија и циљ надзора с обзиром да под удар рутинског електронског надзора долазе и оне друштвене групе које су раније биле изузете од њега (Haggerty& Ericson 2000: 606). У овом приступу се наглашавају разгранатост и мрежна структура надзора уз испреплетаност његовог „коренског“ дела – реалност је постојање хетерогених чворова у мрежи надзора и огроман степен децентрализације и расутости хијерархије надзора у савременом друштву – уз „функционално јединство“ технолошког механизма надзора као кључне разлике у односу на класичан Фукоов паноптички приступ, за који Хагерти и Ериксон сматрају да је утемељен на виђењу система надзора у коме су надзирачи релативно малобројни и „део су једног режима“ (в. Haggerty& Ericson 2000: 608, 617).

Електронски надзор у оквиру савременог друштва је, са друге стране, повезан и са специфичном друштвеном реалношћу у 21. веку, коју у великој мери обликују култура безбедности и проблем терористичких напада глобалног карактера. Дидиер Биго (Didier Bigo) проблематику враћа на поље политичког

дискурса стварајући приступ *баноптикона* (*ban* – енгл, *забрана*). Биго првенствено истиче дискриминаторни потенцијал технологија надзора, нарочито када је реч о пракси западних земаља која се односи на „нежељене групе“, које због потенцијалних будућих девијантних радњи (чије је предвиђање донето на основу одређеног профила личности и њених непожељних карактеристика) бивају изложене ексклузији и забранама (в. Bigo 2008: 31-32). Биго овим примером указује на једну од кључних особина паноптичког система надзора у друштву под безбедносним императивом, а то је искључење неподобних из друштвених токова. Он сматра да је баноптикон приступ који омогућава да се схвати „како мрежа хетерогених и трансверзалних пракси функционише и уобличава се као форма (не)сигурности на транснационалном нивоу“, при чему сматра да у 21. веку није на делу надзор свих, већ надзор малог броја људи према одређеним параметрима (в. Bigo 2008: 31-32, 37). За разлику од класичног паноптикона, баноптикон се ослања „на профиле који наглашавају разлике, на стварање изузетака у складу са нормама и на брзину евакуисања“: Биго истиче заснованост баноптикона на трансформативном потенцијалу виртуелне реалности, која од обичног скупа података о некој особи конституше сасвим нови лик (в. Bigo 2008: 37).[42]

У односу на класично виђење друштва под надзором, које се искључиво ослања на механизме електронског надзора, највећи недостатак различитих паноптичких приступа јесте изостанак детаљне анализе контроле становништва упоредном употребом мас-медијске сфере. Теоријска надградња паноптикона Томаса Матизена (Thomas Mathiesen (1933)) чини помак у овом делу проблематике констатацијом да паноптичка делатност надзора не сме да потисне проблем утицаја мас-медија. Он истиче феномен *друштва гледалаца* и утицаја популарне културе која доводи до појаве да „многи гледају неколицину“ и прихватају оно што на шта им неколицина указује – по Матизену то је примарни начин дисциплиновања свести грађана и самоконтроле, чиме пребацује акценат са надзора на мас-медије као дисциплински механизам у савременом друштву (в. Mathiesen 1997: 215). Матизен ову парадигму назива *синоптиконом* (*syn* – гр, *заједно*, *скупа*) дефинишући је као инверзију паноптичког система дисциплиновања (где неколицина посматра више њих), но паноптикон се ипак не искључује у потпуности, већ се по његовом мишљењу доводи у „паралелан“ и „реципрочан“ однос са синоптичким дејством (в. Mathiesen 1997: 215, 219).

Матизеново проширење паноптичког приступа је веома важно нарочито када је реч о испитивању контроле популације у оквирима информационог друштва, будући да праћење информационих токова у масовном виду и поседовање информација о појединцима и групама представљају само један аспекат моћи и контроле, док је други аспекат инверзног карактера и односи се на

[42] Биго на датом месту наводи пример имигранта кога систем надзора виртуелно „трансформише“ у терористу на основу одређених параметара везаних за порекло и томе слично.

могућност контролисане дисеминације (дез)информација ка популацији зарад медијског моделовања пожељног понашања. Овај проблем је посебно изражен уколико у мас-медијској сфери постоји јака концентрација капитала, нарочито у случајевима када се његова власничка структура преплиће са оном која се односи на употребу технологија електронског надзора или, пак, уколико постоји изражена веза између државних структура и мас-медија и упоредна институционална употреба система електронског надзора. Такву сложену парадигму у овом раду карактеришемо као *информационо контролисано друштво*, које дефинишемо као појаву да се информационо-комуникационе технологије електронског надзора и мас-медијске дисеминације порука користе упоредо зарад што већег степена контроле становништва и обликовања пожељног модела понашања грађана у масовном виду.

Када је реч о синтагми „информационо контролисано друштво“, потребно је навести да Роџер Кларк користи сличну синтагму – „контролисано информационо друштво“ (controlled `information society`), али у другом значењу (уп. Clarke 1997a). Кларк такво друштво не дефинише, али као услове за његово успостављање наводи „формирање база података које бележе информације о грађанима и њиховим различитим делатностима, структуру рачунарских мрежа која омогућава да поменуте базе међусобно комуницирају, поуздану технолошку схему која омогућава креирање виртуелног регистра за сваког становника преко комбинације разнородних база података и популацију која је спремна да све то прихвати“ (Clarke 1997a). Сматрамо да је – када је реч о утицају савременог технолошког надзора на популацију – синтагма „информационо контролисано друштво“ из више разлога погоднија и семантички богатија од свих претходно наведених, укључујући и веома сличну Кларкову синтагму „контролисано информационо друштво“.

Неопходно је истаћи да информационо-контролисано друштво (у даљем тексту: ИКД) интегрише све атрибуте „друштва под надзором“, „друштва тоталног надзора“ и „државе – базе“, које представљају само једну од његових феноменолошких равни која се односи на савремени електронски надзор примењен у масовном виду. Надзор позиције, трансакција, комуникација, ... појединца и групе је потребан, али не и довољан услов за друштвену контролу с обзиром на то да је за испуњавање овог циља потребно и контролисано мас-медијско деловање.

Кларков концепт „контролисаног информационог друштва“ (који је у практичном погледу повезан са девијацијом информационог друштва) је усмерен искључиво на проблем укрштених база података и као термин је мање погодан од синтагме „информационо контролисано друштво“. ИКД више наглашава са́му контролу понашања чланова друштва у тоталитету употребом специфичног скупа информација, при чему је информациона инфраструктура само основно средство за успостављање такве контроле популације, док Кларкова

синтагма „контролисано информационо друштво“ више сугерише на проблем некритичког преусмеравања информационог друштва као таквог – уз посредно упућивање ка стављању под контролу података у руке једног или више центара моћи, што је само потенцијално усмерено ка контроли воље и контроли понашања грађана. Осим тога, ИКД може бити развијено и независно од развоја информационог друштва, поготово у случају ауторитарних друштвених уређења.

Кларков приступ техничком аспекту надзора преко база података прилично је темељан, нарочито уз надоградњу класичне *dataveillance* парадигме *überveillance* приступом и евентуалним проширењем на Ериксон-Хагерти модел „надзорног склопа“ – као такав, проширени *dataveillance* у техничком смислу може бити полазна основа масовног електронског надзора у друштву. Овако проширен Кларков модел треба продубити истраживањем проблема друштвених чинилаца, који су предуслов да би популација прихватила формирање технолошке инфраструктуре надзора (четврти Кларков услов за „контролисано информационо друштво“), што спада у поље истраживања пре свега медијског утицаја, које се не може односити само на технике убеђивања за прихватање надзора, с обзиром на то да је, како истиче Матизен, мас-медијска контрола популације далеко шире поље. Неопходно је, међутим, приметити да ни Матизенов модел синоптикона није начелно свеобухватан јер је у њему далеко већи акценат стављен на улогу мас-медија у односу на електронски надзор, што донекле може имплицирати редукционизам и превалентност једног пола код тог сложеног и упоредног утицаја. Поред тога, појавом нових медија омогућено је да паноптички и синоптички процес буду и технички обједињени, што релативизује њихову одвојеност – Интернет, на пример, омогућава истовремену дисеминацију медијских порука и прикупљање информација о корисницима који преко њега прате одређени медијски садржај. Целокупна парадигма је посебно сложена и због специфичних друштвених феномена у 21. веку какви су терористички напади глобалних размера и, како то Биго примећује, са њима повезане култура безбедности и императив смањења ризика и контроле „потенцијално девијантних“.

Наведене констатације указују потребу за свеобухватним истраживачким приступом, који би спојио постојеће теоријске моделе електронског надзора у друштву, узео у обзир промене на феноменолошкој равни надзора у последњој деценији и обрадио најважније друштвене импликације. Кључно питање у овом погледу је у којој мери и на који начин угрожавање приватности грађана и пролиферација електронског надзора, у спрези за упоредним деловањем мас-медијске сфере, утиче на слободно и спонтано функционисање грађана у друштву.

Основна теза овог истраживања је да упоредно деловање масовног електронског надзора и контролисане дисеминације мас-медијских порука има изразито негативан утицај на слободу грађана јер доводи до израженог конформизма и то на два основна начина. Први тип конформизма је везан за ап-

стинирање од радњи које би – уколико су регистроване електронским надзором – могле донети непријатности. Овај вид конформизма је усмерен на избегавање репресивних мера од стране структура моћи које врше надзор или су са њиме повезане и познат је из ранијих епоха. Други, суптилнији тип конформизма је примарно везан за улогу мас-медијске сфере, и он није усмерен ка апстиненцији, већ ка активацији, и то преко усвајања модела понашања по медијски пропагираној матрици. Овај тип конформизма се испољава у прихватању одређених медијски популарисаних иницијатива у складу са интересима друштвених структура моћи: доминантних политичких, економских и безбедносних елита (уп. Mills 2000). У случајевима када такав вид конформизма захтева и излагање електронском надзору, онда синоптичко дејство даје директну подршку пролиферацији надзора у савременом друштву.

Истраживање је усмерено у два основна правца. Први се односи на проучавање утицаја електронског надзора. То проучавање обухвата прецизне показатеље понашања грађана у условима изложености константном електронском надзору у оквирима различитих савремених микро- и макросоцијалних окружења, претходно обухваћених студијама случаја и повезаних са различитим социопсихолошким теоријским гледиштима. Када је реч о испитивању упоредне улоге мас-медијске сфере на повећање степена конформизма, наше истраживање – поред најпознатијих теоријских приступа друштвеној улози мас-медија и њиховом утицају на обликовање ставова грађана – обухвата и стање мас-медијске сфере у државама које представљају репрезентативан узорак у погледу електронског надзора, уз навођење употребе медија у пракси зарад формирања масовних ставова и активације грађана према одређеном моделу понашања. Посебан део рада је посвећен степену уклопљености мас-медијске дисеминације порука са интересима структура моћи у потрошачком друштву и утицају потрошачког менталитета на добровољно излагање надзору.

Први корак у овом истраживању је детаљно испитивање главних узрокā настанка првог пола ИКД-а, који се односи на масовни електронски надзор у друштву. У овом погледу се подразумева да су историјски узроци настанка систематичног надзора који се односе на потребе административних и војних (а касније и економских) структура у оквиру националних држава посредно и фактори генезе савременог, масовног електронског надзора. Поред тога је, међутим, потребно пронаћи и додатне факторе, с обзиром на специфичне одлике масовног електронског надзора које га чине феноменом sui generis.

ПРВИ ДЕО

ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА НАСТАНАК И ОДРЖАЊЕ ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНОГ ДРУШТВА

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

1.1. Проблем некритичког односа према технологији

Формирање информационо контролисаног друштва (у даљем тексту: ИКД) као феномена у коме се информационо-комуникационе технологије користе за надзор, контролу и медијско усмеравање понашања популације у широком опсегу, намеће питање степена утицаја самог технолошког фактора као таквог. Неопходно је, наиме, утврдити колико информационо-комуникационе технологије у природи начина свог деловања носе потенцијал за реализацију ИКД-а. Другим речима речено, да ли су технолошка решења електронског надзора друштвено обликована и усмерена већ у самом чину њиховог постављања или њихов развој тече и намеће се у зависности од друштвених потреба? Да ли су технолошка решења надзора популације вредносно неутрална или су на неки начин опредељена? Колико је развој технологија надзора као таквих аутономан, а колико је плански вођен и контролисан од стране човека?

Одговор на наведена питања је од суштинске важности за испитивање генезе ИКД-а било да се она базира на постојећој технолошкој инфраструктури информационог друштва или да је у питању потпуно самосвојна технолошка парадигма. У наведеној перспективи начелно одређивање према информационим технологијама надзора у широком опсегу неодвојиво је од критичког философског дискурса технологије, пре свега у њеном општедруштвеном аспекту. У погледу ИКД-а тежиште питања се преноси на испитивање да ли такво друштво произилази из саме природе технологије; а ако не, у којој мери је ИКД омогућено некритичком применом технологије као резултатом не технолошких, већ антрополошких и социолошких чинилаца који условљавају однос савременог човека према технологији.

Суштина питања односа према савременим технологијама је разматрана недуго после масовних разарања у 20. веку, која су била омогућена управо убојитим технолошким оруђима, са тежиштем на потреби за контролним механизмима у погледу употребе војне технологије. Прво су покренута питања такозване демократске контроле војске и нуклеарног наоружања, док је пи-

тање очувања слободе у свету који технологију користи за њено угрожавање под изговором безбедности било треће на листи приоритета (Benn 1979: 25). Практични део решавања овог питања и данас је актуелан у погледу a posteriori проналажења решења за различите проблеме узроковане турбулентним и често неконтролисаним технолошким развојем. У теоријском погледу, у односу према утицају технологије на човека и друштво постоји више теоријских праваца.

Условно узевши, класификацију теоријских приступа односа према технологији је могуће извршити у зависности од става према њеној вредносној „неутралности“ (у смислу постојања циљева који су јој инхерентни) и њене „аутономије“ (у смислу степена могућности људског деловања на њен развој) (Feenberg 1999). У том контексту савремени теоретичар технологије Ендрју Финберг даје прилично кохерентну поделу доктринарних праваца према *вредносној неутралности* и *аутономији у развоју* (в. Feenberg 1999: 9):

– *детерминизам* – технологија је вредносно неутрална и аутономна у развоју (као еклатантан пример Финберг наводи традиционални марксизам),

– *инструментализам* – технологија неутрална и људски контролисана (као пример наводи став либерално-прогресивистичке школе мишљења),

– *супстантивизам* – технологија је вредносно опредељена и аутономна у погледу циљева који су јој иманентни (класични представници овог правца су по њему Мартин Хајдегер и Жак Елил) и

– *критичка теорија* – технологија је вредносно опредељена, али са могућношћу људског деловања и избора циља (као представници се наводе Мишело Фуко и Херберт Маркузе).

Постоје и другачије систематизације ставова према технологији, попут оне коју износи Џим Гери, који сматра да се принципом „технолошке зависности“ могу обухватити све доктрине по којима „постоје облици технолошке праксе који систематски спречавају критичко етичко расуђивање постојања саме те праксе“ (в. Gerrie 2008: 186). У Геријевој опсервацији технолошких приступа детерминизам се заправо посматра у ширем виду и практично обухвата супстантивизам Финбергове класификације – у зависности од тога колико се у одређеном ставу према технологији наглашава њена аутономија у развоју и да ли постоји могућност отпора њеном неконтролисаном развоју.

Доминантно гледиште данас је такозвана инструментална теорија која технологију сагледава у контексту „неутралних алата“ који „служе сврхама одређеним од стране њеног корисника“ (Feenberg 2002: 5-6).[43] Иако је већ деценијама прихваћена у ширим круговима, та теорија је до данас темељно оспоравана од стране више утицајних мислилаца критички настројених према тех-

[43] Финберг на истом месту таксативно наводи да присталице ове теорије неутралност схватају као а) неутралност ствари и објеката, б) неутралност у односу на политичку парадигму која окружује технологију, в) „социополитичку“ неутралност технологије и г) неутралност у погледу универзалности њене примене.

нологији. У оквиру тог критичког корпуса се профилисало неколико доминантних приступа који се међусобно разликују у једном броју аспеката. Немогуће је експлицитно валоризовати наведене теорије, с обзиром да измичу егзактном вредновању, али је могуће указати на већу или мању оправданост одређене тезе у погледу историјске реалности повезане са феноменом ИКД.

Мартин Хајдегер (Martin Heidegger (1889 – 1976)) је изразити представник такозване класичне философске критичке мисли у погледу технологије и, уопште узев, један од првих који су отворили критички дискурс према њој. Хајдегер излази ван површне феноменолошке равни и тражи одговор на питање саме *суштине технологије*. Он отворено доводи у питање инструменталну теорију, нападајући њене основне премисе, попут оне да је потребно само овладати технологијом, поготово када је реч о опасним технологијама (в. Heidegger 1977: 5). Развијајући посебан дискурс (почевши од класичне грчке философске мисли и терминологије) Хајдегер тврди да технологија „није само пуко средство, већ пут *откривања*“, *истине* (Heidegger 1977: 6-13). Он то тврди како за рудиментарне облике технологије карактеристичне за древну историју, тако и за савремену технологију, закључујући да је потоња, историјски гледано, изграђена на основама и апаратури прве (Heidegger 1977: 14).

Развијајући себи својствен комплексан терминолошки апарат, Хајдегер указује на технологију која није само људско делање, већ је „[наручујуће] заповедно откривање“ и ствара кључни термин свог дискурса – *постављање*, *укалупљивање* (*Ge-stell*), којим означава специфичну врсту „изазова“ и „захтевајућег“ позива у коме се суштина технологије открива као „начин на који се реалност открива као стајање у приправности зарад употребе (*Bestand*) [„стајање на резерви, залихама“ – досл.]“ (Heidegger 1977: 19-25)[44] и као судбоносно „одређивање откривања“ (Heidegger 1977: 30).[45] Хајдегер види две основне опасности технологије – прва је када „оно што је несакривено више не занима човека као објекат, већ једино као стајање у приправности [на располагању]... при чему он сам долази у позицију да буде узет као (објекат) који стоји на располагању“, док је истовремено у илузији да је технолошки суверен; а друга опасност је да „постављање“ тера човека у вид откривања које је заповеђујућег карактера (Heidegger 1977: 26-27).

Главна опасност по човека у Хајдегеровом виђењу не долази споља, од „смртоносних машина и технолошке апаратуре“ као такве, већ изнутра, с обзиром да опасност угрожава са́мо човеково биће које – тако што сужава онтолошки потенцијал субјекта и угрожава могућност самоспознаје на другачији начин

[44] Хајдегер наводи да „постављање“ (Ge-stell) значи „скупљање заједено такве поставке које се ставља пред човека и изазива га да иде даље у откривању реалног, у контексту заповедања као стајања у приправности [на резерви] зарад употребе (Bestand)“ (в. Heidegger 1977: 20).

[45] Финберг примећује да Хајдегер држи до става да је савремено „‘откривање’ усмерено тако да сваки објекат узима као сирови материјал техничке акције“, при чему је наша перцепција сведена на утилитарне представе (в. Feenberg 2005: 48).

– спречава да уђе у „оригинално откривање“ и доживљај „примарне истине“ (Heidegger 1977: 28). Овакво гледиште на онтолошку позадину проблема технологије, која је, како Хајдегер сматра, све само не неутрална, имплицирано је његовом констатацијом да технологија преображава све са чиме дође у додир укључујући и човека и, у крајњој инстанци, претвара га у материјал обраде односно објекат на располагању (*Bestand*). Хајдегер на основу такве поставке најављује промену савременог човека у правцу „просте ‘технизоване животиње’ од оног тренутка када постане основни ресурс технолошке контроле“ (цит. према Keulartz et al. 2004: 6-7).[46]

Овај став је посебно важан код антиципације феномена друштвене контроле иманентног концепту ИКД-а, мада је јасно да Хајдегер првенствено указује на подјармљивање човека као конкретног бића, а не на специфичан вид контроле друштва у тоталитету. Проблем код Хајдегерове критичке концепције технологије у погледу њеног вредновања – поготово код практичних концепата какав је ИКД – јесте висок ниво философске апстракције и генерализације проблематике технологије (Feenberg 1999: 187-189), као и чињеница да је исувише усмерен према суштини технологије као такве, а не и проблематици њених појавних облика што би било од значаја за испитивање технологија надзора.

Француски философ Жак Елил (Jacques Ellul (1912–1994)) један је од критичара технолошке цивилизације који је, уз Хајдегера, често навођен као пример радикалног критичког односа према технологији. Он се, за разлику од Хајдегера, није занимао толико онтолошким колико социолошким и антрополошким импликацијама технолошког друштва. Елил наводи два основна питања везана за развој таквог друштва – „да ли је човек у стању да остане господар у свету (технолошких) средстава“ и „може ли нова цивилизација да буде инклузивна у погледу технологије“ – на која одговара одрично имајући у виду савремене технике контроле популације (в. Ellul 1962: 398).[47] Свој став према технолошком прогресу Елил прецизира кроз *четири принципа*, у којима анализира контрадикторности коришћења технологије (в. Ellul 1962: 412).[48]

[46] Аутори на истом месту наводе Хајдегеров став да технологија, невезано од њене префињености, одређује перцепцију реалности и преображава је у објекат експлоатације, што оставља последице не само у погледу подјармљивања природе, већ и самог човека, који „постаје жртва антропоцентричног насиља“, и примећују да – развитком биотехнологије – и сâм човек постаје објекат контроле.

[47] Елил истиче да је наизглед очигледно да је човек господар технике, али да дубљи увид указује на то да је он често објекат одређених техника, наводећи као пример пропаганду (в. Ellul 1962: 398). У погледу другог питања он истиче да је технолошко друштво „свет материјалних ствари“ и да оно „не може бити истински хуманистичко с обзиром на то да у први план ставља ствари, а не људе“ (в. Ellul 1962: 401).

[48] Први Елилов принцип је да технички прогрес има своју цену јер „доноси неке несумњиве вредности, али истовремено уништава ништа мање важне вредности“ и то у свим сферама живота: здравља, запослења, економије, екологије, образовања, ... (в. Ellul 1962: 412-414). Други принцип полази од тога да техника једну групу проблема решава, док друге актуелизује (Ellul 1962: 414-

Елил истиче да политичари, научници и техничка лица у начелном смислу припадају оној групи људи који сматрају да ће се проблеми који су наметнути употребом савремене технологије решити „сами по себи“ и да је решење у неком погледу иманентно техничком прогресу, што по њему примарни израз има у марксистичкој доктрини и у радовима неких инжењера и економиста (Ellul 1962: 403–407).[49] Он захтева да се „поруши мит“ о томе да је технологија нешто што – када је реч о развоју цивилизације – има „свêтē“ и врхунске особине (в. Ellul 1962: 410) и оспорава оптимистичке тврдње да она искључиво проширује човекове могућности, указујући на огромне негативне импликације на слободу, с обзиром на то да је у потпуности дефинисана опсегом „технолошког система“ (в. Ellul 1980: 319).[50] Тако технички раст води до пораста моћи, при чему „могућност акције постаје апсолутна“, што може бити проблем нарочито у повећању моћи владе будући да „моћ у пропорцијама своје величине елиминише границе између добра и зла“ (Ellul 1962: 402).

У погледу феномена ИКД-а Елилова мисао добија на важности код утицаја технологије на конституисање нове културолошке парадигме као „система који реструктурира комплетну друштвену сферу као објекат контроле“, при чему је крајњи циљ „тотална инструментализација“ (нав. према Feenberg 2002: 6-7), као и код тезе да је основни проблем у томе што је слобода савременог човека ограничена свеукупним *технолошким системом* и потрошачким потребама уклопљеним у њега (Ellul 1980: 320). Веома је важно Елилово наглашавање проблема идеалистичког односа према технологији у друштву које умањује критичку оштрицу према њој, што је посебно битно за шире сагледавање проблема пролиферације система надзора и пасивног односа према тој појави. Оно што је код Елилове тезе спорно јесте то што узрок парадигме друштвене контроле види искључиво у технологији и њеној вредносној опредељености потцртавши да технологија има потпуну аутономију у развоју, што отвара питање саме могућности отпора и критичког промишљања у погледу (пре)усмеравања њеног развоја.

417). Трећи Елилов принцип је да „технички прогрес упоредо носи добре и лоше последице“, насупрот општеприхваћеној тези да је важно само на прави начин имплементирати технологију (Ellul 1962: 417-419). Најзад, четврти принцип је да сваки технички прогрес има непредвидљиве ефекте, с обзиром на то да „предвидљивост имплицира комплетну могућност експериментисања у свакој сфери“, што је по њему у реалним условима немогуће (Ellul 1962: 419-420).

[49] Насупрот таквим ставовима, Елил указује на приступ мислилаца који су у односу на технологију захтевали „велики напор, па чак и промену човека у целости“ (в. Ellul 1962: 408).

[50] Критикујући потрошачко друштво, Елил истиче да се слобода не може сводити на конзумеристичке потребе и њихово задовољење, ослањајући се на Бодријарову мисао да је у таквом друштву „индивидуа слободна као потрошач, али само као таква“ (в. Ellul 1980: 320). Елил тврди да технологија повећава „слободу техничара, то јест његову моћ и контролу“, при чему су људске одлуке „донете од стране човека као оператера технологије – моћ човека над човеком“ и закључује да човек задржава своју слободу да бира и одлучује, „али увек унутар технолошког оквира и према технолошком прогресу“, тако да су његове одлуке увек „ултимативно одређене технолошким системом“ (в. Ellul 1980: 320, 324-325).

У овом погледу Елил ипак не заступа крајњи песимизам, с обзиром да позива савременог човека савременог човека да се избори са технолошким изазовима и искушењима времена у коме бивствује (Ellul 1962: 403).

Мало је познат сличан приступ који је изложио Гинтер Андерс (Ginter Stern alias Ginter Anders). Уместо питања лошег или доброг коришћења технологије поставља питање да ли ми данас уопште слободно располажемо истом, као што често претпостављамо, с обзиром на то да проблем није „у лошој употреби технике, него се садржи у бити технике као такве“ (в. Anders 1985: 129-131). Андерс сматра да је став о слободи употребе технике као средства „чиста илузија“, а исто тврди и за могућност одређивања начина и циља за који се она употребљава будући да су „саме направе факта и то таква да нам ударају свој печат“ (в. Anders 1996: 19). Он стоји на становишту да је сваки технички апарат из саме „чињенице свог функционисања већ и један начин употребе“, те да „свака направа – захваљујући свом специјалном радном учинку – увек већ игра неку улогу која значи (социјално, морално и политичко) прејудицирање“ и закључује да „свака направа јесте и употреба направе“, а да савремени човек – пошто се не може супротставити техничкој цивилизацији која га неупоредиво премашује у моћи – прихвата тезу о вредносној неутралности технологије да би „сачувао мирну савест“ (в. Anders 1985: 223).

Андерс техником назива „стање света“ у коме се налазимо истичући да под технократијом не мисли на класично одређење власти технократа, већ управо на „технику као субјект историје, у којој смо ми још само саисторијски“ (в. Anders 1985: 9). Тако је истакнут не само проблем вредносне наклоњености технолошким решењима већ и, уопште, са́мо питање слободе човека у односу на техничко друштво и аутономни развој технологије. С обзиром да Андерс у свом приступу технологији наглашава пре свега питање слободе човекове делатности у сложеном технолошком систему савремене цивилизације, његово виђење ове проблематике у контексту ИКД је слично Елиловом разматрању.

Херберт Маркузе (Herbert Marcuse (1898–1979)) је следећи важан мислилац када је реч о критици технолошког друштва. Он заправо критикује савремену потрошачку цивилизацију и индустријско-технолошку парадигму, ограничен, додуше, својом типично марксистичком позицијом (а донекле и под утицајем Хајдегера) говорећи о *једнодимензионалном човеку* у *друштву једне димензије*. Маркузе сматра да се савремено индустријско друштво може окарактерисати тоталитарним карактеристикама и да у оквиру њега „не може више бити прихваћено традиционално схватање о неутралности технологије“ (в. Markuze 1968: 16).[51] Маркузеа посебно занима проблем *контроле радника* у оквирима индустријског друштва и технолошки опремљених постројења. Он сматра да је основни про-

[51] „Технологија као таква не може бити изолована од употребе у коју је стављена; технолошко друштво је систем доминације који је делотворан већ у појму и конструкцији технике“ (Markuze 1968: 16).

блем савремене индустријске цивилизације немогућност суштинског критичког мишљења и осмишљавања делатности ван наметнутног модалитета живљења технолошког карактера, са којим је сваки појединац принуђен да се саобрази (в. Markuze 1968: 29),[52] при чему „ослободилачка снага технологије – интрументализација ствари – постаје оков ослобођења; инструментализација човека“ (в. Markuze 1968: 153). Када је реч о будућим токовима развоја технологије, Маркузе директно и експлицитно указује на опасност од тоталитарних тенденција.[53]

Повезивање утицаја капиталистичког индустријског система, технолошког надзора радника, проблема технолошке инструментализације и тоталних претензија технологије је поље на коме Маркузеова теза показује своју тежину у погледу технолошких аспеката као фактора настанка и одржања ИКД-а. У ширем смислу, ако се посматра кроз тезу да надзор и контрола радника у фабрикама у оквиру капиталистичког система јесу једна од директних претеча савременог електронског надзора, Маркузеови ставови добијају ширу подршку како у радовима марксистички усмерених мислилаца, тако и у радовима савремених теоретичара друштва под надзором (уп. Lyon 1994: 25, 34).[54] Маркузеова критика је у контексту ИКД-а посебно важна у погледу *улоге корпоративног сектора* у систему надзора мотивисаном профитом, који је веома изражен у савременом свету.

Луис Мамфорд (Lewis Mumford (1895–1990)) развија прилично оригиналну тезу која се састоји у томе да су од позног неолита па до данас две технологије упоредо егзистирале једна уз другу: „прва ауторитарна, друга демократска, прва системо-центрична, неизмерно моћна, али инхерентно нестабилна, а друга човекоцентрична, релативно слаба, али довитљива и постојана“, уз приближавање времену у коме ће „демократска техника бити потпуно угушена или замењена, тако да ће сваки остатак аутономије бити избрисан или бити дозвољен у мери у којој је играчка режима (в. Mumford 1964: 2).[55]

---

[52] У разради своје тезе Маркузе наводи да „друштво које пројектује и предузима технолошку трансформацију природе мења базу доминације тако што постепено надомешта личну зависност“ (роба о робовласнику, кмета о феудалцу, ...) зависношћу о „објективном поретку ствари“ (о економским законима, тржишту, ...) (в. Markuze 1968: 140).

[53] „Свет иде ка томе да постане материјал тоталног управљања које абсорбира чак и управљаче.“ (Markuze 1968: 161)

[54] Лајон на истом месту наводи да се у марксистичкој доктрини надзор повезује са односом капиталиста и радника, где су први били заинтересовани за што већу продуктивност, па су, самим тим, уводили интензивнији надзор над радницима у постројењима.

[55] Мамфорд појашњава да под демократском техником сматра мањи тип производње који би се ослањао „углавном на људске вештине и животињску енергију, али увек, чак и када би укључивао машине, остајао под активним директивом занаталије или фармера...“ и њен почетак везује за најранија времена цивилизације, примећујући притом да је и у оквирима најауторитарних режима у случају такве технике постојао ниво „аутономије“ и „креативности“ (Mumford 1964: 2-3). Са друге стране, он ауторитарну технику локализује у четврти миленијум пре Христа и везује је за апсолутистичке владавине у којима је „мобилизован и унификован рад хиљада људи“, наводећи да је ова „централизована техника“ утрла пут научним проналасцима „високе

Мамфорд примећује да је *ауторитарна техника* „данас дошла до неизмерно увећане и вешто усавршене форме“, при чему је ослобађање од „старог ропства“ путем индустријске револуције довело до новог, софистициранијег ропства будући да је повећање политичке демократије поништено успоном „централизоване ауторитарне технике“ (в. Mumford 1964: 4).[56] Мамфорд сматра да „центар ауторитета новог система није видљива особа“, већ да он „лежи у самом систему, невидљив, али свуда присутан“, при чему је –ма на ком нивоу хијерархије – људска компонента суштински заробљена, што је својеврсни „системоцентрични колектив“ (в. Mumford 1964: 5).

У политичком контексту технологије Мамфорд се пита „да ли ће демократија у било ком облику опстати када ауторитарна техника једном утврди своју моћ уз помоћ нових форми масовне контроле“ (в. Mumford 1964: 7).[57] Он је још шездесетих година прошлог века упозоравао да је човек са својом „мегатехником“ на путу да створи „униформну, свеобухватајућу структуру, дизајнирану за аутоматске операције“ у којој ће он câм постати „пасивна, машински опслуживана животиња... чије ће функције бити... стриктно ограничене и контролисане за добробит деперсонализованих колективних организација“ (в. Mumford 1966: 303). Проблематика контроле наметањем „ауторитарне“ технике масовног надзора и свеобухватне структуре аутоматске институционалне обраде података популације – уз деперсонализовани и свудапристуни ауторитет техничког окружења – јесте важан аспект примене Мамфордове философске мисли у погледу разумевања специфичних технолошких фактора генезе ИКД-а. У оквиру његове мисли се може приметити и проблем стварања свести о немогућности отпора савременог човека техничком систему у тоталитету – свести која се суштински

уређености“ и „креирала комплексне људске машинерије састављене од специјализованих, стандардизованих, заменљивих, међусобно повезаних делова – радне армије, војне армије, бирократије“, при чему је „тоталитарна техника толерисана, чак и поздрављена упркос њеној деструктивности“ (в. Mumford 1964: 3-5).

[56] Мамфорд на истом месту тврди да је западна цивилизација – мада је раскинула са древним апсолутистичким режимима – успоставила суштински исти, али технолошки савршенији систем, с обзиром на то да је наука ослобођена „теолошких ограничења и хуманистичких циљева“, при чему је „ауторитарна техника добила апсолутну команду над физичким енергијама у космичким димензијама“, мислећи на нуклеарне бомбе и савремене техничке системе. Он подвлачи да је „кроз механизацију, аутоматизацију и кибернетичко усмеравање“ та врста технике „успела да превазиђе основну слабост: зависност од механизама отпора“ (в. Mumford 1964: 5).

[57] Мамфорд на датом месту истиче да опасност по демократију није у неком конкретном проналаску, већ да проблем настаје од позносредњевековног дефинисања „нових метода и циљева технике“, од када систем „елиминише људску персоналност, игнорише историјски процес, наглашава улогу вештачке интелигенције и чини контролу над природом, ултимативно контролом над човеком самим, главном улогом“. Постављајући питање зашто је наша цивилизација пристала на контролу и манипулацију такве технике, Мамфорд одговор налази у томе да је данашња техника „прихватила основни принцип демократије: да сваки члан друштва има удео у добрима“ (в. Mumford 1964: 6).

базира на тоталној прожетости савремене цивилизације сложеном техничком апаратуром.

Теоријски правац друштвеног конструктивизма је такође важан у погледу истраживања технолошких фактора генезе ИКД-а јер акценат ставља на друштвене конотације технологије. Овај приступ полази од претпоставке да научни и технолошки резултати нису просто усмерени на решавање неког техничког проблема ван друштвених процеса, при чему је најважнија идеја друштвеног конструктивизма да технологија и наука нису одвојене реалности од друштвене (в. Pinch&Bijker 1984; Frohmann 1994). Припадници теорије друштвеног конструктивизма држе до става да технологија није неутрална, али да није ни аутономна у развоју, и да је „технологија друштвеног карактера у истој мери у којој су институције" (Feenberg 1999: 11). Они, међутим, нападају идеју неутралности технологије без довољног и конкретног критичког предзнака у погледу њених друштвених импликација: с тим у вези је примећено да се припадници друштвеног конструктивизма мало баве политичком проблематиком технологије, поготово у домену технологија контроле и надзора (ср. Feenberg 1999: 11).[58]

У критици приступа друштвеног конструктивизма истиче се Лангдон Винер (Langdon Winner), који наводи четири основна методолошка проблема тог правца. Први је то што се научни прилаз друштвеног конструктивизма мало бави „последицама технолошког избора" (Winner 1993: 368-369).[59] Други проблем који Винер истиче јесте концепција друштвеног процеса у којој су „релевантни друштвени актери" укључени у решавање и дефинисање техничких проблема и њихове примене у друштвеном оквиру, при чему – са аспекта политичког плурализма – он поставља питање „ко одређује које су релевантне друштвене групе и интереси" и шта је са друштвеним групама које су намерно потиснуте и искључене (Winner 1993: 369-370). Трећи проблем теорије друштвеног конструктивизма који запажа Винер односи се на њено сужено гледиште у погледу примене технологије с обзиром на то да она „изоставља могућност да могу постојати динамике очите у технолошкој промени које су

[58] Финберг у својој анализи друштвеног конструктивизма на истом месту примећује да он имплицитно указује на то да технологија има политичке конотације, али да се теоретичари овог правца више занимају питањима која су ван тог домена и притом се веома ретко дотичу дискурса друштвеног отпора. Финберг истиче да би теорија друштвеног конструктивизма могла да буде „подршка Фукоовој и Маркузеовој политичкој критици технологије", нарочито када је реч о технологијама контроле, и примећује да је „иронично што тренутно доминатна друштвена теорија технологије нема домашај политичких услова који су основ њеног сопственог кредибилитета" (в. Feenberg 1999: 12).

[59] Међу важна питања „последица технолошког избора" Винер убраја и питање шта прихватање одређене технологије проузрокује у погледу доживљаја човековог сопства, начина свакодневног живота у квалитативном смислу и „дистрибицује моћи у друштву" и примећује да је друштвени конструктивизам више „предан изучавању корена технологије него њеним последицама" (в. Winner 1993: 368).

изван оних које су откривене проучавањем тренутних потреба, интереса, проблема, и решења одређених група и друштвених актера“ (Winner 1993: 370).[60]

Финална критика коју Винер упућује присталицима друштвеног конструктивизма тиче се њиховог „епистемолошког релативизма“ у погледу вредносног одређивања неке технологије и омаловажавања ставова који полазе од „моралних или политичких начела који могу помоћи људима да процене могућности које технологија представља“, што се као проблем испоставља посебно у случајевима примене технологије где не постоји друштвени консензус (в. Winner 1993: 371-373).[61]

У критици приступа друштвеног конструктивизма Винер указује и на својеврсну „стерилност када је у питању било какво критичко гледиште које би допринело дебати о политичким и ширим друштвеним димензијама технолошког избора“ (в. Winner 1993: 375). Он критикује теоретичаре тог правца због олаког одбацивања философских приступа који негују критички однос према технологији и њеним друштвеним импликацијама, као и због свођења свог дискурса на дескриптивни ниво и пука објашњења технолошког развоја (в. Winner 1993: 375-376).[62] Начелно гледано, Винер примећује да је основна слабост конвенционалног приступа технологији (по коме је она вредносно индиферентна) у томе што превиђа да је она „сила која има способност преобликовања људске активности и њеног значења“ (в. Winner 1997: 58).[63]

Винер посебну пажњу обраћа на политичке конотације технологије, поготово када је реч о такозваним *инхерентно политичким технологијама* „које захтевају или су компатибилне са одређеним политичким односима“ (в. Winner 1980: 123-124)[64] – у том смислу он наводи пример атомске бомбе јер иста захте-

[60] Винер посебно наглашава да теоријски приступ друштвеног конструктивизма не обраћа пажњу на „дубље културне, интелектуалне, економске изборе у контексту технологије“ (в. Winner 1993: 371).

[61] Винер сматра да такав став има за последицу неспремност да се проучи „квалитет живота у савременим технолошким друштвима“, нити да се аргументовано полемише о правилним и погрешним технолошким решењима примењеним у различитим областима нити да се приступи „проучавању технолошких друштава у тоталитету“ (в. Winner 1993: 373).

[62] У односу на такав приступ, Винер истиче да се проблем нашег времена не састоји у проучавању технолошке еволуције и њене структуре, већ „реконструкције технолошки центрираног света“, поготово у погледу „друштвених и еколошких болести“ (в. Winner 1993: 376).

[63] Наводећи неколико примера из практичног живота, Винер закључује да су под утицајем савременог технолошког развоја „индивидуалне навике, перцепције, концепт сопства, идеје простора и времена, друштвени односи и моралне и политичке границе изразито реструктурирани“ и указује на то да савремени човек не само да користи технолошка помагала, већ да она постају „форме живота“ без којих живот постаје незамислив (в.Winner 1997: 60). У овоме се очигледно приближава Андерсовом виђењу технолошке проблематике.

[64] Као примере имлицитно или експлицитно изражених политичких циљева у одређеним технолошким системима Винер наводи примере архитектуре, планирања града, јавних радова, примене индустријских машина... ради конкретних политичких циљева (в. Winner 1980: 124-125). На разини „политички инхерентне технологије“ Винер указује на то да „прихватање одређе-

ва контролу од стране „централизованог, ригидног хијерархијског ланца команде затвореног за све утицаје који би његово функционисање могли начинити непредвидљивим“ и у складу са тиме постојање „ауторирарног интерног друштвеног система“ (Winner 1980: 131). У складу са наведеним чињеницама, он захтева проучавање „контекста у коме је одређено технолошко решење позиционирано“ (в. Winner 1980: 135).

Поред испитивања ширих друштвених импликација савремених технолошких решења, Винерова критичка концепција технологије је важна за испитивање да ли у одређеним технолошким решењима постоје имплицитно изражени политички циљеви. То отвара питање везе технолошких фактора настанка ИКД-а са политичким конотацијама одређених технолошких решења. Та веза је веома приметна у случају технологија надзора будући да се оне креирају и као решење намећу пре свега од стране политичко-безбедносних структура друштва и са њима повезаног корпоративног сектора. При разматрању ове повезаности између политике и технологије незаобилазан је и дискурс моћи Мишела Фукоа. Његов приступ суштински подржава критичку школу мишљења јер инкорпорира критичке опсервације технике у примењеном облику, а у овом раду разматра посебно у оквиру друштвено-политичких фактора генезе ИКД-а.

Међу упечатљиве и оргиналне представнике критичког дискурса спада и познати теоретичар медија Маршал Меклуан (Marshall McLuhan (1911–1980)), нарочито када је реч о односу нових и старих технологија на историјској сцени (уп. McLuhan 1967: 163-167). Мада се често ставља у контекст расправе о технологији, неретко чак и као припадник технолошког детерминизма (ср. Williams 2004: 129-131),[65] његова мисао је обрађена у посебном делу нашег рада посвећеном медијској индоктринацији, као једном од важних услова за постојање и одржање ИКД-а.

Од савремених хришћанских мислилаца у критичком ставу према технологији се истакао Николај Берђајев (Николай Александрович Бердяев (1874–1948)). Он сматра да је техничка цивилизација суштински уништила ренесансну културу и органско поимање света, те да је довела до „царства машине“ и сменила *органско* структурно начело *организационим* (в. Берђајев 2002a: 195). Берђајев примећује да је једино савремена техника нешто у шта човек има безусловну веру, при чему га је она надјачала и потчинила, показујући чак и „космогонијско значење“ пошто је отворила могућност стварања новог света (в. Берђајев 2002b: 363-364). Берђајев се, тако, веома приближава *онтолошком* виђењу технолошке проблематике коју је дао Хајдегер, додуше из другачије перспективе. Берђајев је познат и по томе што је техничку цивилизацију жестоко супротстављао личности говорећи да је „личност у свему

ног технолошког система захтева креирање и одржавање специфичног друштвеног окружења, које технолошком систему даје оперативност“ (в. Winner 1980: 130).

[65] Вилијамс на датом месту критикује Меклуана управо због његовог става о аутономном утицају технологије на друштво и на обликовање људских живота.

супротна машини“, те да предстоји велика борба између „личности и техницизираног друштва“ (в. Берђајев 2002с: 400). Проблематика *односа личности* и *техничке цивилизације* је у контексту ИКД-а веома важна када је реч о слободи, нарочито у погледу могућности слободног и природног деловања човека у технизованом друштву.

Корпус класичне критичке мисли који би био повезан са концептом ИКД-а није исцрпљен наведеним будући да постоје многи други мање или више конвергентни приступи. Тако Џесе Татум (Jesse S. Tatum) предлаже разматрање „политичке конструкције“ технологије како би се додатно указало и на „политичку моћ која може бити имплицитно садржана у селекцији једне конфигурације технологије у односу на другу“, при чему се политичка конструкција технологије у свакодневном животу може уочити једино кроз „суптилнији осећај за моћ“ (в. Tatum 1997: 116-118). У том погледу Татум има доста сличности са Винеровим виђењем проблематике политичких аспеката технологије. Џон Мекдермот (John McDermott) износи критику идеје технологије као самокорективног система сматрајући је „опијатом за образоване људе“, а такав приступ назива „laissez-innover“ карактеришући га „обскурантним и апстрактним“ (в. McDermott 1997: 88-90, 102).[66] Лудвиг фон Берталанфи (Ludwig von Bertalanffy) је специфичан по својој критици механицистичког и биологистичког погледа на свет (в. Bertalanffy 1950: 165).[67] Он указује на проблем научних достигнућа ван етичке равни и антиутопијски карактер „научно контролисаног света“, као и проблематику тоталитарних техника масовне пропаганде (в. Bertalanffy 1969: 52). Едгар Морен (Edgar Moren) у сличном маниру износи критику утицаја технологије, сматрајући да она врши промену међуљудских односа истичући њено својство да „објективизира, рационализује, обезличава“ међуљудске односе (в. Moren 1979: 210).

Постоје и мислиоци супротне, протехнолошке провенијенције, који ипак имају одређене критичке опсервације, попут Алвина Тофлера (Alvin Toffler (1928)). Тофлер се крајње позитивно односи према савременим технологијама, али захтева *контролу технолошког развоја* (в. Tofler 1997). Он говори о „шоку будућности“ као културном шоку за оне који се не уклопе у парадигму драстичне и брзе трансформације (в. Tofler 1997: 25). Тофлер истиче да „технологија саму себе развија“ заузимајући, тако, позицију својеврсне аутономије

[66] Мекдермот захтева конкретнији приступ и наводи да се технологија „у свом конкретном, емпиријском значењу односи превасходно на системе рационализоване контроле над широком групом људи, догађаја и машина од стране малих група технички обучених људи који функционишу преко организационе хијерархије“ (в. McDermott 1997: 95). Јак утицај на овакав Мекдермотов став је у великој мери био подстакнут ратом у Вијетнаму и коришћењем војне технологије у њему (уп. McDermott 1997: 92-93, 104).

[67] Берталанфи на истом месту указује на катастрофалне цивилизацијске последице које је донео како „механицистички“ поглед на свет, у коме се све појаве своде на интеракцију елементарних физичких честица у смислу „механизације људске врсте и девалвације виших вредности“, тако и „биологистички“ поглед на свет, који је човека свео на „знатижељну животињску врсту, а људско друштво на својеврсну кошницу или фарму пастува“.

технолошког развоја – због чега и развија поменуту идеју контроле (в. Tofler 1997: 339-343).[68] Он констатује да су потребни „покрет за одговорно коришћење технологије“ и политичка иницијатива широких размера да би се успоставила контрола над технолошки развојем (в. Tofler 1997: 314, 343) истичући да су технолошка питања у исто време и „политичка питања“ и да се о њима „не може одлучивати на стари начин“ (в. Tofler 1997: 345).[69] У оквиру проблематике ИКД-а тај став показује важност у погледу начелног испитивања увођења технологије надзора и проактивног критичког деловања ка њиховом ограничењу у оквиру ширих друштвених иницијатива.

Од савремених теоретичара технологије по дометима је назобилазна мисао философа Ендрјуа Финберга (Andrew Feenberg), који је допринео продубљивању класичног критичког дискурса. Код Финберга је јасан утицај Хајдегера и, нешто више, Маркузеа (о томе код њега самог у Feenberg 2000: 225-226), при чему он својом критичком теоријом технологије даје научни допринос у покушају синтезе класичне философске мисли у погледу технологије и конструктивистичких гледишта (ср. Feenberg 2005). Финберг своју критичку теорију назива холистичком и врши поделу на „примарну инструментализацију“ (користећи Хајдегеров приступ технике као „модуса откривања“) и „секундарну инструментализацију“, ослоњену на примарну, која се односи на конкретну примену технологије у друштвеном контексту (Feenberg 2002: 175-176).[70] Финберг технолошку проблематику повезује не са онтологијом, већ са „односом између класа владајућих и оних којима се влада у технолошки посредованим системима свих врста“, тачније – са парадигмом технолошког оквира ради „владања мањине над већином“ (в. Feenberg 2005: 48), у чему доследно прати Маркузеа,[71] а у одређеном смислу и Фукоа.

Попут већине представника критичког дискурса, и Финберг сматра да не постоји „технологија као таква“, већ само конкретна технолошка решења која

[68] Тофлер указује на чињеницу да се технолошки напредак „не може и не сме зауставити“ (в. Tofler 1997: 339), али упозорава на одређене проблеме које тај убрзани ток доноси. Посебно подвлачи то да између „технологије и социјалног устројства постоји чврста веза“, што доводи до „одређене психичке загађености привидно незаустављивог убрзања темпа живота“, по њему упоредивог са индустријским загађивањем природне околине (в. Tofler 1997: 340).

[69] Тофлер упућује на потребу „нових стваралачких политичких тела“ која би истраживала ова питања, у неким случајевима „осујећивала, па чак можда и забрањивала увођење нових технологија“, те да је потребно увети „систематски друштвени надзор над технологијом“ (в. Tofler 1997: 348-349).

[70] Финберг на датом месту наводи да таквом теоријом покушава да споји приступ технологији у домену њене примене на физички свет и критички разрађену мисао друштвеног конструктивизма у оквиру проблематике „друштвене природе технологије“. Теорија инструментализације по Финбергу технологију тако посматра са два кључна аспекта: први је „деконтекстуализација објеката и свођење на њихова корисна својства“, а други је „реконтекстуализација“ у погледу конкретне имплементације у природну и друштвену средину (Feenberg 2005: 50).

[71] То и сам Финберг на датом месту потврђује.

постоје „не само због знања, већ и због структура моћи које усмеравају то знање према својим потребама“, при чему таква технологија „фаворизује специфичне примене, а врши опструкцију других“ (в. Feenberg 2005: 54). Финберг истиче да „шта су људска бића данас и шта ће постати бива одлучено формом наших оруђа не мање него одлукама вођа и политичким покретима“ (в. Feenberg 2002: 3), упозоравајући притом да је технократска тенденција развоја цивилизације суштински условљена *захтевом за моћи* (в. Feenberg 2005: 54).[72] У том домену дискурса моћи, Финберг закључује да је технологија „двострани“ систем који са једне стране поставља „оператора“, а са друге „објекат операције“, при чему је – ако су обоје људска бића – „техничка акција заправо примена моћи“ (в. Feenberg 2000: 228). Због ширине опсервација и продубљивања класичног критичког философског наслеђа у погледу технологије Финбергова мисао је незаобилазна када је реч о анализи технолошких фактора генезе ИКД-а и њихове повезаности са питањима политичког деловања и друштвене моћи.

*

Претходно наведене опсервације представника критичког дискурса су веома значајне, нарочито у испитивању односа савременог друштва према информационо-комуникационим технологијама, концептуалном виђењу технологије и њеној улози у остваривању политичке моћи у оквиру друштвено-политичке парадигме у којој је примењена. Начелне разлике које постоје у тим приступима остају, но потребно је уочити заједничку нит, а то је *императив критичког става* према необузданом технолошком прогресу. То је свакако важно и у погледу наметљивих технологија надзора и контроле популације које саме по себи треба да буду под критичком лупом. Такав критички став данас углавном изостаје, и због његовог непостојања савремена цивилизација долази у положај који – с обзиром на њену прожетост, зависност и структурну трансформацију од стране технике у тоталном погледу (уп. Ronfeld 1992: 276-277) – неки називају „тоталитарном технокултуром“ (ср. Вирилио 2000: 42). Код проблематике ИКД-а императив (не) постојања критичког односа према употреби технике и технолошком развоју показује важност у разумевању процеса ширег и несметаног наметања технологија контроле и надзора, али и проблематике критичког става према мас-медијској сфери, која је посебно питање.

Узимајући у обзир наведени критички дискурс, сматрамо да се проблем технолошких фактора који утичу на настанак ИКД-а (било у погледу тежње информационог друштва ка ИКД-у било у погледу креирања модела ИКД-а у независном облику од информационог друштва) може свести на следеће тачке:

1) Радикално ширење технологија надзора је у великој мери омогућено некритичким односом највећег броја људи према технологији као таквој. Кри-

[72] На истом месту он истиче да „потчињавањем људских бића техничкој контроли наштрб традиционалног начина живота уз одсечну забрану учествовања у креирању, технократија овековечује елитне структуре моћи наслеђене из прошлости у технички рационалне форме“.

тички однос у овом поимању не значи одбацивање технологије, већ испитивање њене примене у ширем контексту (посебно у друштвено-политичком), као и испитивање постојања фактичке усмерености формално неутралних технолошких решења, односно сужавања слободног избора приликом њиховог коришћења. Такав критички став значајно успорава наметање интрузивних технологија надзора у друштву и ствара јасан отпор према њиховом коришћењу.

2) Непостојање друштвеног консензуса у погледу потребе испитивања ширих друштвених импликација утиче на то да се проблематика технологија надзора и контроле популације доминантно редукује на техничка и правна питања. Тај консензус је у савременом друштву потребан пре свега у случајевима техничких система који отворено негирају људску слободу и достојанство. У одређеним случајевима тај консензус захтева општи мораторијум на одређене технолошке имплементације као једино адекватно решење.[73]

3) Извођење простих аналогија између рудиментарних и савремених технологија је, методолошки гледано, погрешно с обзиром на природу и комплексност потоњих, као и на степен и брзину друштвених трансформација које оне производе. Такве просте аналогије доприносе масовној употреби технологија надзора под претпоставком модерности, прогреса и логике технолошког развоја већ примењиваних рудиментарних технологија надзора познатих из ранијих епоха.

У савременом свету је приметно изостајање критичког односа шире популације према технолошкој парадигми функционисања друштва у тоталитету и наметање пасивног става према технолошким трендовима, уз доминантну присутност искључиво класичне инструменталне теорије технологије, по којој свака технологија (а самим тим и технологија тоталног надзора) увек може бити употребљена на добар или лош начин. То је крајње проблематична теза у случају сложених и концептуално строго усмерених технолошких решења која су својом наменом и предвиђеном употребом фактички опредељена ка дехуманизацији.

Поред тога, идеја о незаустављивом и готово аутономном напретку технологије веома утиче на прихватање технологија надзора у ширем опсегу, што се огледа у широко прихваћеним ставовима да је технолошки прогрес потребно искључиво пратити, док је његово уобличавање и вођење ван реалног домашаја „обичног“ човека. Тај услов се у оквиру савремене цивилизације спроводи константним наметањем некритичког модернизма и либералног прогресивизма као доминантних доктрина у функционисању савременог друштва, чиме се популација навикава на технолошки условљену парадигму функционисања у друштву – у императивном виду и без алтернативе. Овај услов је важан за не-

[73] Класичан пример је нуклеарно наоружање, код кога се не може говорити о доброј и лошој употреби, јер је то техничко решење само по себи неморално и лоше, с обзиром да подразумева масовно уништење живе силе без могућности заштите цивилног становништва и природне средине.

сметано постављање напредне технолошке инфраструктуре константног надзора потребне за ИКД или, у случајевима претходно постојеће инфраструктуре информационог друштва (ИД), за преусмеравање према концепту ИКД-а. Целокупној парадигми веома погодује индустријски и потрошачки начин живота савременог човека, који се у оквиру информационог доба нарочито ослања на технолошку сферу, а некада је његово функционисање условљено излагањем системима надзора.

Наведени услов некритичког односа према технологији (уз историјске факторе настанка надзора као таквог, наведене у уводном поглављу) је потребан, али не и довољан када је реч о факторима настанка ИКД-а. Мада је некритички модернизам порушио баријеру начелног критичког односа према технологији и омогућио несметан развој интрузивних технологија масовног надзора и контроле популације, потребно је истаћи још неколико додатних фактора, међу којима важно место заузима релативизација значаја приватности.

1.2. Релативизација приватности и афирмација културе безбедности

Свест о приватности је постојала и пре њеног формално-правног дефинисања. Различите културе и цивилизације су је различито поимале, нарочито у погледу њене заштите и опсега на који се она односила, а такав случај је и данас. Цивилизацијски гледано, важност приватности је посебно велика с обзиром на то да она представља неопходан амбијент за постизање кључних односа међу људима – попут љубави, пријатељства и поверења (Fried 1984: 205; додатно: Gerstein 1984: 270-271; Rachels 1984: 292-293).

Класично *правно одређење* приватности потиче с краја 19. века и дато је од стране америчких судија Луиса Брандајса (Louis Brandeis (1856–1941)) и Семјуела Ворена (Samuel Warren (1852–1910)), који, разматрајући заштиту приватности у погледу „скорашњих проналазака и пословних метода", потврђују одлуку судије Кулија (Cooley) који право на приватност карактерише као право бити остављен на миру – „the right to be let alone" (в. Warren&Brandeis 1984: 76). Класичан начин заштите приватности појединца се од тог времена везује за њене законске и уставне гаранције. Право на приватност се у оквиру грађанско-правне науке данас сврстава у корпус личних права (в. Станковић&Водинелић 1996: 120) и брани се како државним, тако и универзалним правним механизмима.[74] Правни приступ проблематици заштите приватности тако у центар ставља различите делатности које зависе од историјског контекста и друштвено-правног система о коме је реч (Bennett 1991: 61-62).

Као најчешће коришћен опис приватности наводи се забрана другима да приступе личним информација одређене особе и, са друге стране, заштита приватности кроз могућност контроле над личним информацијама (Committee on Privacy 2007: 59). Неки од такозваних *нормативних приступа* приватност одређују као „фундаментално право" (као пример аналогних се наводе право на живот и слободу), други приватности посматрају као вредност повезану са фундаменталним правима, а има и приступа који полазе од приватности као начелне друштвене вредности (Committee on Privacy 2007: 66-68). Постоје и такви теоријски приступи који, због комплексности и ширине појма приватности, негирају могућност њене дескрипције, што се најбоље огледа у философским гле-

[74] *Међународна конвенција о грађанским и политичким правима* (International Covenant on Civil and Political Rights) својим 17. чланом брани приватност грађана прописујући да „нико не може бити изложен произвољном или незаконитом мешању у приватност, породицу, кућу или преписку, нити незаконитом атаку на достојанство и углед". *Општа декларација о правима човека* (Universal Declaration of Human Rights) својим 12. чланом захтева да „нико не сме бити изложен произвољном мешању у приватни живот, породицу, стан или преписку нити нападима на част и углед" и да свако има право на законску заштиту против оваквог мешања или напада. *Европска конвенција о људским правима* (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) уплив држави у приватност грађана дозвољава само у оној мери која је реално потребна.

диштима која су углавном усмерена ка дубљим одређењима човечије личности и значају приватности у онтолошком смислу (уп. Floridi 2005b).[75]

Приватност је могуће класификовати и *према формама* у којима се пројављује (уп. The Royal Academy 2007: 11),[76] *према начелним перспективама* које је сачињавају (в. Clarke 2006),[77] *према субјекту* на кога се односи (в. Clarke 2006)[78] и тако даље.

Практична повреда приватности у правном смислу се одређује преко неколико параметара, међу којима се као најважнији обично наводе: *нарушавање нечије интиме*, *осамљености или приватних послова*; *јавно обелодањивање приватних чињеница о некој особи*; *лажно излагање неке личности погледу јавности* и *преузимање нечијег имена или лика зарад одређене користи* (Prosser 1984: 107). Поред правног приступа решавању проблема нарушавања приватности постоји и интегрални приступ, који наглашава да може постојати и такав тип нарушавања приватности који се не може једноставно укалупити у претходну таксативну поделу, што се пре свега односи на нарушавање људског достојанства (ср. Bloustein 1984).[79]

При разматрању савремене проблематике приватности једна од важних тема јесте прецизно раздвајање приватног и јавног. Као основни показатељи тог раздвајања наводе се породица, лично и сопствено на страни приватног, а држава, грађанско друштво и тржиште на страни јавне сфере (ср. Bailey 2002: 29). Ову поделу је веома важно имати у виду нарочито онда када је реч о појави

[75] Флориди указује на то да „онтолошки приступ приватности преобликује неке претпоставке 'индустријског' концепта приватности" и везује се за онтологију личности, нарочито у погледу тога да одређене информације постају део људског бића и идентитета, што је важно не само у разматрању нелегалног преузимања личних информација (што се, по његовом мишљењу, може упоредити са неком врстом физичког киднаповања), већ и као потреба да се у информационом добу омогући „нови живот" од почетка – без „база података које мумифицирају нечији лични идентитет довека" (в. Floridi 2005b: 196-197).

[76] Краљевска инжењерска академија на датом месту наводи неколико форми приватности, „зависно од тога шта је то што неко жели да учини приватним", указујући на приватност: 1) као поверљивост, 2) као анонимност акција, 3) као приватност идентитета, 4) као самоопредељење, 5) као могућност да човек буде остављен на миру и 6) као право на контролу информација о себи.

[77] Кларк наводи и објашњава пет кључних перспектива приватности: 1) философску (коју посматра са аспекта људског достојанства), 2) психолошку (са разине људске потребе за „приватним простором"), 3) друштвену (коју повезује са потребом за слободним понашањем и ступањем у контакт са другима у друштвеном без надзора), 4) економску (коју наводи у светлу чињенице да приватност позитивно утиче на креативност и иновативност) и 5) политичку (у смислу потребе да се „слободно мисли, говори и делује").

[78] Кларк приватност категоризује на: а) приватност личности (у смислу интегритета тела), б) приватност понашања и активности, в) приватност личне комуникације и г) приватност података о личности.

[79] Блуштајн указује на то да „нарушавање наше приватности угрожава слободу да радимо у складу са нашом вољом једнако како што то чини напад, повреда или притвор наше личности" (в. Bloustein 1984: 187).

институционалног и корпоративног кршења приватности, кључном за проблематику приватности у оквиру ИКД-а, с обзиром на појаву скупљања великог броја специфичних података о грађанима.

У ранијим епохама су одређени степен надзора обављале „традиционалне“ структуре (породичне, сеоске, религијске и друге), док је у савременој држави тај задатак поверен институционалном бирократском апарату, који је све више прожет информационим технологијама и потенцијално наметљивији (Gray 1989: 252). *Институционални надзор* се ослања на очување одређених правила друштва, при чему је кључни аспект друштвено прихватљив степен интрузивности зарад постизања одређеног циља – та врста институционалног надзора је одлика свих епоха, које се разликују по ауторитету и техници којом се спроводи надзор (Westin 1984: 68-69). Разлози за институционално нарушавање приватности увођењем технологија надзора у савременом свету могу бити оличени и у потреби за ефективношћу и повећању продуктивности (Bennett 1991: 56).[80] Институционално угрожавање приватности данас је присутно и у крајње специфичним облицима који се могу односити се само на одређени круг људи – пример таквог надзора је пуштање затвореника на условну слободу уз услов константног надзора (ср. Fried 1984: 204).

У савременој правној пракси се, управо с обзиром на постојање институционалног надзора, убрзо показало да очување права на приватност није лак задатак због „баланса супротстављених интереса“ (Flaherty 1990: 854), односно конфликата између страна заинтересованих за податке о личности, при чему је једна од страна у конфликту интереса веома често нека државна институција или агенција (в. Gray 1989: 245-246).[81] Правни системи земаља западне демократије су углавном препознали потребу за информационом приватношћу потцртавши разлику у односу на класичну приватност, нарочито у погледу ограничења коришћења наметљивих технологија надзора становништва од стране појединаца или различитих институционалних структура у друштву.

Џејмс Рул (James Rule) истиче најважнијих *пет принципа* за очување информационе приватности: „1) могућност да појединац приступи подацима који се о њему воде, 2) потреба да информација која се води мора бити прецизна, комплетна и ажурна, 3) императив постојања граница у погледу личних информација које се могу прикупљати, 4) захтев за постојање процедуре за измене грешака у базама података и 5) захтев да информација буде заштићена од непотребног обелодањивања“ (нав. према Gray 1989: 254). Поред ових принципа, потребно је користити прецизну терминологију. С тим у вези, веома је важно

[80] Бенет на датом месту наводи да су тим разлозима склоне институције попут банака, осигуравајућих завода, кредитних организација, па чак и медицинске и образовне установе.

[81] Ауторка наводи ставове Едгара Дана (Edgar Dunn), који набраја четири сукоба који настају у процесу очувања личне приватности, с обзиром на то да је по његовом мишљењу лична приватност стављена наспрам: „ефективне владе, истраживања понашања, примене закона и слободне дисеминације вести“.

нагласити разлику између заштите приватности и заштите личних података јер је заштита личних података само део заштите приватности у целини и односи се „посебно на заштиту сакупљања, коришћења и дистрибуције информација личног карактера“ (в. Flaherty 1990: 834).[82]

Информациона приватност, као део општег права на приватност, није добила политичке конотације све до шездесетих година прошлог века (Bennett 1991: 56). С обзиром на све израженије институционално угрожавање приватности грађана од стране владиних агенција помоћу информационо-комуникационих технологија, почевши од седамдесетих година на Западу се развија правна регулатива која би прецизно обухватила тај проблем (ср. Flaherty 1986). Међутим, већ током осамдесетих година двадесетог века постаје очито да је приватност грађана веома тешко очувати, поготово у случајевима креирања и коришћења различитих база података од стране државних служби (Gray 1989: 242-243). Од тог периода постаје јасно да савремене технологије – уместо да афирмишу демократске принципе и међу њима приватност – све више утичу на њихово урушавање (ср. Ronfeld 1992: 280).

Када је реч о приватности грађана у информационом добу веома је битан *концепт анонимности*, који се дефинише на различите начине (ср. Wallace 1999: 25-26),[83] а у пракси је познат свима. У савременом свету постаје веома тешко одредити потребан баланс за анонимношћу и строгом идентификацијом јер је свака пожељна у специфичном домену, тако да често може доћи до сукоба интереса (уп. Marx 1999: 102-107). Тај сукоб интереса је известан када је реч о односу институција друштва према подацима о појединцу јер „строга“ идентификација грађана институцијама готово увек представља пожељно решење (уп. Clarke 1999a). Поред разматрања начелног проблема угрожавања приватности у масовном виду важно је и очување „друштвеног заборава“ када је реч о делима почињеним пре више година, а која су снимљена и сачувана у електронским базама података.[84]

Већ неколико деценија је отворено питање решавања проблема институционалног нарушавања приватности грађана које се изводи под различитим видовима и претпоставкама, а најчешће због потреба грађана за безбедношћу,

[82] Флаерти на истом месту подвлачи да закони о заштити података о личности првенствено регулишу „контролу сакупљања, коришћења и дисеминације личних података од стране владе употребом механизама добре информатичке праксе“.

[83] Валас на цитираном месту дефинише анонимност као „немогућност координирања трагова [неке особе] у датом погледу“ наводећи да анонимности ипак „никада није савршена“ јер је анонимну особу у једном специфичном окружењу ипак могуће идентификовати у неком другом, те да је суштина у непостојању релације између та два окружења.

[84] При разматрању очувања информационе приватности Џејмс Рул истиче да системи надзора „у снимању људских преступа и мана из прошлости могу еродирати пожељни елеменат ‘опраштајућег’ у друштвеним односима, док у развоју далекосежних капацитета да надзиру и обликују све шира поља живота, могу нагомилати потенцијале за манипулацију“ (цит. према Bennett 1991: 57-58).

сигурношћу и елиминацијом ризика. Наведене потребе се често користе као разлог за релативизацију приватности у савременом свету што је веома важна појава када је реч о проучавању фактора генезе ИКД-а. Један од најважнијих фактора који у том погледу отварају могућности за шири надзор над популацијом јесте афирмација *културе безбедности*, која се испољава кроз друштвено формирање безбедносно прихватљивих форми понашања популације и прихватање институционално предложених образаца контроле таквог понашања. За несметан рад и опстанак сваког друштва неопходан је одређени вид такве делатности – у супротном би крајња несигурност била неизбежна. Основни проблем у том погледу јесте одређивање степена присутности културе безбедности и баланса ризика у животу и свести грађана, поготово у погледу контролног уплива друштвених структура моћи у приватни живот, што може зависити од низа спољашњих и унутрашњих фактора – друштвено-политичког уређења, циљева и мотива структура моћи у друштву, спољашњег окружења, као и постојања објективне и непосредне опасности.

За потпуно разумевање суштинских елемената културе безбедности који се односе на технологије надзора и контролу популације потребно је претходно сагледати Фукоов *дискурс дисциплина и моћи*. Дисциплине су у Фукоовом приступу дефинисане као „технике којима се уређују људска мноштва“, уз следеће кључне особине: што мање трошкова у економском и политичком смислу, што већа неприметност и неупадљивост, и максимално распростирање и појачавање дисциплинске власти (в. Фуко 1997: 211). Овај аспекат дисциплинских техника је кључан за први пол културе безбедности, у смислу образовања друштвено прихватљивог понашања и његове свеопште примене кроз понирање у све структуре друштва. У односу на улазне податке о појединцу, систем дисциплине делује реактивно, и то у смислу преваспитавања, нормирања или, као крајње мере, искључења (Фуко 1997: 186-187). Наведени реактивни модел је есенцијалан за други пол културе безбедности, то јест за њен институционални домен надзора кроз прецизно идентификовање и отклањање различитих девијантних и непожељних појава.

Дисциплинске власти у Фукоовом дискурсу моћи карактерише усмеравање јединки ради што већег искоришћења таквог понашања, при чему та власт „не потчињава масовно и униформно“, већ „раздваја, анализира, диференцира“ све до задовољавајућег нивоа (в. Фуко 1997: 166). Одређена дисциплина тако рађа „аналитички простор“, у коме је према Фукоу могуће одредити присутност – одсутност, проналажење особе, успостављање – прекидање веза и способност надзирања понашања сваког појединца, што је особито корисно код прецизне идентификације „неконвенционалних“ типова понашања (в. Фуко 1997: 138-139).[85] Фуко наводи да је – поред философских и правних идеја о савршеном

[85] Фуко на истом месту наводи да је таква структура посебно ефектна против „дезертерства, скитничарења и масовног окупљања“ пошто онемогућава „сумњива подвајања, неконтролисана настајања јединки и њихова дифузна кретања, некорисна и опасна повезивања“.

друштву – у исто време постојао и „војно обојен сан о друштву“, који се ослањао на јак надзор „сложене машинерије... стално присутну принуду... растућу дресуру... и аутоматизовану послушност“ (в. Фуко 1997: 164). Он примећује да је у урбаној архитектури дуго био присутан „модел војничког логора“, у коме „просторна организација одражава хијерархијску структуру надзора“ и као таква утиче на дисциплиновано понашање (в. Фуко 1997: 168-169).[86]

Фуко разматра и простор у школама и, посебно, у фабрикама, које су погодне за надзор и контролу појединаца који су њиме обухваћени, наводећи да – поред захтева за одвојеношћу и лаком идентификацијом појединца – мора постојати и усклађеност са производним системом (в. Фуко 1997: 140).[87] Он примећује и да се као последица „административних и економских техника контроле“ на нивоу друштва у целости формира специфично време, које је „серијског, усмереног и кумулативног типа“ зарад друштвеног напретка (в. Фуко 1997: 156).

Ова прожетост целог друштва дисциплинским техникама кроз његове основне институције је веома важна за формирање дисциплинованог понашања у масовном виду. Додатно, код савремене културе безбедности и стварања масовног типа конвенционалног понашања, Фукоов дискурс дисциплина се показује као кључан за разумевање ширења технологија надзора јер оне представљају неку врсту додатне гаранције када је у питању утицај на превенцију, детекцију или реакцију у погледу девијантних понашања, која сама по себи морају бити елиминисана. Технологије електронског надзора се, на тај начин, у дисциплински дискурс уклапају кроз савремени дисциплински механизам, с обзиром на то да дисциплиновање у техничком смислу подразумева постојање система надзора који има двосмерни карактер и да „технике које омогућавају видљивост јединки уједно преносе и дејство власти“, где „повратно, инструменти принуде чине јасно видљивим оне над којима се та принуда врши“ (в. Фуко 1997: 167). Ово је једна од особина дисциплине која је кључни параметар сваког система надзора, који је са друге стране основа и за технолошки систем

[86] Фуко на цитираном месту истиче да је „логор за неславну технологију надзора представљао исто што и мрачна комора за славну оптичку науку“. Као задатак таквог вида архитектонских решења Фуко даје пример за „преображај јединки у њима“ кроз „непосредно дејство на њих, уплив на њихово понашање, пренос ефеката власти све до њих, њихово излагање тој власти и научној спознаји, њихово модификовање у жељеном правцу“ наводећи и просторне организације болница и школа као еклатантан пример. Додатне опсервације архитектонских решења у контексту Фукоовог дискурса дисциплине видети код Piro (2008).

[87] Пирамидалну организацију простора за структуру надзора Фуко означава као ефикаснију од кружне, и то због повећања броја надзорисаних и могућности неприметније интеграције у окружење. Фуко ову проблематику третира на примеру фабричких радионица, у оквиру којих је потребно применити строгу континуалну контролу производног процеса и активности радника коју врше делегирани службеници, при чему сâм надзор као такав постаје „прецизно утврђена функција која треба да буде саставни део процеса производње и да га прати од његовог почетка до краја“. Сличну парадигиму функционисања надзора Фуко налази у основношколском образовању (в. Фуко 1997: 170-172).

у оквиру ИКД-а, без кога је немогуће спровести надзор популације у широком информационом опсегу. Специфичност у оквиру ИКД-а јесте да се дисциплинске технике користе у комбинацији са технологијом интерактивне обраде огромног броја разнородних података.

Као специфичну одлику дисциплинске власти Фуко наводи то што је она „многострука, аутоматска и анонимна“, при чему „функционише као машинерија“ – само комплетан апарат у тоталитету даје власт и „распоређује јединке по том правилном и континуираном пољу“ (в. Фуко 1997: 173).[88] Та опсервација је посебно важна као одлика технолошке цивилизације, односно постојања анонимног ауторитета технолошког система у целини и претпоставке сталне *видљивости* грађана, с обзиром на прожетост друштвених токова технологијама њиховог надзора. Упоредо са системом континуалног надзора Фуко наводи да мора постојати и систем континуалног архивирања и бележења специфичних података о особама и формирања посебне базе података (в. Фуко 1997: 184-185).[89] Тако Фуко нови облик власти повезује са специфичним видом испитивања, у коме се личност објективизира тако што се своди на одређене карактеристике и обележја „која од њега, без изузетка, стварају посебан ’случај‘“ (в. Фуко 1997: 187).

У оквиру ИКД-а наведене архиве јесу електронске базе података са могућношћу директног приступа, обраде, укрштања, профилисања и поновног снимања огромног броја података, што им даје додатни потенцијал. С обзиром на нове видове аутоматизоване обраде података, таква парадигма носи далеко већи потенцијал моћи структура које њима управљају него када је реч о традиционалним системима архивирања података. Разматрајући разлику у усмерењу казне до друге половине 18. века и после тога, Фуко примећује да је прва била усмерена на тело, а друга на вољу, мишљење (в. Фуко 1997: 19), што остаје и кључна одлика реактивног капацитета у оквиру ИКД-а и његовог утицаја на слободу надзираног.

Овако наведене дисциплинске технике нису везане само за формирање културе безбедности, што се види из примера организација какве су школе и фабрике, али су – уз паноптички технолошки супстрат – један од најважнијих

[88] Фуко на истом месту наводи да та особина „дисциплинској власти омогућава да буде апсолутно наметљива јер је свуда и увек будна, не остављајући ниједну област у сенци непрестано контролишући чак и оне који су задужени за контролу“, али да је истовремено омогућава да буде „апсолутно неупадљива, јер функционише стално и добрим делом у тишини“. Он налази и једну од основних разлика између традиционалне и дисциплинске власти истичући да је прва „видљива и разметљива“ својом снагом, док је друга невидљива, али „намеће онима које потчињава принцип обавезне видљивости“, при чему „чињеница да је јединка у дисциплинском устројству непрекидно осматрана, да увек може бити виђена, одржава је у њеном потчињеном положају“ (в. Фуко 1997: 182-183).

[89] Испитујући порекло тога система, Фуко на истом месту бележи да се он директно надовезао на систем испитивања у оквиру „дисциплинске машинерије“ наводећи примере из војске и школских институција.

услова за формирање свести грађана неопходне за спровођење концепта ИКД-а. Општа безбедност друштва се подразумева као пожељна вредност, и у том погледу технологије надзора нису спорне – проблем настаје када оне постану изразито наметљивог карактера у погледу приватности грађана у ширем смислу. Потреба захватања широког информационог опсега ради надзора становништва у тоталитету је у друштву које познаје право на приватност могућа искључиво под веома јаким импулсом – када је реч о савременом свету, тај импулс јесте „*глобална борба против тероризма*“.[90] Ова појава у савременом глобализованом свету у великој мери носи одлике трајног, несвршеног стања, што има огромне импликације на сâм концепт ванредног стања, које постаје готово перманентно стање друштва (ср. Agamben 2005), због чега се информационо надзирање и контрола становништва представља као добробит зарад безбедности њих самих и као једини начин да се обезбеде живот и просперитет.

Култура безбедности се у амбијенту глобалне борбе против тероризма намеће као супституент културе приватности или бар као очигледно превалентан принцип који и ван судске инстанце има могућност суспензије начела приватности, што, опет, у великој мери зависи и од друштвено-правног уређења конкретне земље. Да би довела до трајне релативизације права на приватност, култура безбедности мора бити перманентно стање друштвене свести јер једино тако омогућава несметано коришћење изразито наметљивих система константног надзора на нивоу целог друштва.

Концепт *ванредног стања* је кључни механизам који омогућава наметање културе безбедности у односу на приватност за релативно кратко време, али и на кратак рок. Ђорђо Агамбен (Georgio Agamben (1942)) истиче да је основни теоријски проблем код концепта ванредног стања то што га сви лако препознају, али га је тешко дефинисати, због чега се оно чешће констатује, него што се теоријски образлаже (Agamben 2005: 1).[91] Суштински проблем лежи у томе што ванредно стање тешко може бити дефинисано помоћу правних категорија с обзиром на то да „не може бити схваћено“ и обухваћено у њиховим оквирима

[90] У ауторитарним и тоталитарним окружењима право на приватност фактички не постоји, те нису потребни механизми његове релативизације, о чему ће бити речу у наредној поглављу. Што се „глобалне борбе против тероризма“ тиче, прихватамо мишљење оних који сматрају да та синтагма није правилна будући да је тероризам метод борбе за остваривање разних циљева углавном политичке природе, али не и објективно дефинисан противник. У овом раду ту синтагму користимо искључиво због њене широке прихваћености у јавном дискурсу.

[91] Агамбен на датом месту, између осталог, цитира и познату Шмитову дефиницију суверена као „оног ко одлучује о ванредном стању“ указујући на тешкоћу око директног дефинисања ванредног стања са́мог по себи. Он истиче „широко прихваћено“ одређење ванредног стања као оног које „конституише тачку поремећаја између јавног права и политичке чињенице“ и које карактерише „неодређена, несигурна, неограничена ивица на прелазу легалног и политичког“. Такође наводи и Шмитову мисао да се „ванредно стање увек разликује од анархије и хаоса, те да у правном смислу у њему постоји ред, иако то није правни поредак“ (в. Agamben 2005: 33).

(Agamben 2005: 1, 23)[92] – може се рећи да ванредно стање само по себи „суспендује правни поредак“ (Agamben 2005: 33). Но, уколико је тешко формално дефинисати концепт ванредног стања, доста је лакше указати на његове кључне особине – у том смислу ванредно стање се очитује у „пуној моћи“, односно проширењу ингеренција власти и могућности „доношења декрета који имају законску снагу“ (Agamben 2005: 5).

Постоји велики број спољашњих и унутрашњих изазова које једно друштво могу учинити погодним за спровођење ванредног стања, али се сви своде на постојање такве опасности која угрожава друштво у целини. Тако је концепт ванредног стања везан за постојање унутрашњег или спољашњег непријатеља друштва у безбедносном смислу. Уколико за полазиште узмемо класичну политичку теорију, онда би то могло да се повеже са Шмитовом (Carl Schmitt (1888–1985)) парадигмом *пријатељ – непријатељ* у функционисању политичких ентитета – Карл Шмит је сматрао да се све политичке акције и мотивације могу свести на тај дијалектички однос који треба узети „у конкректном и егзистенцијалном смислу“ и који по његовом мишљењу постоји ван етичких, естетичких, економских и свих других одређења (в. Schmitt 1996: 26-28).[93]

У савременој цивилизацији коју Урлих Бек (Ulrich Beck (1944)) карактерише као *друштво ризика* тај изазов је идентификован највише са константном и „глобалном терористичком претњом“ (в. Beck et al. 2003: 10). Узимајући у обзир исти изазов, Агамбен тврди да је – са аспекта „глобалног цивилног рата“ – доминантан начин функционисања у савременим политичким односима управо концепт ванредног стања (Agamben 2005: 2-3).[94] Основни проблем је у томе што „глобални рат против тероризма“ и „глобална несигурност“ због такозваних „одметничких земаља“ представљају константно стање, док ванредно стање само по себи не може бити дугог временског трајања. То представља сложен проблем који захтева нове теоријске приступе и разматрања. Дидиер Биго с тим у вези сматра да његов концепт баноптикона има довољну ширину да „деконструише појаву перманентног стања безбедности“ и преко пропагирања

[92] Проучавајући различите приступе овој проблематици, Агамбен поставља кључно питање: „Како аномија може бити дефинисана [уписана – бук.] у оквиру правног поретка?“

[93] Шмит наглашава да „морално зао, естетски ружан и економски штетан не мора нужно бити непријатељ“ и обратно – узимајући у обзир политичке факторе (в. Schmitt 1996: 27). Он наводи да „политички ентитет претпоставља постојање непријатеља и стога коегзистенцију са другим политичким ентитетом“ критикујући идеју глобалне државе с обзиром на то да је „политички свет плуриверзалан, не универзалан“ (в. Schmitt 1996: 53). Шмит посебно напада идеју рата у име хуманизма, с обзиром на то „да концепт хуманизма искључује концепт непријатеља“, те да је веома погодан као „идеолошки инструмент империјалне експанзије“ у прикривеном виду (в. Schmitt 1996: 54).

[94] Агамбен ово тврди имајући у виду догађаје који су уследили после великог терористичког напада на САД 11. септембра 2001. године и потоње доношење *Patriot Acta*, о чему детаљније у студији случаја овог рада.

„глобалне несигурности“ и „пракси издвајања, профилисања и задржавања странаца и нормативног императива мобилности“ (в. Bigo 2006: 47).

Уколико се разматра појам ванредног стања, до пуног изражаја долази моћ полицијског апарата у оквиру Фукоовог дискурса паноптичког система надзора будући да она добија далеко шире ингеренције – у складу са монополом моћи коју има држава – а коју у оквиру ванредног стања шири до крајњих граница. Фуко у свом дискурсу дисциплине и моћи наводи да „полицијска власт треба све да обухвати... најситније догађаје, делатности, понашања, мишљења... најпролазније појаве у друштвеном телу“, а да би се таква власт успоставила, потребан је механизам „свеприсутног надзора који све чини видљивим по условом да себе учини неприметним“ (в. Фуко 1997: 206-207).[95] Такав систем надзора на нивоу целе популације је могуће спровести управо под премисама културе безбедности у императивном смислу, кроз борбу против глобалних „пошасти“ и увођењем својеврсног *сталног* ванредног стања.

Наводећи стварање „одсеченог простора“ који је „надзиран у свакој својој тачки“, где је „најмање кретање контролисано“ и „сви догађаји забележени“, уз повезаност центра и периферије и систем власти хијерархијског типа у коме се „свака јединка стално осматра, проверава, испитује...“, Фуко описује модел дисциплинског простора настао као одговор на потребу завођења реда и поретка у време епидемије куге (в. Фуко 1997: 192-193). Куга савременог друштва у том смислу јесте глобална терористичка претња, с том разликом што се систем институционалног надзора шири на целокупну популацију, невезано за њене споне са терористима – сви грађани постају потенцијално девијантни и могући терористи, док су одређене забране посебно наглашене код одређених групација, које се сматрају веома ризичним. Савремени човек је, због инхерентног осећаја небезбедности, погодан за наметање таког система с обзиром на то да својим институционално-зависним начином живота личну безбедност тражи чак и у формама институционалне контроле (From 1978: 70, 98).[96] У таквој парадигми остаје могућност да се право на приватност потисне као секундарно право у односу на безбедност појединаца и групе, што владиним и другим службама

[95] Фуко посебно указује на то да процес такозваних „затворених дисциплина“ које се односе на карантин у време општих епидемија временом прераста у стварање „дисциплинског друштва“ (ср. Фуко 1997: 209). Аналогија са глобалном борбом против „терористичке епидемије“ и одговора савремених демократских друштава на њу је очигледна.

[96] Ерих Фром у вези са тим на датом месту наглашава да је „капитализам ослободио појединца“ у погледу „новца који се показао моћнијим од рођења и сталежа“, чиме је појединац постао ослобођен од подређености до тада неприкосновеној економско-политичкој парадигми и постао независан од ње у смислу делања, али да је једнако ослобођен и „спона које су му обично пружале безбедност и осећање припадности“, и на тај начин је човек, парадоксално, рањивији и подложнији утицају тржиша и капитала према којима је постао зависан у другачијем виду. Урлих Бек на сличан начин указује на то да је живот савременог човека (за разлику од традиционалних форми функцинисања) крајње зависан од институција и њихових организационих „директива“ које га приморавају на сталну активност у одређеном смеру (в. Bek 2003: 339-340).

омогућава да користе механизам јачег права који обезбеђује институционално нарушавање права на приватност зарад императива културе безбедности.[97]

Још један важан фактор за успостављање ИКД-а јесте постојање брзих и константних трансформација у друштву и потребе за бољом контролом друштвених процеса. Урлих Бек сагледава процесе трансформације „не само главних институција, већ и основних принципа друштва“ (в. Beck et al. 2003: 1),[98] наводећи да рефлексивни модернизам производи нове врсте „капитализма, рада, глобалног поретка, друштва, природе, субјективности, свакодневног живота и државе“ (Beck et al. 2003: 3). Због изражене свести о повећаном ризику, комплексности и немогућности контроле над окружењем,[99] ИКД се у тако динамичној парадигми намеће као решење које спречава разградњу система и ефикасну *контролу ризика*, али и утопијски сан о тоталној контроли штетних и/или неконтролисаних стремљења.

Стање перманентног ванредног стања проузроковано сталном тензијом због потенцијалних и реалних опасности од терористичких напада је, уз културу безбедности као прихваћену друштвену вредност и контролу ризика, веома важан фактор генезе, али и одржавања ИКД-а. Када је реч о технологијама надзора у савременој цивилизацији, механизми очувања приватности се релативно лако суспендују мотивом борбе против тероризма (или против непријатеља државе и народа), при чему постоје разлике у несметаном спровођењу концепта ИКД зависно од друштвено-правног устројства о коме је реч.

[97] Таква пракса наметања надзора зарад безбедности у императивном погледу се иначе ослања на добро познате услове за ширење неке доктрине међу широм популацијом (о тим условима код From 1978: 72).

[98] Бек и остали на наведеном месту истичу да су „кризе, трансформација и радикалне друштвене промене одувек биле део модернитета, али да прелаз ка рефлексивном ’другом модернитету‘ не мења само друштвене структуре већ револуционизује суштинске координате, категорије и концепције ка сопственој промени“ (в. Beck et al. 2003: 2). Они наводе да су следеће карактеристике првог модернитета: констелација националних држава, веза индивидуалности са наслеђем статуса рођења и колективног живота, тежња друштва ка запослењу целокупног становништва, искоришћавање природних богатстава, „научно дефинисан приступ рационалности“ и „принцип функционалне диференцијације“, док је други модернитет по њима облик који је још увек у разради и који кроз процесе глобализације, изражене индивидуализације и феномена попут глобалне еколошке кризе доводи у питање релевантност првог модернитета (в. Beck et al. 2003: 4-7).

[99] Теоретичари рефлексивног модернизма истичу повећану свест о немогућности контролисања и потпуног владања ситуацијом указујући на *ризик* који не представља просто живљење у опаснијем окружењу, већ живот у свету у оквиру кога је све „испреплетено“ у веома сложеној мрежној структури друштва (Latour 2003: 36).

1.3. Потенцијал различитих друштвено-политичких система за формирање ИКД-а

За формирање информационо-контролисаног друштва (ИКД) потребно је постојање претходно анализираних суштинских претпоставки које омогућавају његово прихватање од стране шире популације, а то су некритички однос према технологији (посебно према технологијама надзора) и релативизација права на приватност, уз њено упоредно институционално еродирање кроз наметање културе безбедности у императивном смислу. Поред наведеног, постоје и акцелератори увођења ИКД-а, који се ослањају на својеврсну „политику застрашивања“ грађана (уп. Altheide 2006) и реализацију специфичног вида ванредног стања као стања константне и изражене приправности. Наведене претпоставке су условног карактера када је реч о друштвеном уређењу одређене државе, међудржавног или регионалног савеза, али су неопходне уколико друштво познаје одређене слободе које га сврставају у корпус „демократског“ – тачније, уколико у њему постоји изражена грађанска свест о правима и слободама, односно потреби очувања приватности, аутономије и дигнитета људске личности.

За друштва које карактерише *тоталитарни режим* власти наведени услови заправо и нису потребни – тоталитарни вид владавине је ipso facto сасвим довољан услов за спровођење ИКД-а. У таквим системима слободно и спонтано деловање грађана је de facto (а често и de jure) онемогућено, с обзиром да се тоталитарни покрети од класичних партија разликују управо по томе што од својих присталица захтевају беспоговорну, тоталну верност (Arent 1998: 332). Такав приступ онемогућава критичко мишљење, преиспитивање и обликовање друштвене парадигме од стране грађана и очување грађанских права и слобода, као кључних одредница за онемогућавање ИКД-а. Тоталитарни системи су тако сами по себи сасвим довољни да обухвате све претходно наведене услове за генезу ИКД-а под претпоставкама попут технолошког прогреса (уп. Anders 1985: 227),[100] друштвеног напретка, борбе против непријатеља друштва и томе слично. У складу са својствима тоталитарне власти, могло би се рећи да је ИКД њен природан избор.[101]

---

[100] Андерс на датом месту даје пример прислушних уређаја као оних који су сами по себи тоталитарни наводећи да „где се апарати за прислушкивање употребљавају као по себи разумљиви, ту је главна претпоставка тоталитаризма створена, а тиме и он сâм“.

[101] Потреба сваког тоталитарног система за што ширим надзором произилази из његовог односа према слободи – суштинска импликација тоталитарних система се на нивоу личности одражава управо на слободи мишљења и одлучивања. Хана Арент (Hannah Arendt (1906–1975)) примећује да сваки тоталитарни систем за циљ има „преображај саме човекове природе“ (в. Arent 1998: 466). Одатле је јасно да је за тоталитарни режим сасвим природно наметање информационо-контролисаног окружења и надзора становништва у пуном опсегу. Х. Арент истиче да је „тотална доминација, која тежи да организује бесконачно мноштво различитих људи као да је

Ауторитарна државна уређења такође имају потенцијал за увођење ИКД-а, изражен због потребе за контролом опозиционе активности. Такав закључак изводимо на основу кључних црта ауторитарне владавине, која се описује преко друштвене парадигме која захтева потчињавања одређеном ауторитету и изражене „агресије према онима који му се не покоравају“, уз психолошки профил ауторитарне личности који најчешће карактеришу особине „когнитивне крутости и нетолеранције“ (в. Peterson&Pang 2006: 443-444; McHoskey 1996: 709). Ни у диктаторским режимима фактички нема потребе за формализацијом претходно наведених предуслова за увођење ИКД-а будући да они сами по себи представљају „суспензију закона“, како их је окарактерисао Карл Шмит (в. Agamben 2005: 32).

Наведена разлика између услова потребних за формирање ИКД-а у оквиру слободних друштава, са једне, и тоталитарних и ауторитарних режима, са друге стране, мора се, међутим, узети условно. Уколико се концепт ИКД-а спроводи у оквиру „демократског“, слободног друштва, оно тим чином фактички добија неке од тоталитарних конотација пошто се мере надзора свеобухватно спроводе у односу на популацију. Управо је *свеобухватност* плана и надзора понашања популације једна од основних одлика сваког тоталитарног поретка,[102] а суштина ИКД-а је у свеобухватности информационог опсега у односу на популацију зарад информационог надзора, контроле, индоктринације и коректива њеног понашања.

Упоредо са том опсервацијом треба направити јасну разлику између историјских облика тоталитарне владавине са којима се не може направити директна аналогија у погледу ИКД – пре свега због политичких идеологија које су

читаво човечанство једна једина личност, могућа само ако се сваки појединац може свести на скуп непромењивих, идентичних реакција, који онда може произвољно да се замени било којим другим“ (в. Arent 1998: 445), што је – с обзиром на немогућност да се природна спонтаност у потпуности укине – немогуће постићи у нормалним условима. Ова спонтаност великим делом бива доведена у питање и у оквиру глобално наметнуте културе безбедности у „демократским“ режимима, мада не у мери у којој је то случај у отворено тоталитарним окружењима.

[102] Придев тоталитаран носи управо конотацију свеобухватности. Он долази од латинског појма *totus* – цео, сав, читав, потпун (уп. SLR 2005: 939). Придев *тоталитаран* се прво појавио у Мусолинијевој Италији, која је проглашена за „lo stato totalitario“. Мада одређене доктринарне поставке у вези са тоталитаризмом постоје и пре тог времена, у ужем смислу гледано, једна од првих комплетних теорија тоталитарне државе се може пронаћи код римокатоличког свештеника дон Луиђија Стурца (Luigi Sturzo (1871–1959)), великог критичара фашизма и профашистичих кругова у Ватикану, који у делу *Politica e Morale* (1938) у одељку под називом *Lo stato totalitario* тоталитарну државу дефинише преко *екстремне централизације администрације, милитаризације друштва*, *државног монопола над образовањем* и *подређивања економске сфере држави* (Schäfer 1996: 24-25). Православни теолог Христо Јанарас, са друге стране, даје посве специфично историјско одређење тоталитаризма лоцирајући га у позни средњи век и повезујући га управо са Римокатоличком црквом. Јанарас сматра да је идеолошка претеча западног тоталитаризма тренутак када Римокатоличка црква уводи рационализам у теологију и покушава са својеврсном објективизацијом догматског учења, када је покушај тоталног наметања кроз ауторитет формалне логике отворио и могућност за тотално наметање Римокатоличке цркве у друштвено-политичком животу (в. Јанарас 2004: 105-106).

стајале иза њих и историјских специфичности, али и других разлога потребних да би одређени политички систем био окарактерисан као тоталитаран. Историјски гледано, у досадашње тоталитарне поретке спадају Хитлерова нацистичка Немачка и Стаљинов СССР, као и Мусолинијева фашистичка Италија, будући да се могу навести мање-више прецизно одређене особине које говоре о постојању тоталитарног система власти.[103] У том погледу се не може говорити о ИКД-у као органском наследнику историјских форми тоталитаризма, већ као о форми друштвеног функционисања која агрегира одређене особине тоталитарног система у суштинском домену, узетом у смислу техничких решења тоталне обухватности и контроле. С тим у вези, Гинтер Андерс сматра да је термин тоталитаран погрешно везивати примарно за политички систем, већ да „тенденција ка тоталитарном спада у бит машине и првобитно потиче из сфере технике“, и то због тежње да се потчини свет у целости и тенденције ка спајању машина у један тотални механизам, због чега је по њему принцип тоталитарног ништа друго до „технички“ принцип (в. Anders 1985: 451).[104]

У оквиру процеса глобализације ова проблематика је проширена и усложњена чињеницом да информационо друштво доводи до појаве новог, специфичног вида државе, која смењује класичне националне државе у оквирима индустријског друштва. Та смена се дешава како развојем мрежне структуре друштва, тако и у процесу детериторијализације, с обзиром на то да је национална држава одређена конкретном територијом у оквиру које располаже монополом силе (в. Bovens&Loos 2002: 190). Та критичка опсервација се показује као посебно важна јер не постоји тоталитарни режим у историјском виду, али постоји одређени вид наметања тоталне и глобалне парадигме (уп. Бодријар 2005).[105]

[103] У концепцији Рејмонда Арона тоталитарни режим карактерише постојање „једне партије која има монопол над политичким и управним активностима, чија идеологија постаје званична а апсолутна државна истина, која се дистрибуира како пропагандним медијским средствима тако и силом, уз национализацију и идеологизацију економије и употребу полицијског терора и застрашивања против сваке погрешне иницијативе у идеолошком или економским погледу“ (нав. према Lubonja 2001: 240). Сумирајући најпознатије теорије тоталитаризма, Тод (Todd 2002: 13) наводи да су кључне особине тоталитарних режима „специфична, утопијска и свеобухватна идеологија која доминира над друштвом у тоталитету и претендује да га даље обликује, политички систем на чијем је челу вођа око кога се изводи култ личности и под чијом су контролом кључни делови државног апарата, циљно вођена цензура и пропагандна делатност зарад контроле свих културних аспеката и индоктринације маса, а посебно младих, систематско коришћење принуде и терора зарад покоравања свим одлукама вође и режима, систем потпуне контроле државе и такав вид економске усклађености који је заправо подређеност економије политичким циљевима“.

[104] Андерс износи смелу тезу о тоталитарности владавине саме технике као такве, наводећи да је „то што је чинила војска Трећег Рајха било ништа друго до скидање рефрена са челичних усана машине“, те да је тај рефрен „спеван још много пре него што је настала реч националсоцијализам“ (в. Anders 1985: 118).

[105] Бодријар говори о „насиљу глобалног“ као „надмоћи техничке делотворности и позитивитета, *тоталне организације*, интегралне циркулације и еквивалентности свих размена“ (в. Бодријар 2005: 44).

У том смислу је одређивање потенцијала савремених друштвено-политичких система за увођење ИКД-а додатно оптерећено трансформацијом и релативизацијом класичног одређења државности у оквиру глобализованог света.

У погледу проблема одређивања потенцијала одређеног друштвено-политичког система за спровођење ИКД постоје и *парадоксални односи*, што је посебно уочљиво када је реч о западним демократијама. У последња три века однос државе према грађанину је на Западу добио нове конотације – у складу са повећањем свести о људским и грађанским правима и слободама.[106] Детаљније анализе развоја и начина функционисања западне цивилизације, међутим, указују на дубоке противречности када је у питању слобода. Основни парадокс у вези са темом истраживања нашег рада јесте да се надзор над читавим становништвом проширио управо ширењем демократских принципа, пре свега кроз афирмацију једнаких права за политичким учешћем и погонских снага надзора у друштву које су биле везане за историјски успон националних држава, појаву бирократског апарата и индустријализације, при чему се надзор највише проширио увођењем бирократске документације и бирократских структура са идејом да исте послуже грађанима (Lyon 1994: 24-26).[107] Ове противречности захтевају дубљу анализу потенцијала савремених друштава западног модела демократије за увођење ИКД-а у савременој цивилизацији, базираној на профиту, продуктивности и ефикасности као врхунским вредностима капиталистичког система. У том домену су посебно су важне Маркузеова критика индустријске цивилизације и социопсихолошке анализе савременог друштва које је дао Ерих Фром.

Маркузе живот у савременој индустријској цивилизацији карактерише парадоксалном одредницом „демократске неслободе“, сматрајући да цивилизација којој је иманентан технички прогрес увек тежи ка пројектованим начином извођења одређених радњи, подређивању индивидуалних иницијатива корпоративном интересу и ограничењима разних врста (в. Markuze 1968: 21).[108] Преовлађује *проблем нужности*, што само по себи негира слободу. Маркузе примећује да у оквиру индустријског (или, боље рећи, потрошачког) друштва неконформизам постаје у неком смислу „друштвено некористан“ и претња што функционалнијем друштву,

[106] Обично се за западну цивилизацију у оквиру етапа развоја правне државе наводи да је 18. век време афирмације основних слобода, 19. век период политичких права, док се 20. век означава као социјални (ср. табелу код Bovens&Loos 2002: 187). Све наведено, свакако, варира од државе до државе и особености њеног историјског развоја.

[107] Занимљив је у овом погледу став Ериха Фрома који појаву бирократије сматра једном од најзначајнијих у „отуђеној култури“ називајући бирократе „специјалистима за управљање стварима и људима“ (в. From 1980: 135).

[108] Маркузе на датом месту примећује и то да су права и слободе у таквом друштву изгубиле своје „традиционално оправдање и садржај“, с обзиром на то да нема „слободе од нужде“, а да су право на независност мисли и политичке опозиције „лишени своје базичне критичке функције у друштву“.

за које је важно да задовољава потребе (једна од основних премиса потрошачког друштва), али за које није битно да ли њиме влада ауторитарни или неауторитарни режим (в. Markuze 1968: 22). Он подвлачи изразито тоталитарне тенденције савременог индустријског друштва и производног система и поставља питање да ли се оне догађају управо на основу сопственог технолошког супстрата указујући, попут Андерса, на тоталитарне конотације које могу бити основане ван класичне историјске и друштвено-политичке парадигме (в. Markuze 1968: 22-23).[109]

Маркузе у савременим капиталистичким системима види одређене структуре моћи које имају контролу над производним процесом и „пројектују начин живота за целину" (в. Markuze 1968: 207). Ова опсервација је сасвим у складу са могућношћу спровођења ИКД-а под претпоставкама које се не морају повезивати само са друштвено-политичким уређењем у класичном историјском смислу. Маркузе истиче да што је управљање друштвом подложно већој рационализацији и објективизацији, продуктивности као мери живота, техничком карактеру функционисања и тежњи ка тоталном обухватању свих активности, то је тежа борба за слободу, аутентичност и неконформизам појединца (в. Markuze 1968: 26). Управо наведене тежње ка *тоталном обухватању* свих активности, њиховој крајњој техничкој *рационализацији* и императиву *продуктивности* у оквиру савремених капиталистичких друштава јесу кључне особине које их структурно повлаче ка ИКД-у. Маркузеова критика савременог индустријског друштва у овом погледу показује да је оно веома погодно за увођење ИКД-а с обзиром да је информационо друштво органски наследник индустријског и, сходно томе, са њим дели одређене структурне слабости. Те слабости су додатно проширене начином функционисања у оквиру информационог друштва јер су претходно наведени циљеви тоталног обухватања, рационализације и продуктивности још израженији.

Ерих Фром (Erich Fromm (1900–1980)) такође критички приступа феноменима савременог капиталистичког друштва указујући на парадокс тоталитарних конотација друштва које у први план истиче управо слободу. Према Фромовој социо-психолошкој анализи појаве тоталитаризма, тежња савременог човека је да своју несигурност смири потчињавањем једном врховном ауторитету (в. From 1980: 25), што је олакшавајућа околност за сваку врсту тоталитарног пројекта. Будући да је тржиште преузело регулаторне механизме у друштву, Фром као један од проблема савременог друштва наводи проблем етике односно чињеницу да су основне одлике савременог тржишта прагматизам, тежња за функционисањем система у целини и потискивање етичких норми (в. From 1980: 120).[110]

[109] Маркузе на наведеном месту примећује да „тоталитаран не значи само терористичку политичку координацију друштва већ, такође, нетерористичку, економско-технолошку координацију која делује посредством манипулисања потребама, додељујући интересе", при чему се лако „спречава избијање ефикасне опозиције против целине" те да тоталитаризму једнако погодује одређени вид владавине, као и одређени систем производње.

[110] Као кључне циљеве западног друштва Фром издваја „комодитет, релативно једнаку расподелу материјалног богатства, стабилну демократију и мир" (в. From 1980: 37).

Постављајући питање какав је тип људи потребан савременом друштву, Фром каже да су то људи који „лако сарађују у великим групама, желе да троше све више и више, чији је укус стандардизован и који се лако може каналисати и предвидети“, при чему треба да имају свест о томе да су „слободни и независни“ и да се тако осећају, али да су „ипак вољни да им се командује, да чине оно што се од њих очекује, вољни да се уклопе у друштвену машину без супротстављања“, што се омогућава наметнутом тежњом ка сталном покрету и делању (в. From 1980: 121).[111] Такво одређење савременог човека у савременом друштву говори о могућности увођења ИКД-а не под присилом, већ под притиском задовољавања *потрошачких потреба*. У овом погледу је веома важно уочити да потрошачка култура даје огроман замајац корпоративном надзору становништва, који се уводи не зарад сигурности и безбедности, већ зарад што потпунијих задовољстава и испуњавања потрошачких потреба на које је претходно навикнут. Тако императив потрошачке културе и комодитета за генезу и одржање ИКД-а у савременом друштву постају не мање значајни од императива културе безбедности. Да би се дошло до крајње релативизације приватности у ширем опсегу, поред фактора безбедносног императива показује се да ништа мање нису важни чиниоци културолошког карактера, који су притом често су везани за деловање ван институција система.

*

Претходно изведене опсервације показују да су најважнији услови настанка и одржања масовног електронског надзора становништва, као првог и основног пола ИКД-а, следећи: 1) некритички однос према технолошкој сфери, поготово према технологијама које нарушавају дигнитет и приватност грађана, 2) процес релативизације приватности, који се изводи на више начина, а доминантно кроз императив културе безбедности и, у складу са тим, 3) примена специфичног облика ванредног стања у неуобичајеном, константном облику стања приправности, који се у савременом свету оправдава глобалном терористичком претњом која је сталног карактера.

Веома важни фактори генезе ИКД-а се односе и на унутрашње особености различитих друштвено-политичких система. За тоталитарне и ауторитарне системе ИКД је логичан избор – у оквиру таквих система горенаведени услови настанка су садржани у природи друштвено-политичког система. Када је реч о капиталистичком систему виђеном у демократским окружењима данашњице, поред наведених услова веома јаки фактори генезе ИКД су потреба за свеобухватном контролом друштвених процеса и иницијативе за смањење ризика

[111] Овде је сличност са тоталитарним окружењем очигледна – не треба заборавити да су динамика и кретање предуслов и за опстанак тоталитарних покрета и њиховог непосредног окружења (ср. Arent 1998: 314). Са друге стране, императив глобализованог света јесте управо у покрету и промени места, при чему се не поставља питање да ли је тај покрет слободан или принудан (ср. Bek 2003: 342).

у њима, рационализација рада државне управе, акценат на продуктивности у оквиру индустријског начина производње и утицај потрошачке сфере, која се са једне стране ослања на што већи прилив информација о купцима зарад боље продаје производа, а са друге на „добровољно“ излагање грађана електронском надзору зарад сопственог комодитета.[112]

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

[112] Последњи наведени фактор, који се односи на утицај механизама потрошачког друштва на генезу и одржање ИКД, се доста ослања на мас-медијско деловање. Улога мас-медија у ИКД-у је, међутим, далеко шира од обичног фактора генезе и одржања, с обзиром да они поред електронског надзора представљају кључни механизам деловања парадигме ИКД. Због тога је улога мас-медијске сфере обрађена у посебном делу нашег рада.

ДРУГИ ДЕО

СПЕЦИФИЧНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ НАДЗОРА У 21. ВЕКУ

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

Као што је истакнуто у уводном делу рада, употреба техника надзора популације добија на интензитету посебно од времена успона националних држава у Европи. Но у ужем смислу, уколико феномен надзора популације у ширем опсегу вежемо за употребу информационих технологија, онда је то процес друге половине 20. века.

На Западу се феномен надзора у ужем смислу прво појављује селективно – кроз одређене врсте надзора дêлā популације спровођене у складу са законским нормама и у вези са тачно одређним циљем, који је углавном био одређен капиталистичким уређењем друштва. Првобитно се то углавном сводило на лоцирање финансијских малверзација, и та почетна форма надзора је била условљена појавом података политичко-економског карактера који су се односили на криминалне активности – попут прања новца или утаје пореза (Vlcek 2008: 24; Lyon 1994: 89-90). Свакако да је у том периоду био присутан и контраобавештајни надзор комуникација оног дела популације који је био под сумњом у погледу активности супротстављеног војно-политичког блока. У оквиру СССР-а активности надзора популације и друштвено-политичког деловања су, у складу са тоталитарном концепцијом тог савеза, биле далеко екстензивније – у мери у којој је то технолошки било могуће спровести у то време. Посебно су биле актуелне тајне архиве података о личностима скупљане различитим техникама надзора популације и обавештајним активностима.

Мада је успон технологија надзора у 20. веку био очигледан, ипак је сразмерно мали број интелектуалаца указивао на опасност од њиховог ширења у масовном виду и стварања глобалног феномена друштва под надзором. Посебно је у погледу компјутерски базираних комуникација највећи број научника у почетку био оптимистички расположен – тај оптимизам се огледао у предвиђању да ће информационо-комуникационе технологије проширити могућности јавне сфере, допринети смањењу дискриминаторних разлика и довести до нових видова учешћа у друштвеним токовима (Bakardjieva&Feenberg 2002: 183). У таквом идеолошком смеру је током осамдесетих година међу социолозима била веома актуелна тема потенцијала „демократизације“ савремених информационо-комуникационих система и могућности да сваки човек учествује у великом броју доношења одлука које се тичу његове околине и њега самог, како на нижим нивоима попут радног места, тако и у погледу највиших нивоа попут државног (ср. Harris

1986: 34-35).[113] Бојазан од злоупотреба је само донекле постојала и углавном се односила на могућност настанка „друштва надзора“, које би било конципирано као моћна држава у орвелијанском смислу, док се утицај корпорација као катализатора настанка таквог модела друштва као тема у академском дискурсу шире актуелизује тек деведесетих година 20. века (Lyon 2003a: 169).[114]

До данас су се остварила и нека од оптимистичких и нека од песимистичких предвиђања, али у значајно другачијој форми од оне у којој су антиципирана. С тим у вези, добро је примећемо да је спровођење концепта информационог друштва заиста утицало на то да се поље парламентарне политичке борбе значајно преусмери ка „политичким мрежама“, али и да је то – поред обећања о „директној демократији“ – донело проблем значајно увећане моћи технократских кругова (Bovens&Loos 2002: 192). Истраживачи из области друштвених наука су поред тога увиђали и да информациона друштва све више постају друштва надзора у којима се све више нарушава право на приватност грађана (уп. Flaherty 1990: 835). Главни проблем се састојао у томе да су савремене технологије и њихова брзина развоја страховито усложниле поље приватности – највише због повећања капацитета и опсега обраде података, али и раста међусобне умрежености технолошких чворова надзора и обраде. То је отворило могућност размене информација у реалном времену и приступ информацијама на просторно удаљеним местима и створило квалитативно нове начине „прикупљања, груписања, обраде и прослеђивања информација“, и то у вези са свакодневним активностима (Committee on Privacy 2007: 88-89). Дигитални технолошки системи надзора због своје мрежне организације имају далеко шири просторни опсег од парадигиме класичног паноптикона (с обзиром на укидање просторних баријера за проток електронских информација путем глобалних електронских комуникационих канала), чиме надзор добија атрибуте мобилности и глобалности, али и заснованости на специфичним дигиталним „кодовима“ односно посебно структурираним подацима у дигиталном облику (Lyon 2003b: 23-25). Ово – у односу на епоху надзора која му је непосредно претходила – структуру и начин функционисања техникā надзора у 21. веку чини феноменом sui generis.

Класична парадигма надзора у којој је држава фактички једини (или, пак, убедљиво најважнији) центар надзора радикално је измењена процесом глобали-

[113] Харис на истом месту примећује да је такво уверење било базирано на тези да ће електронски приступ организацијама попут управе, привредних ентитета, истраживачких установа, универзитета, ... омогућити добијање потребних информација за „учешће у организационим и грађанским одлукама“.

[114] Током седамдесетих и осамдесетих година 20. века основна стрепња се односила искључиво на држање различитих база личних података од стране државе, а тек деведесетих година прошлог века, у складу са развојем мрежног друштва, проблематика је проширена на економске и друге податке о различитим електронским трансакцијама који се не воде у државним архивама, већ у приватном сектору (в. Blanchette&Johnson 2002: 34).

зације. Тај процес се у ужем смислу временски поклапа са склапањем глобалних војно-политичких блокова и економских савеза, али му је тек потоњи турбулентни развој информационо-комуникационих и транспортних технологија дао на значају (уп. Carroll 2007: 131). У погледу трансформације феномена надзора становништва на глобалном нивоу, најбитније одлике процеса глобализације јесу временско-просторна компресија, транстериторијалност и десуверенизација.[115] У теоријским радовима који третирају ову проблематику уочено је да савремени глобални надзор није производ „завере", већ управо повећане мобилности људи и капитала условљених развојем глобалног економског система (ср. Lyon 2008: 32). Ипак, иако је надзор података постао глобална појава, степен надзора становништва варира од земље до земље и зависи од више фактора.[116]

Упоредо са наведеним феноменом појављује се и нова методологија државног надзора, која уместо искључиво директног угрожавања приватности примењује стратегију добијања података о појединцу на посредан начин – од стране институција са којима он остварује одређени однос, а то су углавном јавни сервиси и трећа приватна лица (в. Bannister 2005: 67).[117] Та појава значајно мења традиционалну парадигму надзора и добија нову форму у складу са трансформацијама самог друштва и његовог кретања ка мрежном моделу функционисања (уп. Lyon 2003a: 162).[118] Стога је сасвим оправдана опсерва-

[115] Процес глобализације се углавном посматра са економско-финансијске стране, која јесте његов кључни део, али се њоме глобализациона парадигма не исцрпљује. За потребе ове студије усвајамо критичко-мултивалентни приступ одређењу појма глобализације који заступа Даглас Келнер, који глобализацију је одређује кроз глобалну повезаност различитих домена: „економских, политичких, културних и психолошких", уз упоредну везу између токова „роба, идеја, информација, људи и технологија" (в. Kelner 2003: 63). У погледу проблематике глобалног надзора кључни феномени глобализације јесу временско-просторна компресија, транстериторијалност и десуверенизација. Временско-просторна компресија се првенствено односи на смањење времена потребног за физичко путовање и фактичко укидање баријера простора савременим транспортним средствима; други вид временско-просторне компресије се односи на међусобну повезаност људи на глобалном нивоу преко информационо-комуникационих канала глобалног карактера попут Интернета; а треће карактеристично обележје овог феномена јесте „симултано присуство-одсуство људи на различитим местима у кратком временском интервалу" (Singh 2004: 103). Феномени десуверенизације и транстериторијалности значе превазилажење територијалних граница држава – углавном под утицајем транснационалних компанија и економско-финансијског повезивања на глобалном нивоу, али и под утицајем глобалних војно-политичких блокова (в. Trkulja 2003: 14-15; Knežević 2003: 241)

[116] Лајон наводи да степен надзора зависи од пет параметара: а) економских фактора, б) технолошког развоја, в) правног система и конкретних правних регулатива, г) колонијалне прошлости и д) односа са САД (Lyon 2008: 45).

[117] Банистер на истом месту као пример наведеног наводи могућност приступа државних агенција пореским и здравственим информацијама (у погледу приступа базама података јавног сервиса) и приступ банковним рачунима и информацијама о аеродромским летовима (када је реч о приступу државних агенција базама података које воде трећа лица).

[118] Лајон на истом месту примећује да савремена структура надзора није „пирамидалног" карактера, као што је то био случај у ранијим историјским епохама, већ да се у великој мери

ција да само сигурносно-обавештајне структуре приближно знају праву ширину опсега надзора у савременом друштву и да је фактички немогуће исцртати прецизне контуре које би обухватиле степен надзора становништва у 21. веку (ср. Bannister 2005: 65). Ипак, феноменолошка страна савременог друштва под надзором се за потребе систематизације већим делом начелно може обухватити и категоризовати.

Пошто су у претходном поглављу испитане теоријске претпоставке потребне за стварање ИКД-а, феноменолошка страна електронског надзора као његовог кључног дела треба да прати одређену класификацију. Начелна подела надзора је подела на *масовни* и *лични* надзор (House of Lords 2009a: 12), а неки аутори је проширују и на неживе објекте надзора (уп. Wigan&Clarke 2006: 391-392).[119] Надзор се може класификовати и тако да обухвата класично посматрање радњи одређене особе, пресретање њених комуникација, приступ одређеним базама података и анализу тих података (Bannister 2005: 68-70),[120] а слична је и подела на комуникациони, физички и трансакциони надзор (в. Slobogin 2007: 3).[121] Постоје и класификације надзорних техника према циљевима који се покушавају успоставити у оквиру неког посебног друштвено-политичког окружења, што је посебно актуелно у амбијенту глобалне борбе против тероризма.[122]

За потребе систематизације у оквиру овог истраживања уводимо начелну класификацију феномена надзора у савременом друштву према два критеријума: а) *према субјектима надзора* (онима који врше надзор), *њиховим циљевима и објектима надзора* (онима који су надзорисани) и б) *према примењеној технологији надзора, карактеристикама који се прикупљају и радњама које се притом обављају*.

шири по хоризонтали постајући „децентрализована, полицентрична и веома мало предвидљива постмодерна мутација ранијих пракси“.

[119] Кларк и Виган на датом месту врше поделу надзора на персонални, масовни, објектно оријентисани (усмерен ка одређеном неживом објекту) и надзор физичког простора.

[120] Банистер на истом месту наводи да класична парадигма физичког надзора обухвата видео надзор, али и то да је кретање могуће пратити и на посредан начин – праћењем електронских трагова грађанина које он оставља приликом одређених трансакција, за шта је најбољи пример куповина електронском картицом. У вези са пресретањем комуникација Банистер примећује да је оно и раније постојало, указујући на пресретање комуникације писмима и телефоном, с тим што је данас додатно усмерено на електронске поруке. Код приступа одређеним базама података он на истом месту добро примећује да држава не угрожава приватност грађанина само у случају када приступа туђим базама података, већ и када на неауторизован начин приступа својим информационим ресурсима.

[121] Слобогин даје овакву поделу посматрајући комуникациони надзор у контексту пресретања комуникација, физички у погледу праћења физичких активности особе и трансакциони у домену „приступа снимљеним информацијама о различитим комуникацијама, активностима и другим трансакцијама“.

[122] Веома сложен дијаграм структуре технологија надзора, њихових могућности и функција које је потребно постићи у домену борбе против тероризма и организованог криминала видети код TIS (2009: 42, 57).

2.1. Субјекти и објекти надзора у савременом друштву

Субјекти и објекти надзора, као и циљеви спровођења надзора, у 21. веку су одређени низом различитих фактора. Тако је феномен глобализације објекат савременог надзора проширио и ван теориторије конкретне државе, а у исто време центар субјекта надзора померио са државе на велике корпорације и приватни сектор (Lyon 2003a: 171).[123] *Премештај фокуса* са локалног објекта на глобални ниво и пренос тежишта субјекта надзора са државе на корпорације и приватни сектор су кључне промене у домену субјеката који врше надзор и објеката[124] над којима се надзор врши у 21. веку. За разлику од класичних историјских епоха, у којима је постојало интересовање за значајне појединце из друштва и њихов лични живот, та парадигма се у савременом свету обрће и управо „обичан човек" постаје основни „објекат" институционалног надзора (Lyon 1994: 14). Савремени електронски надзор тако поприма обрисе тоталног карактера и крајње објективизације личности.

Појединац као „објекат" надзора у савременом друштву може бити надзиран као такав, али и као припадник различитих друштвених група. Надзор може бити и комбинованог карактера – односно усмерен на друштвене асоцијације у које ступају одређене личности – ради добијања информација о томе које особе међусобно ступају у коју врсту контакта. Када је реч о објектима савременог надзора, оно што је додатно важно истаћи јесте чињеница да је надзор над појединцем повезан са свакодневним и уобичајеним радњама које он обавља. Људи често нису ни свесни да су под неком врстом електронског надзора; а у случају да јесу, немају представу о томе колики је опсег прикупљања података о њима.[125] Прикупљање података је, другим речима, у великој мери *рутинска* и *неприметна радња*, везана за најједноставније животне активно-

[123] Као еклатантан пример премашаја државних територија када је савремени надзор у питању Лајон на истом месту наводи Ешелон (*Echelon*) – систем надзора којим су САД надзирале комуникације својих савезника – док пример глобалног комерцијалног надзора аутор даје преко сарадње између компанија пореклом из различитих држава која се успоставља разменом података из њихових база потрошача.

[124] Реч „објекат" у овом контексту треба узети условно с обзиром да се надзор углавном односи на људске личности које саме по себи не могу (и не треба) да буду објективизиране – у оквиру рада синтагма „објекат надзора" се користи само зарад потребе систематизације, а не као одраз личне перцепције (прим. аут).

[125] Комитет за приватност с тим у вези наводи да прикупљање података о личности може бити на обавезујућој основи (обухваћеној законом), подстицајној (у смислу понуда „које је тешко одбити"), условној (предуслов да би се добило нешто заузврат) и потпуно слободној основи (в. Committee on Privacy 2007: 315-316). На истом месту, у погледу последње категорије, аутори запажају да постоје случајеви када особа није ни свесна да се подаци о њој прикупљају, због чега је фактор слободне воље у претходно наведеном смислу ирелевантан.

сти (Ball&Webster 2003: 1-2),[126] чиме човек постаје несвестан надзора који се над њиме врши. С обзиром на двосмерну комуникациону природу дигиталних медија, савремени надзор је некада омогућен чак и у тренутку забаве, као у случају интерактивне телевизије, чија структура даје могућност праћења навика гледалаца у погледу одређених телевизијских емисија.

Иако држава више није једини субјекат који врши надзор (с обзиром на надзор који врши приватни и корпоративни сектор) она ипак остаје кључни актер који у савременом друштву врши рутински надзор. То је реална поставка, с обзиром да државне службе имају дискреционо право да по указаној потреби преузимају податке од других субјеката надзора у друштву. Начин и степен преузимања података у том случају зависи од правног уређења државе и постојања законских аката који регулишу ту област. Приметно је, међутим, да осим те врсте рутинског и неприметног надзора држава све више уводи и наметљиве, видљиве методе надзора, које су се ретко примењивале у ширем опсегу, осим у специјалним случајевима обухваћеним ванредним стањем. Таква врста надзора целокупне популације интрузивним технолошким методама добија на интензитету тек после великих терористичких акција у Њујорку 11. септембра 2001. године, а потом и у Мадриду и Лондону. Посебно су догађаји у Њујорку имали огроман утицај на прихватање те врсте надзора од стране политичара и обичних грађана (Lyon 2003a: 162). Од тог тренутка се све више држава у свету концептуално окреће ка статусу „држава безбедности“ и стварању „рутинизирања ванредног стања“, уз појачану тежњу за израженијим надзором становништва (Lyon 2008: 30, 33).

Наведене терористичке акције су утицале и на промену природе већ постојећих система надзора – тако је постојећи надзор финансијских трансакција криминалаца проширен и на финансијски надзор који је базиран на проналажење потенцијалних финансијских веза са терористичким организацијама и њиховим припадницима (Vlcek 2008: 24). Сличну трансформацију је доживео и процес узимања личних података – ранијих деценија у земљама Запада узимање отисака прстију је било повезано искључиво са криминалцима, док је данас широко распрострањено за избеглице и имигранте, а у великој мери се (у систему пасоша и електронских личних идентификационих докумената) простире и на цело становништво (Ploeg 2003: 60). Све интензивније коришћење технологија надзора мења и полицијски начин рада, који постаје зависан од информација добијених надзором и усмерава се на предвиђање и превентивно деловање (Lyon 1994: 113).

Подједнако је важна промена која се тиче унутрашње организације система надзора у оквиру које долази до нове концепције. Насупрот класичне парадигме Великог Брата, у којој један центар врши комплетан надзор, систем надзора у

[126] Аутори на истом месту указују на то да иза себе свакодневно остављамо „електронски траг“ о коме и не размишљамо, наводећи примере куповине кредитном картицом, логовања на Интернет и обављања телефонских позива.

Нова српска политичка мисао www.nspm.rs

савременом друштву се ослања на *полицентричну структуру*, која је дифузно, капиларно расута у друштву у оквиру различитих структура и према различитим циљевима. Основне одлике таквог система надзора су, између осталог, свеприсутност у свим сферама друштвеног живота, изражене везе са управом и пословним организацијама и дифузно распоређен скуп технологија за прикупљање података (Zureik 2003: 42). Неки аутори наведену парадигму надзора карактеришу као структура „Малих Сестара", објашњавајући је кроз фигуративан опис мрежне структуре надзора и контроле информација у којој сваки мали центар – чвор мреже открива један део људског идентитета и сфере приватности, док је то у потпуности могуће координацијом активности свих чворова заједно (The Royal Academy 2007: 19). Иако је држава само један од центара у тој мрежи (поред корпорација и других организација и институција), она још увек има истакнуто место у позицији више центара и једина има дискрециono право да – у складу са својим потребама и ингеренцијама – од сваке тачке на сложеној мрежи утицаја који је под њеном ингеренцијом повлачи податак који јој је потребан. Наведена парадигма је у великој мери условљена самом мрежном организацијом савременог друштва, хетерогеношћу чворова те мрежне структуре и до сада невиђеном зависношћу од информационо-комуникационих технологија без којих се не може замислити функционисање савременог друштва (Lyon 2003a: 173).

Поред турбулентног технолошког развоја, у прилог употреби технологија контроле и надзора информационих токова у савременом друштву иде и доктрина такозваног „фискалног детерминизма", односно приступа који смањење трошкова у друштву ставља на безусловно прво место (ср. Clarke 2001a). С тим у вези, један од најзначајнијих покретачких мотора за савремени надзор је глобално потрошачко друштво, и његов конзумеристички етос, при чему се мотивациона парадигма превсходно усмерава на стицање профита.[127] За достизање што већег профита корпорације формирају базе података које служе за боље упознавање муштерија, тачније – њихових куповних, али и осталих навика које би се могле повезати са куповним профилом и конзумеристичким тежњама (в. Boyce 2002: 107). Те информације се могу добити на више начина, али је најпогодније прикупљати их током обављања електронских трансакција.

У случајевима електронског плаћања, праћење куповних навика купаца је рутинска ствар (Boyce 2002: 115). У том погледу је приметна тежња корпора-

[127] У оквиру глобализације, потрошачко друштво поприма глобалне размере, чему веома погодује глобална информативно-медијска сфера са сугестивним порукама усмереним ка задовољавању наметнутих потреба и жеља. У крајњој инстанци, под утицајем глобално прихваћеног потрошачког начина живота, и сâм човек као јединка фактички постаје производ сводећи се на „квантитативно одредиве категорије" (Јанарас 2003: 45). Са свим наведеним у вези, Дејвид Лајон подвлачи да је орвелијанска парадигма она која се односи на политичку сферу претпотрошачког друштва, док је данашња парадигма надзора грађана везана углавном за конзумеристичку сферу и тржиште и указује да најдинамичнији развој имају комерцијални, а не државни системи надзора (в. Lyon 1994: 138, 172).

тивног сектора да што више анонимних трансакција претвори у „строго“, једнозначно идентификоване (Clarke 1999a),[128] што је најлакше постићи потпуним преласком на електронски начин обављања свих трансакција. Колико је важно имати куповне профиле људи сведочи и развој посебног сектора, који би се могао описати као услужна делатност креирања база података куповних навика и животног стила потрошача, за које су веома заинтересоване приватне компаније зарад што ефикаснијег повећања профита (Lyon 2003a: 162). У неким случајевима и пословни партнери посредно постају објекат специфичне врсте надзора – на примеру банака то се огледа у погледу давања велике количине личних података од стране њихових клијената (Clarke 2000a). И, на крају, информациона индустрија је један од важних мотора увођења технологије надзора како због директног повећања профита, тако и због повећања профита повезаних информатичких грана (Stalder&Lyon 2003: 86).

Осим у погледу надзора понашања купаца, крупни капитал је изразито заинтересован и за раднике као објекат надзора, тачније за надзор над њиховим радом и понашањем, у смислу повећања степена продуктивности и одговорности на радном месту. Такав надзор је постојао и у ранијим временима и првобитно је био везан за повећање продуктивности приликом израде одређених производа и, у складу са тим, избор најпродуктивнијег начина производње. Данас је тај надзор далеко напреднији и свеобухватнији. Технологије надзора су посебно примамљиве за организације које желе да прате активности радника кроз анализу њиховог понашања и начина на који оно утиче на учинак рада, а са циљем да се што више смањи неизвесност у погледу резултата и да се што више подигне степен продуктивности (Stanton&Stam 1998: 153). Тако се на радним местима преко компјутерски базираних система надзора прати продуктивност радника у одређеном временском интервалу, при чему се аутоматски формирају веома прецизне и релевантне статистике (Ball 2003: 203).

Важно је и направити разлику између надзора радника и надзора рада јер је посебан проблем надзора на раду тежња ка проширивању информационог опсега како би се обухватиле и карактеристике које се односе и на лични живот радника, као што је случај са мерењем његових физиолошких особина или, пак, степена уклапања у микросоцијалну климу радног места (Zureik 2003: 46). Тако надзор радника на радном месту редовно обухвата његове активности које се односе на различите параметре продуктивности рада, али и надзор личне сфере (који некад обухвата чак и телефонске разговоре и електронску пошту) (Clarke 1997b; 2004). У одређеним случајевима радници се надзиру до те мере да се прати чак и број откуцаних карактера на тастатури, празног хода и грешака у

[128] Кларк на истом месту примећује повећан интензитет строге идентификације у друштву и наводи да је то стога што је „повећана улога и обим друштвених институција, повећана дистанца између тих институција и грађана и смањено поверење међу њима, огроман потенцијал савремених технологија за прикупљање, снимање и обраду података, и финално, повећана зависност организација у погледу што интензивнијег контакта, али и контроле, над клијентелом.“

куцању (Fitzgerald-Moore 1996: 5), као и физичка локација употребом технологије радио примо-предајника (Marquis 2003: 240).

„Објекти“ надзора могу бити и чланови породице. Једна специфична и веома профитабилна индустријска грана јесте такозвани сектор „дечије безбедности“, у оквиру кога се производи низ шпијунских помагала електронског типа која родитељима омогућавају надзор над децом, али и надзор рада оних који пазе децу (попут васпитача), као и праћење просторне удаљености деце од родитеља (в. Katz 2006).[129] Постоје и специфични системи надзора деце, који су усмерени на специфичну радњу, попут коришћења рачунара (в. Katz 2006: 35),[130] или, пак, надзор деце у оквиру специфичних локалитета (O'Harrow 2005: 287).

Затвореници су већ неко време један од посебно интересантних „објеката“ надзора и често имају улогу експеримента. На њима се најчешће прво испробавају најнаметљивије методе надзора, попут електронских наруквица, а то је случај и са радницима у строго чуваним просторијама и припадницима специфичних професија (Clarke 2001b).

Све наведено говори у прилог поставке коју износи Дејвид Лајон, у којој је савремени надзора сложена и комбинована делатност *државне администрације*, *полицијско-безбедносних структура* и *корпорација* (ср. Lyon 1994: 81). То су заправо представници структура моћи које стоје иза надзора (политичких, безбедносних и економских – уп. Mills 2000). Тако су у систем надзора савременог друштва укључене све релеватне структуре друштва, док је, са друге стране, фактички сваки грађанин у друштву у мањој или већој мери „објекат“ надзора будући да је учешће у савременом друштву неопходно повезано са неким видом давања личних података и њихове обраде (Lyon 1994: 6).

[129] Ауторка наводи технологије какве су „дадиља – камере“ (nanny cams), минијатурни уређаји који се могу поставити у играчке које дете користи и повезати са остатком кућних безбедносних механизама, као и микрочип-примопредајнике који се постављају на дечију одећу тако да омогуће праћење удаљености детета, што се најчешће користи приликом извођења деце у шетњу на локалитете попут паркова (в. Katz 2006: 28-31).

[130] Као пример ауторка на истом месту наводи праћење свих Интернет-адреса и порука које је дете послало са рачунара, што обухвата и снимање лозинки које дете користи да би родитељи имали приступ свим електронским локацијама које оно посећује.

2.2. Технологије и методе надзора у савременом друштву

За деловање претходно описане структуре надзора користи се више различитих технологија, које се константно унапређују. Основна технолошка промена у последње две деценије се састоји у преусмеравању са централизованих технолошких система ка мрежно-децентрализованој технолошкој инфраструктури (Clarke 1994a).[131] Структура самих података је такође прешла пут од података аналогног карактера до потпуно дигиталних формата, што се директно одразило на опсег, брзину обраде и карактеристике надзора. С тим у вези, добро је примећено да је главна последица преласка на дигиталне медије функционална заснованост савремених система за надзор популације на дигиталном „кодирању“ материјала (ср. Lyon 2003b: 23). Ово кодирање треба схватити као особеност дигиталног кода јер конверзија физичких атрибута у дигитални код омогућава категоризацију, а снимљени материјал у дигиталном облику омогућава поновно брзо налажење преко одређеног „кључа“ (јединственог атрибута у једној бази података који прецизно идентификује и повезује сваки логички скуп података) кад год је то потребно и у односу на који год временски период је то потребно, уз могућност укрштања података из различитих извора (ср. Ploeg 2003: 63). Овај процес снимања и обраде се често обавља у реалном времену (real time) и интерактивно, што је – у технолошком смислу – још једна важна разлика у односу на технолошка решења обраде података о личности коришћена у ранијим епохама.

Основни технолошки супстрат за савремени надзор грађана јесу електронски претраживе базе података, које садрже разнородне податке о личности и које се формирају у оквиру различитих циљева и у зависности од друштвене структуре која их формира (уп. Lyon 2003b: 14). Такве електронске базе настају различитим путевима, при чему се све чешће креирају аутоматизовно – приликом одређених трансакција које грађани обављају у свакодневном друштвеном животу остављајући такозване „*трагове*“ (Clarke 1997c). Наведена аутоматизација надзора је посебан проблем због своје неприметности, с обзиром на чиње-

[131] Кларк у наведеном чланку наводи и објашњава три етапе надзора података (dataveillance) у складу са развојем технолошких система за надзор. Прва етапа је између 1940. и 1980. године, и њу карактерише класична форма централизованог развоја информационих система и њихова хијерархијска организација. Друга је између 1980. и 2000. године, и њу према Кларковом мишљењу, поред пораста степена технолошког надзора одликује и појава технолошке структуре складиштења података која је „раштркана“, уз начелно задржавање централистичког приступа кроз „виртуелно обједињавање“ просторно и тематски расутих база података. Трећи период траје од 2000. године па до данас и представља својеврсну мрежну структуру надзора и размене података међу чворовима мреже, што је директна концептуална супротност првобитном, строго хијерархијском и централистичком моделу. Кларк стога указује на чињеницу да је данас можда извеснија „анархија и немогућност управљања подацима него репресија моћне државе надзора“.

ницу да се подаци углавном сакупљају тајно – без знања и пристанка онога на кога се односе (Marx 2002: 22). У класичне „трагове“ спадају лични подаци познати институцијама са којима грађани редовно ступају у трансакције – какве су банке, поште, електродистрибуција – али и они из електронских трансакција које се обављају кредитним картицама (Clarke 1997c).

Међу нове видове остављања трагова спадају, између осталог, плаћања дебитним картицама, информације о телефонским позивима, надзор електронске поште и Интернет-саобраћаја, праћење транспортних средстава опремљених уређајима за надзор позиције и томе слично (Clarke 1997c). Рачунарски системи на тај начин омогућавају рутинско и масовно праћење информационих токова селектујући информације од значаја за различите организације према одређеном кључу (ср. Lyon 1994: 50).[132] Начин прикупљања података преко трагова који се остављају успостављањем контакта са различитим институцијама и организацијама (поред тога што је аутоматски, рутиниран и неприметан) прилично је јефтин, нарочито у односу на класични надзор, који захтева посебно ангажовање технике (Clarke 2001b), али и зато што – у односу на претходне епохе надзора – није потребно физичко присуство надзорника зарад држања особа под надзором (Lyon 2003a: 172).

Поред тих врста електронских база података постоје и наменске базе података, у које се подаци уносе са знањем корисника и које су напредна верзија некадашњих архива. Разлика у односу на раније видове не-електронских база података јесте у обиму података, могућности директног приступа њима и начину обраде. Тако здравствени картони у електронском облику не само да обухватају далеко већи број информација него што је то било могуће у ранијем, папирном облику писаних архива смештених у болници, већ је тим информацијама могућ директан и тренутан приступ у далеко обухватнијем опсегу, укључујући и податке о историји лечења, препаратима, терапијама (Ploeg 2003: 62).

Ову парадигму прати и развој алгоритама за анализу, упоређивање података и њихово укрштање и комбиновање (Committee on Privacy 2007: 95). Узевши у обзир наведене чињенице које се односе на расположиве технологије и методе надзора у 21. веку, сасвим је прикладно коришћење синтагме *нови надзор*, коју предлаже Гери Маркс. Он акценат ставља на аналитичко-синтетички део коришћења разнородних података и ослањање на употребу техничких алгоритама и хардвера за проналажење или накнадно креирање личних података узетих „било од индивидуа или из контекста“, при чему су по Марксу кључне одлике у односу на старе форме надзора *аутоматизација* (*рутинизација*), *дубина прорачуна* и *опсег обрађених информација* (Marx 2002: 12). Он прави начелне разлике између традиционалне форме надзора и новог надзора, и так-

[132] Да би објаснио ову парадигму, Лајон на истом месту наводи баналан пример брачних парова који очекују дете и истовремено добијају понуде од произвођача хране за бебе који су успели да дођу до њихових имена претрагом релевантне базе података.

сативно наводи да су одлике нових врста надзора, између осталог: смањена видљивост, удаљена локација прикупљања података, велики ниво аутоматизације, миграциони потенцијал података према трећим лицима, континуалност, рад у реалном времену, виши ниво доступности ширим слојевима друштва, свеобухватније мерење у погледу типа и квантитета информација, већа могућност обраде, шири временски опсег на који се обрада односи, као и лакша могућност укрштања и даљег прослеђивања података (ср. Marx 2002: 28-29).

Технике надзора информационих токова према објекту надзора и механизмима надзора начелно можемо поделити на лични надзор, масовни надзор и напредне механизме надзора, који представљају технике комбиновања различитих података (Clarke 1988: 502-503). У погледу примењених техника могуће је увести и поделу на употребу техникā надзора у ужем смислу и на могућност приступа специфичним базама података, што би био надзор у ширем смислу (в. Fitzgerald-Moore 1996: 1).

Један од најпознатијих примењених алгоритама обраде података у наведеном контексту јесте *профилисање*. Оно може бити дефинисано као „техника у којој се скуп карактеристика одређене класе људи одређује помоћу искуства из прошлости и у односу на коју власници база података траже особе које се уклапају у тај профил“ (House of Lords 2009a: 14). Роџер Кларк профилисање објашњава преко неколико фаза које обухватају: начелан опис одређене друштвене класе, прикупљање одређених врста података из база података у зависности од тога којој друштвеној класи припада одређена личност, претраживање базе података зарад потраге за онима који се уклапају у одређени профил и, на крају, „предузимање акције“ у зависности од класе и циља (Clarke 1998a).[133]

Једна од најчешћих техника јесте повезивање и упоређивање разнородних база података да би се добила нова информација. Њу најбоље илуструје *техника упоређивања података* (data matching), која представља „упоређивање различитих база података да би се идентификовали заједничке особине или трендови у подацима“ (House of Lords 2009a: 14). Ова техника је позната и под именом *компјутерско упоређивање* (computer matching).[134] Свој капацитет та техника пока-

[133] Кларк у датом чланку наводи различите циљеве – од слања рекламних порука до превентивних разговора са потенцијалним криминалцима или репресивних мера према онима који су профилисани као политички неистомишљеници. Он у другом чланку (ср. Clarke 1997d) додатно објашњава да се профилисање може користити у два начелна облика. По њему то су „апстрактно“ профилисање, које се односи на „извлачење“ информација из „апстрактног профила“ одређене друштвене класе зарад упоређивања са подацима који се односе на велики број људи (са циљем идентификације „сумњивих“); и „лично“ профилисање, које укључује „акумулацију, прикупљање и упоредно референцирање података о индивидуама, могуће комбиновано са геодемографским подацима“, а које се користи првенствено зарад маркетиншких циљева.

[134] Кларк *computer matching* дефинише као „било који компјутерски подржан процес у коме се базе личних података које се односе на различите људе пореде да би се пронашло оно што је од интереса“ и наводи да се термин data matching користи у Аустралији и Канади, а computer matching у САД (в. Clarke 1994b: 46, 70).

зује код укрштања најмање два различита система надзора података о личности и примене резултата на велике групе људи (Clarke 1988: 504).[135]

Веома важна техника је и *ископавање података* (data mining), која обухвата претраживање података, њихову анализу и груписање, односно креирање информације од сирових података коришћењем алгоритама за њихово довођење у корелацију (Committee on Privacy 2007: 95). Ова техника се може дефинисати као „коришћење одређених математички базираних аналитичких алата да би се открили специфични узорци података са циљем предвиђања одређених видова понашања“ (House of Lords 2009a: 14).[136] Упоредо се користи и термин *информационо фузионисање* које се односи на спајање „више извора информација“ употребом различитих статистичких механизама зарад добијања нове, за доношење одређених одлука далеко употребљивије информације (Committee on Privacy 2007: 95-96). Data mining технике су поставиле нови тренд такозваног проактивног надзора, а односе се на идентификацију сумњивих на основну анализе различитих секундарних података, што је велика разлика у односу на ранију реактивну стратегију надзора сумњивих особа, које су као такве категорисане помоћу обавештајног рада (Levi&Wall 2004: 199-200).

Често се користи и техника *преусмеравања сврхе* (repurposing), односно коришћења једног податка из базе података у сврху која није у складу са циљем његовог прикупљања (Committee on Privacy 2007: 179). Ову технику најчешће користе велике корпорације, које имају приступ одређеним базама података које не припадају њима, али су у одређеној вези са њиховим производима или, пак, уступају одређене базе података за намену која није предвиђена. Подаци могу бити различити: финансијске трансакције, електронска комуникација, здравствени, образовни и слични подаци, етничка припадност и националност, ... Уколико – уз све наведене механизме – у базама података постоји и поље у које се уноси универзални идентификатор (попут јединственог матичног броја грађана, броја социјалног осигурања или томе слично) који се појављује у свакој од разнородних база података које се повезују, онда је посао укрштања података из различитих база крајње једноставан. Поред наведеног, за приватност грађана је веома важно и питање колико времена се подаци задржавају (data retention) у архивама иституција (уп. Blanchette&Johnson 2002).

Што се класификације савремених технологија надзора тиче, постоји више различитих приступа. Уколико се определимо за *дескриптивни* приступ,

[135] Кларк на датом месту ову технику додатно објашњава као „експропријацију података који су садржани у два или више система надзора личности да би се подаци о појединцима спојили тако да се односе на велике групе индивидуа“.

[136] Оскар Ганди (Oscar Gandy) објашњава data mining као извлачење одређених информација из база података пошто су оне претходно „обрађене“ посебним техникама, и то пореди са извлачењем драгоцених минерала из земљишта, наводећи да је у погледу data mining технике тај процес у великој мери аутоматизован и да носи велике опасности по друштвени живот (в. Gandy 2003: 28).

онда се технике надзора могу представити кроз конкретне пројаве – попут електронског снимања и пресретања комуникација, теленадзора, биометријских метода анализе... (Zureik 2003: 42). Најчешће навођене технике физичког надзора обухватају: видео надзор затвореног кола (CCTV), видео кодиране рекордере (VCR), телефонске бубице, различите врсте трансмитера локације и електронске базе података (Bogolikos 1999: I). Технологије надзора додатно могу бити описане и специфичним могућностима снимања и обраде података, као и употребом нових технолошких решења попут smart сензора, GPS-уређаја, RFID-чипова, биочип- имплантата, ... (Committee on Privacy 2007: 94). Америчка канцеларија за технолошко процењивање (The US Office of Technology Assessment (OTA)) даје пет категорија технологија надзора: 1) аудио надзор 2) визуелни надзор 3) надзор података 4) сензорски надзор (магнетни, сеизмички, инфрацрвени, електромагнетни, ...) и 5) специјалне видове надзора који су често комбинованог карактера (системи за надзор возила, анализа и препознавање гласа, ласерске технологије, ...) (цит. према Lyon 1994: 103-104).

У оквиру нашег истраживања, за потребе систематизације технологије надзора вршимо поделу на: *1*) *аудио – видео надзор, 2*) *надзор комуникација, 3*) *надзор позиције, 4*) *надзор трансакција и 5*) *употребу механизама строге идентификације и био-надзора*, уз нагласак да у пракси постоји доста интегралних или, пак, прелазних форми технологија надзора које комбинују претходно наведене.

Конкретне имплементације технологија надзора се виђају на сваком кораку у савременом свету, док се у колоквијалном говору под надзором најчешће подразумева *видео надзор* затвореног кола (CCTV) постављен на јавним местима, често повезан са неким позадинским системом база података. Шира употреба таквих видео-надзора на јавним местима почиње од 90-тих година 20. века, при чему почетне форме нису имале довољно добру графичку резолуцију (Clarke 2000a), док се данас та врста надзора масовно уводи под претпоставком превенције криминала, борбе против тероризма, али и зарад праћење тока саобраћаја (The Royal Academy 2007: 34). У технолошком погледу, од класичног видео-надзора дошло се до савремених система који аутоматизују видео надзор и који су минијатурни, дигитални и омогућавају далеко шири опсег обраде података (Clarke 2001a). Међу таквим сложеним системима видео-надзора посебно су интересантни они који сигнал видео-надзора комбинују са алгоритмом за препознавање биометријског узорка особе из позадинске базе података – најсавременији системи видео-надзора високе резолуције су опремљени алгоритмима за аутоматско препознавање лица (упоређивањем снимка са позадинском базом података у реалном времену), специфичних покрета и динамике кретања, који се углавном користе зарад сузбијања потенцијалних криминалних активности (уп. Surveillance Studies 2006: 24). Са видео-надзором је веома лако комбиновати и аудио надзор.

Следећи вид надзора на који најчешће постоје конотације у друштвеној свести јесте *надзор комуникација*. Пресретање комуникација страних земаља је активности која се деценијама користи од стране обавештајних служби сваке иоле развијене државе (Bogolikos 1999: I). Ситуација у том погледу није промењена ни данас, с тим што је надзор комуникација далеко напреднији, разуђенији и има више облика него раније.[137] По степену присутности, једна од најчешће коришћених опција у надзору комуникација у ужем смислу јесте идентификација позива (Clarke 2000a). Надзор комуникације се, међутим, данас често преклапа са надзором позиције, за шта су најбољи пример пејџери, мобилни телефони и сателитски телефони (The Royal Academy 2007: 34-35; Clarke 2000a).

Постављање система за *надзор позиције* објекта такође је постало свакодневна пракса (уп. Bennett et al. 2003: 153), при чему су предмет надзора позиције аутомобили, пртљаг, лични уређаји и људи (Clarke 2000b). Системи за праћење позиције су углавном оријентисани на праћење „ентитета" односно не откривају конкретан идентитет особе која је повезана са одређеним објектом чија се локација прати (Clarke 2008). Једна од најпознатнијих таквих техника локације је имплементирана у сваки мобилни телефон, што оператеру у мобилној мрежи телефоније омогућава да одреди прецизну локацију ентитета – мобилног уређаја (Clarke 2001b). Праћење локације и покрета је, иначе, својствено и минијатурним апаратима мобилног карактера који имају могућност мрежне комуникације, при чему прецизност локације и могућност праћења у реалном времену зависе од примењене технологије (Clarke 2001b). Напредне технологије за праћење локације су све више базиране на микрочип-решењима која су истовремено и радио-примопредајници – попут уређаја базираних на бесконтактним RFID (Radio Frequency Identification) решењима (Clarke 2008).

Регистровање позиције се разликује по квантитативним и квалитативним факторима, периодици надзора и начину приступа прикупљеним подацима и могућности директне повезаности података о локацији ентитета са одређеном личношћу (Clarke 2008). Овај феномен најбоље илуструју такозвани интелигентни транспортни системи, који обухватају „надзор позиције, комуникације, обраде података, контроле саобраћаја и навигације возила" (Bennett et al. 2003: 153). Приликом праћења позиције возила опремљених оваквим системом могу се пратити и пролазак ентитета кроз тачно одређене тачке у простору, историја кретања, путања, брзина и слично (Clarke 2000b). Поред праћења возила, ови системи омогућавају и аутоматизовано обављање платежних радњи приликом проласка кроз одређене пунктове (Clarke 2000a). На тај начин – по-

[137] Први кључни налаз студије Европског парламента у погледу надзора комуникација указује на постојање „сложених система приступа, пресретања и обраде скоро сваког вида савремених форми комуникације", док се трећа тачка односи на чињеницу да „сви дигитални телекомуникациони уређаји имају повећане могућности за снимање комуникације" (в. Bogolikos 1999: 5).

ред класичног надзора позиције – најсавременији системи надзора омогућавају и надзор пратећих процеса какви су набавка одређених роба и услуга током кретања (Bennett et al. 2003: 154). Примењују се и аутоматизовани системи за препознавање аутомобила у саобраћају који се ослањају на видео запис регистрације аутомобила и софтвера који тај податак конвертује у дигитални облик, пореди га са позадинском базом података и прослеђује информацију назад ка центру надзора (Clarke 2008).

Неки системи надзора позиције су у почетку били креирани за посебне сврхе да би касније прерасли у стандарну опрему. То је случај са GPS-уређајима (Global Positioning System), који користе светски распрострањен систем навигације помоћу сателитског система референцирања, што је решење првобитно развијено од стране америчке армије за њене сопствене потребе (Clarke 2000a). Данас је његова примена широко заступљена и комерцијализована, а разлог су превасходно ниске цене. Поред наведених система праћења позиције који су у широкој употреби, постоје и нешто уже примене, као што је случај са специјалним системима надзора кретања попут електронских наруквица – решења које се све чешће примењује за затворенике којима се константно прати њихова позиција (Fitzgerald-Moore 1996: 6).

Надзор трансакција је такође дуго присутан у друштву, поготово као вид надзора финансијских трансакција зарад спречавања криминалних активности. Степен приватности трансакција зависи од тога да ли су у питању *идентификоване*, *псеудонимне* или *анонимне* трансакције (Clarke 1999a). С обзиром на повећање обима електронских трансакција, трагови трансакција се у свакодневном животу остављају кроз „куповине, банкарске услуге, путовања, здравствене услуге и образовање“, а огромне количине података о трансакцијама купаца уводе се у шири контекст повезивањем са различитим личним подацима о њима који се добијају из спољашњих извора (Boyce 2002: 112, 115).[138]

Један од нових приступа који додатно усложњава проблем надзора трансакција јесте такозвана инфраструктура јавних кључева (PKI – Public Key Infrastructure). То је информациони концепт који начелно обезбеђује безбедно коришћење електронских трансакција, тачније – интегритет поруке, аутентичност страна у комуникацији, односно аутентификацију идентитета, непорецивост и тајност поруке.[139] Када је у питању коришћење електронских трансакција у инфраструктури јавних кључева, све трансакције могу бити идентификоване

[138] Аутор на истом месту наводи мишљење Копера и Каплана да „банке израчунавање профитабилности корисника врше рутински, користећи различите информације да би задржали високо профитабилне сегменте, а трансформисали непрофитабилне“.

[139] Улога PKI информационе архитектуре је да обезбеди сигурност и поузданост размене информација коришћењем такозване „криптографије јавног кључа“ и употребе тог концепта за шифровање порука и аутентификацију пошиљаоца, електронске поруке и електронских докумената (в. FIDIS n.d.).

и повезане од стране тела које издаје дигиталне сертификате,[140] било да је реч о идентитету особе којој је сертификат издат или да је реч о уређају у коме је уграђен, што омогућава прецизно формирање профила кроз праћење куповних и осталих навика и свега повезаног са коришћењем сертификата (Brands 2000: 20-23).[141]

На проблем надзора трансакције надовезује се и проблем наметања „*строге“ идентификације* појединца у друштвеним интеракцијама. Појединац може бити идентификован на више начина и коришћењем више механизама (в. Clarke 1994c),[142] при чему различити типови информација о личности носе различити степен поузданости њене идентификације (Marx 1999: 99-100).[143] Један од начина строгог идентификовања трансакције јесте употреба универзалног идентификатора у електронском трансакцијама (који је најчешће неки јединствени алфанумерички низ) или, пак, неколико повезаних идентификатора (Clarke 1999a). Све чешће коришћен механизам строге идентификације је и употреба националног идентификационог документа са микрочипом (Stalder&Lyon 2003: 78). У таквим случајевима технологије надзора (попут контактних и бесконтактних електронских микрочипова) које су саставни део идентификационих докумената значајно шире потенцијал докумената за електронске трансакције на рачун приватности власника (Clarke 2000a).[144]

Догађаји од 11. септембра 2001. године су допринели и инвазивној идентификацији грађана, попут глобалног наметања електронских пасоша са биометријским подацима (в. Stalder&Lyon 2003: 86).[145] Такви идентификациони

[140] Дигитални сертификати се обично дефинишу као скуп електронских процедура и механизама за потврду аутентичности потписника приликом коришћења електронског пословања. Они представљају својеврсни електронски „атест“, који издаје сертификационо тело, који податке који се односе на верификацију потписа повезује са одређеном особом и потврђује идентитет конкретне особе (FIDIS n.d.).

[141] Брендс посебно наглашава да је могуће пратити и дигиталне сертификате који не откривају идентитет имаоца, с обзиром на то да мора постојати јединствени идентификатор, наводећи да дигитални сертификати у том погледу „не дају више приватности од јединственог броја социјалног осигурања, броја кредитне картице или броја здравственог осигураника“ (Brands 2000: 22).

[142] Кларк таксативно наводи следеће механизме за „формалну идентификацију“: спољашњи изглед, друштвено понашање, име или кôд, знање, token (нешто што особа носи), биодинамика, физиографија и стечене физичке карактеристике.

[143] Маркс на истом месту наводи и објашњава типове информација које имају различит степен поузданости идентификације одређене личности. По њему, то су: име и презиме, адреса, псеудоними (не)повезани са именом или адресом, специфичне одлике у понашању, друштвена категоризација тј оно што одређује припаднике различитих друштвених класа и „симболи пожељности–непожељности“ које Маркс повезује у односу на поседовање специфичних знања, ствари или вештина.

[144] Кларк у наведеном тексту таква решења назива „наметнутим идентификаторима“.

[145] Аутори на цитираном месту примећују да су за увођење електронских идентификационих докумената, поред информатичке индустрије, највише заинтересовани политички кругови и

документи у електронским трансакцијама најчешће откривају идентитет учесника, што је у многим случајевима (попут електронског плаћања) крајње проблематично у погледу приватности. Код строге идентификације, најсавременији системи плаћања користе људско тело као универзални идентификатор. Тако се у случају *biopay*-концепта (негде: *pay-by-finger*) плаћања обављају преко отиска прста на електронском скенеру на лицу места (куповина је најчешће са попустом), отисак се упоређује са оним у бази података, са рачуна се аутоматски преузима одређена свота новца, а купљена роба и купац су познати и једнозначно повезани (уп. Davis 2006: 36). Биочип поткожни имаплантати су такође решења којима се експериментише – за сада углавном на секторском нивоу.

Најсавременији вид надзора је *био-надзор* повезан са „изоловањем и анализом генетског материјала који омогућава ДНК профилисање" (Williams&Johnson 2004: 2). Тренд у многим земљама света је да се ДНК-информације готово рутински прикупљају и похрањују у централне базе података (уп. Clarke 2001b). Томе погодује чињеница да је прикупљање ДНК-информација – за разлику од класичних лабораторијских анализа – веома лако и ненаметљиво, чиме се прикупљање ДНК-информација сврстава у корпус такозваних „нових" форми надзора и детекције (Marx 2006: 37-38).[146] Надзор помоћу ДНК-информација је специфичан и по томе што је фокусиран на одређене делове друштвене заједнице и што је његов циљ „генетска идентификација индивуда" које би биле потенцијално сумњиве (Williams&Johnson 2004: 3).

Да би се схватио надзор помоћу ДНК-анализа за потребу криминалне истраге, технике опсервација криминалних радњи је потребно поделити на преконструктивне и реконструктивне (Williams&Johnson 2004). Преконструктивни надзор се дефинише као онај вид надзора којим се прикупљају подаци о учесницима одређеног дела у времену док се оно врши, а реконструктивни надзор као вид надзора усмерен на идентификацију личности које нису биле присутне у тренутку када је тај надзор успостављен, дакле, „нису биле посматране, већ дедуктивно реконструисане од стране експертских тимова" (Williams&Johnson 2004: 4)[147]. Потребно је направити разлику и између отворених система надзора

управно-административне структуре, при чему сматрају да политичари у њима виде „видљиви" механизам помоћу кога држава може да ради на сузбијању илегалних активности и тероризма, те да је „видљивост" карте најпривлачнија особина управо за политичаре који „не желе само да ураде нешто, већ примарно да се види да се нешто урадило". Они такође наводе да су овакви документи привлачни и за административне структуре, пре свега зарад формирања јединственог идентификатора који је робусно решење за повезивање идентитета са одређеним појединцем, и који уз то омогућава лакше повезивање различитих база података и поједностављује административне послове.

[146] Маркс на истом месту подсећа да је узимање ДНК-узорка могуће и преко коришћене чаше за пиће.

[147] Аутори као пример преконструктивног надзора наводе видео надзор затвореног кола, а као пример реконструктивног анализу отисака прстију са места почињеног криминалног дела.

(који раде без позадинске базе података која би се претраживала у односу на узети податак) и затворених система надзора (који имају подршку одговарајуће позадинске архиве која може бити претраживана у односу на одговарајући атрибут) (Williams&Johnson 2004: 5).[148] Најсавременији системи био-надзора врше аутоматска, неприметна и интерактивна мерења биолошког стања организма, при чему онај над којим се мерење врши често тога није свестан да се од њега тражи било каква дозвола за такво мерење (Marx 2006: 41).[149]

Постоје и специфичне врсте надзора које су комбинација и интеграција различитих видова надзора на нижем нивоу – надзор Интернета је у том погледу добар пример, а ову врсту надзора је потребно посебно проучити с обзиром на комплексност и степен коришћења Интернет-инфраструктуре у савременом свету.

[148] С тим у вези, Вилијамс и Џонсон примећују огроман потенцијал ДНК-базе података за коришћење у оквиру такозваног затвореног реконструктивног механизма надзора с обзиром на широке могућности аутоматске идентификације на основу неког узорка (ср. Williams&Johnson 2004: 7). Они сматрају да ДНК-базе података и профилисање у вези са њима креирају „нове категорије субјеката“ и „одређену групу људи стављају под стални надзор, иако фактички никога не посматрају“ (Williams&Johnson 2004: 12).

[149] Маркс на истом месту као пример наводи системе за аутоматско откривање здравственог стања организма и уређаје за аутоматско откривање степена алкохола у даху особе.

2.3. Надзор и контрола Интернета

Интернет је – због његовог значаја за функционисање савременог друштва, али и специфичне природе – посебно важно поље када је реч о феномену друштва под надзором и контроли информационих токова у 21. веку.

У свом првобитном облику концептуална страна Интернета је фактички онемогућавала надзор и контролу података који су се њиме преносили. Један од темеља његове архитектуре је регулисао ово питање кроз начелну поставку да „неће бити глобалне контроле на операционом нивоу“ и „да неће бити задржавања информација“ у тачкама (чворовима) мреже кроз које оне пролазе (в. нап. 33 код Zittrain 2008: 257). Додатна особеност је мрежна структура преноса информација коју не карактерише толико децентрализованост (као што се то често наводи), већ дистрибутивни модел функционисања, који омогућава да се кроз мрежу пренесу подаци невезано од тога који чвор на њој није функционалан, што је – уз структуру пакетног блока поруке – омогућило робустан систем преноса информација чак и у случају физичког уништења дела мреже (Bing 2009: 10-11). Осим робусности, такав концепт мреже је суштински онемогућавао цензуру, поготово у облику у коме се она виђа код класичних мас-медија – блокирањем једног чвора информацију је било могуће пренети преко другог, при чему се мењала само путања преноса информације.

Наведена структура Интернета је одређена његовом почетном наменом, која је била везана за војне сврхе, тачније за могућност преноса пакета порука електронском мрежом у случају нуклеарног удара – уколико би један чвор (у пракси: град) био унишен у атомском рату, алгоритам би поруке преусмерио ка другом чвору тражећи најкраћи пут до циља, а према структури мреже – наведена особина Интернета је била и до данас остала главна брана цензури на глобалном нивоу (Jordan 2003: 35).[150] Осим тога, данашња распрострањеност, величина и комплексност Интернета фактички онемогућавају контролу информационог тока у глобалном смислу каква је могућа код класичних 1 : n (један емитер - више прималаца) мас-медија (Giacomello 2005: 3-4).[151] Та контрола је, међутим, могућа у селективном и локалном (регионалном) смислу, и као таква се примењује у пракси.

---

[150] У прилог тезе о немогућности тоталног цензурисања Интернета, Џордан на датом месту наводи случајеве електронских презентација забрањених за регистрацију на просторима одређене државе које се недуго после судске одлуке о забрани појављују на другом Интернет-домену који је под правним режимом друге државе која дозвољава такав садржај.

[151] Као кључне факторе комплексности Интернета аутор на истом месту – поред двојаке природе (у исто време инфраструктура и комуникациони медијум) – наводи и вишеструку правну регулативу Интернета, вишеструко власништво и упоредни утицај кључних фактора у информационо-комуникационој сфери који се, по њему, могу поделити на три групе: на националне владе, компаније из области информационо-комуникационих технологија и невладине организације.

За развој архитектуре и управљање техничким делом инфраструктуре Интернета задужене су стручне институције које одређују, одржавају и развијају све што се односи на његово функционисање, док, у ширем смислу, руковођење Интернетом обухвата и политичке субјекте (Solum 2009: 48-50).[152] Политички утицај се огледа пре свега у чињеници да контролни и регулаторни механизми Интернета још увек леже у рукама једне земље (САД), а донекле и у надлежности влада појединачних земаља (могућност ограничавања информационог тока на локалном – регионалном нивоу је класичан пример) упркос томе што је један контролни део у вези са развојем и одржавањем Интернет-инфраструктуре препуштен приватном сектору (Biegel 2001: 4-5). То отвара велики број политичких импликација, који се повећава растом значаја Интернета у друштву како на локалном, тако и на глобалном плану. Поред интереса влада, тржишне силе су те које додатно одређују даљи развој Интернета, што негативно утиче на одржање почетног концепта неутралности мреже у коме су учесници били углавном научно-истраживачке установе (Solum 2009: 91). Та неутралност, као и начелни постулати на којима Интернет почива, све више се доводе у питање управо нелојалном праксом влада и великих комерцијалних институција.

Негативан утицај наведених центара моћи на Интернет првенствено се огледа у постепеном укидању (или, пак, ограничавању) анонимности и псеудонимности. Између осталог, Интернет је управо због својства анонимности и псеудонимности аутора порука често коришћен за размену информација и идеја у случајевима борбе против ауторитарних режима (Akdeniz 2002: 223-224).[153] Са друге стране, проблем лежи у томе што се могућност анонимности често злоупотребљава од стране криминалних група и несавесних појединаца, што то безбедносним структурама даје повода да инсистирају на строгој идентификацији свих учесника у Интернет-простору. Чињеница је да је Интернет у великој мери проширио могућности криминалаца, довео до пораста познатих видова криминала, али и да је створио потпуно нове видове криминалних делатности (Wall 2003: 114-116). Данас постоји велики број подела такозваног сајбер-криминала, које су у великој мери производ Интернет-комуникација (ср. Wall 2007: 186-187).[154] Све наведено отвара проблем праћења криминалних активно-

[152] На датом месту се наводе основна Интернет-тела, такозвани критични ресурси, који се односе на регулисање система домена (DNS – Domain Name System), сервера и IP (Internet Protocol) адреса. То су Internet Corporation for Assigned Names and Numbers (ICANN), Internet Society (ISOC), Internet Architecture Board (IAB), Internet Engineering Task Force (IETF), World Wide Web Consortium (W3C) и Internet Assigned Numbers Authority (IANA) (в. Bygrave&Michaelsen 2009: 93).

[153] Аутор наводи да ту могућност најчешће користи „невлади сектор који се бори за људска права, политички активисти, дисидентски покрети“ и као пример истиче организације какве су Amnesty International и Human Rights Watch, које информације о стању слобода у одређеним регионима добијају управо преко Интернета.

[154] Дејвид Вол на датом месту наводи и илуструје једну од подела сајбер-криминала у умреженом друштву, и то на: а) криминал угрожавања са́ме структуре мрежног друштва (као

сти и актуелизује укидање анонимности и псеудонимности на Интернету, што – уколико мере нису довољно избалансиране – доводи до негативних последица по приватност и слободу говора на тој мрежи (Akdeniz 2002: 227-229).[155] Криминалне активности тако постају примарни разлог за све веће подстицање контроле Интернета.

Други разлог који се користи за оправдавање веће контроле информационих токова на Интернету је заштита интелектуалне својине због огромне количине пиратског материјала, што се, опет, своди на проблем старог вида криминалних активности у оквиру нове информационе инфраструктуре (Woo 2006: 963). Један од аргумената за јачу контролу Интернета је и елиминација такозваних spam-мејлова, односно нежељених порука електронске поште, које су најчешће рекламног карактера и које примаоцу узимају доста времена за брисање, а често стварају и психолошке неугодности.

Проблем са криминалним активностима почињеним у Интернет-простору отвара питање криминалног акта на недефинисаном географском простору и у вези са тим проблематику конкретне правне јуристидикције која би била надлежна, што додатно утиче на смањење моћи и утицаја националних држава које покушавају да наметну већу контролу над токовима података, поготово оним које се односе на државну безбедност и политичке интересе (Clarke 1998b; Giacomello 2005: 5). Тај проблем отвара и начелно питање међународног тела које би се бавило криминалним актима почињеним у Интернет простору.

Занимљива је и појава надзора Интернет-простора од стране грађанских групација које немају никакве везе са државним институцијама нити са комерцијалним установама, а које врше одређени вид надзора ради безбедности корисника (Biegel 2001: 11).[156]

Наведени изазови све јасније профилишу иницијативе за промену архитектуре Интернета које би водиле ограничењу анонимности и трансформацији комуникационих протокола да би се постигла боља контрола (Biegel 2001: 251). Додатно, један од мотива за јачом контролом Интернета од стране влада је повезан и са значајем те мреже за државни развој и функционисање институција

примере наводи хакерске нападе на мреже, вандализам, шпијунирање), б) криминал који је повезан са рачунаром као средством извршења класичне криминалне радње у односу на неку жртву повезану са рачунаром (разне крађе и преваре се наводе као класичан пример) и в) криминал везан за рачунарски садржај (као пример наводи случајеве попут дечије порнографије и објаве терористичких активности).

[155] Аутор на другом месту (ср. Akdeniz 2002: 232) наводи да би контрола Интернет-садржаја у борби против криминалних активности требало да, између осталог, обезбеди: а) „јасан допринос за друштво“, б) да мере контроле буду тако усмерене да погађају криминалце, а не обичне грађане, в) да се у том погледу одаберу „примењиве, транспарентне и одговорне“ методе, г) базиране на „јасним политичким циљевима“ и д) са „широком јавном подршком“.

[156] Бигел на истом месту наводи пример групе Cyberangels формиране током 90-тих година 20. века, указујући да она представља својеврсну аналогију „уличним патролама“ Guardian Angels у реалном свету.

друштва и потребом да се Интернет инфраструктура што боље заштити, посебно у случају индустријски развијених земљама (Giacomello 2005: 4-5). Тако се у домену контроле Интернета начелно наводе две кључне форме: *контрола националне информационе инфраструктуре* (која се своди на контролне мезанизме заштите који се примењују и на осталој технолошкој инфраструктури у друштву) и *контрола самог садржаја Интернета* (која је проблематична с обзиром на могућности повреде приватности и цензуре на националном нивоу) (Giacomello 2005: 5). Када је реч о степену контроле Интернета наводе се три кључна домена који га одређују: државно уређење; одређивање баланса интереса државе, приватног сектора и невладиних организација; и пажња која се придаје фактору безбедности у друштву (Giacomello 2005: 165).

Приметно је да су аутократски режими углавном заинтересовани не толико за заштиту инфраструктуре Интернета колико за контролу његовог садржаја (Giacomello 2005: 7), што произилази из саме природе такве власти. Такви режими често примењују директну контролу над Интернет-саобраћајем у домену у коме је то могуће, а њој покоравају и приватни сектор у оквиру територије на којој простиру своју власт, са основним циљем добијања што прецизније идентификацију учесника у Интернет-простору (Giacomello 2005: 8). Државе западног модела демократије, са друге стране, углавном морају да траже начин како да ускладе потребу заштиту информационе инфраструктуре са правно загарантованим слободама грађана (Giacomello 2005: 7). Оне стога прибегавају контроли и надзору Интернета углавном условно – зарад заштите критичних ресурса те инфраструктуре и борбе против криминалних активности, чија се листа значајно шири од почетка глобалних терористичких напада (в. Giacomello 2005: 9-10). У одређеним случајевима, међутим, тај условни надзор добија широке димензије, што је особито изражено у контексту рутинске претраге Интернета једног броја владиних агенција западних држава, о чему ће бити речи у студији случаја овог рада.

Поред прецизне идентификације учесника, постоји још један феномен који нарушава почетну концепцију Интернет-мреже, а то је цензура на локалном и/или регионалном нивоу. То је главни механизам контроле Интернета у ауторитарним друштвима, који се изводи углавном преко филтрирања садржаја у виду онемогућавања приступа одређеном кругу страница (Faris&Villeneuve 2008: 5-6).[157] Интернет филтрирање се ослања на техничке мере које грађанима онемогућавају приступ одређеном кругу интернет локација, али (у неким случајевима) и објављивање информација на Интернету које се сматрају „осетљивим“ (Zittrain&Palfrey 2008a: 42-43). Опсег информација које се филтрирају и

[157] Аутори на истом месту наводе истраживање извршено од стране OpenNet Initiative (ONI) у 2006. години на узорку од 40 углавном блискоисточних и далекоисточних земаља које је показало технички вид цензуре у 26 земаља. Категорије сајтова који се филтрирају варирају, при чему их аутори сажимају у три кључна домена: политичке теме и теме моћи, друштвено-моралне норме и безбедносни ризици (в. Faris&Villeneuve 2008: 9, 12).

пажња која се поклања различитим темама доста варира у зависности од тога о којој држави је реч (Faris&Villeneuve 2008: 18-19). Велики број земаља филтрирање Интернет-садржаја чини на једноставан начин – на основу претходно сачињеног каталога конкретних сајтова које треба блокирати – док је избор техничких механизама за филтрирање знатно разуђенији (Zittrain&Palfrey 2008a: 36). У неким случајевима филтрирање укључује и аутоматско преусмеравање на други сајт, а не само онемогућавање приступа (Faris&Villeneuve 2008: 15-16).

Технички механизам филтрирања може подразумевати строго централизовану контролу приступа, у ком случају се ограничења за одређену групу сајтова постављају за све грађане униформно, на нивоу целокупне државне територије, или децентрализован приступ, у коме је тежиште на филтрирању сигнала на нивоу давалаца Интернет-услуга (Faris&Villeneuve 2008: 16). Даваоци (провајдери) Интернет-услуга су важан фактор у погледу могућности контроле учешћа на Интернету јер имају могућност искључења корисника који Интернету приступа преко њих (Biegel 2001: 5). Постоји и нека врста преференцијалног Интернет-надзора, која је повезана са компанијама које обављају посао филтрирања Интернет-садржаја тиме што процењују пожељене сајтове за кориснике Интернета праћењем њихових навика (Biegel 2001: 11).

Један број земаља врши директну и отворену цензуру и онемогућава приступ одређеним сајтовима (уп. Tariq 2006), док неке земље света терет надзора стављају на даваоце Интернет услуга (Zittrain& Palfrey 2008a: 36). На тај начин цензура Интернета се не уводи у глобалном смислу – јер би то био слом његове концептуалне стране – већ се то чини у оквиру националних ентитета, који фактички постају један велики чвор надзора мреже и, са друге стране, групишу више мањих чворишта (преко давалаца Интернет-услуга) који такође врше надзор у свом домену.

Поред наведених примера, постојали су и покушаји преузимања контроле Интернета путем монополски формираних софтверских решења за приступ овој мрежи, али су те иницијативе редовно завршавале неуспехом, најчешће због судара са антимонополским законима (в. Biegel 2001: 6). Ипак, данас се може говорити о одређеним корпорацијама које због броја корисника својих софтверских решења и специфичности услуге представљају одличан механизам надзора Интернета. Један од таквих подсистема је Google, који је почео као претраживачки систем да би се проширио на глобалне мапе, електронску библиотеку, услуге бесплатне електронске поште... који користе милиони људи широм света (Clarke 2005a).[158] У другим случајевима Интернет-подсистеми,

[158] Кларк у датом чланку указује и на чињеницу да Google поседује огроман података својих корисника у зависности од коришћене услуге (Gmail сервис бесплатне електронске поште је добар пример масовно коришћеног сервиса ове корпорације) и опомиње да јавност нема податке о томе да ли Google корпорација већ сада обрађује или прослеђује податке о личностима, садржају њихове комуникације, рачунарима са којих приступају... нити у ком обиму и под којим условима то евентуално чини.

попут друштвене мреже Facebook, кориснике практично охрабрују да сами на мрежи остављају податке о себи и да те податке даље размењују са партнерским мрежама. Све наведено се савршено уклапа у систем „новог“ надзора, који карактерише повезана полицентрична структура, у којој је држава (уз корпоративни капитал) само један од фактора, тачније тачка у структури која има највећу тежину и могућност прикупљања података са осталих аутономних и хетерогених чворова периферије, док сâм надзор постаје ствар везана за свакодневне активности.

Тренутно стање приватности на Интернету је могуће начелно посматрати кроз питања приватности идентитета корисника и личних података корисника (в. Clarke 1997e). Као и у случају претходно наведених електронских комуникација, тако и свака операција на Интернету оставља иза себе неки податак који може служити за идентификацију – то је поготово случај са операцијама претраживања сајтова у оквиру којих остаје траг о месту посете, времену посете, поретку посећивања одређене презентације (Woo 2006: 954), као и приликом слања и примања порука и трансакција код коришћења различитих Интернет-сервиса, док је идентификација корисника Интернета могућа преко такозваног IP-броја, преко кога се додуше не одређује конкретна личност која учествује у комуникацији, али се једнозначно утврђује чвор у мрежи са кога је одређена порука пристигла (Clarke 1998c; 1998d).

Посебан проблем у погледу приватности на Интернету јесу такозвани колачићи (cookies), што је помало незграпан назив за кодиране записе који се смештају у одређене фајлове на рачунару корисника и везани су за претраживач Интернета приликом комуникације корисника са одређеним сајтом (в. Biegel 2001: 199).[159] Ово техничко решење повећава продуктивност рада, али на рачун приватности јер аутоматизацијом многих радњи приликом претраживања Интернета тако похрањени подаци омогућавају лакше профилисање корисника (Clarke 1997f).

У погледу покушаја надзора и контроле Интернет-саобраћаја важан фактор су његова ширина и отвореност, односно широко постављена концептуална матрица. Посебан проблем у погледу нарушавања анонимности корисника јесу идеје о успостављању јединствених серијских бројева у својству хардверских идентификатора, којим би учесници у Интернет саобраћају били једнозначно идентификовани – било посредно (у случају поседовања тако обележених рачунарских микропроцесора) или непосредно (у случају поседовања таквих мрежних карти) (Clarke 2001a). Но, за сада велики део тих пројеката постоји само у виду планова за будућност, али не и техничке основе надзора у садашњости.

[159] Бигел на датом месту наводи да је такав случај са регистрацијама на електронским презентацијама, наручивањем роба и услуга, конфигурисањем Интернет-презентација... и објашњава да код поновног приступа истом сајту сервер потражује од претраживача снимљену информацију у складу са претходним уносом података

*

Феноменологија надзора у 21. веку показује више специфичних особина. Најважније су проширење опсега надзора података, нове технологије надзора омогућене развојем технологије и напредне технике упоређивања и укрштања података, све већа интегрисаност надзора у свакодневне активности уз невидљивост надзорног механизма за просечног грађанина, аутоматски и рутински карактер надзора и све већа унификованост надзорних метода на глобалном нивоу. Што се тиче субјеката надзора, промене се огледају у томе што корпоративна сфера – зарад профита – постаје један од значајних чинилаца систематичног надзора становништва, док „објекти“ надзора постају фактички сви учесници у друшвеној сфери прожетој информационо-комуникационим технологијама. Системи надзора у последњој деценији доживљавају убрзан развој, чему посебан замајац дају глобалне терористичке акције, али и потреба тржишта за све већим бројем података о грађанима зарад повећања продуктивности.

Да би се схватиле размере електронског надзора у савременом свету потребно је извести и студију случаја њихове примене у конкретном друштвено-политичком амбијенту. Но претходно је потребно теоријски размотрити и проблематику утицаја мас-медија, другог важног пола за генезу и одржање ИКД.

ТРЕЋИ ДЕО

УЛОГА МАС-МЕДИЈА У ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНОМ ДРУШТВУ

Информационо контролисано друштво (ИКД) не подразумева само класичан надзор информационих токова на свим нивоима једног друштва, већ и масовну дисеминацију (дез)информација за потребе обликовања ставова популације у ширем обиму. То се најлакше постиже употребом мас-медија као техничког средства за масовно слање порука. Мада се савремени медији у одређеном виду могу поставити у контекст шире проблематике технологије као такве, такав приступ одређењу природе медија је – с обзиром на њихове специфичности које их чине проблемом sui generis –неадекватан. Да би се показала улога и значај мас-медија у наведеном смислу, потребно је претходно проучити друштвену улогу мас-медија уопште. Приликом испитивања те улоге један од основних проблема јесте покушај дефинисања природе медија као полазишне тачке у истраживању.

У теорији медија још увек не постоји кохерентан модел који би дао задовољавајући одговор на питање природе медија. Сама теорија медија је млада научна грана која се развија упоредо са развојем медијских технологија, због чега се различите теорије брзо показују неадекватним или бар непотпуним.[160] Но, иако на питање природе медија за сада није могуће дати једнозначан одговор у ужем смислу, то је могуће учинити на посредан начин.[161] Условно се

[160] Жан Бодријар тврди да теорија медија заправо и не постоји, већ да је „медијска револуција остала поље емпиријског и мистичног“. Бодријар, додуше, прави начелну разлику између теоријских приступа медијима у методолошком погледу, и генерално их дели на две теоријске перспективе на основу њиховог специфичног доктринарног полазишта: по његовом мишљењу, прва перспектива суштински се придржава контура класичне марксистичке анализе, уз додатно проширена теоријска гледишта „производних сила“, док друга полази од радикално другачијих претпоставки, које се посебно огледају у феноменима „производње значења, порука и знакова“ у којима по његовом мишљењу прва перспектива показује своју парцијалност и немоћ за адекватном опсервацијом (в. Baudrillard 2003: 278-279). Стивенсон примећује да марксистички приступ проблематици медија акценат ставља на „везу између власништва над медијима и културног садржаја њихове продукције“ уз фокус на спутавање слободног медијског израза, наводећи да су кључни недостаци овог приступа постојање фактора који се не могу свести на класу, попут расе, пола и утицаја државе (в. Stevenson 2002: 9).

[161] Један од кључних теоретичара медија и пионира на пољу медијског истраживања, Маршал Меклуан, није дао класичну дефиницију природе медија, али је искористио метафоричко изражавање најбоље оличено у мисли „*медиј је порука*“ („The Medium is the Message“). Та мисао је постала парадигма новог правца у медијској теорији, који се суштински разликује од приступа марксистички усмерених мислилаца. Меклуан истиче самосвојност нових медија и наводи да они „нису мостови

може узети у обзир и да је функционално-феноменолошка страна медија далеко препознатљивија и одредивија од „онтолошке“, што је кључно за испитивање њихове улоге за ИКД. Потребно је бити свестан граница истраживања утицаја медија на друштво будући да је немогуће истражити и описати апсолутно све друштвене функције, утицаје и импликације мас-медија (уп. Mills 2000: 311).

Постоји више приступа идентификацији утицаја које мас-медији врше на друштво, али и обрнутог утицаја друштва у правцу мас-медија. Они се разликују не само у приступу медијима као таквим, већ и у складу са претходно заузетим ставом према друштву у целини. Оно што је заједничко јесте разматрање основних додирних тачака и међусобних веза друштва и медија кроз различите домене (в. Burton: 2005: 9) . Разлика у приступима се не односи на разматрање чињенице постојања ових додирних тачака, већ у погледу саме структуре и усмерења овог односа. Тако не постоји начелно слагање да ли је проблему односа друштва и медија потребно приступити из аспекта утицаја медија на друштво, утицаја друштва на медије или, пак, имати у виду интеракцију оба утицаја (ср. табелу код Burton: 2005: 6).

Постојање *друштвене улоге масмедија* односно њиховог утицаја преко такозваних „друштвених функција медија“ могуће је сагледати кроз неколико различитих перспектива. Један од најкохерентнијих модела друштвених функција медија дају Пол Лазарсфелд и Роберт Мертон (Lazarsfeld&Merton 1997). Они истичу три друштвене функције мас-медија: функцију потврде друштвеног статуса, функцију спровођења друштвених норми и (дис)функцију наркозе истичући да мас-медији дају потврду свим учесницима у јавном животу – било да су у питању личности, организације или друштвени покрети – „дарујући престиж и повећавајући ауторитет индивидуа и група, уз легитимацију њиховог статуса“, с обзиром да омогућавају да нечијем мишљењу у медијима бива поклоњена пажња (в. Lazarsfeld&Merton 1997: 16-18).

Када је реч о улози мас-медија у ИКД, на првом месту је потребно испитати њихове особине у погледу утицаја на обликовање ставова и мишљења медијских конзумената. Истраживање треба да обухвати кључне особине медија у смислу њиховог утицаја на формирање и промену индивидуалних и друштвених ставова и усмерења и, уопште, начина функционисања савременог човека (ср. Burton 2005: 101).[162] Различити теоријски приступи овој проблематици

између човека и природе, већ [сама] природа“ и да „нису начин повезивања са старим ‘реалним’ светом, већ су реални свет за себе који преобликује остатке старог света по својој вољи“ (в. McLuhan 2005a: 262). Исказ „медиј је порука“ може бити схваћен на више начина. Левинсон ширину тезе о медију као поруци показује на примеру телевизије констатујући да „процес гледања телевизије има далеко већи утицај на наш живот од специфичног програма или садржаја који примамо“ (в. Levinson 2004: 35). Постоје и специфични приступи који полазе од природних аналогија. Тако Даглас Рашкоф чак тврди да медији имају природу вируса с обзиром на масовни пренос, идеолошки кôд који носе и утицај на преображај перцепције реалности (в. Rushkoff 1996: 9-19).

[162] Бартон на истом месту таксативно наводи утицај телевизије који се по његовом мишљењу огледа у: промени ставова, усвајању вредности и веровања, променама на емоционал-

нису препрека за доношење општег закључка, који је потребно донети на основу заједничких црта и начелних слагања.

Осим тога, друштвену улогу медија је потребно проучити и кроз теоријско-историјски приступ проблематици пропагандног медијског деловања у оквиру тоталитарних и ауторитарних режима. Ово је важно стога што сам феномен ИКД-а подразумева тоталитет у деловању на популацију (не у историјско-политичком колико суштинском смислу). Тај тоталитет деловања се показује кроз ширину информационог опсега паноптичког надзора над популацијом, омогућену савременим информационо-комуникационим технологијама, али и тоталитет деловања у супротном, синоптичком смеру – преко медијског „надзора“ у смислу масовног пропагандног деловања из центара друштвене моћи ка периферији – масама (уп. Mathiesen 1997).

Проблематику медија је потребно проучити и у погледу могућности слободе медијских порука, односно политичког и корпоративног утицаја на медије у демократским друштвима, и проблематике концентрације медијског власништва, односно медијског монопола / олигопола. То је важно питање поготово због могућности перфидно контролисане медијске дисеминације у наизглед слободним друштвима. И, на крају, овај део треба да садржи и испитивање специфичности и улоге такозваних нових медија, превасходно Интернета, у погледу постојања евентуалне концептуалне подршке / отпора матрици ИКД-а, његове могућности да у себе интегрише све претходне медије и јединствене врсте комуникације „свих са свима“ (n : n), али и могућности да у себи обједини паноптички и синоптички механизам и тиме, под одређеним условима, потенцијално постане par excellence медијум ИКД.

ном плану, утицају на перцепцију важних ствари у друштву, подизању стрепње у погледу одређених феномена, прихватању одређеног начина понашања, формирању друштвене реалности, друштвеној контроли и подржавању одређеног идеолошког оквира.

3.1. Утицај мас-медија на медијске конзументе: критички приступи

Суштински утицај мас-медија на медијске конзументе је видљив кроз могућност контролисане дисеминације порука зарад утицаја на формирање индивидуалних и општедруштвених ставова. Тај утицај је – када је реч о ИКД-у – потребно испитати прегледом најважнијих приступа из домена теорије медија, односно оних њених делова који се баве овом проблематиком. [163]

Прва озбиљна критика проблематике медијске манипулације кроз формирање масовног медијског укуса долази од Теодора Адорна (Theodor W. Adorno (1903–1969)) и Макса Хоркхајмера (Max Horkheimer (1895–1973)), раних представника Франкфуртске школе. Ова два аутора половином 20. века по први пут користе синтагму *културна индустрија* описујући ситуацију у којој купац више није субјекат, већ објекат, док „масе нису мера већ идеологија културне индустрије", што је по њима феномен омогућен управо мас-медијима (Adorno 1997: 24-25).[164] У овом приступу се јасно наглашава (негативан) утицај мас-медија на формирање ставова и процес размишљања медијских конзумената. Адорно подвлачи да је крајњи домет „културне индустрије" као такве, оличен у „људској зависности и ропству", у указује да је „тотални ефекат културне индустрије антипросветитељство, у коме просветитељство као прогресивна техничка доминација над природом постаје масовна обмана и претвара се у средство за спутавање свести" носећи на тај начин крајње негативан утицај на аутономно и независно доношење ставова савременог човека (в. Adorno 1997: 29).

Мада су ови ставови често означавани као „културни пезимизам", они су имали великог одјека у медијској теорији и прилично су уважавани као предмет дискусије о медијском дискурсу (уп. Laughey 2007: 123). Сама синтагма „културна индустрија" је и данас често коришћена у радовима медијских теоретичара који се ослањају на Адорнову критику (в. Garnham 1997: 78).[165] Ставови ове школе мишљења су за ИКД важни у погледу улоге медија у феномену формирања масовних укуса, стремљења и трендова код медијских конзумената. Посебан про-

[163] Опсервација различитих медијских теорија у нашем раду се ограничава на аспекте уско повезане са проблематиком ИКД-а (прим. аут.).

[164] Синтагма „културна индустрија" је првобитно употребљена у књизи *Дијалектика просвећености* (Dialectic of Enlightenment (1947)), у којој Адорно и Хоркхајмер замењују израз „масовна култура". Адорно истиче да је то учињено да би се избегао закључак да је „то нешто што спонтано долази од самих маса" и да су производи културне индустрије „у већој или мањој мери произведени по плану", док су масе само „њен објекат калкулације" (в. Adorno 1997: 24-25).

[165] Гарнхам на истом месту даје дескриптивну дефиницију културних индустрија као „оних институција у друштву које ангажују карактеристичне облике производње и организације индустријских корпорација зарад производње и дисеминације симбола у форми културних добара и услуга, начелно, али не ексклузивно, као роба". У наведену робу Гарнхам убраја, између осталог, новине, публикације, музичку продукцију и комерцијалне спортске организације.

блем у домену ИКД је чињеница да у масовни тренд може ући и коришћење технологија надзора у широком опсегу и у различите сврхе, када се мас-медији могу користити у циљу популарисања технологија надзора у друштву.

Један од пионира на пољу медијске теорије је и Харолд Инис (Harold Adams Innis (1894–1952)). Овај аутор је остао у сенци својих следбеника и његов допринос медијској теорији још увек није довољно наглашен. Инис посебну пажњу посвећује *медијским монополима*, са посебним фокусом на „монопол знања", указујући да је „слобода мишљења у опасности да буде уништена науком, технологијом и механизацијом знања" (цит. према Heyer 2003: 75-76). Што се тиче улоге медија у стварању потрошачких потреба конзумената, Инис сматра да су „изговорена и писана реч упрегнуте према захтевима модерног индустријализма и рекламне индустрије рада зарад проналажења нових тржишта" (цит. према Heyer 2003: 35), у чему суштински дели ставове претходно наведених кључних представника Франкфуртске школе.

Оно што је од стране теоретичара медија посебно наглашено као Инисов допринос јесте снага утицаја техничких комуникационих медија на „друштвену организацију културе" (према Stevenson 2002: 121), што је значајно и за савремени концепт културе безбедности ослоњен на информационо-комуникационе уређаје техничког надзора. Поред тога, Инисов теоријски систем има значаја и у погледу наглашавања проблема монопола над информацијама и његовог утицаја на формирање ставова медијских конзумената, што је дискурс који је ипак потребно проширити с обзиром да је од Инисовог времена значајно еволуирао и доживео трансформације.

Први велики пробој у медијској теорији и проучавању утицаја мас-медија на популацију је дошао у радовима Маршала Меклуана (Marshall McLuhan (1911–1980)), који је заслужан за стављање посебног акцента на медијску улогу у савременој цивилизацији. Меклуан истиче *трансформациону моћ медија* (в. McLuhan 2005b: 332), наглашавајући утицај медија на „обликовање и контролу ширине и форме људских асоцијација и акција" (McLuhan 2005a: 262). За разлику од рудиментарних технологија, за које сматра да су такође омогућавале неку врсту „продужетка нашег тела", али су биле „фрагментарне и парцијалне", Меклуан наводи да су „електромагнетне технологије тоталне и инклузивне" (в. McLuhan 2005b: 63-64) и сматра да електронско доба карактерише појава да се „енергија и производња спајају са информацијом и учењем, а маркетинг и потрошња теже да постану једно са учењем, просветом и усисавањем информација" (в. McLuhan 2005b: 383).

Меклуан отвара потпуно нови дискурс када су у питању савремени електронски медији. У погледу различитог утицаја разнородних мас-медија на медијске конзументе, он их дели на *врућe* (hot – енгл.) и *хладне* (cold– енгл.), у зависности од количине и типа информација које пласирају, могућности учешћа медијског конзумента и степена његове активности (в. McLuhan

2005b: 24-25),[166] уз велике разлике у односу на визуелно и аудибилно примање информација (в. McLuhan 2005b: 326-327).[167] Меклуан посебан истраживачки акценат ставља на телевизију, истичући да је то медиј који заокупља целу пажњу, али да њен гледалац ипак учествује у трансмисији поруке (в. McLuhan 2005b: 340-347).

Када је у питању рекламна индустрија и њен утицај на униформисање свести медијских конзумената, Маршал Меклуан је прилично оштар. Он тај утицај карактерише као „груб покушај пројектовања принципа аутоматизације на сваки друштвени аспект“ циљајући на „програмирану хармонију људских импулса, настојања и стремљења“, уз тежњу ка „ултимативном електронском циљу који је колективна свест“ (в. McLuhan 2005b: 247-248). Меклуан примећује да рекламна индустрија својим истраживањима реакција конзумената на производе формира огромну базу знања „заједничких искустава и осећања целокупне популације“ (в. McLuhan 2005b: 249).[168] Меклуан додатно наводи да нас „фотографија и телевизија заводе од писаног и приватног погледа на свет према комплексном и инклузивном свету групне иконе“, што свој утицај показује нарочито у сфери рекламних материјала (в. McLuhan 2005b: 251).[169] Меклуанов приступ у вези са проблематиком ИКД-а је важан пре свега због нагласка на њиховој трансформационој моћи у погледу свести медијских конзумената, уочавању разлика одређених медија у погледу њиховог потенцијала убеђивања и недвосмисленом ставу о негативном утицају рекламне индустрије на формирање униформних погледа у друштву.

---

[166] Меклуан на цитираном месту указује на чињеницу да је радио – за разлику од телефона – врућ медијум, као што је и фотографија врућ медиј у односу на цртани филм, а филм у односу на телевизију. Он сматра да – за разлику од хладних – „врући“ медији не дају великог простора активном учешћу примаоца, с обзиром на „високу дефиницију као стање попуњености подацима“.

[167] Меклуан тврди да је телевизија хладан медиј који „одбија вреле фигуре, теме и људе из врелих медија“ и наводи да би Хитлер брзо нестао са историјске сцене да га је телевизија претекла као медијум (в. McLuhan 2005b: 326). На истом месту он наводи и да је Никсонов наступ на радију у односу на Кенедија био „надмоћан“, али да је наступ на телевизији одавао „утисак варалице“ указујући на разлику у утиску код преноса исте поруке преко врућег и хладног медија. Меклуан сматра да је радио врућ медиј који на људе делује „интимније, личније“ и ствара директнији однос између спикера и слушаоца (в. McLuhan 2005b: 327).

[168] На другом месту Меклуан примећује да наше доба, између осталог, карактерише рад великог броја стручњака који раде на послу „уласка у колективни јавни ум“ са циљем да „манипулише, експлоатише и контролише“ (в. McLuhan 2005a: 18).

[169] Меклуан на истом месту за рекламу каже да „уместо да даје приватну аргументацију или перспективу, она је начин живота који је за свакога или ни за кога“. У сличан контекст би се могао поставити и Меклуанов став према филму као медију који као производ „нуди сиромашним људима улоге богатих и моћ из снова“. Као посебну референцу он наводи амерички начин живота указујући на тачност прогноза да ће филмови дати америчким имигрантима „осећај самоиспуњености“ (в. McLuhan 2005b: 317-318). Меклуан одлично запажа да је забава у медијском домену заправо „форма политике“ наглашавајући чак да је „далеко више политике у Холивуду... него што је икад било на такозваној политичкој сцени“ (в. McLuhan 2005a: 264).

У философском разматрању радија и телевизије и њиховог утицаја на критичку свест конзумената незаобилазан је и дискурс који развија Гинтер Андерс (Ginter Stern alias Ginter Anders), који је познат и као критичар технологије. Он сматра да је медијску слику најбоље окарактерисати као, са једне стране, *фантома* јер су догађаји који се преносе „истовремено и присутни и одсутни, и стварни и привидни, и овде и не овде“ и, са друге, *матрицу* јер је евидентна тежња да медијска слика замени стварност (в. Anders 1996: 58, 136-139).[170]

У Андерсовом дискурсу се види неколико последица друштвене улоге мас-медија које су важне и за феномен ИКД-а. Прва последица јесте проблем неслободе и немогућности медијског конзумента „да одговори у тренутку када га свет мас-медија ословљава“, у чему Андерс подвлачи једностраност процеса преноса медијске поруке (в. Anders 1996: 33-34, 57). Друга последица медијског света која је важна за истраживање утицаја медија са аспекта ИКД-а јесте постојање „емитованог света“ који треба да се прихвати без отпора и који супституише реални свет, што је у Андерсовом дискурсу једно од основних својстава света као матрице. Андерс сматра да медијска парадигма савременог човека лишава директног искуства и креативне способности заузимања сопственог става, уз упоредно замагљивање разлике између реалности и привида, претварање у трајне потрошаче и пасивне конзументе, и лишавање слободе кроз комодитет, „сликовну идеологизацију“ и „машинску инфантилизацију“ (в. Anders 1985: 259-263).

Андерс објашњава да је утицај медија такав да они не присиљавају човека директно и отворено на „диктатуру лажи“, већ да то чине постепено – на један перфидан и посредан начин, те да су случајеви директне и убрзане индоктринације присутни једино уколико „систем као целина неочекивано и нагло скреће у неком новом правцу“ (в. Anders 1985: 146). У том перфидном начину наметања мишљења рекламна индустрија има посебну улогу, при чему Андерс подвлачи да је наш свет „универзум реклама“, а да је „реклама модус нашег света“, те да је савремени човек фактички навикнут да не узима у обзир оно што се (медијски) не намеће и не емитује (в. Anders 1985: 165). У том смислу се види још једна последица важна за испитивање улоге медија у ИКД-у која се код Андерса види као проблем медија у начелу, а то је *феномен друштвене потврде догађаја* тек када је исти медијски репродукован, при чему је посебан парадокс у томе што је већа важност медијске репродукције догађаја од самог догађаја који се преноси (в. Anders 1996: 33-34). Гинтер Андерс посебно истиче пропуст савремене критичке мисли у погледу чињенице да поред феномена сензационализма није критички апсолвиран и феномен „антисензационализма“, пре свега код медијског умиривања јавности (в. Anders 1996: 85). Када је у питању концепт ИКД-а, ово је важан аспекат за ис-

[170] Андерс наводи да је данашњи свет „постидеолошки“, с обзиром на то да је „идеологију сувишном учинила чињеница да су неистинити искази о свету постали свет“ (в. Anders 1996: 139).

питивање због процеса медијског маргинализовања оних догађаја и личности које нису у складу са интересима медијских или са њима повезаних центара моћи.

Јирген Хабермас (Jürgen Habermas (1929)), припадник друге генерације Франкфуртске школе, настављач је критичког пута својих претходника. Узевши у обзир специфичности савременог друштва, Хабермас се труди да Марксову критику капитализма прилагоди технолошкој друштвеној парадигми, што се односи и на медијску сферу (Bignell 2000: 22).[171] Он не износи велики број медијских опсервација у ужем смислу, али је његов концепт *јавне сфере* изузетно важан за медијску теорију. Хабермас разматра могућност изношења приватног у јавно преко медијске сфере и примећује да се масовни медији са́ми по себи намећу као својеврсни помоћници у приватној сфери појединца који преко њих могу изнети своје личне потребе у јавну сферу (в. Habermas 1969: 217-218).[172]

У Хабермасовом критичком виђењу девијација јавне сфере у периоду модерног капитализма посебно се истиче кроз проблематику трансформације јавне сфере из оне која је неговала „културу критичке дебате“ у ону која негује „културу конзумеризма“. Он сматра да је медијска публика прешла пут од оне која о „култури резонује“ до оне која је пасивни „потрошач културних добара“ сматрајући да је културни модел који шире масовни медији „култура интеграције“ (с обзиром на то да интегрише велики број разнородних ствари) и да „јавност преузима улогу рекламе“ (в. Habermas 1969: 221).[173] Хабермас, попут Андерса, истиче „don`t talk back“ особину мас-медија као одузимање могућности медијским конзументима да одговоре на медијску поруку (в. Habermas 1969: 215-216). Додатну сличност са Андерсом показује и у погледу проблема критичког (не)расуђивања савремених медијских конзумената.

Што се тиче разлике између штампаних и електронских медија, Хабермас препознаје „продорност“ потоњих, али и смањене могућности критичке опсервације усвојеног од стране медијског конзумента (в. Habermas 1969: 215-216). Хабермасов приступ указује на структуру класичних медија као „једностраног канала комуникације у централизованој мрежи“, што „значајно ојачава ефикасност друштвене контроле“ (цит. према Bignell 2000: 23). То је веома важна опсервација у погледу испитивања улоге медија у ИКД-у и проблема друштвене контроле у оквиру мас-медијске парадигме. Уз наведено, његов приступ је веома значајан за проблематику ИКД-а и када је реч о императиву критичког

[171] Бигнел на истом месту указује на то да Хабермас у својим делима то чини „преусмеравањем фокуса са критике економске основе ка идеолошкој контроли друштва коју сматра издајом расуђивања“.

[172] Хабермас на наведеном месту овај феномен масовног објављивања приватног карактерише као креирање „секундарне интимности“ и притом доноси занимљив закључак да то „буди и јача свест о приватности“.

[173] Хабермас сматра да су савремену јавну сферу на ниво конзумеристичког етоса свела два фактора: рекламна сфера и односи са јавношћу (PR) (нав. према Laughey 2007: 49-50).

расуђивања и дебате насупрот културног модела конзумеризма и пасивног односа према медијској поруци, загушеној рекламним материјалом. У домену феномена глобализације и такозваних нових медија примећено је да Хабермасов концепт јавне сфере ипак треба проширити да би обухватио нове технолошке и друштвене промене (ср. Stevenson 2002: 60, 66).

У погледу утицаја медија на савременог човека Едгар Морен (Edgar Nahoum alias Edgar Morin (1921)) говори о „другој колонијализацији“ у 20. веку, оној која „окупира душу“ (в. Moren 1979: 11). Моренова критика је у неким деловима веома слична Адорновој, а нарочито при разматрању питања културне индустрије. Тако Морен користи синтагму „масовна култура“, коју карактерише као „производ дијалектике производња – потрошњу у оквиру опште дијалектике“, дијалектике самог друштва, описујући такву културу као „великог произвођача митова“ (в. Moren 1979: 53, 109). Морен примећује да масовна култура тежи да живот савременог човека „попуни доколицом“, што је посебан *дух времена* (Zeitgeist) који карактеришу површни садржаји који су у покрету, а никада темељна питања живота и смрти (в. Moren 1979: 80, 220-221). Поред делова у којима се поклапа са представницима Франкфуртске школе, Моренов приступ је за проблематику мас-медијског деловања у ИКД-у значајан и због истицања феномена културног конформизма као резултата деловања државе (било као „цензора или покровитеља“), при чему као факторе конформизима истиче „техно-бирократску структуру“, индустрију у контексту „фактора стандардизације“, капиталистичку привреду и саму публику као „анонимну масу“ (в. Moren 1979: 55).

Оригиналну и веома запажену критику мас-медија, изузетно значајну за истраживање улоге медија у оквиру концепта ИКД-а, дао је Жан Бодријар (Jean Baudrillard (1929–2007)). Многи теоретичари медија његов приступ сматрају „најупечатљивијом постмодерном критиком масовних комуникација“ (уп. Stevenson 2002: 149; Laughey 2007: 148), али и једном од изразито песимистичих.[174] Слично Андерсу и Хабермасу, Бодријар масовне медије описује синтагмом „говор без одговора“ указујући на парадоксалну чињеницу да су они, заправо, „противни медијацији... и суштински некомуникативни“, при чему их управо та њихова особина да „забрањују одговор“ чини моћним алатом (в. Baudrillard 1988: 207-208).[175] Наводећи немогућност формирања глобалног система централизоване контроле

[174] Између осталог, то је због тога што Бодријар сматра да медији имају рушилачко дејство када су у питању друштвени односи, те да доводе до „трансформације личности у умрежене терминале“ (нав. према Laughey 2007: 151). Занимљиво је да Бодријар Меклуаново виђење по коме електронски медији омогућавају глобалну комуникацију стварајући феномен „глобалног села“ и „новог електронског трибализма“ назива технолошким оптимизмом (в. Baudrillard 1988: 207) иако самог Меклуана један број медијских теоретичара оптужује за технолошки детерминизам, а, самим тим, и песимизам (уп. Williams 2004: 129-131).

[175] Бодријар на истом месту истиче да су мас-медији „антимедијаторни и интранзитивни“ с обзиром да „фабрикују не-комуникацију“, у чему се по његовом мишљењу и састоји „систем друштвене контроле и моћи“.

према класичном орвелијанском моделу, Бодријар код постојећих система указује на медијску сферу контроле помоћу цензуре, за коју наводи да не постиже тоталитарни ефекат, већ нешто што назива „децентрализованим тоталитаризмом“ (в. Baudrillard 2003: 280-282, 286).[176]

Посебно значајно место у Бодријаровом дискурсу заузима проблем медијске *симулације* и *симулакрума*, односно немогућности да раздвојимо реално од симулираног у електронском добу симулације, у коме се реалност производи, при чему симулакрум као симулирана слика поништава разлику између слике и реалног.[177] Он уз ту чињеницу наглашава да проблем више није недостатак информација, већ њихов вишак (в. Baudrillard 1988: 210) и својеврсна „експлозија знакова“ (цит. према Stevenson 2002:) што би се могло схватити као проблем својеврсне информационе инфлације. Уместо концепта конформизма као понашања медијских конзумената, Бодријар истиче феномен „смрти субјекта“ кроз „хиперконформизам“ и пасивност конзумената мас-медија, који, једноставно, „упијају“ медијску поруку постајући објективизовани „антисубјекат“ (цит. према Bignell 2000: 29). Што се тиче негативног деловања рекламне индустрије и различитих процена гледишта становништва, Бодријар сматра да ипак не можемо знати каква би била воља појединца или групе да такве процене не постоје (в. Baudrillard 1988: 209-210). За феномен ИКД-а Бодријаров концепт је вишеструко важан у погледу проучавања медија као механизма друштвене контроле, улоге медијских симулација као супституента реалности и конверзије активног субјекта у пасивног објекта-примаоца медијске поруке.

Приступ Пола Лазарсфелда (Paul F. Lazarsfeld (1901–1976)) и Роберта Мертона (Robert K. Merton (1910–2003)), поред претходно наведене идентификације друштвених функција медија, за проблематику ИКД-а има посебну важност због тезе да медији суштински подржавају неку врсту друштвеног конформизма. То је посебно битно стога што су медији подржани од стране корпоративног капитала и моћних политичко-економских структура, тако да основни проблем није „оно што је на медијима речено, већ у оно што није речено“, односно прећутано, цензурисано, што има негативне последице по развијање јавног критичког дискурса (в. Lazarsfeld&Merton 1997: 18-19).[178] Што се друштвених функција медија тиче, они наводе посебну „(дис)функцију наркозе“, веома важну за феномен ИКД-а,

[176] Бодријар се на наведеном месту осврће на аргумент да телевизија ни у ком случају не може бити механизам полицијског апарата у орвелијанском погледу – потпуно се саглашавајући са тиме, он указује на другу опасност, а то је да је „ТВ сам по себи механизам друштвене контроле“ и да је далеко ефикаснији од било каквог „перископа“, примећујући да су људи који су пред њиме „дефинитивно људи који не причају једни са другима и изоловани у чињеници говора без одговора“ (в. Baudrillard 2003: 281-282).

[177] Филмска уметност и виртуелна реалност су еклатантни примери такве парадигме (уп. Stevenson 2002: 165; Laughey 2007: 148-149).

[178] Аутори на истом месту наводе да медији, генерално гледано, негативно утичу на развој критичког начина размишљања мада постоје ретки изузеци, који су ипак „преплављени поплавом конформистичког материјала“.

која се односи на појаву огромног прилива информација које долазе до медијских конзумената и више утичу на његову пасивност, него на акцију, тачније – мењају акцију за знање и информисаност о одређеној области (ср. Lazarsfeld&Merton 1997: 17-18), што је слично Бодријаровој тези о проблему презагушености медијског простора информацијама. Феномени конформизма и пасивности медијских конзумената услед усмереног деловања медија у односу на питања која се тичу структура самог друштва најзначајнији су елементи Лазарсфелдовог и Мертоновог раду, у домену медијске подршке технологијама надзора и култури безбедности у масовном и императивном погледу.

Постоје и неке опсервације које, уже гледано, не спадају у теорију медија, али су важне за разматрање питања ИКД-а, попут социо-психолошке анализе Ериха Фрома, који телевизију, радио, биоскопе, штампу, ... назива „опијумима за друштвено структурирани дефект“, при чему би у случају њиховог уклањања „на површину избила болест“ (в. From 1980: 42) или Маркузеове критике „друштвених контрола“, које су базиране на потрошњи, цензури и суженој слободи избора међу потрошачким реалностима, при чему медији постају механизам контроле и основни посредник између оних којима се одлука намеће и оних који је намећу (в. Markuze 1968: 26).[179]

С обзиром на моћ убеђивања популације и наметање масовних ставова и укуса, медији су једна од технолошких карика неопходних за успостављање, али и деловање ИКД. Моћ убеђивања мас-медија је потребна не само у погледу афирмације културе безбедности и неопходности техничког система надзора у друштву, већ пре свега за процес константног убеђивања медијских конзумената и наметања одређених тема и дискурса, али и цензурисања нежељеног материјала; усмеравања воље конзумената према одређеним циљевима, али и стварања етоса пасивних медијских конзумената са мало уобличеног критичког става и жеље за променом медијски обликоване реалности.

Да би се све наведено спровело, суштински услов је могућност контроле медијске сфере од стране политичких, финансијских или неких других центара моћи, чиме се омогућава *медијска индоктринација* – зарад постизања одређеног циља у складу са интересима владајућих структура моћи у друштву. Веома је важно у том погледу посебно проучити факторе остваривања медијске пропаганде којом се утиче на вољу примаоца информација – било да је у питању отворена или прикривена пропагандна делатност.

[179] Маркузе примећује да у сфери медијских комуникација „језик сведочи о идентификацији и унификовању, о систематском стварању позитивног мишљења и деловања, о синхронизованом нападу на трансцендентне, критичке појмове...“ (Markuze 1968: 91). Он види елементе контроле у језику, који их „не само одражава, већ и постаје њихов инструмент“ (в. Markuze 1968: 106).

3.2. Трансформација медијске слике у медијску пропаганду

Термин *пропаганда* се најчешће користи за означавање оне врсте комуникације која се одвија са свесном намером манипулације (Silverstein 1987: 51). Суштински циљ пропаганде јесте усмерено медијско деловање на популацију зарад пасивизације њеног аутономног и критичког размишљања. Механизми медијског деловања у том погледу су различити. Према Рашкофу, најважнији су одвраћање пажње и упрошћавање садржаја, маргинализација, намерно дезинформисање и фалсификовање реалности (в. Rushkoff 1996: 23-25).[180] Лазарсфелд и Мертон истичу три најбитнија услова да би се пропаганда остварила: монополизацију, каналисање уместо промене основних вредности и додатни контакт „лицем у лице" (в. Lazarsfeld&Merton 1997: 21-23).[181]

Међу теоретичарима медија постоји начелна сагласност у погледу тога да је рана примена мас-медија била везана управо за пропагандне сврхе одређене у складу са циљевима влада које су је употребиле (уп. Williams 2004: 14).[182] Пропагандни модел деловања који се ослања на индоктринацију циљних група посебно је привлачан за коришћење током рата (Rampton&Stauber 2003: 134), што је и историјски потврђено јер пропагандно медијско деловање почиње у освиту 20. века, у периоду Првог светског рата, када бива покренуто од стране влада демократских земаља Запада (в. Heyer 2003: 78; Chomsky 1997: 7).[183]

---

[180] Рашкоф упрошћавање садржаја и одвраћање пажње објашњава преко примера конкретних медијских порука и фраза у упрошћеном смислу које треба да делују подсвесно и одврате пажњу од постављања суштинских питања, док стратегију маргинализације објашњава кроз задобијање јавног мнења за неки подухват, најчешће уз медијску демонизацију одређеног непријатеља.

[181] Лазарсфелд и Мертон на истом месту монополизацију објашњавају као стање „у коме је мало или нимало медијске опозиције дифузији вредности, политичких порука или јавних слика", наводећи да је то природно за ауторитарне режиме, али се може појавити и у осталим било да је реч о ратној, комерцијалној или некој другој пропаганди. Медијско каналисање понашања и ставова се, према њима, у пропагандној машинерији чини посредно, најчешће рекламним кампањама које се ослањају на психолошке факторе. У погледу трећег фактора, Лазарсфелд и Мертон на примеру нацистичке пропагандне делатности показују да „мас-медији своју ефективност најбоље показују у координацији са локално организованим структурама које омогућавају директан контакт".

[182] Вилијамс на истом месту примећује да је „централизација политичке моћи" довела до потребе за трансмисијом порука од центра ка периферији „линијама комуникације које се разликују од званичних" и у комбинацији са другим порукама – као пример наводи „ране новине које су биле тај тип комбинације политичко-друштвених информација са рекламно-комерцијалним вестима", подржавајући своју тезу историјским случајем Велике Британије.

[183] Ноам Чомски (Avram Noam Chomsky (1928)) као први случај ране пропаганде наводи избор Вудроа Вилсона за председника на основу политичке платформе „Мир без победе", која је према његовом мишљењу коришћена с обзиром на расположење популације које је нагињало ка мирнодопском. Чомски наводи да је после доласка на власт Вилсонова администрација формирала посебно пропагандно одељење које је успело да за пола године преобликује став јавног мњења

Иако се није први пут појавила у тоталитарним окружењима, у историјском смислу је потребно проучити пример пропаганде и у таквим условима. Пропагандно деловање преко мас-медија и тоталитаризам су слични у погледу маса према којима делују. У овом домену су од суштинске важности опсервације Хане Арент, која примећује да је „организовање маса“ главни циљ свих тоталитарних покрета (Arent 1998: 316). Она посебно примећује да масе могу постојати и у демократским земљама,[184] што пропагандно медијско деловање ставља у сами центар њихове акције. Арентова исправно примећује и то да у случајевима када тоталитарни режим заведе апсолутну власт, пропаганда се замењује отвореном индоктринацијом (Arent 1998: 349).[185]

У историјском погледу пример претходних опсервација је Хитлерова нацистичка Немачка, који је парадигма пропагандног деловања тоталитарне државе. Медији су у Хитлеровом успеху играли велику улогу, што није остало незапажено у каснијим теоријским анализама.[186] Што се тиче самог тоталитарног окружења, потребно је нагласити да масовни медији у почетној фази нацистичке делатности нису играли велику улогу, те да је тек под Гебелсовим медијским вођством почела њихова широка употреба зарад мас-медијске пропаганде, креирања „униформног“ ефекта и усмеревања јавног мнења ка нацистичком политичком концепту (Welch 2007: 13, 38-39).[187]

Нацистичка моћ, претходно ојачана контролом над штампаним медијима, радикално је проширена додатном контролом над радиом, који је омогућио нови вид пропаганде и отворио нове друштвене импликације (Innis 1986: 165;

ка ратно-наклоњеном, те да све потоње пропагадне акције САД суштински имају заједничку основу са тим догађајем (в. Chomsky 1997: 7, 57).

[184] Хана Арент наводи да се „тоталитарни покрети могу јавити свуда где постоје масе које из било ког разлога теже да се политички организују“, при чему термин „масе“ користи за људе који „било због самог свог броја, било због равнодушности, било због комбинације једног и другог, не могу да се интегришу ни у једну организацију засновану на заједничком интересу“ (в. Arent 1998: 319). Она указује и на чињеницу да „политички неутралне и незаинтересоване масе итекако могу да чине већину у демократским земљама“, те да „демократске владе почивају на прећутном пристанку и трпељивости незаинтересованих и неартикулисаних слојева народа исто колико и на видљивим и јавним институцијама и организацијама земље“ (в. Arent 1998: 320).

[185] Х. Арент на другом месту наводи да „тамо где је владавина терора достигла савршенство, као у концентрационим логорима, пропаганда у потпуности нестаје“, те да се тоталитарни режими пропагандом заправо служе у комуникацији са „нетоталитарним“ окружењем (в. Arent 1998: 352-353).

[186] Меклуан сматра да је Хитлеров политички успех условљен, између осталог, и радиом, с обзиром на то да је тај медиј по први пут омогућио „масовно искуство електронске имплозије“ (в. McLuhan 2005b: 327). Меклуан на другом месту наводи да је Ганди такође постигао политички успех захваљујући радију, због чега према овом медију не треба износити једностране моралне ставове (в. McLuhan 2005a: 282). Гинтер Андерс, са друге стране, сматра да су „фашизам и радио корелати“ и отворено подржава тезу о томе да је масовност Хитлеровог успеха без радија била немогућа (в. Anders 1985: 91).

[187] Велч на истом месту примећује да нацисти нису имали контролу над медијима док су били у опозицији, али да су доласком на власт искористили огроман пропагандни потенцијал радија.

Welch 2007: 39).[188] Технолошка инфраструктура за спровођење такве пропагандне делатности се огледала у мрежи специфичних радио уређаја и звучника на јавним местима, у школама, фабрикама... и емитовањем радио-сигнала са политичким порукама (Welch 2007: 42).[189] Радио је тако постао основни пропагандни медиј за контролисану дисеминацију нацистичке идеологије и креирање униформног јавног мнења, док је подршка филмске технологије дошла нешто касније (Welch 2007: 42-43).[190]

Када је реч о пропагандној употреби радија, постојале су и неке мане, које се пре свега односе на слабе Хитлерове студијске наступе и проблем презасићености политичким порукама (Welch 2007: 43).[191] Не треба искључивати ни кључни недостатак тоталитарне пропаганде, коју примећује Хана Арент, а то је да она „не може да испуни чежњу маса за потпуно конзистентним, разумљивим и предвидљивим светом, а да се озбиљно не сукоби са здравим разумом“ (в. Arent 1998: 360).

Гебелс је проницљиво приметио да је пропаганда „најефектнија када је неприметна“ односно када се уклопи у форму забаве која одговара потребама народа (Welch 2007: 56), због чега је одлучио да већи део емитованог медијског садржаја буде лагана музика, чиме би се проширио круг слушалаца, али и повећао пропагандни ефекат (Welch 2007: 43). Овим медијским маневром Гебелс је постао претеча савремених начина пропаганде, које се ослањају управо на посредно пропагандно информативно деловање кроз дисеминацију пропагандних порука садржајима забавног и рекламног карактера. Гебелс је тако поставио класичну методологију употребе медија за пропагандно деловање, изузетно примењиву у оквиру ИКД-а.

Као што је напред истакнуто, пропагандни модели деловања нису резервисани само за тоталитарне, већ и за демократске режиме.[192] Чарлс Рајт Милс (Charles Wright Mills (1916–1962)) тврди да ауторитарни режими мас-медије могу да користе на отворено пропагандистички начин и у координацији са оста-

[188] Инис на датом месту изводи и смео закључак да је „Други светски рат у великој мери производ сукоба између новина и радија“.

[189] Велч на датом месту примећује да је таква пропагандна делатност спровођења да би се појачала идентификације појединца са нацијом.

[190] Гебелс и Хитлер су били веома заинтересовани за филм као медиј пропагандног деловања и користили су различите медијске технике филмског приказивања ради добијања максималног ефекта (Welch 2007: 48, 55).

[191] Велч на датом месту примећује да је прва мана дошла до изражаја у студијским условима, с обзиром да је тада Хитлер говорио у другачијем амбијенту, без маса испред себе, а да је друга мана уочена током рата, када је већина слушалаца једноставно искључивала радио-апарате због досаде коју су стварале монотоне политичке поруке.

[192] Ноам Чомски у погледу наметања одређене воље наводи да је „пропаганда за демократски режим оно што је батина за тоталитарни“ (в. Chomsky 1997: 16). Ово треба схватити у смислу „меког“ тоталитаризма којим се одређене политичке одлуке намећу на суптилнији начин од отвореног терора.

лим институционалним мерама репресије, док је *медијска манипулација* оно што одликује друштва која од демократске основе конвергирају ка „друштвима масе“, у којима су грађани на прикривен начин изложени медијској пропаганди (нав. према Eldridge 2005: 14-15). Манипулација је присутна било због пасивности медијских конзумената било због њиховог конформизма, који резултује покретањем на одређени друштвени циљ.

Милс примећује да манипулација не представља проблем у ауторитарним друштвима, већ у системима у којима постоје центри моћи који немају ауторизацију за одређену радњу или желе да прикрију своју делатност и моћ (в. Mills 2000: 317). Он сматра да „структурни трендови савременог друштва који теже ка метрополитанском иду наруку формирању масовног друштва“ и медијској манипулацији (в. Mills 2000: 320).[193] У погледу тезе о компетитивности медија, која почива на томе да постоје различити медији и да постоји могућност њиховог поређења, што у неку руку спречава класичну медијску манипулацију, Милс одговара чињеницом да се у пракси испоставља да ретко који медијски конзумент врши критичко поређење медијских вести (с обзиром на то да је најчешће везан за неколико извора вести), те да мас-медији у кључним темама често нису строго супротстављени (в. Mills 2000: 313-314).

Пропагандно деловање се не може сводити само на намерне објаве дезинформација од стране одређених влада, мада је то његов најочигледнији облик, већ се може састојати од далеко перфиднијих метода (ср. Silverstein 1987: 51). Поред тога, сваки друштвени систем, зарад што бољег прихватања од стране грађана, користи такозвану „пропаганду интеграције“ кроз „главне канале медијске комуникације“ и притом ангажује најутицајније чланове друштва (Silverstein 1987: 49-50).[194] Стога, да би се суштински разумео феномен идеолошког усмерења медија у савременим у „слободним“ друштвима, потребно је испитати утицај политичких структура на медије и проблем медијског монопола / олигопола оличеног у медијској концентрацији.

[193] Милс на истом месту указује на то да метрополе чине „сегрегацију људи у уске рутине и окружења“ при чему исти губе „осећај интегритета“ као заједнице јер су подељени у „специјализоване социјалне миљее“, док се у мањим срединама људи далеко боље познају и упућенији су једни на друге као конкретне личности.

[194] Силверштајн указује на то да је тај процес „тешко препознати због његове свеприсутности“, посебно зато што је базиран на вредностима прихваћеним од стране већине. Он на истом месту наводи да је та активност постала посебно важна у условима изразитог развоја информационо-комуникационих технологија последњих деценија и да је то један је од стубова функционисања савремене друштвено-политичке парадигме

3.3. Проблем политичког и корпоративног утицаја на медије

Историјска анализа политичке злоупотребе медија у кризним друштвеним ситуацијама показује да је питање медијске моћи у политичком контексту веома важно. Када је реч о медијској моћи ангажованој у оквиру ИКД-а, то је у ужем смислу битно у склопу концепта ванредног стања коме је потребна медијска подршка, док је однос мас-медијске сфере и политичких кругова у сфери утицаја на популацију далеко шире питање јер се односи и на ванкризне периоде, у којима је потребно имати контролне механизме над популацијом. Стога је важно уочити све видове медијске моћи у политичком контексту ИКД-а, и то обострано: као директни и индиректни утицај политичких структура на медије, али и обрнуто – као утицај медијских центара моћи на политичку сферу. Генерално гледано, однос медија и доминантних структура моћи у друштву је одређен низом међусобно повезаних фактора (ср. Curran 2002: 148-155).[195]

Политички естаблишмент је одавно постао свестан чињенице да савремене технологије носе велики потенцијал преобликовања природе моћи и владавине (Ronfeld 1992: 250). То је посебно тачно ако се у обзир узму главни феномени медијске моћи, међу којима се посебно наводе привлачење пажње на одређени догађај, обликовање ставова у масовном погледу и формирање слике о реалности (в. Burton 2005: 29). Они су, сваки за себе, веома важни за ефикасно политичко деловање, што је разлог константне тежње политичких кругова да задобију наклоност медијске сфере.

Са претходном појавом је повезан и проблем *идеолошке усмерености* одређених медија у погледу извештавања, што може бити у вези са политичком наклоњеношћу, али и са низом осталих повезаних фактора – наклоњена (biased)

[195] Џејмс Куран на датом месту наводи упоредну скалу фактора који утичу на то да медији дају подршку доминантним структурама моћи. Према његовом мишљењу то су: 1) државна цензура, 2) велики трошкови уласка у медијски посао, што је фактор који ширим слојевима онемогућава учешће и могућност поседовања медија, 3) појава медијске концентрације, 4) корпоративно власништво и промовисање тржишних трендова, 5) притисак масовног тржишта и усмеравање ка обради тема које одговарају широј популацији, 6) усмереност специфичних и нискотиражних медија ка популацији богатих, 7) утицај оглашивача, 8) утицај PR сектора на начин на који се вести преносе, 9) притисак на организације које пласирају вести преко ограничавања времена и буџета, 10) неравномерно распоређени ресурси и 11) доминантни јавни дискурси. Као супротстављене утицаје Куран на датом месту наводи: 1) културну моћ коју могу развити не-елитистичке групације, кроз радна окружења или цивилни сектор, 2) утицај изабраних представника у држави, 3) медијску регулацију, којом се регулишу ограничења медијске концентрације и медији усмеравају да „служе друштву“, 4) стварање грађанских организација које би служиле као извор информација, 5) утицај потрошача, 6) стварање медијских организација у случајевима када су медијски трошкови ниски и 7) утицај људи запослених у медијима и њихове професионалне етике. Основни проблем у овом погледу није идентификација наведених супротстављених утицаја, већ могућност поређења њихове јачине.

врста извештавања не мора имати отворено политички предзнак, већ може бити посредно оријентисана ка једној или другој политичкој и / или идеолошкој опцији (Henderson 2004: 30-32).[196] Ово је посебно важно код медијских вести јер оне саме по себи никада не носе могућност ширег сагледавања догађаја, већ су увек одређене неким углом посматрања, циљно усмерене и – у опсегу извештавања – парцијалне (Anders 1996: 91-92).[197] Субјективни ставови новинара су додатни фактор који усложњава проблем наклоњености медија (в. Negrine 1994: 129).[198] Проблем је додатно закомпликован чињеницом да су многи медији у економском смислу зависни од оглашивача и да су под притиском политичких партија, што чини да се одређени корпус тема једноставно заобилази, док се друге – у складу са циљевима и интересима наведених група – наглашавају (Edwards&Cromwell 2006: 12).

Најочигледнији утицај државе на медије се огледа у *цензури* – било да је позитивна или негативна (Sparks 1997: 85). Интервенција државе на медијски културни садржај зависи од њеног карактера – ауторитарни режими сами по себи форсирају цензуру и контролу, док демократски системи више иду ка преусмеравању и „прилагођавању домаћим условима“ (Moren 1979: 24). Таквом приступу одговара и општеприхваћено гледиште да неутралност професионалних медијских сервиса није нарушена чињеницом да се као основа за вести користе активности и мишљења званичних извора, што кључне информативне сервисе чини значајно подређеним политичким структурама моћи у друштву (Edwards&Cromwell 2006: 11). У пракси се показује да су владе најчешће заинтересоване за употребу медија ради популарисања своје политике, пројеката и сопствених активности – углавном улепшано и некритички (Burton 2005: 20).

Питање политичког избора гласача је посебан домен медијске моћи. Један од очигледних показатеља колико радио и телевизија могу да утичу на политички избор јесу огромне суме новца које се троше на рекламне кампање преко њих (Henderson 2004: 23, 32). У рекламном сектору политичке кампање се посебна пажња поклања порукама и задобијању медијске пажње ради утицаја на бираче (уп. Flowers et al. 2003), при чему у борби за гласаче медији донекле прерастају у посебну „друштвену институцију“ од огромног значаја (Williams 2004: 15). Поред политичког утицаја на медије, поставља се и супротно питање, које се односи на утицај медија на политичку сферу. Најбољи пример потврде

[196] На основу неколико различитих истраживања, Хендерсон на истом месту закључује да наклоњеност медија не треба гледати једнострано, попут поделе на конзервативно или либерално наклоњене медије, већ их треба посматрати и у погледу других фактора, попут економских интереса корпоративног сектора.

[197] Андерс истиче чињеницу да вест за нас у овом контексту пре свега значи „лишавање слободе“ и закључује да се „задатак оних који нам испоручују слику света састоји у томе да за нас из многих истина склепају лажну целину“ (в. Anders 1996: 100).

[198] Негрин на истом месту истиче да је мањи или већи степен наклоњености нешто што је сасвим очекивано због чињенице да су и са́ми новинари људи са сопственим ставовима.

моћи медија је управо политички живот, у коме влада није једини релевантан учесник, поготово узевши у обзир могућности медијских магната и са њима повезаних интересених групација (Bovens&Loos 2002: 196). У овом погледу је суштинско питање концентрације медијског власништва и његовог утицаја на политичку и јавну сферу уопште.

Што се *медијског власништва* тиче, начелно би се могла прихватити подела Ноама Чомског на модела медијске организације на корпоративни олигопол, државно контролисане медије и демократски комуникациони модел (ср. Chomsky 1989: 21).[199] Историјски гледано, корпоративни капитал и оглашивачи контролу над мас-медијима стичу током прве половине 20. века (Edwards&Cromwell 2006: 10),[200] док је тежња за увећањем медијске публике довела до велике концентрације медијског капитала и укрштеног власништва над медијима (Garnham 1997: 81). Проблем медијских конгломерата и јаке медијске концентрације је – са аспекта ИКД-а – важан и због повезаности медијског капитала са структурама у друштву које производе, продају или су заинтересоване за пролиферацију електронских система надзора.

Тренутно стање у глобалним комуникацијама се карактерише сложеном парадигмом чије основне особине неки истраживачи наводе *дерегулацију*, *либерализацију*, *приватизацију*, *концентрацију*, *глобализацију* и *комерцијализацију* (ср. Feijter 2007: 59). Када је реч о концентрацији медијског капитала, посебан проблем представља монополски положај, који постоји у одређеним случајевима. Око величине утицаја монополистичког положаја у медијској сфери на друштво има одређених неслагања (в. McLuhan 2005b: 324-325), али тај утицај свакако није занемарљив. Медијски монопол је у слободним друштвима непожељна појава пре свега због негативног утицаја на критичку свест становништва и на поткопавање концепта јавне сфере. Приметно је, међутим, да да-

[199] Чомски на истом месту наводи да је модел „корпоративног олигопола“ природан за капиталистичке демократије, каква је западна, док у погледу модела „државно контролисаних“ медија то зависи од самог режима. За трећи модел Чомски тврди да је, историјски гледано, фактички неиспробан. За медијску организацију корпоративног олигопола он на датом месту наводи да је у њој „медијска концентрасија висока, јавни радио и телевизија ограничени у (информативном) опсегу, а елементи радикално демократског модела постоје само на маргинама... и најчешће са минорним ефектом на друштвену и политичку културу“. Умесно је поменути и ширу класификацију коју даје Вилијамс, а која се посредно односи на медијску сферу. Он сматра да је идеални модел друштва ослоњен на „слободну доступност чињеница и мишљења и пораст визије и савести“, на основну ког треба испитати ауторитарни, патернални, комерцијални и демократски модел (нав. према Stevenson 2002: 13). Тумачећи Вилијамсову мисао, Стивенсон истиче: а) да је у ауторитарном моделу дисеминација медијских порука строго контролисана од државе, б) да се патернални модел ослања на оријентацију доминатних друштвених структура и њихове жеље да очувају и воде друштвени систем, в) да је комерцијални модел онај који пре свега нуди потрошачки избор у смислу куповине и продаје одређених културних добара и г) да демократски модел има сличности са претходним, али да треба да обезбеди поље слободне комуникације и ослободи га од утицаја економских и политичких структура моћи (Stevenson 2002: 13-14).

[200] Едвардс и Кромвел на датом месту истичу да је то дошло као последица „индустријализације штампе и великих трошкова њене продукције“.

нас, упркос огромном броју штампаних и електронских медија, само неколико крупних компанија контролише главне медијске системе (Henderson 2004: 27), тачније да власништво (а самим тим и контрола) над главним електронским и штампаним медијима, сателитским и кабловским комуникационим каналима лежи у рукама неколико транснационалних компанија (Skler 2003: 35). Тенденција укрупњавања медијских кућа у конгломерате се и даље наставља (Tumber 2001: 17), а у случајевима „медијских могула" моћ је фактички сконцентрисана не само у рукама једне или више корпорација, већ једног јединог човека, са својим специфичним друштвено-политичким виђењима која се најчешће одражавају и на садржај медијских кућа којима располажу (в. Tunstall&Palmer 2001: 105-106).[201]

Начелно гледано, јака медијска концентрација у оквирима савременог друштва је проблематична због угрожавања јавне сфере и заштитних механизама демократије, с обзиром да изражена концентрација власништва над медијима омогућава далеко већи степен спровођења одлука и прослеђивања медијских порука из једног центра моћи, насупрот стању „дисперзије" медијске моћи, које смањује ризик од манипулација и контроле у јавној сфери (в. Baker 2007: 6-16).

Државни утицај на медије и јака медијска концентрација представљају важну карику у оквиру ИКД-а, при чему политичке и финансијске структуре моћи имају највећи утицај на контролисану дисеминацију медијских порука. Јачина тог утицаја је потенцијално доведена у питање појавом такозваних „нових медија", односно могућношћу дисперзије слободних порука преко медијских канала масовне и вишеструке дистрибуције информација, међу којима се посебно издваја Интернет.

[201] Аутори дефинишу синтагму „медијски могул" као „особу која поседује и руководи главним медијским компанијама, преузима пословне ризике и која води медијски бизнис у личном или ексцентричном стилу", при чему – поред медијског сектора – често има власништво над компанијама из други сектора и води компаније других сектора.

3.4. Утицај Интернета и нових медија на парадигму ИКД

Јасно уочљиви медијски тренд у протеклој деценији је „дигитална конвергенција“ изражен стапањем и/или преплитањем различитих медија коришћењем дигиталних технологија (Henderson 2004: 20). У том правцу треба посматрати и проблематику такозваних *нових медија* доводећи их у везу са класичним медијима, који се такође трансформишу у смеру дигиталног сигнала. Технолошка специфичност нових медија у односу на класичне јесте у могућности да укрштају рачунарску обраду података, телекомуникационе мреже и дигитални мултимедијални садржај (Rice 1999: 24-25). То им даје могућност да обједињују разнородне класичне медије, али и да отварају потпуно нове медијске могућности. Са ове разине се може извести оквирна класификација медија на старе и нове, при чему би у прве улазили штампа, телефон, радио и телевизија, док би у друге спадали Интернет, мобилни телефони и ручни рачунари (Brey 2007; Manovich 2003: 16-23).

Суштински посматрано, међутим, трендом дигиталне конвергенције сви „стари“ медији бивају трансформисани и уклопљени у нове. Тиме је додатно потврђена Меклуанова теза да „нови медијум никада не оставља старог на миру док не нађе нове облике и позиције за њега“ (в. McLuhan 2005b: 189), мада је трансформација класичних медија према парадигми нових у пракси ипак још увек недовољно остварена или је остварена на такав начин да суштински не искоришћава нове потенцијале (в. Kim&Sawhney 2002).[202]

[202] Ким и Сауни у свом чланку објашњавају разлику између класичних и дигиталних медија на примеру телевизије. Они објашњавају да класична телевизију као једну од основа функционисања има једносмеран систем преноса информација (од центра ка периферији) и контролни механизам дистрибуције информација ка корисницима у погледу емитованог садржаја, те да тај концепт нови медији теоријски мењају преобликујући класичну телевизију у интерактивну и дајући тиме велике могућности, које су у пракси, међутим, испуњене само у одређеној мери. С тим у вези, Ким и Сауни природу интерактивне телевизије, у којој гледалац приликом одабира телевизијског материјала има активну улогу, карактеришу као „неконтролисану, фрагментовану, отворену и разгранату“, а у складу са чињеницом да је телевизија пре свега „успешан економски модел и механизам друштвене контроле“, они примећују да се феномен интерактивне телевизије у пракси своди на сервисе који суштински ипак не доводе у питање класични концепт телевизије у „институционалном, културном и технолошком“ смислу (в. Kim&Sawhney 2002: 223-224). Као разлог за такав став наводе чињеницу да је за спровођење новог типа телевизије потребна „промена историјски и културолошки уграђеног централизованог карактера телевизије“, без чега се интерактивност своди на „механичке трансакције, док центар задржава контролу“ (в. Kim&Sawhney 2002: 224). У закључку наглашавају да интерактивна телевизија у пракси уводи крајње редуковану интерактивност „механичког“ карактера преко понуђених опција и своди се на „псеудо-интерактивну или квази интерактивну“, с обзиром на то да не омогућава нове слободе и активности које су својствене новом медију (Kim&Sawhney 2002: 229).

Постоји више различитих ставова о друштвеном утицају нових медија и они су често дубоко поларизовани. У погледу ИКД-а основни проблем је да ли су (и ако јесу, у ком смислу) нови медији подесни да буду механизам друштвене контроле, као што је то случај са класичним медијима, те колико они позитивно или негативно утичу на класичну медијску парадигму и њену контролу.

Интернет је технолошка инфраструктура која у највећој могућој мери осликава матрицу нових медија. Основна разлика у односу на класичну медијску инфраструктуру јесте могућност интерактивног односа између људи чија удаљеност не игра никакву улогу, као и у начину на који се утиче на идентитет корисника (Tubella 2005: 257). У том погледу се често истиче да „традиционални“ медији формирају колективне, а Интернет појединачне идентитете, што је последица његове структуре и начина преноса информација: класична мас-медијска сфера функционише по принципу дистрибуције 1 : n („један према многима“), док Интернет функционише према принципу n : n („многи према многима“), уз особину пасивности медијског конзумената у првој, а специфичних видова активности у другој (Tubella 2005: 258). Ако се класична мас-медијска парадигма може означити као пренос од једне тачке ка многима, а Интернет парадигма као пренос од многих ка многима, то начелно имплицира појачање хоризонталних веза и децентрализацију дистрибуције порука, што је само по себи велика брана спровођењу концепта ИКД-а уколико је наведени пренос слободан и неспутан центрима моћи у друштву.

За разлику од радија и телевизије, присуство медијских материјала на Интернету истовремено означава и њихово складиштење и могућност поновног приступа (Levinson 2004: 155). Интернет тако приступ медијском материјалу чини тренутним, што има утицаја и на супституцију класичних медија, који бивају „ускладиштени“ у оквиру структуре новог медија.[203] Тај феномен добија на интензитету и због чињенице да Интернет као медиј омогућава инкорпорирање телефона, радија и телевизије у једно, мада се то као особина не користи у довољној мери.[204]

Потенцијал (поготово широкопојасног) Интернета да обухвати класичне медије поставља целокупну медијску парадигму у контексту ИКД-а у нову теоријску раван. Главна импликација се односи на концепт јавне сфере. У том погледу се често истиче *трансформативни потенцијал Интернета*, нарочито код нових форми хоризонталног повезивања и размене идеја, што је од велике помоћи приликом друштвене ангажованости грађана (Baker 2007: 98). Развој Интернета тако утиче на политичку сферу друштвеног живота будући да теорij-

[203] Истраживања вршена у одређеном броју земаља показују да Интернет-корисници проводе знатно мање времена испред телевизијског апарата, што говори не само о попуњавању времена забавом, већ и о Интернету као извору информација (Cole 2005: 311-312), што је у великој мери резултат особина попут интерактивности и правовремености.

[204] Неки истраживачи сматрају да је узрок томе и „страх од промене“ који имају одређене структуре моћи у друштву (ср. Taplin 2005: 241).

ски омогућава „сусрет“ владиних и невладиних учесника (Hofkirchner&Fuchs n.d.: 6).[205]

Ипак, у пракси је огроман теоријски потенцијал „демократизације“ који Интернет има у великој мери ограничен и неискоришћен, и постоје одређена запажања из праксе која донекле демантују теоријски модел. Тако је примећено да – иако огроман број људи има Интернет прикључак – већина њих просто „лута“ по Интернет-простору без активне улоге у његовој јавној сфери, док плодни Интернет дискусиони простор заузима мањина (в. Gauntlett 2000: 16).[206] У једном броју случајева дискусионе групе на Интернету су оптерећене мноштвом неважних тема, које су стављене упоредо са важнима, што додатно релативизује њихов значај за савремену јавну сферу.

Један од проблема Интернета је и постојање огромног броја порука у којима је тешко разазнати информацију од дезинформације, и ван ослонца на неки mainstream класични медијум у Интернет-простору се тешко долази до поуздане вести (Kerbel 1999: 134). Још једна отежавајућа околност за Интернет као средство информисања и простор савремене јавне сфере јесте да се тај медиј међу различитим друштвеним групама користи у различитом степену, што посебно зависи од параметара какви су старост и образовање (уп. Winseck 2003: 178).

Када је у питању трансформациона моћ Интернета, једно од кључних питања јесте колико Интернет заиста решава проблем медијског монопола и медијске концентрације класичних медија (Baker 2007: 98), веома важних за медијску сферу ИКД-а. Додатно се поставља питање могућности понављања историјског искуства у вези са монополским коришћењем медија, посебно у тренутку када се моћ једног медија супротставља другом (уп. Innis 1986: 164).[207] Сматрамо да је над Интернетом, у структури у којој тренутно јесте, готово немогуће успоставити класичан, апсолутни медијски монопол. Одређени вид монополског односа ипак постоји због чињенице је да већина критичних ресурса потребних за функционисање Интернета у погледу концентрације власништва у сличном односу као у случају медијске концентрације класичних медија (Baker 2007: 113). Та концентрација власништва је најбоље видљива код основних институционал-

[205] Са тиме се слаже и Мануел Кастелс, који сматра да је „политички процес трансформисан под утицајем културе виртуелне реалности“, с обзиром на трансформацију самог јавног простора: он истиче да не живимо у орвелијанском друштву, коме се може наметнути мишљење и понашање, већ у „свету диверзификованих порука“, али наводи да „mainstream медији“ (међу којима Кастелс посебно истиче телевизију) још увек имају кључну улогу у том домену (в. Castells 2005: 14).

[206] На наведеном месту Гаунтлет подсећа на сличан проблем у класичној медијској јавној сфери указујући на то да „и Хабермас није имао осећај да западна цивилизација има јавну сферу у правом смислу те речи (кроз учешће у демократском процесу), највећим делом стога што су комерцијални медији од људи направили кориснике информација и забаве“.

[207] Инис на датом месту наводи примере влада Велике Британије и САД-а непосредно после Првог светског рата, које су користиле монопол и контролу над тада новом радио-технологијом да би се што боље одупрле притиску штампе.

но-организационих структура Интернета, које увек у великом мери остају при територији једне земље.[208] Концентрација власништва је, међутим, све видљивија и у погледу приватног сектора (Herman&Chomsky 2002: XVI).[209] Основни проблем који се таквом парадигмом отвара јесте одржање неутралности Интернет-мреже, везане за могућност да подаци преко ње протичу „подједнако и непристрасно, без дискриминације“ и „без ограничења“ (Lange 2008: 17).[210] Све то је упозоравајућег карактера у смислу будућег развоја и могућности евентуалног нестајања концепта неутралне мреже која омогућава несметан проток порука.

На претходни проблем концентрације власништва се надовезује и питање политичко-правног статуса Интернета, нарочито због чињенице да су политичке структуре веома заинтересоване за нове медије и искоришћавање њиховог потенцијала. Политичари су од самог почетка постали свесни капацитета нових медија, поготово у погледу могућности укрштања и обраде огромног броја разнородних политички значајних података (Howard 2005: 156-157).[211] Политички кругови користе Интернет и да би показали „транспарентност“ свога деловања кроз доступност информација које се односе на политичку делатност најширем кругу људи. У пракси то је најчешће политички маневар и има реална ограничења, због којих је суштински нетранспарентан (Coleman 1999: 70-71).[212] Начелно гледано, приметно је да је политички естаблишмент углавном двосмислен према употреби Интернета и нових технологија, пре свега због страха од губитка контроле (Castells 2005: 20).[213]

---

[208] Иако је ICANN, као главна организациона Интернет структура, концептуално окренута ка међународној структури управљања и мада су у том погледу већ учињени значајни кораци, велики део те структуре је још увек у рукама владе САД-а (в. Kalir& Maxwell 2002: 17).

[209] Херман и Чомски на цитираном месту наводе да „приватизација Интернет инфраструктуре, комерцијализација и концентрација Интернет портала и сервера и њихова интеграција у крупне медијске конгломерате“ угрожавају његов потенцијал средства за неспутану дисеминацију порука и идеја.

[210] Ланг на истом месту наводи проблем филтрирања порука од стране ауторитарних политичких центара моћи, али и појави да су неке телекомуникационе компаније у исто време и даваоци Интернет-услуга, што говори о концентрацији моћи у домену Интернета. Ланг у том погледу истиче стрепње да би такав развој догађаја могао резултовати сужавањем неутралности мреже према тржишним потребама великих телекомуникационих корпорација.

[211] Хауард на истом месту као пример наводи да консултантске куће скупљају податке потребне политичким партијама и то из „анкета, демографских података, куповина обављених преко кредитних картица, Интернет-активности различитих корисника и регистрационих података гласача“. Укрштањем тих података употребом релационих база података могуће је направити политички профил популације.

[212] Колеман наводи електронски формиран и доступан садржај парламентарних расправа као класичан пример и истиче да политички процес тиме не постаје суштински транспарентнији с обзиром на контакте са ванпарламентарним структурама моћи, које, заправо, највише утичу на доношење политичких одлука.

[213] Кастелс на датом месту примећује да политичари дају подршку развоју Интернет-инфраструктуре, али и да га се плаше, будући да он у великој мери укида монопол и контролу над

Кључни проблем политичког карактера у овом домену јесте могућност преузимања контроле над Интернетом. Између осталог, данашњи политички статус Интернета јасно карактеришу покушаји државних и приватних институција да преузму што строжију контролу над њим, док се реакција корисника Интернета све чешће своди на покушаје заобилажења овог надзора (Kalir&Maxwell 2002: 7). Државе константно врше притисак да своју правну регулативу, која функционише у строго одређеним територијалним границама, прошире и на Интернет, нарочито због пораста његовог потенцијала хоризонталног повезивања и посредовања међу људима (Kalir&Maxwell 2002: 8). Проблеми какви су нарушавање ауторских права, криминогене радње, сајбер криминал, пренос глобалних терористичких акција и томе слично, доприносе тежњи да Интернет буде под све јачом контролом државних инстанци и корпорација (Kramarae 1999: 48). Тако Интернет губи оне одлике које га чине par excellence слободним медијем, а његов реални допринос развоју јавне сфере остаје под знаком питања због повећаног надзора и филтрирања порука – како та иницијатива долази од стране политичких, тржишних, а најчешће комбинованих фактора, то је противно основним постулатима јавне сфере с обзиром на услов њене одвојености од утицаја моћи државе и тржишта (уп. Howard et al. 2005: 60). Допринос Интернета јавној сфери је под знаком питања и због супротне тенденције, која се своди на мноштво порука, које често девалвирају вредност информација на њему, па се за релеватне информације корисници ослањају на Интернет-верзије традиционалних медија и извора вести. Оно где Интернет заиста проширује јавну сферу јесте могућност одређеног броја познатих институција и грађанских иницијатива да износе своје виђење друштвене реалности уколико им је класични медијски приступ онемогућен. Ова могућност постоји искључиво у окружењима која нису ауторитарног карактера, што је предмет детаљнијег испитивања у делу нашег рада који се односи на студију случаја.

Када је реч о односу нових медија и парадигме ИКД-а, отвара се и питање приватности комуникације. Због специфичне структуре нови медији имају могућност производње такозваних *мета-података* (података о подацима): о садржају који је коришћен, његовом кориснику и томе слично што отвара нове проблеме везане за приватност у савременом свету (Rice 1999: 28), будући да код класичних мас-медија то није био случај и није могло бити прецизно праћено ко и у које време прати који медијски садржај. Нови медији дају могућност праћења медијских навика у масовном облику, што у погледу ИКД-а отвара ново поље истраживања, које је на самом пресеку медија и технологија надзора, и нарушава класичну баријеру између паноптизма и синоптизма, који су код класичних мас-медија (попут телевизије) раздвојени. Узевши све наведено у обзир, нови медији не решавају проблем ИКД-а, већ га чине другачијим и сло-

информацијама, због чега доносе одлуке које нису у складу са развојем Интернета као слободног медија.

женијим преусмеравајући изазов контроле који стоји пред структурама моћи у друштву на нова технолошка поља.

*

Претходно наведене опсервације указују на то да је у погледу улоге мас-медијске сфере у ИКД најважнији аспекат могућност њене контроле. Та контрола може бити апсолутна (када је реч о монополу над медијима) или релативна (када је реч о олигополској структури медија, која подразумева више центара моћи који имају пресудан утицај на поруке у мас-медијској сфери). Структура капитала представља веома важан фактор, поготово уколико се поклапа или има партнерске уговоре са власничком структуром капитала која се односи на електронски надзор.

Мас-медијска улога у окружењима са јаком медијском концентрацијом се у оквиру ИКД-а огледа у контролисаној масовној дисеминацији порука према становништу, при чему је садржај тих порука доминантно у складу са интересима политичких и економских структура моћи које имају утицај на мас-медије било преко власништва, уговора о сарадњи или, пак, оглашавања. Истраживање у студији случаја ће показати колико се интереси структура моћи које стоје иза мас-медијске сфере и електронског надзора поклапају и какав је однос међу њима. Подједнако важан задатак за испитивање јесте и степен утицаја државних структура на мас-медијску сферу и могућност пропагандног деловања зарад задобијања шире подршке за одређени политички подухват, и то с обзиром на потврђени утицај који мас-медији имају на формирање ставова популације.

Важно питање у погледу улоге мас-медијске сфере јесте и појава нових медија, који обједињавају класичне медије, могућност електронске обраде података и информационо-комуникационе мреже, при чему се Интернет узима као класичан пример. Иако се често наводи да ова врста медија решава проблем монопола над информацијама, нови медији не решавају проблем контролисане медијске сфере, већ ту проблематику чине значајно сложенијом – пре свега због чињенице да својим техничким карактеристикама двосмерног тока информација омогућавају техничко обједињавање паноптичког и синоптичког процеса.

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

ЧЕТВРТИ ДЕО

СТУДИЈА СЛУЧАЈА

Сједињене Америчке Државе (САД), Велика Британија, Руска Федерација и НР Кина су наш избор за студију случаја ИКД из више разлога.

Прво, наведене земље спадају у круг најмоћнијих земаља света, с том разликом што су САД убедљиво на првом месту када су у питању кључне одреднице које одређују тај положај (економија, војна надмоћ и научно-технолошки развој), док су остале конкурентне бар у једном од наведених сегмената (уз ограду да је Велика Британија у том положају као чланица ширег савеза – Европске уније). Ове државе представљају мотор развоја укупне цивилизације у 21. веку и технолошку парадигму на које се остале земље света у највећем броју случајева угледају или је верно прате.

Друго, потребно је уочити да све четири земље имају различито друштвено-политичко уређење: САД и Велика Британија су класични представници западног света и земаља common law уређења, које уз то имају и вишедеценијске специјалне односе спољнополитичког партнерства; Руска Федерација је источна земља континенталног права; док је НР Кина држава крајње ауторитарног уређења и израженог комунистичког наслеђа. Разлике међу наведеним државама не постоје само у формално-правном уређењу, већ и у ширем друштвено-политичком, културном и религијском контексту.

Треће, све четири земље у великој мери представљају кључне представнике глобалног друштвено-политичког спектра у 21. веку. САД и Велика Британија су изразити представници Западног света и Северноатланског војно-политичког блока, док Руска Федерација и НР Кина стоје испред источних земаља у оквиру Шангајске организације за сарадњу и представљају срж БРИКС-иницијативе.

Четврто, и поред израженог геополитичког поларитета, наведене државе Запада и Истока тесно сарађују на пољима глобалног суочавања са терористичким нападима, економским и војним питањима, што формира специфичан однос истовременог партнерства и ривалитета. С обзиром на њихов утицај и положај у Савету безбедности УН, ниједно важно питање у свету не може се решити без ових држава.

Пето, и најважније, све четири земље имају веома изражен степен електронског надзора становништва (уп. Privacy International 2007a).[214] Спадају и

[214] Према рангирању организација Privacy International и EPIC, наведене земље спадају оне чији је степен надзора друштва „ендемског“ карактера и заузимају прва места упоредне листе земаља када је реч о електронском надзору и угрожавању приватности грађана.

у сâм врх земаља које полицијске методе рада комбинују са електронским надзором (в. Cryptohippie 2008).[215]

И поред наведених земаља постоје државе са једнако високим степеном електронског надзора и угрожавања приватности грађана, попут Малезије и Сингапура (уп. Privacy International 2007a), али оне не испуњавају све претходно наведене друштвено-политичке услове који би их учинили парадигмом за остатак света.

У погледу индикатора за одређивање степена ИКД-а основни параметри које је потребно испитати у све четири земље су: а) особености правних решења када је реч о заштити права на приватност и овлашћењима владиних агенција за надзор становништва, б) технолошке карактеристике самог надзора, в) степен његове свеобухватности и распоред друштву, г) субјекти надзора и њихова међусобна повезаност, д) степен посредног надзора и ђ) стање медијске сфере у погледу политичког и корпоративног утицаја, цензуре и постојања медијске концентрације.

[215] Према рангирању Cryptohippie-а од 52 испитане земље, на првом месту је Кина, четвртом Русија, а пето и шесто место заузимају Велика Британија и САД. У том извештају се полицијским државама електронског карактера (electronic police state) карактеришу оне државе које „универзално и тихо“ прикупљају податке о грађанима коришћењем „електронских технологија за снимање, организацију, претрагу и дистрибуцију“, при чему се електронске комуникације и трансакције надзиру у широком спектру, снимају у велике базе података и користе првенствено у полицијске сврхе.

4.1. Сједињене Америчке Државе

4.1.1. Правни оквир заштите приватности

Уз право на лични посед, у САД-а је веома наглашено и право на приватност (Katyal 2003: 302), које се у судској пракси остварује на различите начине (уп. Flaherty 1990: 838-839). Први и основни акт који гарантује приватност грађана у САД је Устав, у коме се приватност, додуше, нигде експлицитно не наводи, али је на имплицитан начин садржана у одредбама неколико амандмана.[216] У заштити приватности када је реч о савременим електронским технологијама надзора особито често се користе Четврти и Пети амандман (в. Holtzman 2006: 109; Slobogin 2007: 116-117).

Закони који се односе на право на приватност су доста разуђени. *The Freedom of Information Act* (из 1966. године) био је први закон у САД који је конкретизовао одређене механизме одбране права на приватност тако што је америчким грађанима и организацијама дао право да уз писмени захтев приступе базама података федералних агенција, у складу са одређеним изузецима који се односе на националну сигурност (Holtzman 2006: 109). Следећи веома важан документ у погледу приватности је *Code of Fair Information Practices*, који је 1970. прошао кроз Конгрес као део ширег извештаја специјалне комисије (Garfinkel 2000: 7). Базиран је на пет основних принципа који се односе се на лојалну употребу података о личности, који су до данас остали референтни у законодавствима развијених држава и ван САД.[217]

Једно од кључних законских решења у погледу приватности у САД је *Закон о заштити података* (Privacy Act) из 1974. године, који такође представља један од референтних докумената у свету из области приватности (Flaherty 1990: 834-835).[218] У новије време једно од веома важних правних решења је

[216] У том погледу се најчешће наводе Први Амандман (који брани право на слободу говора, верску припадност и удруживање), Четврти (који брани дом од неоправдане претраге владиних агенција), Пети (у погледу заштите приватног власништва) и Четрнаести (који додатно чува грађане од владиног уплива у сферу приватног живота) (ср. Constitution of the United States 2002). Наведени амандмани се у судској пракси често користе за оспоравање различитих технолошких пројеката који угрожавају приватност. Детаљније о употреби наведених Амандмана у одбрани приватности погледати код Diffie&Landau (1998); Levinson (2004: 88); Holtzman (2006: 108-109).

[217] Ти принципи захтевају да: „1) не сме постојати систем за бележење личних података чије је постојање тајно, 2) мора постојати начин да личност провери који се подаци о њој држе и како се користе, 3) мора постојати начин да личност спречи да се подаци о њој користе за употребу која није у складу са наменом или пак да се употребљавају ван њеног знања, 4) мора постојати начин да личност исправи погрешне податке који се о њој воде и 5) свака организација која креира, одржава, користи или прослеђује податке о личности мора предузети све потребне мере да би се спречила злоупотребе“ (цит. према Garfinkel 2000: 7).

[218] Овај законски акт, између осталог, захтева да грађани буду обавештени о томе када се информација о њима сакупља и да имају право контролног приступа и могућност исправке ако

Electronic Communications Privacy Act (из 1986. године), који је усмерен ка заштити грађана од пресретања електронских комуникација од стране владе (Committee on Privacy 2007: 136).

Оно што је примећено као начелни проблем када је реч о законодавству САД у погледу заштите приватности личних података, јесте његова усмереност углавном ка заштити грађана у погледу државних база података, док је далеко мањи акценат на темељној заштити од прикупљања и обраде података о грађанима из области надзора који се спроводи од стране приватног сектора (Lyon 1994: 15).[219] Веома је занимљиво и то да у САД не постоји нека врста „институционалног тела“ (попут повереника за заштиту података о личности) које би се бавило проучавањем проблема приватности (Flaherty 1997: 174; House of Lords 2009a: 125).

4.1.2. Владине иницијативе за надзор становништва

САД имају неколико законских решења којима је регулисано поље надзора становништва.[220] Током прве половине 90-тих година 20. века појављују се додатне иницијативе владе САД за отварање могућности да њене службе приступе различитим подацима. Једна од кључних иницијатива је била везана за формирање специфичног система који би омогућио дешифровање сваке кодиране поруке уколико је шифрована алгоритмом било које америчке фирме – та идеја уградње Клипер (*Clipper*) чипа у комуникациону инфраструктуру је напуштена после неколико година због великог отпора јавности (в. Diffie&Landau 1998: 7; Bogolikos 1999: XI; Committee on Privacy 2007: 266).[221]

је то потребно, што је доследно ослањање на *Code of Fair Information Practices*, уз изузетак од његове примене код прикупљања информација за потребе националне безбедности (ср. Holtzman 2006: 110; Committee on Privacy 2007: 272).

[219] Дешава се да нека законска решења чак и иду наруку тој врсти надзора. Такав је случај са *Digital Millennium Copyright Act* из 1996. године, који регулише надзор пиратских активности на Интернету и дозвољава приватном сектору у САД да креира системе за надзор комуникација зарад борбе против пиратерије (Katyal 2003: 300). Осим тога, америчке корпорације користе и DRM (Digital Rights Management) системе за борбу против пиратерије који захтевају строгу идентификацију пре коришћења неког производа заштићеног ауторским правом, што је директан атак на приватност јер укида анонимност корисника (Katyal 2003: 351).

[220] Важнија законска решења у погледу могућности прислушкивања грађана су *Federal Wiretap Act* донет 1968. године (и проширен 1986.) и *Foreign Intelligence Surveillance Act* (FISA), донет 1978. године (уп. Holtzman 2006: 160; Committee on Privacy 2007: 282-283).

[221] У предложеном *Clipper* решењу, кључеви за дешифровање сложених система шифровања порука би се смештали у базу података која би била доступна влади, што је приступ познат као *key escrow*. То би омогућило влади САД да дешифрује сваку поруку (в. Diffie&Landau 1998: 7). *Clipper* иницијатива је недуго по представљању критикована од стране индустрије, академских кругова и невладиног сектора и доживела је потпуни крах (Bogolikos 1999: XI). Боголикос на датом месту наводи и то да „закони САД не дозвољавају извоз софтвера и хардвера уколико садржи енкрипцију коју Национална служба безбедности (NSA) не може да дешифрује“. Иначе,

Још један неуспели пројекат надзора од стране владе САД је *Carnivore* програм који је требало да отпрати активности и информације о корисницима Интернета – FBI је отказао цео програм после неколико година, преусмеравајући своју стратегију тако да се надзор и прикупљање података о грађанима обавља преко трећих лица са којима они ступају у интеракцију (Bloss 2007: 219-220).[222]

Прво успешно законско решење којим се значајно проширује опсег надзора у контексту пресретања комуникација је *CALEA* (Communications Assistance for Law Enforcement Act), закон донет 1994. године. Ово решење је специфично управо зато што се тежиште надзора децентрализује тако што укључује и трећа лица, која обезбеђују комуникациону инфраструктуру. *CALEA* телекомуникационим компанијама поставља обавезу да користе опрему која омогућава интерактивни надзор комуникација независно од коришћене технологије и то тако да садржај комуникације може бити пренет у владине станице надзора (Bogolikos 1999: II, IX; Committee On Privacy 2007: 263-264; Diffie&Landau 1998: 196). Тако је надзор комуникација у САД законски уређен у децентрализованој форми.

Администрација САД-а је одувек показивала велико интересовање и за прикупљање података о личностима ван земље. Најбољи пример је чувени Ешелон (*Echelon*), глобални систем надзора спроведен још у време Хладног рата за потребе војно-обавештајних активности, расположив за земље UKUSA-споразума (у који спадају САД, Велика Британија, Канада, Аустралија и Нови Зеланд) (Bogolikos 1999: 4). Овим системом се и после периода Хладног рата рутински пресрећу све факс-поруке, електронска пошта и телефонски разговори (без посебног акцента на надзору одређених индивидуа и група), што је примарно усмерено на цивилни сектор и индустријску шпијунажу (Bogolikos 1999: III).[223] Сматра се да земље UKUSA-споразума овај систем надзора комуникација користе пре свега да би дошле до поверљивих информација из области економије и постигле конкурентску предност на глобалном тржишту коришћењем нелојално прибављених информација, што је потврђено и низом документованих случајева (ср. Bogolikos 1999: IV-VI).

NSA поред успостављених веза са свим водећим произвођачима хардверске опреме и софтвера у САД из области система за шифровање има и уговоре са организацијама укљученим у обављање интернационалних позива зарад могућности пресретања таквих комуникација (в. Surveillance Studies 2006: 37).

[222] Блос као трећа лица наводи првенствено Интернет-провајдере, телефонске компаније и агенције за агрегирање података, о којима ће нешто више речи бити касније.

[223] Ослањајући се на студију Европског парламента која је претходила његовом истраживању, Боголикос на цитираном месту наводи да *Echelon*, поред надзора Intelsat-а, интернационалних и регионалних телекомуникационих сателитских комуникација, има могућност и надзора неких копнених и подморских система комуникације.

4.1.3. USA Patriot Act

Приватност грађана САД-а је значајно нарушена после догађаја од 11. септембра 2001, када владине агенције добијају широка законска овлашћења за надзор популације према различитим критеријумима. Документ из 2001. године, познат као *USA Patriot Act*, постао је законска основа за ту врсту проширених овлашћења. *Patriot Act* је у великој мери изменио претходно наведена законска решења када је реч о приватности грађана. Пре свега значајно је проширена законска могућност прислушкивања и пресретања електронских комуникација грађана од стране владиних агенција, што је дерогирало претходне регулативе (ср. Holtzman 2006: 160; Committee on Privacy 2007: 288; Bloss 2007: 218), а стручној јавности дало повода да постави питање колико је САД постала полицијска држава (ср. Petras 2002).

Основни проблем овог закона је укидање (или бар значајно слабљење) услова у погледу дозволе за надзор односно омогућавање далеко једноставније процедуре за спровођење електронског надзора (Committee on Privacy 2007: 285). Поред тога, осетно је проширен опсег активности надзора код раније познатих криминалних активности (попут прања новца), које се новом регулативом доводе и у везу са глобалном терористичком претњом (в. Vlcek 2008: 30-31).[224] Детаљно проучавање одредби *Patriot Acta* излази ван оквира овог истраживања, уз напомену да су две његове секције кључне за проблематику ИКД. Прва је секција 215, која проширује ингеренције FISA-судова (скраћеница од Foreign Intelligence Surveillance Act) у погледу могућности приступа било ком објекту уколико је то важно у одбрани САД-а од међународног тероризма или шпијунских активности (Committee On Privacy 2007: 243). Друга по важности је секција 213 која се односи се на олакшану процедуру употребе такозваних sneak-and-peak претрага помоћу тајних налога (Holtzman 2006: 223-224).

У пракси се убрзо показало да је *Patriot Act* учинио веома раширеном употребу Писама (налога) националне безбедности (National Security Letters) зарад приступа базама података које разне организације воде о личностима, при чему је FBI такве налоге формирао на крајње „ауторитаран“ начин: без судског налога и уз могућност забране организацијама да обзнане да су добиле захтев (House of Lords 2009a: 125). Такав приступ је довео до бројних прекорачења реално потребног опсега надзора грађана.[225] То је био основни разлог

[224] Пре појаве *Patriot Act*-а основ за појачан надзор и претраге у САД биле су кампање попут рата против дроге, организованог криминала и слично (Bloss 2007: 210).

[225] FBI је од стране стручних представника обе доминантне партије у САД јавно критикован за злоупотребу надлежности, у шта улази чак и ретроактивно издавање поменутих налога – обзнањени су такви случајеви у погледу трансакција и приватних информација више хиљада Американаца (в. Eggen& Solomon 2007; House of Lords 2009a: 128).

да је током 2006. донета регулатива под називом *USA Patriot Improvement and Reauthorization Act*, којом је употреба спорне секције 215 прилично ограничена и отежана.[226] За време писања овог рада покренуто је и неколико додатних иницијатива за ограничење *Patriot Acta*, али је њихов крајњи исход неизвестан.[227]

4.1.3.1. Механизми директног државног надзора после 11. септембра

САД су у великој мери иницијатори ограничавања приватности и повећања опсега надзора становништва када је реч о глобалним трендовима (Bogolikos 1999: IX), што је постало посебно очито после догађаја од 11. септембра и отвореног притиска безбедносних служби да се „редефинише" досадашњи концепт приватности (в. Associated Press 2007).[228] Култура ултимативне безбедности у САД је многе институције и организације у друштву ставила под лупу интензивног надзора владиних агенција, док је прикупљање класичних обавештајних података (попут информација о телефонским позивима или банковним трансакцијама) интензивирано у широком опсегу (в. Slobogin 2007: 170).

Посебно је занимљив положај специфичних институција попут библиотека, будући да су иницијативе за праћење читалачких профила и навика у САД биле присутне и у претходним деценијама – педесетих година двадесетог века у случајевима када се испитивала нечија наклоност ка комунизму, а осамдесетих у оквиру FBI Library Awareness програма (Committee On Privacy 2007: 244). После 11. септембра библиотеке су опет под појачаним надзором јер су виђене

[226] Овом регулативом је пооштрена процедура у погледу субјекта који може да се позове на тај акт да би претражио датотеке везане за едукативне области (предвиђено је да то могу бити само високо рангирани службеници), пооштрен је режим по коме се одлучује да ли је одређена ствар важна за испитивање у погледу националне безбедности (потребно је далеко више „оправданог разлога") и уведена је могућност судског разматрања оправданости надзора над одређеном базом података (Slobogin 2007: 176-177). Слобогин на истом месту наводи да постоје одређени пропусти у овом решењу, поготово уколико се базама приступа зарад „борбе против међународног тероризма или шпијунске активности" и примећује да када FBI претражује одређене базе података или трансакције у погледу истраживања повезаног са националном безбедношћу, тада му секција 215 као законска основа за приступ бази података није ни потребна.

[227] Један број сенатора је 2009. године предложио легислативу под називом *Justice Act* у којом би се смањио волунтаризам у погледу надзора становништва и увела додатна ограничења и провере (в. Feingold 2009). Међутим, Сенатски комитет за судство (Senate Judiciary Committee) је ипак гласао за продужење важења *Patriot Act* легислативе (в. Gross 2009). И после овог догађаја су такође уследиле институционалне иницијативе за његово ограничавање (в. Kravets 2009).

[228] У чланку се наводи став Доналда Кера (Donald Kerr), високог званичника државне безбедности САД, који сматра да „приватност више не може значити анонимност", те да треба ићи ка моделу у коме би „владине и пословне структуре обезбедиле приватност комуникација и финансијских информација грађана".

Институт за криминологију и социјалну политику

као „плодно тле за едукацију терориста“, али у и као амбијент њихове „безбедне комуникације“ (Committee On Privacy 2007: 242).[229]

Култура безбедности се одражава и на нова техничка решења за идентификацију грађана, попут увођења електронских идентификационих докумената. Тако *Real ID Act* из 2005. године (изгласан по ванредној процедури) настаје као реакција на извештај комисије одређене за испитивање догађаја од 11. септембра која је закључила да су скоро сви учесници отмице авиона имали неки вид идентификационог документа и стога налаже увођење микрочипованих возачких дозвола као решења за поуздану идентификацију грађана, с обзиром на то да САД не познају режим личних карата (ср. Суботић 2007: 63).[230]

У складу са императивом културе безбедности, широм земље се појачава и систем видео-надзора, који је у одређеној мери постојао и пре терористичких напада на Њујорк и Вашингтон (в. Lyon 2003b: 17).[231] То је очито управо на примеру Вашингтона, који је први град у САД са технолошки најнапреднијим системом видео-надзора високе резолуције на јавним местима, који имају могућност снимања у мраку и зумирања са огромних даљина, при чему је систем активан углавном током важнијих догађаја, а снимци се чувају десет дана, уз тенденцију ка тоталном покривању у времену и простору (в. Slobogin 2007: 82-83).[232] Законска регулатива видео-надзора на јавним местима је, притом, прилично некохерентна и нерегулисана (в. Slobogin 2007: 89).[233] У неким градо-

[229] На датом месту се наводи да је на такав став утицала и чињеница да су неки од терориста користили јавно доступне рачунарске ресурсе библиотека да би приступали налозима електронске поште. Библиотекари у САД су углавном негативно реаговали на иницијативе безбедносних агенција за надзором библиотечких ресурса, поготово уколико се оне не базирају на реалној потреби ауторизованој од стране судске инстанце (в. Nakashima 2007).

[230] Једно од објашњења зашто у САД и Канади (за разлику од европских земаља) није било личних карата је у великим миграцијама из Европе за Северну Америку које су се десиле у 20. веку и које су иницирали тоталитарни режими који су личне карте користили као једну од ознака државне контроле (в. Stalder&Lyon 2003: 78-79). Документа за идентификацију личности у друштвеним токовима у САД су возачке дозволе и пасоши, уз често коришћење броја социјалног осигурања. Холцман примећује да тај број у његовој почетној намени није био замишљен као идентификациони механизам, али да је временом управо то и постао, с обзиром да га готово све институције захтевају када корисници са њима ступају у интеракцију (в. Holtzman 2006: 135).

[231] Лајон на датом месту наводи да је једна од првих употреба интелигентних система видео надзора била у оквиру спортске манифестације у Флориди (годину дана пре догађаја 11. септембра), где је тај систем упоређивао преко стотину хиљада лица посетилаца стадиона са лицима криминалаца из позадинске базе података.

[232] Слобогин на датом месту поред Вашингтона наводи и Чикаго као пример града са технолошки најсавременијим видео надзором, а потом и Балтимор и мање градове попут Илиноиса, Њупорта, Луизијане... Посебно је занимљив навод да су у неким градовима оператери ових система „добровољци из заједнице“. О различитим системима видео надзора у градовима САД видети додатно код Parenti (2003: 116-117)

[233] Слобогин на датом месту наводи да постоје законска решења одређених држава чланица која забрањују снимање са намером лица уколико су обнажена, у обављању различитих радњи, у одређеном простору и томе слично, али да се то не односи на аутоматизоване системе надзора.

вима, попут Сан Франциска, и аутобуси су опремљени видео-надзором и прислушним уређајима (в. Parenti 2003: 128).

Постоје случајеви да су гигантски пројекти скупљања података, активирани недуго после 11. септембра, од стране владе САД-а обустављени углавном због притиска јавности. Такав случај је био са пројектом *Тотална информациона будност* (Total Information Awareness), који је представљао огромну базу података под надзором Пентагона, развијену са идејом да се обухвате најситнији детаљи живота милиона грађана (Rampton&Stauber 2003: 154).[234] Овај пројекат је – зарад подршке јавности – убрзо преименован у *Терористичка информациона будност* (Terrorist Information Awareness), али је на крају ипак обустављен (Giacomello 2005: 110; Rampton&Stauber 2003: 154). Слична судбина је задесила и пројекат *Talon* (Threat and Local Observation Notice), који је постао актуелан у јавности после сазнања о томе да су њиме скупљани подаци о грађанима који су протестовали против рата у Ираку и владине политике уопште (в. Slobogin 2007: 169). Тај систем је после детаљног истраживања његове употребе такође обустављен (в. Pincus 2007; Dizard 2007). Основно питање које се поставља јесте која је судбина већ прикупљених података о личности у оквиру таквих пројеката: да ли су исти уништени, прослеђени некој другој инстанци или се користе у оквиру неког изнова покренутог пројекта – на шта није могуће дати тачан одговор.

Влада САД-а је, поред података о својим грађанима, подједнако заинтересована и за поседовање личних података странаца. Почевши од јануара 2004. године, преко пројекта *US-VISIT* (United States Visitor and Immigration Status Indicator Technology) од посетилаца САД-а се узимају биометријски и биографски подаци (владино образложење је да се то чини зарад што прецизније идентификације) који се снимају и похрањују у посебну базу података (Bloss 2007: 220; O'Harrow 2005: 185). Пре тог пројекта влада је користила National Security Entry-Exit Registration System, који је био усмерен на прикупљање података путника углавном из области Блиског истока (Finn 2005: 40). Првобитни *US-VISIT* програм је обухватао узимање два отиска прста од страних путника који улазе у САД, да би то 2007. године било проширено на скенирање отисака свих прстију (Spellman 2007).

Сарадња у области размене података између САД-а и ЕУ је интензивирана после 11. септембра, посебно у оквиру структуре која је названа САД–ЕУ канал (US/EU channel), при чему је акценат на прослеђивању података од ЕУ ка САД односно могућношћу да САД приступе базама података ЕУ да би

[234] Рамтон и Штаубер на датом месту наводе да су међу те податке, настале комбинацијом комерцијалних и владиних база, спадале и куповине кредитним картицама, листа часописа на које је претплаћена одређена особа, Интернет активности, информације из пасоша и возачких дозвола, евиденција о успеху и понашању у школи, судски извештаји... па чак и извештаји о евентуалним разводима и забележеним приговорима од стране суседа.

осигурале своју националну безбедност (Bunyan 2008: 49).[235] Подаци у оквиру наведеног споразума између осталог подразумевају и личне податке путника, као и податке о финасијским и комерцијалним трансакцијама одређене особе у складу са одредбама такозваног SWIFT-споразума (в. Bunyan 2008: 12-13).

Готово да је немогуће прецизније одредити који је обим информација који NSA сакупља о својим и страним грађанима, али се претпоставља да је акценат на прикупљању информација који се односе на новчане трансакције, телекомуникације и међународни транспорт (Gorman 2008). Поред ове службе, огромне базе осетљивих личних података о грађанима поседује и FBI.[236]

4.1.3.2. Индиректни вид државног надзора преко приватног сектора

У САД је веома приметна стратешка повезаност компанија које продају системе за надзор и неоконзервативних политичких кругова који наглашавају националну безбедност, што неки аутори карактеришу као *NeoConOpticon* (в. TIS 2009: 7). Тој појави у прилог иду и трендови уочљиви код највећих произвођача оружја у САД, традиционално наклоњених конзервативним политичким круговима, који проширују производни програм и преусмеравају га на сигуроносне уређаје – попут система за биометријску идентификацију грађана (в. Surveillance Studies 2006: 14).

Посебно поље надзора становништва које спроводи влада САД-а је везано за преузимање података управо од стране приватног сектора, који користи различите механизме надзора грађана. Владине службе у неким случајевима користе специјални *snoopware* софтвер за директно добијање одређених података, али их знатно лакше и чешће добијају преко трећих лица – попут великих давалаца комуникационих услуга или преко такозваних комерцијалних брокера података (Slobogin 2007: 139).[237] Комерцијални сектор у САД додатно

[235] Банијан с тим у вези указује на то да владе Европске Уније ово оправдавају тиме што „Европа и Сједињене Америчке Државе деле заједничке вредности“, напомињући да је то замена теза, с обзиром да у наведеном пројекту није реч о заједничким вредностима грађана тих земаља, већ о „заједничким вредностима њихових влада“ (Bunyan 2008: 53-54).

[236] FBI тренутно располаже са базом DNK профила од близу 7 милиона узорака и ради на њеном повећању, с обзиром на иницијативу петнаест држава чланица из 2009. године да ДНК узорке узимају и од оних грађана који су у притвору, а нису осуђени (Moore 2009). Ова служба је крајем 2007. године је обзнанила да ради на креирању највеће базе биометријских података на свету: израда, коришћење и одржавање ове базе биометријских података (која би укључивала отиске прстију, скенове рожњача и ДНК) се процењује на једну милијарду долара (Younglai 2007). Додатно, буџет FBI пројекта *Going Dark* за 2010. годину је преко 200 милиона долара и подразумева надзор нових видова комуникације и развој нових алгоритама за повезивање осумњичених (Zetter 2009).

[237] Слобогин на указује да се подаци о личностима у пракси најбрже добијају од комерцијалних брокера података, с обзиром да им је основна делатност управо скупљање таквих података. Он наводи пример компаније SeisInt и њиховог програмског решења Accurint који у неколи-

Новосадска технологија www.novosadskatehnologija.com

располаже огромним базама података о грађанима које се односе на куповне профиле добијене специјализованим маркетиншким методама (Clifford 2009).[238]

Сарадња владиних агенција са таквим фирмама се своди на преузимање потребних података (в. Committee on Privacy 2007: 198), што је класична децентрализована форма надзора. Начин на који компаније агрегирају податке о грађанима и опсег података које скупљају варирају од случаја до случаја, а та активност може бити и секундарног, посредног карактера који је у директној вези са неком примарном активношћу (в. Holtzman 2006: 19).[239] Но, најочигледнији вид агрегирања података о грађанима у комерцијалном сектору јесте у случају компанија којима је то примарно поље, попут фирме *DoubleClick* (в. Parenti 2003: 102).[240] Међу таквим фирмама постоје и оне које скупљају само одређени опсег података, релевантан само за један сектор (в. Parenti 2003: 106).[241] Нешто је сложенија ситуација у случају компанија из неке друге матичне области које податке о грађанима скупљају успутно, за шта су еклатантан пример Интернет-претраживачи Google и Yahoo!, као и Интернет-књижаре попут Amazon-а (в. Holtzman 2006: 12-13, 202).[242]

Владине агенције у САД имају могућност приступа у реалном времену овим детаљним базама података о грађанима које се налазе у поседу приватног сектора, при чему је јавност била посебно узнемирена после откривања слу-

ко секунди може да претражи равно 20 милијарди поља у бази података која се, између осталог, односи на: криминални досије, кредитну историју, различите трансакције, дозволе (попут возачке и дозвола за лов и риболов), Интернет домене који су у вези са неком особом итд (в. Slobogin 2007: 10).

[238] Ауторка на датом месту наводи резултате истраживања професора са Универзитета у Калифорнији и Пенсилванији, према којима је у 2009. години око две трећине Америкаца било објекат online праћења активности од стране оглашивача и маркетинг служби.

[239] Холцман на датом месту наводи пример компаније Experian која тврди да располаже таквим профилима на нивоу готово целокупне популације САД и да податке о грађанима прикупља на основу куповине часописа и каталошких продаја.

[240] Паренти на датом месту наводи та компанија помоћу cookie технологије формира профиле корисника Интернета који приступају партнерским сајтовима и тако прикупља информације о корисничким именима и лозинкама на Интернету, електронским и кућним адресама, телефонским бројевима, претрагама Интернета и посећеним WEB страницама.

[241] На датом месту се наводи пример компаније SafeRent која агрегира личне податке за потребе станодаваца, при чему у прикупљене податке о грађанима спадају кредитни статус, месечна примања, последња адреса, број социјалног осигурања, демографски подаци, криминални досије... оних који изнајмљују станове. У бази података ове фирме се бележи чак и понашање станара у раније изнајмљиваним становима.

[242] Холцман на датим местима наводи да америчке фирме Yahoo! и Google скупљају информације о милионима корисника њихових сервиса, док књижара Amazon прати куповне навике посетилаца сајта да би имала што бољи маркетинг у погледу других издања која продаје. Посебно компанија Google све више увећава огроман број личних података својих корисника и не гарантује ни на који начин да ти подаци неће бити злоупотребљени.

чаја са компанијом за агрегирање података *ChoicePoint* (Holtzman 2006: 113).[243] Информације о грађанима из комерцијалних база података могу се од стране владе користити и на такав начин да је фактички немогуће одредити одакле је одређена информација преузета – попут случајева скупљања података преко наградних игара (ср. Parenti 2003: 106).

Честа пракса у политичком животу САД-а је преузимање података о грађанима од стране data-mining компанија за потребе политичке кампање, при чему се та активност комбинује са класичним акцијама за придобијање гласача, којима се приступа преко база података формираних према различитим критеријумима (Howard 2005: 165).[244] Већина држава чланица САД забрањује комерцијалну употребу регистрационих података гласача, али та се забрана у пракси премошћава тиме што се такве активности региструју као непрофитне (Howard 2005: 166).

4.1.4. Укрштање база података унутар комерцијалног сектора

Надзор унутар комерцијалног сектора у САД је веома разноврстан и испреплетен. Компаније за агрегирање података и кредитни бирои у САД међусобно тргују и редовно размењују податке који су им потребни пошто свака фирма има неке специфичне податке који су потребни некој другој (O'Harrow 2005: 46, 145).[245] Поред фирми за агрегирање података, у трговину личним подацима

[243] *ChoicePoint* је фирма која је почела рад као огранак фирме Equifax, при чему јој је намера била праћење кредитног рејтинга и релеватних информација о грађанима које би биле од важности осигуравајућим компанијама – временом је опсег прикупљања података порастао, унапређена је методологија прикупљања, побољшана могућности њиховог прослеђивања и обраде и проширен је круг институција којима су подаци продавани, те је ChoicePoint добио демографске податке о начину живота око 220 милиона пунолетних грађана САД (O'Harrow 2005: 129-131). Јавност у САД је постала свесна рада компанија за агрегирање података када је ChoicePoint обзнанила да је своје базе података учинила доступним трећој страни, што је отворило питање регулисања делатности оваквих компанија које прикупљају огроман број података о грађанима без њиховог знања (Committee on Privacy 2007: 197-198). Критичари рада оваквих компанија се слажу да су њихове активности потребне и корисне када, примера ради, треба проверити информације у вези са потенцијалним радницима који конкуришу за посао (попут историје њиховог образовања или постојања евентуалног криминалног досијеа), али истичу да се у пракси прикупља значајно шири опсег информација од потребног (Committee on Privacy 2007: 198). С тим у вези, наводи се да ChoicePoint користи софтвер који, између осталог, прикупља надимке, број социјалног осигурања, информације о возачким дозволама и регистрацијама аутомобила, претходним адресама, листинг телефонских позива, кривично-правни статус, разне дозволе, финансијско стање, пословне активности, имена рођака и суседа итд. (Committee on Privacy 2007: 199).

[244] Аутор на датом месту наводи да се многе информације политичког карактера о одређеној особи добијају преко компанија које обезбеђују бесплатне електронске сервисе попут електронске поште, а заузврат траже попуњавање одређених упитника који најчешће обухватају годиште, пол, зараду, лична интересовања, информације о бројности домаћинства и образовање.

[245] Аутор на датом месту наводи да је куповина база података са различитим куповним профилима стотина хиљада грађана САД већ више од једне деценије реалност. Холцман наводи

купаца су укључене и компаније које их прибављају у оквиру своје матичне делатности (Garfinkel 2000: 178).[246]

Банкарски сектор је такође важан пример укрштања комерцијалних база података. Поред својих база података, банке у САД преузимају и директан кредитни извештај одређеног корисника преко неког од кредитних сервисних бироа који продају ту врсту информација.[247] У новије време банке широм САД-а директно скупљају и знатно осетљивије информације о својим корисницима – попут биометријских података – углавном зарад веће поузданости приликом потврде идентитета (в. Parenti 2003: 5).[248] Узимање биометријских података од купаца се практикује и у делу комерцијалног сектора. На територији САД-а је у том погледу најпознатији *biopay* концепт безготовинског плаћања помоћу давања отиска прста на електронском читачу, чиме куповине бивају аутоматски и једнозначно повезане са идентитетом купца, а самим тим нису анонимне.[249] Број купаца у САД који су спремни на овакав вид трансакције већ се мери милионима.[250]

4.1.5. Надзор ученика и запослених

Већ средином деведесетих година 20. века око две трећине запослених у америчким корпорацијама је било изложено некој врсти надзора на радном месту – било да је у питању надзор позиције, комуникације, степена радног учинка или

пример из новије праксе: компанија Macy's је 2001. године најавила продају милион и по информација о својим Интернет корисницима, сматрајући да има право да прода информације какве су бројеви кредитних карти и електронске поште, осим у случају експлицитног корисничког опозива (в. Holtzman 2006: 16).

[246] Гарфинкел на датом месту наводи пример часописа *U.S. News & World Report* и случај у коме је фирми *Smithsonian* за 8 хиљада долара продато сто хиљада имена из своје базе података од 2.2 милиона претплатника.

[247] Поред основних информација (име, презиме, адреса) те базе података садрже и број социјалног осигурања и кредитну историју корисника, коју сервисни бирои добијају ажурно из различитих институција, организација и компанија са којима грађани редовно ступају у интеракцију (Lyon 1994: 142).

[248] Аутор наводи да банке углавном захтевају отиске прстију корисника, те да Америчка банкарска асоцијација то оправдава чињеницом да та пракса значајно смањује крађе.

[249] Купци који користе овај вид плаћања добијају одређени попуст, а све претходне куповине се снимају у базу података, једнозначно повезују са конкретном особом и користе за различите сврхе. Председник BioPay компаније наводи да се подразумева да су се „корисници тог система већ одрекли приватности“ (в. O'Harrow 2005: 175).

[250] Компанија Pay By Touch из Сан Франциска је до 2006. године имала потписане споразуме са преко 2 милиона људи који су дали отиске прстију за њихову базу података да би заузврат куповали производе преко биометријског скенера уместо класичним кредитним картама (Halperin 2006). Занимљиво је да и поред наведених чињеница компанија Pay By Touch послује са великим пословним губицима (в. Dineen 2007).

нешто друго (в. Agre 2003: 740-741; Marquis 2003: 240).[251] Међутим, кључни вид надзора запослених је до данас остао везан за праћење радних активности зарад побољшања продуктивности и повећања профита фирме.[252] У последњој деценији, упоредо са ширењем инфраструктуре мрежног друштва, тај надзор добија на својој ширини и дифузном спектру.

Готово да нема институције друштва у којој се не спроводи нека врста надзора над запосленима или онима који су укључени у њен рад. У неким институцијама се за запослене уводи чак и неки вид биочип-имплантата као решење за тотално праћење и идентификацију. То решење се углавном користи на добровољној основи, мада постоје и случајеви обавезујућег карактера, који су везани за посебно осетљиве професије или установе чија безбедност мора бити на највишем нивоу (в. O'Harrow 2005: 288).[253] Пословне јединице понекад захтевају и специфичне податке о радницима – попут додатних информација у погледу евентуалног фактора ризика настајања одређених болести у циљу осигурања што бољег пословања, док друге врше чак и специјализоване тестове над радницима, због чега је неретко долазило и до судских парница (в. Parenti 2003: 105-106).[254]

Додатна врста надзора података у вези са радницима у САД се односи на њихово коришћење комуникационих медија попут Интернета у току радног времена.[255] Један број компанија радницима дозвољава ограничен приступ Интернету, вршећи притом надзор Интернет-презентација којима они присту-

[251] Аутори наводе да америчке фирме у то време интензивно користе услуге GPS-а за прецизно одређивање позиције својих возила, али и специјализоване системе попут „активне значке" (*Active Badge*) које су носили запослени у фирми зарад одређивања прецизне позиције радника у оквиру зграде.

[252] Пример је United Parcel Service који запошљава око 350 хиљада радника и од деведесетих за своје раднике користи DIAD (Delivery Information Acquisition Device) уређај који комбинује временску штоперицу праћења извршења посла, GPS за праћење позиције и специјални комуникациони канал: „рад почиње пошто се радник улогује на DIAD сасвојом личном картицом... DIAD потом очитава заустављања, време извршења сваке радње, позицију возача... одакле прослеђује информације до централног рачунара у Њу Џерсију где се информације архивирају и чувају барем годину и по дана" (Parenti 2003: 147-148). Један број транспортних компанија своје GPS услуге базира на услугама треће фирме (Parenti 2003: 145), а у неким случајевима се GPS у возила уграђује рутински (в. Committee on Privacy 2007: 256).

[253] У САД постоји и изражен отпор овом виду идентификације: држава Висконсин је 2006. године законом забранила обавезујуће обележавање људи имплантатима (Holtzman 2006: 8), а недуго потом амерички Сенат је усвојио законско решење по коме је забрањено да послодавци од својих запослених захтевају ношење имплантата под кожом (McGreevy 2007).

[254] Аутор као прилог томе на датом месту наводи пример Калифонијског универзитета који је морао да плати 2.2 милиона долара као одштету са биолошко тестирање 9 хиљада радника (наводи се да су у питању били тестови на трудноћу, сексуално преносиве болести и генетске аномалије) с обзиром да то није чињено на добровољној основи.

[255] Према истраживању Privacy Foundation трећина америчких радника који користе Интернет или неки од његових сервиса су под сталним и аутоматизованим надзором (нав. према Parenti 2003: 139).

пају и, евентуално, блокирајући приступ неким Интернет-локацијама (Amour 2006).[256] Ова врста надзора често утиче и на отпуштање запослених за које се процени да Интернет користе на непримерен начин (в. Arellano 2007).[257]

Специфична врста надзора запослених у САД се односи на безбедно коришћење ресурса. У том домену се све више уводе биометријски системи идентификације за запослене, које – поред владиних служби – уводи и све већи број болница и банака, као начин да се обезбеди ауторизован приступ рачунарским мрежама (в. Halperin 2006; O'Harrow 2005: 185).[258]

У оквиру многих области у САД надзор студентске популације се спроводи кроз креирање централизованих база података, које понекад укључују и параметар националне припадности.[259] Тенденција увођења видео-надзора је посебно изражена у школама и у школским аутобусима (в. Parenti 2003: 117-119). Истраживања вршена до 2003. године показују да је у САД више од 75% нових школа било покривено видео-надзором, уз тенденцију ка коришћењу савремених метода надзора попут идентификационих карти, праћења Интернета и увођења биометријских система идентификације (Monahan 2006a: 110). Надзор основношколске и средњошколске популације у једном броју случајева се односи на електронско евидентирање присуства, оцена и извршавања обавеза ученика зарад формирања прецизних електронских извештаја за родитеље (в. Kuehn 2008: 88). У једном броју школа у САД ученици су дужни да носе идентификационе карте са микрочиповима који се очитавају на даљину, тако да се њихово кретање и присуство у школи аутоматски региструје (O'Harrow 2005: 287). Неке школе од ученика захтевају и биометријске податке за различите видове идентификације и трансакција (в. Parenti 2003: 5),[260] а системима надзора се све чешће обухвата и школски инвентар (в. Holtzman 2006: 7).

4.1.6. Надзор Интернета

САД спадају у круг држава чије функционисање у друштвено-економском погледу витално зависи од електронских комуникација, што је разлог да америчка влада у одбрану својих информационо-комуникационих мрежа улаже доста ресурса

[256] Између осталих, ауторка наводи и пример специфичне тактике компаније General Motors која са једне стране дозвољава својим радницима да користе Интернет у приватне сврхе, док са друге „блокира приступ оним презентацијама које сматра неприкладним".

[257] Аутор наводи резултате истраживања из 2006. године спроведеног међу 400 америчких компанија: у 26% случајева радници су добили отказ због „злоупотребе електронске поште".

[258] Аутори наводе да се читачи отисака прстију у САД све чешће постављају у основним школама, компанијама, чак и на кућним праговима.

[259] Такав је у случају пројекта *No Child Left Behind*, који обухвата тестирање и праћење студената према етничкој припадности (в. Kuehn 2008: 87-88).

[260] Аутор на датом месту наводи пример три школе у Пенсилванији у којој деца користе биометријску идентификацију за безготовинско плаћање оброка у школској мензи.

(Diffie&Landau 1998: 104; Giacomello 2005: 171). Посебна пажња је усмерена ка сигурности телекомуникационе инфраструктуре, и она је појавом Интернета као глобалне мреже додатно интензивирана (Giacomello 2005: 87, 92). Стручне анализе указују да САД данас имају максимално развијен систем надзора Интернета (мада о његовом степену и опсегу још увек нема прецизних показатеља, с обзиром на преплетеност са комерцијалним сектором), при чему је тај надзор у самом светском врху када је реч о online-комуникацији (Deibert et al. 2008: 232).

Организациона структура Интернета (оличена у институцијама каква је ICANN) чврсто је везана за САД преко чланова, територијалне позиције и осталих механизама (Kalir&Maxwell 2002: 17), што влади ове земље даје могућност великог опсега контроле Интернет-комуникација. У погледу законске основе за надзор Интернета, влада САД се углавном ослања на CALEA-легислативу.[261] У техничком смислу, САД филтрирају забрањене материјале – попут нелегалне порнографије – углавном преко proxy сервера (Clarke 2001a).[262] Када је реч о контроли садржаја Интернета у методолошком смислу, америчка влада примарно користи метод уклањање садржаја и у тај процес контроле најчешће укључује и приватни сектор из области телекомуникација (Deibert et al. 2008: 226). Главни мотиви владе САД који се наводе за регулисање садржаја и његову јачу контролу су: заштита деце и морала, национална безбедност, заштита интелектуалне својине и компјутерска безбедност (Deibert et al. 2008: 226). Филтрирање садржаја Интернета у САД је понекад одређено и институционалним доменом, што је случај унутар система какви су библиотеке и школе (Deibert et al. 2008: 226). Постоје случајеви у којима су покушаји владе САД-а да исконтролише и регулише садржај Интернета преко филтрирања или неког другог механизма оборени на суду на основу Првог амандмана (као атак на слободу говора) углавном зато што су – због непрецизности алгоритма за филтрирање – поред филтрирања нелегалног садржаја, уклањали и законит садржај (Deibert et al. 2008: 226-230).[263]

Контрола Интернета је од стране владе САД-а значајно пооштрена после 11. септембра (Giacomello 2005: 82-83). Одредбе *Patriot Acta* које обухватају обавезу треће стране која води одређене базе података о личности да их у слу-

[261] Интернет провајдери у САД су током 2004. године добили директиву да се прилагоде овом закону и „обезбеде полицији 'једноставан приступ'" инфраструктури надзора (Bloss 2007: 219).

[262] Кларк наводи да се провајдери Интернет услуга противе оваквим мерама с обзиром да су усмерене ка онемогућавању слободе приступа и избора, али и зато што показују велике мањкавости у пракси, углавном због аутоматског уклањања секундарног садржаја који је дозвољен, али је на неки начин у корелацији са примарним-недозвољеним.

[263] Неке америчке Интернет фирме успеле да одбране своје право да поставе садржај у складу са Првим амандманом на презентацијама које су локализоване за подручје ван САД. Такав је случај са компанијом Yahoo! (која је основана на америчкој територији), којој је француски суд наложио да забрани приступ нацистичком садржају за кориснике из Француске, после чега је на иницијативу ове компаније федерални суд САД пресудио да би то било у супротности са Првим Амандманом, те да компанија Yahoo! није у обавези да се потчини захтеву француског суда (Kalir&Maxwell 2002: 36-37).

чају потребе, ван судског налога, тајно достави у случају Интернет-провајдера се односе како на поруке и остале Интернет- трансакције, тако и на идентитет особе која се налази на Интернету под одређеном IP-адресом, при чему особа на коју се то односи у највећем броју случајева остаје необавештена о томе да су њене активности под надзором (Zittrain 2008: 186-187). Комерцијални сектор који се односи на надзор Интернета, поред претходно наведених фирми за агрегирање података и претраживање Интернета, у ужем смислу представљају и фирме које се баве израдом snoopware-софтвера, који прати и снима све Интернет-локације које одређена особа посећује и адресе свих људи који од одређене особе примају електронску пошту (Slobogin 2007: 11). Неке од америчких фирми које врше надзор Интернета то чине превасходно зарад очувања сопственог профита и заштите производа,[264] али су у сваком случају у обавези да податке које прикупе таквим надзором у случају потребе доставе државним органима.

4.1.7. Медијска сфера у САД

Мас-медији у САД играју велику друштвену улогу још од времена њиховог настанка – ова земља је место зачетка масовне културе и деценијама је главни центар њене глобалне наметљивости и препознатљивости (Moren 1979: 49-50).[265] Структура медија у САД у оквиру проблематике ИКД-а је суштински везана за медијски олигопол и зависност од корпоративног капитала, са једне, и за политичку наклоњености медија (нешто мање у унутарполитичком животу, а веома наглашено на спољнополитичком плану), са друге стране (Herman&Chomsky 2002: 302).[266]

[264] RIAA, трговачка асоцијација која има готово монополски положај у погледу величине производа у вези са звучним записима у САД, је веома активна у погледу надгледања Интернет садржаја, пре свега пиратских активности: њена претрага материјала простире се и на универзитетске мреже, уз претраживаче који редовно снимају IP адресе рачунара укључених у пиратске трансакције звучних материјала (Katyal 2003: 298, 321). Нешто интрузивније методе исте компаније се ослањају на претраживања корисничког рачунара (док је на Интернету) у потрази за пиратском музиком, после чега се аутоматски контактира Интернет провајдер дотичне особе са захтевом за прекид сервиса због незаконитих радњи (Katyal 2003: 341).

[265] У политичком контексту коришћење специфичне иконографије и „техника популарне културе“ најдужу традицију има управо у САД, одакле су га преузеле остале земље света (Scott&Street 2001: 37).

[266] Ноам Чомски и Едвард Херман, као класични припадници критичке мисли када је медијске сфера у САД на датом месту наводе да медији у тој земљи не функционишу у класичном тоталитарном смислу, већ да охрабрују критички дискурс све док се он одвија у оквирима који су системски прихваћени и у складу са „принципима које конституише цензус елита“. С тим у вези, они сматрају да су медији у САД „ефективне и моћне идеолошке институције које су носилац пропагандне за потребе система и које функционишу у ослонцу на тржишне снаге, са унутрашњим претпоставкама и преко самоцензуре“, при чему је тај „пропагандни систем постао још ефикаснији у последњим деценијама са појавом мрежа националне телевизије, већом медијском концентрацијом, притиском десничарских структура на радио и телевизију и повећаним опсегом делатности PR сектора и менаџмента вести“ (Herman&Chomsky 2002: 306).

У САД данас постоји око: 1.700 дневних листова, 11.000 часописа, 9.000 радио станица и 1.000 телевизијских станица, 2.500 издавача и седам филмских студија (нав. према Bagdikian 2000: LIV, 4). Власништво над њима је у рукама око педесет корпорација, при чему је највећи део под контролом нешто више од двадесет корпорација (Bagdikian 2000: LIV, 4, 21-22).[267]

4.1.7.1. Утицај крупног капитала на медије и проблем медијског олигопола

Проблем монопола у штампаној медијској сфери је у САД био примећен још код првих медијских теоретичара (уп. Innis 1986: 169), а тај проблем је данас далеко компликованији. Амерички медији су под притиском крупног капитала у погледу оглашавања и спонзорства, што је јак разлог за губљење критичке оштрице и независности (Williams 2005: 286; Edwards&Cromwell 2006: 7).[268] Посебан проблем јесте у случајевима када се власништво над неком медијском компанијом преплиће са власништвом, акционарским делом или интересом у другом комерцијалном сектору, што је додатна тешкоћа за критичко извештавање (в. Edwards&Cromwell 2006: 6).[269] У најужем контексту ИКД-а ово је посебно проблематично у случајевима када медијске компаније имају директне везе или су, пак, „сестринске“ организације у односу на фирме које производе опрему за електронски надзор популације (в. Monahan 2006a: 119-120).[270]

Други проблем јесте класични медијски монопол, у смислу груписања крупног капитала у медијске картеле. Прво велико спајање у том смислу у САД је спајање компанија *Time* и *Warner* током 1989. године, после чега је та корпорација постала водећа у индустрији музичких производа, холивудских филмова и други по величини национални оператер локалних кабловских система у САД

[267] Багдикиан на датом месту наводи да су доминантне следеће корпорације: Bertelsmann, A.G., Capital Cities/ABC, Cox Communications, CBS, Buena Vista Films, Dow Jones, Gannett, General Electric, Paramount Communications, Harcourt Brace Jovanovich, Hearst, Ingersoll, International Thomson, Knight Ridder, Media News Group, Newhouse, News Corporation Ltd., New York Times, Reader's Digest Association, Scripps-Howard, Time Warner, Times Mirror и Tribune Company, при чему један број компанија има диверсификован производни програм.

[268] Едвардс и Кромвел на датом месту наводе пример студије спроведене међу радницима у медијској сфери у САД која говори како о притиску оглашавача у погледу новинских извештаја, тако и о постојању „спољашње контроле уредничке политике“.

[269] Аутори као класичан пример за такву парадигму у САД наводе случај компанија General Electric и Westinghouse, које поред власништва у медијској сфери имају део капитала уложеног у производњу оружја и нуклеарне моћи.

[270] Монахан наводи пример компаније General Electric која производи технологије надзора и у свом власништву има познату медијску кућу MSNBC, као и пример конгломерата AOL TimeWarner који такође има уговоре о партнерству са фирмама које производе опрему за електронски надзор, што се одражава на медијску промоцију технологија надзора на станицама каква је CNN која је у његовом власништву.

(Tunstall&Palmer 2001: 39). Један од највећих медијских монопола икада опет се везује за *Time–Warner* због њиховог каснијег спајања са компанијом *America OnLine* (AOL) и стварања једног од „највећих комуникационих картела у историји света“ (Bagdikian 2000: XI). Током деведесетих година се догађа низ додатних груписања крупног капитала у погледу власништва над медијима, што је интензивирано и укидањем неких забрана од стране *Telecommunications Act* из 1996 (в. Henderson 2004: 27-28).[271] Сматра се и да је највећи медијски лоби на свету такође лоциран у САД – то је *Motion Picture Association of America* (ср. Tunstall&Palmer 2001: 6).

Случај медијског могула Руперта Мардока је сасвим посебан не само када је реч о САД, већ и на светском нивоу. У његовом власништву је *News Corporation* (најчешће навођен скраћено као NewsCorp), који – поред капацитета од око 175 новина широм света – има контролу над компанијом *DirecTV* (кабловска и сателитска телевизија) (Burton 2005: 27).[272] Главна медијска полуга моћи Руперта Мардока у САД јесте његова *Fox* телевизија (ср. Burton 2005: 10).[273] Овај степен груписања медијске моћи у рукама једне личности је веома важан поготово у светлу јасне Мардокове политичке опредељености (уп. Tunstall&Palmer 2001: 109; Curran 2002: 230).

Систем америчких мас-медија данас је у највећој мери обликован преко шест организација: *General Electric*, *Viacom*, *Disney*, *Bertelsmann*, *AOL Time Warner* и Мардоков *NewsCorp*, о чему говори и чињеница да оне имају већи приход од следећих двадесет заједно (нав. према Bagdikian 2000: X). Наведене компаније производе све видове медијских производа – од видео-спотова, телевизијских програма и филмова, па до часописа и књига (Curran 2002: 228-229; Herman&Chomsky 2002: XIII). Што се информативних сервиса тиче, само њих неколико (уз велике медијске конгломерате) одређују изворе, садржај и структуру вести, тако да се мале медијске куће не могу борити са њима када је реч о креирању и дистрибуцији вести, и у пракси су директно зависне од њих (Burton 2005: 32). Доминантна агенција за светске вести у САД је *Associated Press* (ср. Burton 2005: 32).

[271] Хендерсон као неке од кључних груписања капитала у медијској сфери САД (поред спајања America Online са Time/Warner компанијом која је претходно купила Turner Broadcasting и тиме обухватила један број медијских станица попут CNN) наводи Viacom-ово власништво над више медијских кућа (међу којима су и CBS, MTV, VH1, Nickelodeon, Paramount...), Westinghous-ово спајање са Infinity Broadcasting (где је, по речима Хендерсона, добијен највећи радио ланац на свету), заједнички подухват Microsoft-а и NBC-а под називом MSNBC и друге. Велики медијско спајање у овом периоду се десило и између телекомуникационе компаније AT&T са кабловским системом TCI у 1998. години (в. Curran 2002: 228).

[272] Међу тих 175 новина спада око 140 таблоида, а од угледних новина које излазе на територији САД у његовом власништву је, примера ради, *The Wall Street Journal* (в. Rampton& Stauber 2003: 168).

[273] Бартон наводи да је ова телевизија настала када се NewsCorp. пребацио у САД и купио Twentieth Century Fox који се бавио филмском продукцијом и дистрибуцијом.

Што се тиче нових медија, постоји круг компанија, међу којима је највећи број америчких, које се често означавају као оне које имају потенцијал регулисања Интернета. Међу америчким компанијама то су, између осталог, *AOL Time Warner*, *AT&T* и *Microsoft*, које – уз још неколико компанија и највеће провајдере у свету – представљају структуру са највећим утицајем у овој сфери (Winseck 2003: 182-183).[274] Због концептуалне природе Интернета контролу над њиме свакако није могуће остварити на начин на који је то могуће као у случају класичних медија, али је велика медијска концентрација у САД на пољу Интернет-инфраструктуре свакако забрињавајућа с обзиром на потенцијални утицај на неутралност мреже.

4.1.7.2. Утицај америчке владе на медије

Ослањање америчких председника и политичара на штампу зарад промовисања своје политике веома је присутно још од настанка овог медија (Kerbel 1999: 26). Медији су у САД у формалном смислу независни од владе, али давањем „привилегованог приступа“ онима који су на власти главнину информативног простора попуњавају активности владе и њених службеника (Williams 2005: 286). Додатно, амерички политичари у медијским кућама често имају и финансијске интересе, што представља велики проблем према коме надлежне структуре које треба да спречавају сукоб интереса не реагују адекватно (Burton 2005: 21, 31).[275] У одређеним случајевима постоје и јасне персоналне везе између медијског сектора и владине политике, што се јасно одражава и на медијско извештавање, нарочито у зонама ратних конфликата.[276]

Утицај владе САД-а на медијску сферу најбоље се огледа у спољнополитичким темама, где постоји изражена самоцензура када је реч о негативном америчком учешћу у свету и акцијама америчких савезника (в. Bagdikian 2000:

[274] С тим у вези, Винсек износи податак да је укупно једна трећина целокупног времена које су Американци проводили на Интернету до 2001. године била у оквиру сајтова повезаних са AOL/Time Warner конгломератом (в. Winseck 2003: 192). Ово свакако не може бити употребљено као параметар у данашњем времену, с обзиром на Google, Facebook и остала решења која су се у међувремену појавила, али је свакако значајно као показатељ утицаја концентрације Интернет капитала.

[275] Бартон на датом месту наводи да Федерална комисија за комуникације показује неадекватан приступ када је реч о регулисању рада медијских компанија у САД, с обзиром на чињеницу да многи политичари имају везе са медијским компанијама. Херман и Чомски наводе податак да је 1986. године више од петнаест процената спољашњих директора десет главних медијских гиганата (међу којима су Dow Jones & Co., Washington Post, New York Times, Time, CBS, Times-Mirror и General Electric) претходно било у улози владиних званичника (в. Herman&Chomsky 2002: 11, 13).

[276] Тако је током напада на Србију један од главних извештача са терена била Кристијана Аманпур (Christiane Amanpour), супруга тадашњег PR званичника Стејт дипартмента (в. Edwards&Cromwell 2006: 100).

XXX).[277] Рат у Ираку, који је 2003. године покренула администрација Џорџа Буша Млађег, еклатантан је пример. Тај рат је имао медијску подршку пре свега оног дела корпоративног капитала наклоњеног конзервативној политичкој опцији: Мардокови таблоиди широм света су због тога давали јасну подршку војној кампањи против Ирака, неретко излажући јавној порузи политичаре који мисле другачије (Rampton&Stauber 2003: 168). Групација *Clear Channel Communications*, која поседује више од хиљаду двеста радио-станица, уочи рата у Ираку је свој медијски капацитет такође ставила у службу пропаганде зарад његовог медијског оправдања, уз отворену цензуру антиратног материјала (Rampton&Stauber 2003: 170-171).[278]

Медијски текстови и емисије које су имале критички став према према владиној политици сужавања приватности после 11. септембра су од стране естаблишмента биле критиковане као непатриотске, а коришћени вокабулар владиних службеника неодољиво је подсећао на добро познате историјске пропагандне моделе (Rampton&Stauber 2003: 167).[279] У медијима су ретко интервјуисани они који су били против рата, а критички наступи утицајних личности су често редуковани на најмању меру (Rampton&Stauber 2003: 171-172).

Медијско „покривање“ рата у Ираку са терена је показивало огроман медијски опортунизам,[280] при чему је поље извештавања било знатно сужено (Henderson 2004: 36)[281]. Имајући то увиду, највећи број грађана САД-а је о рату

[277] Багдикиан на датом месту наводи пример случаја генерала Пиночеа из 1999. године и огроман број америчких медијских извештаја о насиљу и терору његовог режима, док је готово у траговима наведена чињеница да је имао подршку САД приликом насилног обарања демократски изабраног режима Салвадора Алендеа.

[278] Аутори на датом месту наводе да су крајњи случајеви ишли до цензуре и забране оних певача који су износили јавни став против покретања рата у Ираку. Посебно наводе пример музичке групе Dixie Chicks, која је у оквиру конгломерата ових радио станица била веома заступљена, али је после изјаве њиховог члана Натали Мејнс (Natalie Maines) против политике тадашње америчке администрације, ова група готово одстрањена са њихових радио станица.

[279] Аутори на датом месту наводе поруку врховног тужиоца Џона Ешкрофта (John Ashcroft) „онима који плаше мирољубиви народ фантомима изгубљене слободе“ (у погледу критика упућених на укидање неких грађанских слобода поводом „рата против тероризма“) у којој он, између осталог, наводи да такве критике само „помажу терористима, еродирају национално јединство и смањују нашу одлучност“ и да наоружавају непријатеље Америке, а „добре људе охрабрују да остану неми пред лицем зла“.

[280] Улазак тенкова САД у Багдад је отпратио огроман број гледалаца у САД, а репортери водећих медијских кућа су одушевљено извештавали о „ослобођењу“ Ирачана, уз веома мали број критичких опсервација, што је допринело да је највећи број Американаца био уверен да је та војна операција учинила свет безбеднијим (Rampton&Stauber 2003: 1-4).

[281] Аутор на датом месту наводи да је приликом рата у Ираку 2003. године америчка војска дозволила телевизијским репортерима да проводе време у војним јединицама и одатле извештавају, да би гледаоци добили пуну слику о животу војника, али је са друге стране репортер био изолован од кључних токова ратних операција и праћења кључних делатности на терену у ширем опсегу.

у Ираку имао информације добијене од стране mainstream медијских извора наклоњених влади,[282] што се одразило на огромну дезинформисаност грађана САД-а када је реч о умешаности Садама Хусеина у напад 11. септембра, поседовање нуклеарног арсенала од стране Ирака, питање идентитета отмичара авиона и потребе за нападом на Ирак (Rampton&Stauber 2003: 78-79).

Влада САД-а улаже велики напор за стварање добре медијске слике о њеној политици – од стварања различитих парола и сугестивних питања за потребе унутрашње медијске слике (уп. Rushkoff 1996: 23-24)[283] до формирања законских решења која би обезбедила што бољу медијску слику о САД у иностранству (в. Rampton&Stauber 2003: 10).[284] За PR-делатности рата у Авганистану и Ираку владино Одељење за глобалне комуникације (Office of Global Communications) потрошило је више стотина милиона долара (в. Rampton&Stauber 2003: 38, 49).

У случајевима злочина америчких савезника или питањима у којима постоје јасни амерички интереси медији су, генерално гледано, склони заташкавању (уп. Трифковић 2007: 148).[285] Када је реч о америчким савезницима, користи се једна реторика, а сасвим друга када је реч о аналогним случајевима у другим земљама, што се поред Ирака, нарочито јасно види на историјском примеру напада Северноатлантског пакта на Србију 1999. године (Herman&Chomsky 2002: XXI - XXIV).[286]

---

[282] Студија Los Angeles Times је утврдила да је око 70 посто Американаца највећи број информација о рату у Ираку добијало од стране кабловске телевизије и канала какви су Fox News Network, CNN и MSNBC, при чему у је ратној пропаганди предњачио традиционално конзервативно наклоњени Мардоков Fox (нав. према Rampton&Stauber 2003: 174).

[283] Рашкоф наводи пример пропагнадне пароле Бушове администрације за Заливски рат, према простој медијској фрази „Подржите наше трупе“, која по његовом мишљењу заправо одвлачи пажњу од правог питања „Да ли подржавате овај рат?“.

[284] Аутори наводе Freedom Promotion Act из 2002. као пример „јавне дипломатије“ ослоњене на медије као „интегрални део“ спољашње дипломатске активности која се односи и на обезбеђење техничке инфраструктура за стране новинске организације и производњу програма који су проамерички.

[285] Трифковић примећује да медији у САД често заташкавају злочине исламских теократских режима према хришћанском становништву, зарад добрих односа са муслиманима у свету.

[286] Херман и Чомски дају упоредну табелу коришћења речи „геноцид“, у којој се види да је, примера ради, у случају Србије у погледу борбених дејстава српских јединица на Косову и Метохији та реч у кључним америчким штампаним медијима за једну годину коришћена петнаест пута више него што је коришћена за девет година у погледу војних акција Турске према Курдима. Готово идентичан је однос броја новинских чланака у истом погледу, док је број насловних страна био четрдесет једна главна страна посвећена Србији за годину дана према једној насловној страни посвећеној Турској за девет година и поред тога што је број курдских жртава и избеглица био далеко већи него у случају косовских Албанаца. Они се додатно осврћу на медијску кампању у случају Рачак, која је била непосредан окидач за војну кампању против Србије, указујући да је изостала реакција у случају масакра у Источном Тимору, који је био далеко бројнији и односио се искључиво на цивиле, а који је задобио је миноран публицитет у америчким медијима у односу на Рачак.

*

Истраживање медијске сфере у САД показује да је присутна веома јака концентрација медија која би се могла окарактерисати као олигопол. Преклапање мас-медија са сфером електронског надзора становништва је посебно очито у случајевима када постоји истоветна власничка структура обе делатности, уговор о партнерству са фирмама које спроводе електронски надзор или, пак, њихов притисак у својству оглашивача. Посебан проблем представља постојање медијских могула са изразитим политичким опредељењем, што је очито у медијској подршци влади на њеном спољнополитичком плану, поготово када су у питању ратне интервенције у свету. Све наведено указује да у САД постоји могућност за контролисану дисеминацију медијских порука, и да се она у пракси спроводи у складу са интересима структура моћи које спроводе електронски надзор становништва.

САД би у погледу типологије ИКД-а спадале у ону групу земаља у којима: 1) устав и закони гарантују право на приватност и постоји могућност њене судске одбране и јавног ангажмана у том погледу, 2) постоји масовни, рутински и софистицирани електронски надзор који се спроводи од стране државе и приватног сектора, проширен новим законским решењима у погледу заштите безбедности (код државног надзора) и олакшан неадекватном правном регулативом када је реч о надзору у приватном сектору и 3) мас-медијска сфера која има олигополичну структуру и генералну наклоњеност како интересима државних структура (пре свега на спољнополитичком плану), тако и интересима крупног капитала (зависно од конкретног односа тог капитала и конкретне медијске куће).

4.2. Велика Британија

4.2.1. Правни оквир заштите приватности

Заштита приватности у Великој Британији је неколико деценија уназад регулисана националним законодавством. *Закон о заштити података* (*Data Protection Act*) из 1984. године је често истицан као авангардни пример за време у коме је донет (уп. Flaherty 1990: 834). У погледу заштите података о личности основни законски оквир представља новелирана верзија тог закона (из 1998. године), која осигурава обраду података „у складу са законом, строго наменски, релевантно, прецизно, ажурно и безбедно, без задржавања података више него што је потребно и без прослеђивања другим земљама без адекватне заштите" (цит. према House of Lords 2009a: 35). Овом закону је претходила (и на његове одредбе директно утицала) директива Европске уније у погледу заштите података (*Data Protection Directive* 95/46/EC) из 1995. године, која државе-чланице обавезује на испуњавање одређених критеријума у погледу прикупљања, обраде, приступа подацима и правā оних на које се подаци односе (в. The Royal Academy 2007: 29).

Надзор спровођења Закона о заштити података је задатак повериоца за информације (Information Commissioner) (в. The Royal Academy 2007: 30), при чему све организације које скупљају податке о личности морају да се региструју код њега и прихвате прописане принципе заштите података (Purdam et al. 2004: 274).[287] *Freedom of Information Act* из 2000. године грађанима даје могућност приступа свим врстама база података које држава води о њима, уз одређене изузетке, што је углавном случај са подацима који се односе на националну безбедност (Purdam et al. 2004: 275).

Законска основа за пресретање комуникација је у ранијим деценијама био *Interception of Communications Act* из 1985. године, кога је 2000. заменила *RIPA* (Regulation of Investigatory Powers Act) регулатива, која је значајно проширила могућност надзора и прикупљања података грађана од стране полиције и безбедносних служби (House of Lords 2009a: 36-37).[288] Она је у великој мери британска аналогија америчком *Patriot Act*-у (ср. Levi&Wall 2004: 204).[289] Поред тог закона постоји и додатни скуп сличних антитерористичких закона, попут

[287] Аутори на датом месту наводе да јавност у сваком тренутку може да провери да ли је одређена институција регистрована на тај начин или не.

[288] Елементи надзора набројани у њему су „мониторинг, посматрање или прислушкивање особа, њихових разговора или других активности и комуникација", уз снимање и надзор помоћним средствима.

[289] RIPA омогућава британској полицији приступ телекомуникацијама и ван судске одлуке на територији Велике Британије – једини предуслов је процена неког вишег полицијског службеника (TIS 2009: 43), што је очигледни еквивалент америчком *Patriot Act*-у.

Anti-Terrorism, *Crime and Security Act* из 2001. године, који телекомуникационе компаније обавезује да обезбеде снимање и задржавање података својих корисника на одређени период (Purdam et al. 2004: 275). Постоје и секторска решења која регулишу одређене видове електронског надзора, попут законског решења које регулише видео надзор у Великој Британији и које налаже да сви системи видео-надзора затвореног кола (CCTV) буду регистровани у уреду повереника за информације и испуне све законом предвиђене услове који се односе на заштиту података (в. Gras 2004: 217-218).[290]

И поред детаљно законски регулисаног права на приватност, Велика Британија се обично узима као земља која је par excellence пример државе технолошког надзора. Такве анализе не дају само британске организације за заштиту приватности, попут *Privacy Internationala* и *NO2ID*, већ и опсежан извештај израђен за британског повереника са информације (уп. Surveillance Studies 2006)[291] и парламентарних структура (уп. House of Lords 2009a),[292] а у неким случајевима се поставља и питање испуњавања претходно донетих законских одредби (в. Monahan 2006b: 18).[293] Истраживања јавног мњења показују да је перцепција у погледу Велике Британије као државе надзора присутна и код изразите већине њених грађана.[294]

[290] Грас на датом месту истиче да је основни проблем у погледу регулисања видео надзора то што је регулатива дошла после вишегодишње праксе коришћења оваквих система надзора и што не постоје механизми за испитивање да такав ли надзор уопште треба да буде постављен, те ако је одговор позитиван, на којим местима може бити постављен.

[291] У првој тачки овог извештаја за повереника из 2006. године се истиче да „ми данас живимо у друштву под надзором (surveillance society)“ те да је „беспредметно говорити о друштву под надзором у будућим оквирима“ (в. Surveillance Studies 2006: 1).

[292] На самом почетку извештаја Дома лордова из 2009. године се наводи да је „надзор саставни део живота у Великој Британији када код се обавља телефонски позив, шаље електронска пошта, претражује Интернет или чак шета улицом“, те да је ова земља зарад борбе против криминала и тероризма развила „најекстензивнији и технолошки најнапреднији систем надзора у свету“, који је временом постао одлика и приватног сектора (в. House of Lords 2009a: 5).

[293] Монахан наводи процену да око 73% видео надзора у Великој Британији не испуњава законске захтеве.

[294] Online истраживање вршено од стране YouGov показује да због масовне употребе биометријских технологија идентификације и камера на јавним местима 79% Британаца сматра да се њихово друштво може описати као друштво надзора (в. Angus Reid Strategies 2006). Истраживање је вршено од 28-30. новембра 2006. године, на узорку од 1.979 одраслих особа (проценат грешке није наведен), а резултати истраживања су публиковани у *Daily Telegraph*. Додатно истраживање спроведено од стране исте агенције од 7-11. септембра 2007. године (на online узорку од 2510 пунолетних грађана) говоре да само 17% грађана верује влади у погледу сигурности и поверљивости информација које се о њима воде, а да 57% сматра да је Велика Британија друштво под надзором (в. Liberty 2007).

4.2.2. Преплитање државног надзора са надзором у оквиру ЕУ

Државни надзор у Великој Британији има неколико кључних особености. Прва је та да су владине иницијативе за надзор становништва са једне стране акцелератор и мотор развоја истих на нивоу Европске уније (ЕУ) (в. TIS 2009: 8), док, са друге стране, Велика Британија доследно прати развој пројеката надзора становништва на нивоу саме ЕУ. Друга карактеристика, која се често преплиће са претходном, везана је за глобалну борбу против тероризма као spiritus agens пролиферације електронских система надзора грађана. Исти тренд је запажен и у оквиру ЕУ, у којој је основна промена у погледу надзора трансформација друштвеног модела деловања „од мирнодопског према ка рату-против-тероризма-спремног“ (Levi&Wall 2004: 197).

Када је у питању електронски надзор, дугорочна иницијатива ЕУ јесте међусобно повезивање националних система и одређивање јединственог амбијента надзора, као и интероперабилност на нивоу техничких решења, пре свега зарад економских фактора и безбедности (TIS 2009: 36, 70), што је за Велику Британију (и, уопште, остале државе Западне Европе) пре само неколико деценија било готово немогуће (Statewatch n.d.: 1).[295] Генерално гледано, ЕУ (а са њом и Велика Британија) показује велики технолошки капацитет за надзор популације (в. TIS 2009: 52-53),[296] а у гео-стратешком смислу своје надзорне капацитете и опсег података о личностима проширује и ван својих граница – према земљама које су кандидати за чланство у њој или према оном кругу земаља којима је потребна економска помоћ (Bigo 2008: 18).

Поред тога, сличност између система надзора у оквиру ЕУ и Велике Британије као њене чланице је испробавање великог броја механизама надзора на имигрантима и избеглицама (TIS 2009: 35). Један од карактеристичних примера јесте *EURODAC*, пројекат формирања базе биометријских података који се воде о азилантима (в. Levi&Wall 2004: 202),[297] који је временски претходио различитим пројектима увођења биометријских база података за грађене ЕУ (в. TIS 2009: 46-47).[298] Што се тиче Велике Британије, та стратегија је била посебно очигледна на

[295] С тим у вези се на датом месту наводи се пропали покушај Interpol-а да 1981. године уведе систем који би омогућио да подаци о грађанима излазе ван националних граница.

[296] Аутори у погледу потенцијала надзора ЕУ наводе и сателитске системе у њеном власништву и подсећају да поред сателитског система Galileo, ЕУ развија и GMES/Kopernikus систем надзора чији је декларативни акценат на надзору животне средине и климатских промена, а реални потенцијал надзора далеко шири.

[297] Аутори на датом месту наводе да је Европска комисија представила Eurodac као систем који би се користио широм Европе и преко базе биометријских података пратио потражиоце азила у државама чланицама.

[298] На датом месту се наводи да у оквиру ЕУ све земље чланице треба да израде интероперабилне биометријске пасоше коришћењем AFIS (Automated Fingerprint Identification System)

примеру идентификационих решења за азиланте и потоњег промовисања биометријских smart-карти за све грађане (в. Levi&Wall 2004: 202).[299]

ЕУ у будућим плановима има коришћење неких веома суптилних метода надзора, попут специфичних платежних средстава – с тим у вези је некадашњи план Европске централне банке за увођење монета са уграђеним RFID-микрочип-таговима, као одговор на фалсификате и потребу веће продуктивности код бројења новца (Glasser et al. 2007: 105), што би у великој мери укинуло приватност новчаних токова. У погледу филтрирања незаконитог садржаја Интернета, оно у оквиру ЕУ има више облика – од захтева да се одређена електронска презентација стави ван функције (технички услов је да је сервер на коме се налази у земљи – чланици ЕУ) до блокирања приступа садржају одређеним електронским Интернет-локацијама (уколико се сервер презентације налази у иностранству) (Deibert et al. 2008: 194).

Поред јасно регулисаног односа са ЕУ, Велика Британија има веома блиску сарадњу са САД када је реч о размени података о грађанима – карактеристичан пример је *Echelon* систем, обрађен у делу рада који се односи на САД. Особеност употребе технологија надзора грађана у Великој Британији је изразита политичка поларизација с обзиром на то да су конзервативци отворени противници лабуристичких планова о формирању масивних система за надзор становништва (в. Press Association 2009). Коалициони уговор владе Велике Британије изабране маја 2010. године, коју сачињавају конзервативци и либералне демократе, у тачки која се односи на грађанске слободе је предвиђао, између осталог, укидање биометријских личних карти, нових типова биометријских пасоша и централне базе података о грађанима, обустављање процеса узимања биометријских отисака од деце у школама без родитељског допуштења и строжију регулацију ДНК-база података и видео-надзора на јавним местима (уп. CLD 2010).

4.2.3. Кључни механизми државног надзора

Пре турбулентног развоја информационо-комуникационих технологија основни модус надзора становништва у Великој Британији био је везан за прислушкивање разговора у оквиру фиксне кабловске телефоније, при чему је исти био ограничен прецизном легислативном и усмерен на конкретне случајеве (Surveillance Studies 2006: 17). У погледу тренутних технолошких особености државног система електронског надзора Велика Британија је најпознатија по изузетно развијеном, разуђеном и бројном систему видео-надзора, по коме је

технологије, те да према неким изворима, Велика Британија заједно са САД, Аустралијом, Канадом и Новим Зеландом развија сопствени биометријски систем аутоматског препознавања идентитета и размене био-података.

[299] Аутори наводи да од јануара 2002. сви који траже азил у Великој Британији добијају микрочип карту (Application Registration Card) која садржи идентификационе податке о њеном власнику.

убедљиво на првом месту у свету и представља својеврсну парадигму за земље које уводе сличне системе (Lyon 2003b: 16).

Према истраживањима спроведеним од стране организације *Liberty*, која се односе на 2006. годину, у Великој Британији је било око 4,2 милиона камера (в. Liberty 2007), а извештај за повереника за информације из истог периода наводи да током дана просечан грађанин Лондона може бити снимљен и до три стотине пута (в. Surveillance Studies 2006: 19). По броју постављених система видео-надзора и развијености техничких решења предњачи Лондон, где је та врста надзора често повезана са позадинском базом података зарад аутоматизованог препознавања идентитета снимљене личности (в. Lyon 2003b: 17), док је у неким градовима попут Единбурга видео надзор особито присутан у оквиру институционалних подсистема какве су школе (в. Kuehn 2008: 87).

Од половине осамдесетих, када је представљен у Великој Британији, степен видео-надзора се до половине деведесетих надзора повећао више десетина пута како у броју, тако и у обиму покривености (в. Norris 2003: 254). Одређена криминална дела извршена после тог периода су још више повећала интензитет увођења видео-надзора на јавним местима и издвајања из државног буџета за ту област (Norris 2003: 255-256).[300]

Системи видео-надзора додатну експанзију доживљавају и у контексту културе безбедности и борбе против тероризма, при чему се грађани стимулишу да са́ми користе мобилне телефоне како би снимали све оне које сматрају сумњивим (Surveillance Studies 2006: 15). Генерално гледано, међутим, иако је систем видео-надзора у Великој Британији имао одређене позитивне улоге (знатан утицај на смањење броја повреда и смрти у саобраћају с обзиром на могућност аутоматског идентификовања возила преко таблица), британска јавност се углавном негативно односила према појачању ове врсте надзора грађана (ср. Surveillance Studies 2006: 19).

Друга врста надзора по којој је Велика Британија позната широм света се односи на креирање база ДНК-профила. У почетку је техника ДНК-профилисања у пракси била примењивана у случајевима истраживања тешких криминалних дела, с обзиром на почетну компликованост и велике трошкове извођења те радње (Williams&Johnson 2004: 8). Идеја за стварање *Националне базе ДНК-профила* (National DNA Database) се јавила после случајева расветљавања раније почињених тешких кривичних дела (после којих је узиман узорак ДНК неидентификованог учиниоца) на основу ДНК-информације прикупљене током чињења мање тешких кривичних дела од истог починиоца (Williams&Johnson 2004: 8-9).[301] Таква база података је успостављена 1995. го-

[300] Током деведесетих Home Office је потрошио 78% средстава из буџета за превенцију криминала за инсталирање централизованог видео надзора (Surveillance Studies 2006: 19).

[301] Аутори на датом месту наводе пример криминалца чији је ДНК профил генерисан после манипулација са украденим новчаним чековима, при чему га је упоредна анализа са постојећом базом ДНК профила тешких кривичних дела повезала са серијом силовања изведених неколико

дине у Енглеској и Велсу, и у њу се смештају подаци о свакој особи изнад десет година која је ухапшена због одређеног преступа, али и подаци од добровољних давалаца ДНК-узорака и подаци из узорака са места злочина (нав. према House of Lords 2009a: 43).[302]

Лабуристичка влада Велике Британије је отворено подржавала формирање база ДНК-профила и за друге сврхе (попут медицинских истраживања), а за приступ таквим базама су заинтересоване осигуравајуће компаније, понуђачи послова, комерцијални и здравствени сектор (Purdam et al. 2004: 269). Узимање ДНК је у политичком и јавном животу Велике Британије посебно осетљиво питање када су у питању малолетници (поготово уколико се покаже да нису криви за неко дело), као и због чињенице да грађани који добровољно дају ДНК узорак у базу података касније исти не могу повући (PA 2008).

4.2.4. Надзор у погледу борбе против тероризма

Тренутна парадигма надзора у Великој Британији је у великој мери одређена својевременом безбедносном политиком лабуристичке владе Тонија Блера. Полицијска информационо-комуникациона инфраструктура је у овој земљи изузетно добро опремљена најсавременијим системима претраживања и укрштања разноврсних масивних база података.[303] Неки од полицијских система надзора се развијају ка „предвиђању еволуције понашања да би потенцијално опасна понашања могла бити детектована током одвијања што би омогућило проактивни надзор“ (TIS 2009: 49), а релевантне владине службе имају посебно широка овлашћења (в. Lyon 2003b: 18).

Полицијска и владина моћ у односу на грађане је појачана и системима надзора који служе некој другој примарној сврси. Један од таквих механизама појачавања полицијске моћи је и контроверзан предлог увођења биометријских личних карата за све грађане Велике Британије.[304] Оне су у обавезујућем режи-

---

година раније, после чега је осуђен на доживотну робију. Суштина је, дакле, у ДНК траговима који су остављени на различитим местима злочина у различито време, при чему је база података ДНК профила била механизам за аутоматизовану реконструктивну идентификацију.

[302] Према истраживањима спроведеним од стране организације *Liberty*, које се односе на 2006. годину, национална база ДНК Велике Британије је бројала око 3.9 милиона узорака, при чему је у њој заступљеност црнаца 40%, азијата 13% и белаца 9% (в. Liberty 2007). У погледу новије законске легислативе, *Criminal Justice Act* из 2003. године омогућава узимање ДНК узорака од свих ухапшених (Surveillance Studies 2006: 22).

[303] Средиште система је структура под називом *Police National Computer* која поред тога што агрегира велики број база података, има и приступ екстерним базама података других институција у друштву (Surveillance Studies 2006: 22-23).

[304] Идеја о увођењу националног идентификационог документа у Великој Британији (која је имала таква документа само током Првог и Другог светског рата) је потекла 2001. године од стране Министарства унутрашњих послова које је навело потребу за: постојањем поузданог механизма поврде идентитета, успостављањем базе података о грађанима која би интегрисала по-

му представљене као средство борбе против тероризма, илегалне имиграције и лажних идентитета, после чега је уследила критика невладиног сектора и дêла академске заједнице,[305] као и иницијативе неких политичара да оне буду обавезне само за имигранте (в. Ford 2009). Пројекат биометријских личних карата за све грађане је био посебно контроверзан због позадинске базе података, која би садржавала велики број личних података (уп. Суботић 2007: 67-68). Планови о строгој идентификацији грађана су повезани и са другим секторима, попут строге идентификације корисника мобилне телефоније.[306]

4.2.5. Однос државног и комерцијалног надзора података

Интензивније повезивање и комуникација владиних агенција са спољашњим организацијама – попут „банки, пошти, супермаркета, информационо-комуникационих и медијских институција" – приметна је већ крајем деведестих година (Raab 2003: 43). Та сарадња је данас посебно изражена, нарочито када је реч о преузимању података из комерцијалних база података. Захваљујући различитим партнерским уговорима којима се обезбеђује приступ информацијама из хетерогених извора, у Великој Британији је граница између јавног и приватног сектора – када је надзор у питању – у великој мери изгубљена (House of Lords 2009a: 17).

У неким случајевима приступ државних агенција базама података приватног сектора уређен је законом, при чему се приватни сектор обавезује на одговарајућу техничку инфраструктуру. Најбољи пример је владино заустављање пројекта формирања огромне централне базе података у коју би се сливали сви подаци о Интернет саобраћају (уз признање да би то било погубно по приватност грађана, технички комплексно и, уз то, веома скупо) и преусмеравање целог концепта ка децентрализованом систему, који подразумева локално чуване податке у базама давалаца телекомуникационих услуга и коришћењу ових података по потреби (Travis 2009). Слично је и у случају авио-компанија које послују на територији Велике Британије и које су, владином директивом, обавезне да од путника узимају велики број података (в. Slack 2007).[307]

датке о личности и употребу идентификационог документа у јавном и приватном сектору зарад остварења различитих услуга (нав. према Beynon-Davies 2006: 11).

[305] Посебно упечатљиву критику владиног пројекта је изнела Лондонска школа економије и политичких наука, која је цео пројекат окарактерисала као „превише комплексан, технички небезбедан, превише прескриптиван и без потребне јавне подршке" (в. LSE 2005: 5).

[306] Влада Велике Британије је 2008. године обзнанила нацрт по коме је приликом куповине мобилних телефона обавезно показивање идентификационог документа попут пасоша, што је суштински усмерено према укидању анонимности у мобилној телефонији, тачније надзору pre paid корисника телефонских услуга (в. Leppard 2008).

[307] Аутор наводи да је као део плана такозваних електронских граница (e-borders) влада лабуриста је током 2007. покренула пројекат узимања равно 53 личне информације од свих

У комерцијалном сектору се од грађана узима велики опсег података. Компаније у Великој Британији поседују широк спектар података о десетинама милиона грађана (Purdam et al. 2004: 269).[308] Ти подаци се прикупљају на начин који је за кориснике услуга често невидљив (в. Purdam et al. 2004: 270).[309] Приметно је да постоји одређена закономерност у погледу тога да се одређени подаци о личности чешће траже од других (в. Purdam et al. 2004: 271),[310] међутим, с обзиром на међусобну повезаност комерцијалног сектора, могућност размене и продаје података, па чак и постојање црног тржишта личних података, ово не може бити референтан чинилац. На територији Велике Британије су широко распрострањени упоређивање, уклапање и продаја комерцијалних база података потрошача (в. House of Lords 2009a: 18), при чему за то нису предвиђене адекватне казне (в. The Royal Academy 2007: 30).[311]

4.2.6. Надзор унутар институција друштва

У оквиру институција у Великој Британији врши се опсежан електронски надзор свих који су у унутрашњој интеракцији са њима – било да су у питању ученици, пацијенти или затвореници.

Електронски мониторинг условно пуштених на слободу у овој земљи има деценијску традицију (Nellis 2003: 66). Ова технологија се, поред наведе-

путника који путују авионом из Велике Британије или у њу. Међу те податке, поред основних (име и презиме, датум рођења, пол, националност...), спадају контакти особа и институција које путник посећује, тип плаћања и евентуално број кредитне картице, електронска пошта, детаљи протокола резервације карте и пута.

[308] Аутори наводе пример британске компаније која тврди да поседује личне податке о преко 44 милиона потрошача, у које спадају приходи, занимања, бројност породице, образовни профил, имовно стање (укључујући и податке о поседовању техничке опреме), навикама и друштвеним ставовима.

[309] Аутори на датом месту наводе пример компаније Gillette која је у Великој Британији тестирала систем у коме су купци који су куповали жилете у супермаркетима бивали аутоматски сликани без њиховог знања.

[310] Према истраживањима аутора чланка, информације која се захтевају у највећем проценту институција у Великој Британији су годиште (89%), статус запослености (44%) и занимање (32%), односи са другим лицима (30%), пол, брачни статус и број деце (24%), док је најмањи проценат институција које захтевају податке о типу куће и броју соба (4%), броју аутомобила (6%) и религијској припадности (6%), земљи рођења (7%) и образовању (8%). Између ових граничних вредности, процентуално гледано, се налазе подаци везани за закуп (19%), приходе (18%), претходне адресе (17%), време проведено на тренутно важећој адреси (15%), националност (14%) и здравствено стање (14%).

[311] На датом месту се наводи да је канцеларија повереника за информације у свом извештају од 2006. године под називом *What Price Privacy?* обзнанила постојање црног тржишта личних података грађана Велике Британије, наводећи као основни проблем новчане казне за такве криминалне активности. Наведен је парадокс да су казне често биле далеко мање него количина новца која је добијена продајом личних података грађана, због чега је повереник захтевао оштрију казнену политику у виду затворских казни.

ног решења, користи и за оне који су пуштени уз кауцију да би суђење чекали ван притвора (Surveillance Studies 2006: 24-25). Корак даље који влада Велике Британије разматра јесте надзор затвореника помоћу RFID поткожних чипова који би се очитавали на даљину (бесконтактно) и садржали информације о идентитету и криминалном досијеу (в. Thomson 2008).

Школе су други сектор где се активно ради на увођењу савремених видова електронског надзора ученика, уз законски оквир који се може тумачити релативно широко (в. Ferguson 2007).[312] Поред већ свеприсутног видео-надзора, који се у школском амбијенту појачава и снимањем звука (в. Leach 2008),[313] све чешће се користе биометријски системи идентификације – углавном као средство за идентификацију ученика у мензама, библиотекама и осталим деловима школе (в. McGee&Gallie 2006).[314] Влада, генерално гледано, не реагује на овакве иницијативе школских управа, већ се само даје директиве како да се поступа са осетљивим подацима о ученицима како не би дошло до њихове крађе, губљења или злоупотребе.[315] Као напредна решења надзора ученика, неке школе у Великој Британији користе систем микрочипова уграђених у школске униформе ради лакшег праћења ученика (Kuehn 2008: 87), а ради се и на формирању комплексних и великих база података о деци (House of Lords 2009a: 16). Због стања у погледу употребе биометријских технологија и узимања отисака прстију од ученика у школама, лабуристичка влада је редовно критикована од стране тадашње опозиције (уп. Ford 2007), односно садашње владајуће коалиције.

Поред образовног система, у здравствени сектор Велике Британије се улажу велика новчана средства када је реч о формирању масивних база података о пацијентима, што је случај и код базе *Connecting for Health,* уз тенденцију форми-

[312] Аутор наводи да је законско покриће за увођење технолошких система идентификације и надзора ученика у школама *Education Act* из 2002. године, који дозвољава увођење технолошких решења „за унапређење објеката и услуга“ у њима

[313] Аутор наводи да надзор у једном броју основних школа Велике Британије све више подразумева и систем који је под контролом професора и укључује употребу микрофона уграђених у таванице, уз упоредно снимање аудио и видео материјала као решење за надзор ученика који ометају час.

[314] Основне и средње школе (у време писања наведене референце аутор наводи број од стотину школа) у јоркширској области од 2006. године узимају биометријске отиске прстију од деце, при чему аутор примећује да је то често у супротности са упутствима владе која захтевају пристанак родитеља, због чега је уследила и реакција Комесара за информације. Процењује се да је до 2006. године у 3 500 библиотека (за око 700 хиљада деце) у основним школама уведен биометријски систем идентификације као опција за изнајмљивање књига (в. Roberts 2006; LT 2007).

[315] Једна од таквих иницијатива је саветодавна и необавезујућа препорука дата од стране Британске агенције за образовне комуникације и технологију (British Educational Communications and Technology Agency) у погледу коришћења биометријских технологија у школама које би требало користити у складу са Законом о заштити података из 1998, те да подаци не смеју доћи у посед трећих лица и да треба да буду уништени пошто ученици заврше са школовањем (Ferguson 2007).

рања огромне централизоване базе података са информацијама о свим пацијентима и њиховом здравственом стању (Surveillance Studies 2006: 21-22).[316]

4.2.7. Надзор Интернета

Надзор Интернет-комуникација се, са различитим циљевима и методама, спроводи како од стране владиних служби, тако и од стране приватног сектора мада је, према неким стручним извештајима, преовлађујући надзор понашања корисника Интернета од стране приватног сектора (в. House of Lords 2009a: 18), који понекад укључује највеће телекомуникационе компаније (в. Hickley 2008).[317] Комбинација надзора Интернета од стране владиних служби и приватног сектора је уочљива и у погледу законске обавезе давалаца Интернет-услуга да чувају податке о Интернет-саобраћају и по потреби их учине доступним.

Тренутна легислатива о чувању података о Интернет-саобраћају у Великој Британији се ослања на директиву ЕУ (класификовану под бројем 2006/24/ЕС) донету 2006. године. Интернет провајдери у тој земљу су тако у обавези да годину дана задрже и чувају информације о саобраћају електронске поште, посећеним локацијама на Интернету и телефонским позивима обављеним преко Интернета (Barrett 2009), чиме је обавезујуће задржавање података са фиксних и мобилних оператера проширено и на Интернет-оператере (TIS 2009: 43).

Цензура Интернет-садржаја се у Великој Британији спроводи од стране владиних агенција (које врше надзор Интернета у потрази за законски забрањеним материјалом, поготово у погледу заштите злоупотребе деце) и од стране највећих провајдера у складу са повезаним законским актима, при чему листу сајтова за филтрирање провајдери често преузимају од непрофитне организације *Internet Watch Foundation* (Deibert et al. 2008: 188). Британска влада је својевремено разматрала и увођење закона који би омогућио филтрирање неонацистичког садржаја на Интернету (Kabay 2001: 29). Поред Интернет-комуникација, у Великој Британији се пресрећу и интернационалне лиценциране кабловске комуникације на нивоу највећих градова (Surveillance Studies: 18-19).[318]

4.2.8.1. Медијска сфера: проблематика медијског олигопола

Медијску сферу у Великој Британији карактерише утицај сличних структура моћи као и у САД. Иако је на први поглед тржиште штампе у Великој Британији

[316] Аутори извештаја наводе да је наведена база података највећа те врсте у ЕУ.

[317] Аутор наводи да је током 2006. и 2007. године British Telecom насумичним избором тајно спровео надзор понашања 36 хиљада Интернет корисника, тестирајући spyware софтвер најновије генерације – компанија је то признала после истраге спроведене од стране британског повереника за информације, инициране жалбом једног корисника на одређене проблеме у раду Интернета.

[318] Аутори извештаја наводе пример Лондона као главног центра пресретања таквих комуникација на нивоу Велике Британије и коришћење робусне техничке инфраструктуре под називом *Речник* (Dictionary).

разноврсно, реалност је поражавајућа: примећено је да само „пет група контролише преко четири петине националне штампе“, које утичу и на уређивачку политику (Curran 2002: 231).[319] Такав однос је верна представа олигопола у медијској сфери присутног и у остатку Европе (ср. Burgelman 2000: 54).

Највећи медијски могули у историји Велике Британије су Роланд Максвел и Руперт Мардок, оба веома наклоњени одређеним политичким опцијама (Tunstall&Palmer 2001: 120-121). Максвелова медијска империја је у највећој мери била усмерена ка штампаним медијима,[320] док је Мардок у Великој Британији, поред власништва над низом штампаних медија (в. Tunstall&Palmer 2001: 124), присутан и у свету електронских медија.[321] Додатно, Мардоков Newscorp и британски Reuters имају споразум о „комерцијалном разумевању“ (Burton 2005: 288). И Роланд Максвел и Руперт Мардок су постали познати по покушајима да утичу на уређивачку политику часописа који су у њиховом власништву (Negrine 1994: 63). Ауторитаран однос према новинарима и подршка ратне политичке линије у погледу америчко-британских инвазија у свету особито су одлика Мардокове медијске империје (Burton 2005: 28).[322]

Далеко већи ниво аутономије имају гласила какав су *Guardian* и *Observer*, који су вођене од стране труста (Burton 2005: 9).[323] Ове новине, уз *Independent*, представљају најеминентније међу британском штампом – ипак, све три у великој мери зависе од оглашивача, што самим тим подразумева и притисак од стране корпоративног капитала (Edwards&Cromwell 2006: 7).[324] Једна од централних улога у британским медијима тако припада оглашивачима, што има повратни утицај на медијски садржај, ограничење његовог критичког тоналитета и повећање степена опортунизма, уз упоредно стварање пријатељски настроје-

[319] Аутор као куриозитет чињеницу да „у последњих 80 година ниједан нови национални часопис није опстао као независан“.

[320] Максвел је 1980. године купио British Printing Company, а затим и *Daily Mirror, Sunday Mirror* и *People* 1984. г; од 1987. г. креће у куповине штампарских компанија у САД, а затим купује и чувеног издавача, њујоршки Macmillan (Tunstall&Palmer 2001: 122-123).

[321] Мардокова медијска империја је највећи издавач штампе у Великој Британији, док је у погледу електронских медија у њеном власништву сателитски телевизијски систем и дигитални телевизијски систем SkyDigital (Curran 2002: 229-230).

[322] Бартон на датом месту наводи сведочанство Дејвида Вокера (David Walker) некадашњег новинара *The Times*, који говори о крајње ауторитарном односу према новинарима како од стране уредника тако и Руперта Мардока као власника новине, и изјаву Роја Гринслејда (Roy Greenslade) дату Guardian-у у којој се указује да су све NewsCorp новине широм света имале уреднике који су у односу према медијском покривању рата у Ираку подржавали Мардоков став подршке америчко-британској инвазији на ту земљу.

[323] Бартон сматра да таква структура смањује степен контроле медијског материјала од стране акционара и предузетника, што је реална претпоставка.

[324] У 2010. години *Independent* прелази у власништво руског милијардера Александра Лебедева, иначе оштрог критичара руске владе и једног од сувласника опозиционог листа *Новая Газета* (в. Sweney 2010), што додатно оптерећује наклоњеност ових новина у политичком смислу.

ног амбијента ка оглашивачима (Curran 1997: 476-477).[325] Британски медији (осим евентуално *BBC*-а) у потпуности зависе од реклама, што поготово важи за телевизију, али у великој мери и за штампане медије с обзиром на то да се њихов проценат прихода од реклама креће између 30% и 70% (Burton 2005: 13).

У погледу слободе и критичког става електронских медија, *BBC* је убедљиво најзначајнији због свог концепта, гледаности и поверења које му грађани указују. *BBC* као јавни сервис живи од претплате од стране свих домаћинстава која имају телевизијски пријемник. Као такав, теоријски је независан од тржишта, али у пракси постоје јасне директиве владе када је реч о потреби тржишне конкурентности те медијске куће (Burton 2005: 13). *BBC* ипак има одређену репутацију да је независан од владе, што је своју потврду понекад налазило и у протестима запослених када је влада покушавала са притиском на уређивачку политику (Curran 2002: 202-203), али, са друге стране, постоје случајеви који указују на то да *BBC* генерално гледано одашиљао поруке у складу са државном политиком, што неки теоретичари медија повезују и са чињеницом да је влада постављала Управни одбор (Sparks 1997: 84, 90).[326]

4.2.8.2. Однос политике британске владе и медија

У Великој Британији је знатно мања вероватноћа него у САД да одређени активни политичар уђе у сукоб интереса тако што ће имати удела у медијској сфери (Burton 2005: 21), али је сличност са САД изражена у погледу тога што политичари за популарисање својих идеја често користе медије.[327] Што се тиче дневнополитичке сцене постоји наклоност неких медија према одређеним политичким опцијама, али она није резолутна и временски непроменљива.[328] Домен политичких тема у штампаним медијима Велике Британије има и неке особености, каква је lobby correspondents (Negrine 1994: 135-136),[329] које се користе

[325] Примећено је да чак и Мардокови медији у великој мери зависе од рекламног сектора (в. Tunstall&Palmer 2001: 124).

[326] У прилог своје тезе Спаркс на датом месту наводи случај притисака владе на Управни одбор BBC-а у погледу уређивачке политике током претходних деценија. Напомињемо да је Управни одбор као тело у BBC-у од 2007. године замењен трустом.

[327] За политичку пропаганду међу младима користи се инкорпорирање садржаја популарне културе и познатих носилаца њених порука, при чему се редовно прате искуства политичара у САД у том погледу (в. Scott&Street 2001: 33-36).

[328] Проценат наклоњености британске штампе према једној од две доминантне политичке опције је варирао током претходних деценија. Неке новине су углавном задржале своју сталну усмереност: *Mail, Express* и *The Times* су одувек преферирале конзервативце, али се константа тих веза увек доводи у питање променом власничке структуре (в. Negrine 1994: 54-55). Сматра се да су конзервативцима традиционално наклоњени и *Financial Times*, *Guardian*, *Sunday Times*, *Sunday Telegraph* и *Observer* (в. нап. 17 код Curran 1997: 477).

[329] Негрин објашњава да тај термин означава све новинаре који имају одговарајуће привилегије у погледу повлашћеног приступа одређеним институцијама, документима и личностима политичког естаблишмента тако да износе незваничне новости, али никада не откривају извор.

за политичке сврхе и добијање политичких „поена“ да би се медијски напали политички непријатељи уз избегавање одговорности за дате изјаве (Negrine 1994: 137).

Влада Велике Британије велику пажњу поклања медијским садржајима првенствено када је реч о спољнополитичким темама (Negrine 1994: 145). Испреплетеност спољнополитичких изазова и медијске сфере у Великој Британији су приметни још од Суецке кризе, а касније и Фолкландског конфликта (в. Negrine 1994: 108-112). Када је реч о спољнополитичком деловању, британска влада од Фолкландског рата па до данас утиче на извештавање тако што наклоњеним новинарима и медијима омогућава приступ кризном подручју и потребној инфраструктури и бира локације за снимање преко војске и PR-штабова (Webster 2003: 95).

Фолкландски конфликт је посебно показао медијску подршку владиној спољној политици у емисијама чију је сугестивност показала чувена студија Глазговске групе (в. Glasgow University Media Group 1997: 432-434, 437).[330] Медијски пренос овог рата је показао нове технике медијске манипулације у контролисаној дисеминацији порука да би се јавно мњење обликовало на одговарајући начин (Negrine 1994: 134), али је ситуација после Фолкландског рата показала и супротан пример – с обзиром на потоњу општу критику владине информативне политике (Philo 2005: 233) – што говори о постојању критичког мишљења у медијском дискурсу Велике Британије, али у неадекватном временском опсегу, а posteriori, што има далеко мањи утицај на догађаје и субјекте о којима је реч.

Што се тиче отворене цензуре, у медијском простору Велике Британије је највише цензурисано питање Северне Ирске и сукоба у њој (Sparks 1997: 85).[331] У новијем добу слична медијска кампања и упоредна цензура се показала у случају ратова на Балкану 90-тих година, као и у случају покретања инвазије на Ирак. Обе ратне кампање су се у великој мери ослањале на медијску подршку и као заједнички мото су имале „хуманитарну интервенцију“ (Edwards&Cromwell

[330] Глазговска медијска група је показала огромне размере контроле медијских порука од стране три кључна фактора: министарства одбране, лобистичких група и личних ставова новинара. Као један од примера из студије је BBC-јев визир овог догађаја кроз интервјуисање жена чији су мужеви у британској ратној морнарици. Глазговска група примећује да је интервју изведен на такав начин да се не види критика владине политике, већ да се покажу саосећања са мужевима и патње домаћица. Основно запажање и критика Глазговске медијске групе је у погледу тога да је репортажа била базирана ка интересовању за лична, хумана, интимна питања мајки и „жена које чекају“, а не ка критичкој оштрици и постављању питања сврсисходности спољне политике, односно да је било потребно неко критичко запажање интервјуисаних жена о ратној кампањи уместо да својим емоцијама буду „увучене“ у њу у оквиру BBC-јевог прилога.

[331] Посебно контроверзна медијска цензура под директним утицајем владе је случај емисије *Real Lives*, документарног серијала који је требало да укључи и представљање Мартина Мекгиниса (Martin McGuinness), лидера Шин Фејна (в. детаљно код Negrine 1994: 112-117).

2006: 175).[332] У погледу последњих балканских ратова Србија је у британским медијима била означена као једини кривац, што је било очито поготово на примеру рата на Косову и Метохији, али и у медијском заташкавању неких чињеница после рата (Edwards&Cromwell 2006: 100-103).[333] У току те ратне кампање медији не само да су били на линији политичке агенде тадашње владе Велике Британије, већ су јој омогућили и широку подршку јавности.[334] У случају активног и израженог супротстављања медијских радника према владиној политици у Ираку забележени су случајеви притисака и добијања отказа, чак и на *BBC*-у (Edwards&Cromwell 2006: 8, 192).[335]

*

Велика Британија припада истом типу ИКД-а као и САД – како у погледу техничких специфичности, опсега и субјеката надзора, тако и у правној регулативи одбране приватности и могућности њене одбране на судовима и јавног ангажмана, уз разлику постојања институције повереника за информације. Стање је у великој мери идентично са стањем у САД и када је реч о мас-медијској сфери и односу према интересима крупног капитала и државне спољнополитичке делатности.

Оно што ову земљу донекле разликује од САД-а јесу технолошка решења која се односе на видео надзор и ДНК-базе података, по којима је за сада убедљиво на првом месту у свету када је реч о електронском надзору. Још једна специфичност Велике Британије јесте изразита политичка поларизација када је реч о

[332] Аутори наводе да је ратна кампања против Србије и Ирака била могућа једино преко медијске манипулације јавношћу, наводећи да је у Великој Британији „у свакој великој новини (осим у случају *Independent on Sunday*) уреднички коментар био за ратну кампању“ у контексту „хуманитарне интервенције“, уз одушевљене преносе вести о прекиду „геноцида на Косову“ и „ослобађању Ирака“ (в. Edwards&Cromwell 2006: 99).

[333] Аутори у погледу „Косовске кризе“ примећују да су угледни *Guardian* и *Observer*, иначе познати по анализичким текстовима, у случају Рачак (који је послужио као иницијална каписла за агресију Северноатланског савеза на Србију) користили аргументацију и речник која је у потпуности била наклоњена косовским Албанцима (односно mainstream политичкој позицији Велике Британије), а да нису уопште разматрали контрадикције тог случаја, дијаметрално супротне изјаве Вилијама Вокера (руководиоца Косовске верификационе мисије OSCE) код сличних случајева који су се десили само деценију раније у Ел Салвадору, као и да су касније потпуно игнорисали извештај финских форензичара објављен у *Berliner Zeitung* јануара 2001. године.

[334] У одговору на излагање Алистера Кемпбела (Alastair Campbell) изасланика за штампу владе у погледу напада на Србију, новинар *Guardian-a* Maggie O'Kane је указао да су управо новинске репортаже о Босни и Косову дале британској влади јавну подршку за рат (в. Edwards&Cromwell 2006: 99)

[335] Едвардс и Кромвел наводе да је британска влада 2003. године ушла у сукоб са BBC-ом због начина извештавања догађаја у Ираку, због чега су репортер Andrew Gilligan, председавајући Gavyn Davies и генерални директор Greg Dyke изгубили посао, а директор за сектор вести Richard Sambrook је премештен. Они наводе да је сличну судбину доживео и Piers Morgan из *Daily Mirror*-а.

најнаметљивијим системима надзора, попут биометријских система идентификације, с обзиром на то да међу највећим партијама у тој земљи о овом питању постоје дијаметрално супротни ставови. У медијској сфери, разлика у односу на САД се очитује у погледу постојања јавног медијског сервиса, чији је однос према друштвено-политичким питањима и субјектима друштвене моћи често амбивалентан и не може се карактерисати као конформистички у потпуности, мада постоје историјски случајеви који говоре о чистом опортунизму јавног сервиса када је реч о спољнополитичкој агенди британске владе.

Човек и технологија
www.ceptes.org.rs

4.3. Руска Федерација

4.3.1. Правни оквир заштите приватности

Устав Руске Федерације у члановима 23-25. експлицитно наводи право на приватност, у његовом класичном смислу заштите личних и породичних тајни, комуникација, забране прикупљања, обраде и прослеђивања података без знања онога на кога се односе и неповредивости дома, осим у случајевима предвиђеним законом (в. Конституция Российской Федерации 1996). Поред тога, Руска Федерација од 2006. има и *Закон о личним подацима* и *Закон о информацијама, информационим технологијама и заштити информација*, који се директно односе на заштиту приватности личних података, мада у пракси постоји доста проблема у њиховом спровођењу (в. Privacy International 2007b).[336]

Законски оквир којим је регулисан надзор комуникација од стране владиних служби представља скуп од два закона: *SORM-1* из 1995. и *SORM-2* из 1998. године (Strukov 2009: 214). Примећено је да је *SORM* регулатива у великој мери својеврсна комбинација *CALEA* и *Patriot Act* легислативе у САД нарочито када је реч о ингеренцији федералних служби у погледу надзора и обавеза за достављањем података од стране приватног сектора (Deibert et al. 2008: 181). *SORM-2* је накнадно измењен тако да Федерална служба безбедности претходно мора да тражи судски налог за надзор комуникација одређене личности (Strukov 2009: 214),[337] али постоје одређене назнаке да федералне службе врше надзор и без судског налога (Deibert et al. 2008: 181).

Доктрина информационе сигурности донета 2000. године омогућава контролу владе над комуникационим ресурсима (Strukov 2009: 213). Међутим, с обзиром на низак технолошки ниво информационо-комуникационе инфраструктуре у поређењу са САД и Великом Британијом, у погледу испитивања концепта ИКД-а на примеру Руске Федерације од значаја су само две области: надзор Интернет-комуникација и степен контроле медија од стране владе.

4.3.2. Надзор Интернета

Измерени ниво коришћења Интернета у Руској Федерацији је мали у поређењу са индустријски развијеним земљама, при чему је са њима упоредив само у региону Москве и Петрограда (Deibert et al. 2008: 179), али, са друге стране,

[336] Према извештају Privacy International из 2007. године руско решење закона о заштити података о личности није довољно добро јер даје велика овлашћења владиним службама. Осим тога, у извештају се наводи да је „незаконито скупљање и дистрибуција података о личности и организацијама редовна пракса“ и да се на нелегалном тржишту купују базе података о купопродајним трансакцијама, порески подаци и многи други.

[337] Приватност електронских комуникација је гарантована и *Законом о комуникацијама* из 2003. године који захтева судски налог за њихов надзор (в. Privacy International 2007b).

постоји огроман пораст корисника Интернета у протеклих неколико година и капацитет развоја у тој сфери је огроман (Saunders 2009: 199).[338]

Правна подлога за рутински надзор владиних агенција над телекомуникацијама и Интернетом у Руској Федерацији је допуњена верзија *SORM-2*, акта који Интернет-провајдере експлицитно обавезује да Федералној служби безбедности обезбеде прецизне статистике о Интернет-протоку података (Deibert et al. 2008: 180-181).[339] Провајдери који нису успели да се повинују том захтеву временом су остали без дозволе за рад (Strukov 2009: 214).

Филтрирање садржаја Интернета је усмерено ка цензури електронских презентација са порнографским материјалом, нежељним (spam) порукама и пиратерији, али и ка укидању анонимног приступа Интернету (Strukov 2009: 214-215).[340] Цензура сајтова са политичким садржајем се не спроводи, али се уместо ње користи тактика ширења опсега присутности владиних информација у Интернет-простору на руском језику (Strukov 2009: 218).

Генерално гледано, у Интернет-комуникацијама у Руској Федерацији постоји рутински надзор који је сличан ономе који спроводе владине службе САД и Велике Британије, али није толико опсежан и технолошки модеран, док надзор Интернета од стране комерцијалног сектора не постоји ни приближно у мери у којој постоји у две наведене западне државе. Додатна препрека технолошки развијенијој и широј контроли Интернета (по угледу на наведене западне земље) јесу потребни ресурси, који су далеко већи од оних којима влада Руске Федерације располаже (в. Saunders 2009: 199-200; Strukov 2009: 218).

У односу на класичне медије, стручне анализе руског Интернет-простора у великој мери показују да је Интернет, начелно гледано, слободан медиј (ср. Strukov 2009: 219),[341] мада постоји тенденција да се и он стави под већу државну контролу (уп. Deibert et al. 2008: 180).

[338] Саундерс износи податак да, после НР Кине, Руска Федерација има највећи пораст броја националних Интернет домена.

[339] Аутори извештаја наводе да у потребне информације спадају време логовања, IP-адресе корисника и оквирне информације о подацима који су преношени, укључујући и информације о електронској пошти. Посебно истичу куриозитет да су даваоци Интернет-услуга дужни да о њиховом трошку инсталирају уређаје за надзор.

[340] Струков наводи да је ова област регулисана Законом о регулацији сервиса за пренос података и наводи да тај закон додатно елиминише могућност анонимног приступа Интернету, не само када је реч о индивидуалним корисницима, већ и када је реч о интернет-кафеима у којима корисник услуге пре претраживања Интернета мора да покаже идентификациони документ. Он примећује и то да се у пракси интернет-кафеи не држе такве одредбе закона.

[341] Аутор на датом месту указује да је Интернет далеко сличнији усменој речи и наводи да њу није било могуће цензурисати ни у СССР-у.

4.3.3. Медијска сфера: проблем државног утицаја

Руска Федерација се обично наводи као пример земље у којој је веома јак утицај владе на мас-медије. Контрола медијске сфере од стране владе је у Руској Федерацији очигледна, с обзиром на то да се од стране политичких елита мас-медији перципирају као важан инструмент стабилности целог државног система (Zassoursky 2009: 29), који се још увек опоравља од последица периода који је уследио непосредно после Хладног рата.

Што се тиче медијског монопола, у Руској Федерацији је својевремено постојало неколико „олигарха", међу којима је највећи био медијски могул Борис Березовски, који је медијски капитал у сопственом власништву често користио за политичку самопромоцију. Березовски је имао контролни пакет деоница на *Каналу Један*, власништво над *ТВ6* и издавачком кућом *Коммерсантъ* (Mickiewicz 2008: 42; Zassoursky 2009: 36). После обрачуна председника Владимира Путина са олигарсима овај део медијске сфере је променио власништво: она је остала ван контроле корпоративног монопола, али је, са друге стране, дошла под чврсту контролу државног апарата.

Држава у медијском сектору убедљиво највећу пажњу поклања телевизији – далеко више него штампаним медијима – што је у великој мери условљено доминантним начином информисања грађана (Mickiewicz 2008: 28).[342] До 2002. године шест московских телевизијских мрежа је имало највећу покривеност међу гледаоцима (Mickiewicz 2008: 29-30, 34).[343] Сматра се да држава директно или индиректно контролише *Први* и *Други канал*, *ТВ Центр*, *Россия канал*, *Культура канал*, *Спорт*, *НТВ* и *ТНТ* (Zassoursky 2009: 31-32; Mickiewicz 2008: 29-34). Контрола медија углавном подразумева и опортунизам у извештајима о влади, али не у сваком случају, с обзиром на постојање уређивачке политике на неким медијима који су у власништву државе или државних партнера, а који се не устежу да отворено критикују власт – примера ради, телевизијски канал *Култура* држи изразито опозициони тон према владиној политици, а критички тонови су веома приметни и на *радио станици Эхо Москвы* иако је њен већински власник *Газпром* (Greene 2009: 60).

[342] На датом месту се наводе и резултати једног истраживања, по коме се око 75% становништва Руске Федерације пре свега информише преко телевизије (и то углавном преко два канала, Првог и Другог-Канала Русија), док 15% отпада на радио и само 10% на штампане медије. Ауторка додатно примећује да је утицај тоталитарних времена СССР-а учинио да су руски гледаоци далеко проницљивији када је реч о медијским вестима и да имају дубљу перцепцију медијске слике (в. Mickiewicz 2008: 33).

[343] Ауторка на датом месту наводи да су то: приватно-јавни сервис Први канал (под контролом државе), затим Други канал (у власништву и под контролом државе), ТВ Центр (у власништву и контроли градоначелника града Москве), НТВ (прва и највећа комерцијална мрежа, са јаким покрићем вести, од 2000. године у власништву Газпрома, у чијем је власништву и ТНТ), ТВ-6 и РЕН TV (приватна телевизија са малим бројем корисника).

Постоји и више канала који су у власништву интернационалних компанија, попут *СТС*, *Домашний*, *ТВС*, *ДТВ* и *MTV* (Zassoursky 2009: 31).

У Руској Федерацији постоји неколико десетина хиљада публикација (према владиним изворима оквирни број је око 53 хиљаде), али само неколицина публикација политичког карактера има довољно велики тираж (већи од неколико стотина хиљада), и они су у власништву је углавном владних партнера – то су *Российская Газета*, *Известия*, *Комсомольская Правда*, *Аргументы и Факты* и *Московский Комсомолец* (Mickiewicz 2008: 27). Радио и штампани медији у Руској Федерацији су, међутим, под осетно мањом контролом државе него што је то случај са телевизијским станицама (уп. Saunders 2009: 199). С тим у вези, на пољу штампаних медија постоји и очигледан други пол у односу на државна гласила – редовно излази више опозиционих гласила, међу којима се посебно издваја опозициони недељник *Новая Газета* (Greene 2009: 60). Власништво у сектору штампе је такође разуђеније – највећи издавач часописа у Русији је *Independent Media* и у власништву је једне финске корпорације (Zassoursky 2009: 36).[344] Као и у случају телевизије, постоје случајеви штампаних медија који су у државном власништву, а који редовно пишу критички на тему владине политике, попут новине *Российская Газета* (Greene 2009: 60).

Оно што представља велики проблем који се тиче контроле информација, самоцензуре и слободе штампе у Русији јесу честа и нерасветљена убиства новинара, поготово оних који се баве истраживачким новинарством (уп. Mickiewicz 2008: 31), чиме се шаље негативна порука када је реч о критичком мишљењу и посредно утиче на степен самоцензуре и опортунизма међу новинарима.

Медијска улога Интернета је невелика, али тај удео расте, нарочито у контексту информационог канала којим је могуће отворено критиковати владу (Deibert et al. 2008: 179).[345] Овај потенцијал Интернета као медија за слободну и неопортунистичу поруку је, са друге стране, још увек ограничен феноменом дигиталног јаза међу становништвом Руске Федерације јер многи до скора нису имали адекватну могућност приступа овој информационој инфраструктури (в. Strukov 2009: 211).

*

Руска Федерација одступа од типологије ИКД-а која се односи на САД и Велику Британију из два основна разлога. Први је мањи опсег електронског надзора због ограничених ресурса државе, док у концептуалном смислу постоји готово идентичан рутински надзор комуникација од стране владиних служби

[344] Аутор наводи да ова издавачка кућа, између осталог, издаје и *Ведомости*, дневне пословне новине које имају уговор о партнерству са *The Wall Street Journal* и *The Financial Times.*

[345] С тим у вези, иако су телевизијске емисије у којима би се исказивао политички сарказам непожељне, на Интернету постоји доста сајтова на којима се пародирају личности владајућег режима (Strukov 2009: 216).

постоји. Не постоји ни приближно упоредив електронски надзор од стране још увек далеко слабије развијеног приватног сектора. Друга разлика се односи на мас-медијску сферу, која је прешла пут од корпоративног олигопола, карактеристичног за САД и Велику Британију, до јаке државне контроле. Премда не постоји класичан државни монопол над информацијама, утицај државе је веома изражен у водећим телевизијским кућама.

Човек и медиј
www.cove

4.4. НР Кина

4.4.1. (Не)могућност правне заштите приватности

Стање информационо-медијске сфере у НР Кини је у великој мери одређено уређењем ове земље, у којој не постоје избори нити опозиција, а деценијама постоји висок степен контроле информација које долазе у јавност (Becker 2006: 242). Право на приватност података о личности у НР Кини не постоји, бар не у смислу у коме га употребљавају западна цивилизација и земље блиске том друштвеном моделу. До скора је у НР Кини концепт приватности званично сматран „декадентном западном привилегијом", при чему се од становништва узимао енорман број информација, а пракса масовног прикупљања личних информација и потрошачких навика је присутна и данас (Reuters 2006a).

НР Кина је у великој мери разрадила западне методе техолошког прогреса, али су њено уређење и вредносни систем потпуно другачији (в. Becker 2006: 36). Основни проблем кинеског друштва у том погледу је тај што оно тежи стреловитој модернизацији употребом савремених информационо-комуникационих технологија у свим порама друштва, док, са друге стране, влада улаже једнако велике напоре да потпуно контролише токове информација (уп. Lu&Weber 2007: 930). Додатни парадокс је да је НР Кина у великој мери критикована од стране западних режима због креирања такве информационо-комуникационе парадигме, а да су управо највеће западне компаније оне које у тој земљи изграђују системе за масовни електронски надзор становништва (в. Walton 2001: 7).

Што се тиче правне регулативе која би кинеским грађанима колико – толико гарантовала приватност у последњих неколико година ипак постоји помак. Иницијативе за доношење законске основе за заштиту приватности података о личности су од стране кинеске владе начелно прихваћене, при чему је у тренутном предлогу закона приметно усвајање неких решења западних земаља из ове области – попут строго одређене сврхе коришћења података, забране прослеђивања података трећој страни ван пристанка особе о којој се подаци воде и слично, док су ограничења самог закона везана за јавни интерес и истражне радње (Zhe 2007). Овакав потез владе НР Кине је, према истраживањима јавног мњења, и рефлексија на жељу великог броја кинеских грађана (Reuters 2006a; Xinhua 2007).[346]

Када је реч о законској регулативи која се односи на електронски надзор, прва и основна регулатива је донета 1994. године под називом *Регулација заштите сигурности компјутерских информационих система* и она државним органима за надзор информационо-комуникационих система даје широка

[346] Према наведеним истраживањима агенција Рojтерс и Ксинхуа, велика већина кинеских грађана жели бољу заштиту приватности и изражава страховање од неауторизованог приступа њиховим личним подацима.

овлашћења (Tai 2006: 98). За разлику од западних земаља, које су веома заинтересоване за одбрану информационо-комуникационе инфраструктуре, влада НР Кине далеко више енергије усмерава ка контроли информационог садржаја, што је разумљиво уколико се претходно узме у обзир ауторитарни модел државног уређења те земље (Giacomello 2005: 5, 166). НР Кина задржава и контролу над производима повезаним са шифровањем података, било да је реч о извозу или домаћем тржишту (Giacomello 2005: 38). Када је реч о државним базама података, познато је да полиција поседује детаљне базе података о грађанима, али је њихов опсег тешко утврдити.[347]

4.4.2. Надзор комуникација и контрола садржаја Интернета

Кинеска влада држи монопол у телекомуникационом сектору пошто контролише два кључна оператера – *China Mobile* и *China Unicom* (Lu&Weber 2007: 930). Кинеске власти редовно снимају телефонске разговоре страних посетилаца, независно од њихове професије (Diffie&Landau 1998: 202). Што се тиче надзора информационо-комуникационе инфраструктуре, власт има дискрециono право да процењује колико је слањем одређене информације угрожена друштвена стабилност и легитимитет владе, и да у складу са тим реагује репресивним мерама уколико сматра да је потребно (Lu&Weber 2007: 934-935).

НР Кина је посебно позната по најробуснијем систему на свету за надзор и контролу садржаја Интернета, који је производ тежње власти да ово окружење формира тако да у њему постоје само политички прихватљиве информације (Tai 2006: 287).[348]

У два опсежна документа (први донет почетком 1996, а други крајем 1997. године) НР Кина је донела регулативу којом је забрањено коришћење Интернета од стране лица или институција за креирање, копирање, снимање и прослеђивање информација „штетног, субверзивног и скарадног материјала“ који се односи на владу или на државу (Tai 2006: 98; Menges 2005: 138).[349] Додатна регулатива (из 2000. године) забрањује слање „државних тајни“ преко Интернета, при чему је на терет давалаца Интернет-услуга стављено да прате садржај порука корисника (Tai 2006: 98).[350] Осим тога, Интернет-провајдери су

[347] Током 2006. године, кинеска полиција је објавила да поседује личне информације о преко 90% становништва похрањених у електронској форми (Reuters 2006a).

[348] С тим у вези, у извештају *Human Rights Watch* се констатује да Кина има најсавременији систем надзора и цензуре Интернета, на коме раде десетине хиљада људи и у који су, поред владиних служби, укључени приватни сектор те земље, али и водеће западне информатичке компаније (ср. Human Rights Watch 2006).

[349] То су *Декрет о управљању компјутерских информационих мрежа интернационалне повезаности у Народној Републици Кини* и *Имплементационе мере за спровођење Декрета*.

[350] То је *Регулатива за заштиту државних тајни за компјутерске информационе системе на Интернету*.

у обавези да редовно снимају податке о идентитету и активностима њихових корисника и да их држе одређени период времена, као и да прате садржај на њиховим серверима (Deibert et al. 2008: 265). Поред провајдера, и друге институције чији се рад односи на коришћење Интернета морају водити рачуна о блокирању недозвољеног садржаја – у супротном следи одузимање дозволе за рад (в. Solum 2009: 70).[351]

Поред контроле садржаја Интернета, кинеске власти улажу велике напоре у елиминацији анонимности и псеудонимности на Интернету. Министарство информационе индустрије је тако 2005. године свим власницима Интернет-сајтова проследило захтев за обавезну регистрацију (Tai 2006: 100).[352] Покушаји да се укине анонимност на Интернету су видљиви чак и у погледу различитих електронских форума, али и посебних ентитета, какве су универзитетске просторије (Tai 2006: 100).[353] У истом смеру су и препоруке власти да се блогери региструју под правим именом и презименом (Reuters 2006b). У погледу строге идентификације корисника посебно се обавезују Интернет-кафеи, који – поред увида у идентитет корисника услуга – морају да врше надзор над њиховим активностима и чувају податке о томе (Deibert et al. 2008: 265).

Сваки грађанин или институција који се не повинују правилима филтрирања и контроле садржаја доспевају директно под удар закона (уп. Deibert et al. 2008: 265), при чему се законске одредбе тумаче у складу са владиним дискреционим правом да одлучује који је материјал недозвољен (Tai 2006: 98). Корисници Интернета се унапред упозоравају да „избегавају теме које би могле нанети штету угледу државе“, те да је технолошки систем у супротном „у обавези да проследи пријаву према Јавној управи за безбедност“ (Menges 2005: 468). Одговорност за садржај на сајтовима лежи на његовом власнику и даваоцу Интернет-услуга, у зависности од конкретног случаја, при чему се поље објављивања вести на WEB сајтовима посебно регулише уколико је њихов извор ван НР Кине.[354]

---

[351] Аутор на датом месту наводи извештаје новинских агенција да је укупно затворено више од 17 хиљада интернет-кафеа који нису инсталирали софтвер за блокирање недозвољеног садржаја као што то законска регулатива захтева.

[352] Наводи се да је после одређеног периода око 1000 сајтова укинуто због нерегистровања власника пред државом.

[353] На датом месту се наводи да је Министарство образовања 2005. године покренуло и иницијативу да се у оквиру инфраструктуре колеџа студенти на Интернет форуме и причаонице пријављују под правим именом. Поред тога, кинеска влада је исте године поставила забрану универзитетима да на њиховим Интернет дискусионим групама учествује било ко други осим њихових чланова (в. Shirk 2007: 93).

[354] Посебна законска регулатива се односи на поље Интернет сајтова са вестима чији власници морају претходно добити дозволу од државних органа уколико публикују туђе вести, док се за објављивање вести које нису у складу са државним етичким кодексом може се добити и затворска казна. (Tai 2006: 99). Интернет сајтови могу преносити само званично одређене изворе вести, а не смеју публиковати или усмеравати на вести из страних извора без претходно наведеног одобрења (Tai 2006: 100-101). Иначе, релативно мали број домаћинстава у Кини има

У концептуалном смислу, НР Кина надзире Интернет саобраћај на три основна нивоа: 1) државном, 2) на нивоу Интернет-провајдера и давалаца услуга креирања садржаја на сајтовима, и 3) на нивоу појединачних корисника (Tai 2006: 102-103).[355] За послове државног надзора Интернета ангажован је огроман број људи, до сада невиђен у било којој другој земљи света (уп. Tai 2006: 99).[356] Технички гледано, кинеска влада повезивањем провајдера на своју строго филтрирану инфраструктуру и лиценцирањем провајдера фактички контролише (преко блокирања страница или филтрирања нежељеног садржаја) сав Интернет садржај на територији НР Кине, што се често назива и кинеским „Електронским Великим зидом" (Solum 2009: 70). Политички непожељни материјали се у техничком смислу углавном блокирају преко proxy-сервера, што је исти приступ који се у САД користи за блокирање нелегалне порнографије на Интернету (Clarke 2001a). НР Кина и даље развија свој систем надзора Интернета, како у погледу техничких аспеката тако и у домену учесника у њему (Deibert et al. 2008: 268). Поред улагања у техничке мере ојачавања „Великог кинеског електронског зида", кинеска влада ради и на развоју што ефикаснијих тимова који ће надзорисати Интернет (уп. Yu 2009: 129). Веома је важно истаћи да је цео овај сложени технички механизам од самог почетка па до данас у потпуности изграђен и развијан од стране највећих америчких информационих компанија, чиме је западни корпоративни капитал постао један од стубова кинеског система надзора становништва.[357] То је једна од најбољих потврда глобалног карактера техничке инфраструктуре надзора.

Методолошки гледано, приступ кинеских власти у погледу цензуре садржаја највише је ослоњен на његово филтрирање, блокирање и класичну цензуру (Tariq 2006: 12; Zittrain 2008: 113).[358] Листа Интернет-адреса коју кинеска вла-

---

персонални рачунар и далеко већи број људи има приступ рачунарима у школи, на послу и интернет-кафеима (в. Shirk 2007: 82).

[355] На датом месту се наводи и то да цео Интернет саобраћај у Кини иде кроз ограничен број националних чворишта, што обезбеђује могућност цензуре на нивоу државе; да интернет-компаније цензуришу материјал преко својих запослених у домену који од њих зависи; а да се на трећем нивоу појединца Интернет цензурише преко регистрације и аутоцензуре која проистиче из свести сталне присмотре и запрећене казне.

[356] Процене које се најчешће наводе иду од неколико десетина хиљада до неколико стотина хиљада људи задужених директно или индиректно за надзор садржаја Интернета.

[357] Неке од америчких компанија које учествују у грађењу „Великог кинеског електронског зида" су Sun Microsystems, Cisco Systems, Microsoft, Nortel Networks, док системе за филтрирање порука гради команија Websense (Tai 2006: 103).

[358] На датим местима се наводи да се у неким случајевима филтрирање и блокирање своди на то да нежељени сајт не може да се отвори, да постоји грешка у учитавању или је пак отварање толико споро да онемогућава читање у разумном року, а да су понекад корисници једноставно преусмерени на други сајт. Цензура садржаја се спроводи у домену политичког и културног садржаја, где постоји листа одређених тема и речи у погледу којих се сајтови увек блокирају или цензуришу, попут покрета Фалун Гонг или догађаја на тргу Тиананмен (в. Yu 2009: 129; Rao

да блокира је огромна и расте из дана у дан,[359] а хапшења људи који на Интернет постављају материјал који није у складу са државном политиком су честа.[360] Циљ овако темељног надзора Интернета председник Ху Ђинтао је 2007. године окарактерисао као „промовисање здраве online културе“ (Deibert et al. 2008: 263).

Западне (најчешће америчке) Интернет-компаније се због профита углавном повинују захтевима кинеских власти за филтрирањем нежељеног садржаја када се њему приступа са територије Кине, што се посебно односи на Интернет-претраживаче и комуникациони софтвер. Америчке компаније какве су *Cisco*, *Yahoo!*, *Microsoft* и *Google* сарађују са кинеском владом да би задржале позиције на огромном кинеском тржишту (Shirk 2007: 93). Карактеристичан пример је компанија *Google*, која се у почетку опирала захтевима кинеских власти, док су оне заузврат блокирале и ометале приступ истоименом претраживачу са територије Кине (Tai 2006: 101). Овај амерички гигант је на крају подлегао притиску кинеске владе и тржишта и од 2006. године отворио верзију за кинеско подручје, која се у потпуности уклапа у кинески систем надзора (Tariq 2006: 12-13).[361] Постоје, међутим, назнаке да би *Google* могао прекинути сарадњу са кинеском владом у погледу цензуре Интернета после серије напада на његову техничку инфраструктуру са територије Кине, који су били усмерени на електронску пошту тог сервиса (Jacobs&Helft 2010).

Далеко драстичнији пример показује случај другог великог претраживача, америчке компаније *Yahoo*, чији се кинески огранак сајта придружио заједничком саопштењу великих кинеских портала о позиву Интернет-индустрији да се цензурише „друштвено штетан“ садржај (Deibert et al. 2008: 266). Крајњи пример је била интервенција тог претраживача за кинеско тржиште која се односила на електронску пошту која је садржала дисидентске поруке, што је довело до затварања неколико кинеских новинара (Zittrain&Palfrey 2008b: 108-109; Deibert et al. 2008: 266). У случају *Skype* интерактивног комуникационог сервиса је дошло и до скандала великих размера када се установило да је

2008: 74). Према неким отрићима највећи број речи које подлежу цензури (око 85%) је везан за политичке теме (в. Shirk 2007: 91).

[359] На Интернет адреси www.greatfirewallofchina.org се налази листа Интернет адреса које кинеска влада цензурише или блокира. Кина је неколико пута цензурисала чак и приступ познатом енциклопедијском Wikipedia сајту, који садржи одређене „осетљиве“ информације о кинеској историји (в. Zittrain&Palfrey 2008a: 29).

[360] Постоји велики број документованих случајева хапшења људи који су на Интернету објављивали критику владе или пак извештаје о спорним догађајима из кинеске историје (Tai 2006: 102). Према извештају ONI-ја (OpenNet Initiative), током 2006. године је више од педесет личности затворено због активности на Интернету, а међу њима и новинари и писци, затворени због дојаве америчке компаније Yahoo! која је кинески партнер (ср. Deibert et al. 2008: 266).

[361] Аутор наводи да је у питању Интернет локација www.google.cn која онемогућава претраживање преко одређених кључних речи, уз објашњење да „према локалном законодавству и политици неки од резултата претраге нису доступни“.

власник компаније имао споразум са кинеском владом да верзија програма за кинеско тржиште врши филтрирање одређених порука (Markoff 2008).[362] На сличан начин функционишу и решења западних компанија у погледу блогова за кинеско тржиште.[363]

4.4.3. Пројекат „Златни штит“

Свеопшти надзор Интернет-комуникација је само пројекција паноптичког система електронског надзора ка коме НР Кина убрзано тежи. С тим је повезан и владин пројекат *Златни штит* – концепт технолошке инфраструктуре креиране од стране водећих америчких информатичких компанија са циљем тоталне идентификације грађана и превенције дисидентских радњи и покрета (Walton 2001: 6, 17).[364] Под пројектом *Златни штит* кинеске власти планирају обједињавање следећих функција: видео-надзора и система за препознавање лица, надзора и препознавања гласовних комуникација, надзора Интернета, надзора електронских трансакција и система националног идентификационог микрочипованог документа, при чему је кључни детаљ повезивање сваког од тих подсистема надзора у највећу базу података икада направљену (Klein 2008; Walton 2001: 5). Пројекат се ради за ниво целокупне популације, али за сада парцијално у технолошком и географском погледу јер се прво изводе одређени системи надзора у посебним локалитетима (в. Klein 2008).

У технолошком смислу, имплементација се одвија преко појединачних технолошких решења, која поред постојећег надзора Интернета већ у овом тренутку обухватају систем идентификације путем smart-карти,[365] као и веома

[362] Аутор наводи да је код корисника Tom-Skype програма пренос одређених речи код коришћења text messaging сервиса аутоматски блокиран и сниман у позадинску базу података која се прослеђивала владиним серверима, заједно са информацијама о особи која је слала поруку са тим речима. Наводи се да је само за два месеца цензурисано 44 хиљаде корисника и 166 хиљада порука. Међу цензурисаним речима биле су: комунистичка партија, Фалун, Ху Ђинтао, Тајван, Тибет, демократија, Тиананмен, САРС...

[363] Примера ради, Microsoft MSN Spaces blog-сервис функционише потпуно другачије у Кини с обзиром да blog-ови кинеске верзије не могу садржати спорне речи (в. Zittrain&Palfrey 2008b: 108-109). Иначе, за надзор blog-ова и електронске поште у Кини је специјално задужено Министарство јавне безбедности (Shirk 2007: 91).

[364] Валтон наводи да би структура Златног штита требала да буде таква да „види, чује и размишља“, те да је то део „Golden...“ пројекта који у себи агрегира више подпројеката модернизације кинеске економије и привреде и других области друштвеног живота.

[365] Кина је заменила старе папирне идентификационе документе новим, микрочипованим, користећи за то аргумент интерне флуктације становништва, миграције и развоја електронске управе (Lyon 2008: 38; Xinhua 2006). Кинези су деценијама раније били у обавези да имају идентификационе документе, што се посебно користило као мера борбе против просјачења на улицама, касније измењена увођењем специјалних полицијских служби (Becker 2006: 61).

комплексне системе видео-надзора (Bradsher 2007).[366] У географском смислу, пројекат *Златни штит* је подељен на више градова, у чему отворено предњачи високоразвијени индустријски град Шенжен, срце кинеске електронске индустрије, који је већ у овом тренутку потпуно покривен густом мрежом видеонадзора са тенденцијом да постане најнадзиранији град на свету (Klein 2008).[367] Идентификационе карте за становнике Шенжена – поред тога што су урађене smart-технологијом – агрегирају и огроман број података и интегришу највећи број трансакција које појединац у друштву обавља електронским путем (в. Bradsher 2007).[368]

4.4.4. Медијска сфера: проблем државног монопола

Као што је током периода Културне револуције влада Кине имала потпуну контролу над медијском сфером, тако је остало и у годинама које су уследиле (Hong et al. 2009: 48). Комерцијализација медијског сектора и његово постепено тржишно развијање почиње осамдесетих година 20. века (Shirk 2007: 81), али јавна сфера у Кини до данас остаје под пуном контролом државе (Lu&Weber 2007: 927), уз медије чије је функционисање уређено на строго централизован начин и без имало аутономије када је реч о друштвеним питањима (Hong et al. 2009: 53). Разлика у односу на претходне деценије је једино у броју медија (Shirk 2007: 81),[369] а њихов број је условљен односом према влади и њеној политици, што се посебно односи на телевизију као пропагандни медиј партије, која је сматра сопственим каналом комуникације према народу (в. Hong et al. 2009: 47-48). Све публикације – како штампане, тако и електронске – морају имати државну ауторизацију (Coleman 1999: 73), док је за контролу садржаја медијских порука задужено владино Одељење за пропаганду (Shirk 2007: 84).

Кина показује специфичан спој државног монопола (на власништво и контролу садржаја домаћих медија) и комерцијализације у погледу локализованих верзија иностраних телевизија, на чији садржај такође полаже право на

[366] Аутор наводи да Кина убрзано инсталира опрему за видео надзор, често са системом за аутоматско препознавање идентитета особа преко слике лица и алгоритмом за препознавање сумњивих активности.

[367] Наоми Клајн наводи да овај град располаже са двеста хиљада уређаја за видео надзор које би у најскорије време требало да буду повезане са централном базом података која би омогућавала интерактивну идентификацију снимљених грађана, док су планови да укупно буде инсталирано два милиона уређаја за видео надзор.

[368] Аутор наводи да електронске карте грађана Шенжена (који броји око 12.4 милиона грађана) поред основних података о носиоцу садрже и радну и образовну историју, религијску и етничку припадност, полицијски досије и статус здравственог осигурања, те да је план кинеске владе је да се у податке укључи и репродуктивна и кредитна историја, као и електронска плаћања у одређеним институцијама.

[369] Ауторка наводи да је 1979. године постојало 69 новина, а 2005. око две хиљаде.

цензуру (в. табелу код Chan 2009: 19). С тим у вези, ако посматрамо садржај, кинеске медије можемо поделити на званичне (владине медије) и забавно-популарне медије, који су самостални у финансијско-административном смислу, али свакако подлежу константној контроли владе кроз различите механизме (в. нап. 13 код Yu 2009: 180).

Кинеска *Централна телевизија* је национална телевизија (првобитни назив је био *Пекиншка телевизија*) и сматра се телевизијом са највећим ауторитетом у Кини (Hong et al. 2009: 40-41, 47). Највећи део програма те телевизије је усмерен ка служби политичким и идеолошким потребама владе (Hong et al. 2009: 49-50).[370] Однос свих других телевизија према овој је изражен кроз одржавање статуса обавезне подређености када је реч о преносу одређеног медијског материјала – апсолутно све кинеске телевизије (невезано од територијалне покривености, техничких карактеристика и власништва) су у обавези да преносе *Вечерње вести* Кинеске централне телевизије (Hong et al. 2009: 53). Још једно званично гласило кинеске владе је новинска агенција *Xinhua* (Lu&Weber 2007: 933).

Цензурисане теме у кинеским медијима јесу све оно што се односи на политички живот и Комунистичку партију.[371] Зарад ефикасне контроле медијског садржаја кинеске власти користе велики распон директних и индиректних интервенција – од уредничке одговорности до застрашивања (Deibert et al. 2008: 265). Самоцензура новинара је веома изражена (Yu 2009: 115), а највећи број штампаних издања је у власништву медијских корпорација које су директно или индиректно вођене од владе и њених службеника, који постављају главне уреднике (Shirk 2007: 90).

Партија успева да у великој мери исконтролише садржај штампаних медија и телевизије, при чему је забележено само неколико случајева отпора новинара (Shirk 2007: 83). Један од механизама контроле јесу отпуштања са посла, али и затворске казне.[372] Кинески новинари тако фактички немају чак ни нај-

[370] Аутори на датом месту наводе резултате једног истраживања у погледу садржаја Централне телевизије Кине, који показују да је садржај вести у 41.6 % политичког типа, да временски гледано то заузима нешто више од половине времена за вести, те да је 35.3% политичког сегмента усмерено ка „преносу политичких активности лидерâ партије“.

[371] Списак државно-контролисаних тема (преко Одељења за пропаганду) укључује неке спорне догађаје из кинеске историје, затим корпус људских права, религије, регионалне проблеме, а кинеска влада посебно детаљно цензурише садржаје везане за догађаје на Тананмену и покрет Фалун Гонг (Shirk 2007: 90; Yu 2009: 115-116).

[372] С тим у вези је отпуштање уредника часописа *Freezing Point* (*Bing Dian*), Li Datonga, у 2006. години, због дозволе објављивања једног текста у коме се оспорава уврежено мишљење о неким догађајима из кинеске историје. Он је отпуштен под директивом Одељења за пропаганду под објашњењем да је „подривао систем преко империјалистичких снага усмерених против Кине... да је креирао лош друштвени утицај... и повредио народна осећања“ (Shirk 2007: 79-80). Детаљан списак дисидената ухапшених у 2000. години код Walton (2001: 10).

мањи вид аутономије и критичког мишљења (уп. Yu 2009: 90).[373] Они у пракси постају својеврсни „медијатори“ између партије и народа (в. Yu 2009: 159), нарочито у области општедруштвених тема, док се ниво њихове аутономије и критике креће у строго одређеним оквирима. Једини начин да одређена вест која није у складу са кинеском политиком доспе у мас-медије је да буде објављена на неком страном Интернет-сајту и тако постане широко доступна до тренутка док евентуално не буде блокирана од стране владиних агенција (в. Shirk 2007: 83).[374] У овом погледу су веома значајна сведочанства дугогодишњих медијских радника – дисидената који недвосмислено показују највећи могући вид медијске цензуре који се чак може и систематизовати према одређеним категоријама (в. Qinglian 2008: 29-31).[375]

Велики проблем за кинеско новинарство је како ускладити утицај две кључне силе које утичу на њихов рад: силу тржишне економије и јаког утицаја партије (в. Yu 2009: 91). Стране медијске корпорације су, додуше, присутне на кинеском тлу, али морају строго да се придржавају ригорозних медијских правила наметнутих од Партије. То се нарочито односи на емисије у којима се обрађују друштвена питања НР Кине, при чему се у неким случајевима један део неког страног медијског сервиса потпуно блокира (в. Zittrain&Palfrey 2008a: 48-49).[376] Неке од страних телевизијских система присутних на кинеском тржишту (попут Мардоковог *STAR TV-a*) иду линијом чистог опортунизма према кинеској влади избегавајући спорне теме да би биле пристуне на великом

[373] Ово се односи и на неке телевизијске емисије које су неговале одређени критички дух јер су се и оне временом преусмериле само на „позитивна достугнућа владе“, док су „негативни извештаји“ под строгом претходном провером (Hong et al. 2009: 49).

[374] Ауторка наводи случај доктора који је хтео да упозори на епидемију SARS-а што домаћа штампа није хтела да објави – текст је постао широко доступан тек када је доктор контактирао *Time*.

[375] С обзиром на лично искуство дугогодишњег рада у кинеским медијима, аутор на датом месту сажима и систематизује суштинске рестрикције и директиве које се односе на кинески медијски простор: а) забрана да се пишу чланци и вести за стране медије, б) забрана новинских извештаја о важним друштвено-економским питањима без претходног прегледа и одобрења од релевантне државне инстанце, в) ограничавање броја текстова везаних за корупцију у друштву, г) стимулисање објављивања чланака о хапшењу криминалаца, д) опрезно писати о масовним инцидентима и катастрофама, ђ) забрана објављивања негативних чланака о друштвено-политичким питањима, е) ограничење текстова о великим наградним новчаним добицима и уопште трошењу новца од стране богатих, ж) забрана штампања књига са критичком интонацијом у погледу историје Кине и садашњем стању, з) обазрив приступ проблематици мањина, и) забрана медијске афирмације западног начина живота и вредности и ј) коришћење извештаја агенције Xinhua за владине активности.

[376] На датом месту се наводи да НР Кина допушта да CNN преноси своје емисије на њеној територији, али са одређеним временским закашњењем да би се пренос тог телевизијског канала привремено могао искључити уколико одређена емисија преноси осетљиве теме везане за кинески друштвени живот. Аутори додатно наводе да НР Кина у потпуности блокира Интернет секцију вести BBC-а.

кинеском медијском тржишту (Chan 2009: 27, 35).[377] У одређеним случајевима, међутим, опортунизам зарад медијског протока информација није могућ јер је однос према страној телевизији одређен односом Кине према територији са које емитују програм (Chan 2009: 34).[378]

Од медијске сфере у НР Кини одудара једино стање у Хонг Конгу, с обзиром на то да је на простору овог града телевизија више окренута ка моделу својеврсне „културне индустрије", тако да је више културно-забавни него пропагандни медиј (Chan 2009: 35).

*

Узевши у обзир стање у све четири земље света обухваћене студијом случаја, јасно је да свака у одређеним сегментима показује елементе ИКД-а. Једна од карактеристичних матрица је опсежан надзор комуникација од стране владиних служби уз јаку повезаност са комерцијалним сектором, од кога се по потреби повлачи огроман број информација о грађанима, што је случај у САД и Великој Британији. Ове две земље карактерише и слична структура медијске сфере, која се огледа у постојању веома јаке концентрације медијског капитала и начелне наклоњености медија спољнополитичком курсу државе. У случају Руске Федерације, међутим, већ постоји осетна разлика у приступу, јер је у питању директна или посредна контроле медијске сфере од стране државног апарата, али уз далеко мањи степен електронског надзора становништва – с обзиром на ограничене технолошке капацитете и новчане ресурсе владе.

Уколико би се тражила најочигледнија парадигма информационо-контролисаног друштва у 21. веку, потпуно видљива кроз постојање опсежних механизама електронског надзора и директне контроле мас-медијског апарата, са тенденцијом ка даљем развијању, онда НР Кина, са најопсежнијим системом надзора и цензуре Интернета, развијањем највећих база података и најсавременијих система надзора, уз монопол над медијским порукама који је потпуно у рукама владајуће партије, представља упадљив тип информационо-контролисаног друштва. Увезаност западног капитала у систем надзора те земље у погледу изградње најмасивнијих система надзора на свету проблематику ИКД-а чини далеко сложенијом и широм од националних граница.

Оно што је веома важно уочити је да се квантитативни показатељи развоја информационог друштва и ИКД-а у некој земљи могу поклопити, али да нису обавезно у директној корелацији. САД и Велика Британија, као представници развијених земаља западне демократије који припадају заједничком типу ИКД, показују ту везу јер у исто време имају и високе вредности показатеља развијености информационог друштва. Са друге стране, Руска Федерација и

[377] Аутор наводи да STAR TV редовно редигује свој програм и прилагођава га кинеском тржишту, у складу са захтевима кинеске владе.

[378] Аутор на датом месту као пример наводи да се односи између НР Кине и Тајвана одражавају и на рестрикције у погледу протока телевизијских порука између њихових територија.

НР Кина не показују ту корелацију, бар не у потпуности, с обзиром на далеко слабији степен развоја оних електронских сервиса који су кључни показатељи развијености информационог друштва.[379]

Оно што је такође веома важно уочити јесте да ИКД у различитим модалитетима може бити спроведен независно од државног уређења и припадности кругу „демократских“ или „ауторитарних“ режима. То показује да су погонске силе која га генеришу и одржавају својствене сваком друштвеном окружењу, свакако под различитим околностима и у другачијем виду, што је потврда теоријског разматрања првог дела наше студије у вези са потенцијалом различитих друштвено-политичких система за спровођење ИКД.

[379] То је код ове две земље очигледно када се, примера ради, разматрају показатељи везани за степен развоја електронске управе (уп. табелу код UN 2008b: 174-175).

ПЕТИ ДЕО

ПОНАШАЊЕ ГРАЂАНА У ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНОМ ДРУШТВУ

Човекови технологија
www.covekovitehnologija.com

Сложена структура и појавни облици информационо контролисаног друштва (ИКД) намећу једнако сложену схему испитивања понашања грађана унутар њега. Добра полазна основа за такво испитивање је понашање грађана у оквиру парадигме електронског надзора, с обзиром на то да је она једна од саставних и најважнијих компоненти потребних за формирање ИКД-а. Оно што је још један услов за ИКД јесте проучавање утицаја сложеног система повратне спреге. Тај систем повратне спреге не подразумева само одговор у смеру појединаца или групā које су под надзором, коришћењем класичног апарата репресије или награде, већ подразумева и комбинацију усмереног мас-медијског утицаја „меког“ типа зарад одређене форме друштвено пожељног понашања у тоталитету.

Та врста повратне спреге утицаја је омогућена преко неколико механизама. Први је медијски монопол или олигопол – у зависности од мере у којој је остварена могућност циљаног медијског утицаја на друштво у целини, друштво под надзором добија конотације информационо контролисаног друштва с обзиром на повећан степен утицаја на ставове и мишљења грађана. На овај механизам се – у контексту рекламне индустрије – ослања и циљно вођење грађана у оквиру потрошачког начина живота помоћу комерцијалног надзора, који омогућава профилисање у потрошачком домену. Додатни импулс за понашање грађана у одређеном смеру јесте системски уплив технолошке инфраструктуре у свакодневне активности грађана – ван аспекта надзора у ужем смислу – у погледу технолошког „увезивања“ у све поре друштвеног живота, чиме се ствара утисак да је отпор одређеним технолошким трендовима немогућ. Испитивање утицаја ове сложене парадигме у целини, а не само свођење проблема на утицај надзора као таквог, једини је начин да се одреди комплетан спектар понашања грађана у оквиру ИКД-а.

5.1. Понашање грађана под електронским надзором

У погледу понашања грађана који су под електронским надзором поставља се питање колико он утиче на трансформацију свакодневног, уобичајеног ритма и активности грађана и, уопште, на питање аутономије личности узевши у обзир неспорну чињеницу да људи у ситуацијама у којима знају да су под присмотром реагују другачије (уп. Holtzman 2006: 50-51). Суштинска бојазан која се истиче код широке употребе технологије надзора у друштву односи се управо на њихов (не)посредни утицај на аутономију грађана, изражавање њихових веровања и начин обављања различитих активности (Slobogin 2007: 4).[380] Из тог разлога први корак у овом делу истраживања јесте испитивање понашања грађана под утицајем емоције страха од повратне реакције у случају понашања које није у складу са нормом одређеном надзорним механизмом. Основни проблем је управо то што често нема „опипљиве повреде“ (Kateb 2001: 275), те је у случају одређених показатеља из праксе тешко применити закључке у генералном смислу. Други проблем јесте у чињеници да човек у друштву под надзором најчешће и не зна да (ли) је под надзором, тако да „свака акција некога субјекта мора у себи укључити свест о могућности да је надзорисана“ (Jordan 2003: 199), што усложњава емпиријско испитивање феномена ИКД-а и захтева додатну теоријску подршку.

Технологије надзора у концептуалном смислу имају инхерентно постављен капацитет утицаја на друштвено прихватљиво понашање и у тесној су вези са могућношћу одређивања прихватљивог и неприхватљивог понашања – било субјективног осећаја оператера надзора или према одређеном рачунарском алгоритму. То утиче да појединац у мањој или већој мери бива принуђен да се уздржава од активности које би могле да се одреде као девијантне (Monahan 2006b: 12), у зависности од непријатности и штете која би му притом могла бити нанета, сопственог психолошког профила и осталих пратећих фактора.

Да би се тај утицај у целини сагледао, потребно је на првом месту испитати емпиријске показатеље који говоре о директном утицају електронског надзора на понашање грађана, који се испољава преко уздржавања од одређених радњи којима се крши закон. То је најочигледнији вид „пожељног“ и широко прихваћеног конформизма у једном нормираном друштву. Тај утицај се директно ослања на класичну методологију увођења дисциплине путем видљивости.

[380] С тим у вези је и став филозофа Џефрија Рајмана који указује да „када знате да сте посматрани, природно се идентификујете са посматрачевим гледиштем које спајате са својим гледиштем у погледу сопствених акција. Ова двострука визија чини то да се понашате другачије...“ (цит. према Slobogin 2007: 94).

5.1.1. Феномен самоконтроле

Увођење технологија надзора у друштво се углавном оправдава смањењем степена криминалитета, с обзиром на логичну претпоставку да ће се одређена особа далеко више *уздржавати* од чињења незаконитог дела уколико је изложена некој врсти надзора, што је консеквентан однос дисциплине и видљивости према класичној Фукоовој парадигми паноптикона. Када је реч о ефектности електронског надзора чијег је постојања грађанин свестан и који се уводи зарад формирања пожељног понашања кроз уздржавање од незаконитих радњи, резултати различитих истраживања недвосмислено показују одређене промене у понашању. Те промене варирају зависно од примењеног технолошког решења надзора, његовог просторног распореда, близине у односу на извршавање одређене активности која се надзире, свесности онога који је надзиран и криминалног акта чији се степен присутности у друштву проучава. Најчешће коришћено технолошко решење електронског надзора за превенцију и детекцију криминалних дела је систем видео-надзора, а о утицају овог система надзора на уздржавање грађана од чињења незаконитих дела више од једне деценије се врше различита истраживања и обрађују одговарајући емпиријски показатељи, на основу којих је могуће извести довољно једнозначне закључке.

На првом месту, бројни емпиријски докази указују на то да је степен прилагођавања закону учесника у саобраћају далеко већи уколико постоји интегрисан видео надзор – посебно је уочљива узрочно-последична корелација између његовог увођења и смањења процента саобраћајних прекршаја. Извештаји из америчких градова у којима је уведен видео надзор саобраћаја показују значајан проценат смањења прелазака на црвеном светлу, који се повећава са употребом савременије надзорне опреме (ср. Nieto et al. 2002),[381] а сличне импликације су забележене и када је реч о видео-надзору на британским аутомобилским паркиралиштима и смањењу забележених незаконитих дела на тим локацијама.[382] Поред степена ефектности спровођења закона, који је у овом случају прилично висок, постоји и друштвени консензус да је повећани конформизам који се изражава уздржавањем од овакве врсте прекршаја у великој мери друштвено оправдан уколико се у обзир узме утицај видео-надзора. Но и ван тог општег друштвеног консензуса који се односи на употребу видео-надзора за превенцију и детекцију саобраћајних прекршаја, ова врста надзора је у великој мери прихваћена и подржана од стране раније осуђиваних лица, која – с обзиром на сумњу која најчешће прво пада на њих – себе углавном сматрају „потенцијал-

[381] Аутори наводе да се проценат смањења тих прекршаја креће у распону од 40% па све до 63% забележених у Вашингтону, у коме је инсталиран технолошки најнапреднији систем видео надзора у САД (в. Nieto et al. 2002: 20).

[382] О томе говоре резултати извештаја владе Велике Британије из 2002. године у погледу утицаја видео надзора на смањење саобраћајних прекршаја (в. Monahan 2006b: 4).

ним жртвама“ у процесима истраживања нарушавања јавног реда (Groombridge 2002: 32).

Степен ефектности видео-надзора у погледу превенције криминалних радњи везаних за противправно угрожавање приватне својине је такође значајан, с тим што је утолико већи уколико је растојање потенцијалног места криминалног дела ближе од тачке надзора (King et al. 2008: 13).[383] То је сасвим логично јер је у том случају већа могућност препознавања идентитета учесника у криминалном делу. Генерално гледано, у смислу *превенције одређених преступа* стоји закључак да надзор више утиче на понашање грађана уколико су га они више свесни, те да без свесности о постојању одређене врсте надзора нема ни посебног страховања од снимања (в. Bloss 2007: 221; Committee on Privacy 2007: 309; Slobogin 2007: 98; Monahan 2006b: 4).

Када је реч о утицају видео-надзора на смањење степена осталих видова криминала, треба имати у виду и друге факторе који могу утицати на резултате истраживања и избегавати доношење једноставних закључака о директној аналогији. Основни проблем у том погледу је чињеница да динамика увођења видео-надзора понекад може коинцидирати са неком другом значајном променом у друштвеном амбијенту – попут промене у проценту незапослености, који такође могу имати утицаја на понашање грађана (в. Monahan 2006b: 3-4).[384]

Када је реч утицају видео-надзора на крупне видове криминала, степен конформитета криминалаца је далеко мањи него у случају напред наведених мањих прекршаја, док је у случајевима извођења најопаснијих криминалних радњи ефекат видео-надзора практично занемарљив у погледу уздржавања од њиховог чињења – поготово с обзиром да таква кривична дела често настају у афективном стању (в. Monahan 2006b: 4, 8),[385] а показује се и да је утицај полицијских патрола далеко ефектнији у погледу безбедности грађана (The Royal Academy 2007: 34).[386] Са друге стране, постоје мишљења да је надзор података о грађанима (међу које спада и визуелни надзор) суштински контрапродуктиван

[383] Аутори истраживања указују на смањење броја криминалних дела везаних за својину пре и после инсталирања видео надзора на удаљености од 30 метара од видика надзорног уређаја.

[384] Монахан на датом месту наводи резултате једне од студија у погледу успешности видео надзора, спроведене у Одрију (Шкотска) средином деведестих година прошлог века, у којој је забележен пад криминалних активности после увођења видео надзора за 21%. Он, међутим, са правом указује на методолошки недостатак студије јер нису проучени остали фактори утицаја, попут промене у нивоу запослености који су врло важни код одређивања нивоа криминалитета.

[385] Монахан на датом месту наводи резултате више студија у погледу тога да видео надзор нема ефекта у спречавању најопаснијих криминалних дела, код чије превенције боље резултате даје чак и интензивније осветљење улица. Као криминална дела посебно неосетљива на надзор он наводи „злочине из острашћености“ у којима због спонтаности насилног понашања учинилац не води рачуна о присутности видео надзора. Видети додатно King et al. (2008 : 14).

[386] Аутори наводе резултате истраживања ефектности видео надзора на јавним местима у Глазгову који показују да учесници у испитивању сматрају да видео надзор „боље детектује криминално дело“, али да су „полицијске патроле ефектније“ када је реч о безбедности.

Новак технологија www.novak-technology.com

када је реч о борби против криминала у целости јер „охрабрује инспекторе да се усмеравају на мање прекршаје него на оне које си важнији и тежи за решавање“ (в. Clarke 1988: 508) и своди се на праћење „антисоцијалних“ активности (в. Jordan 2003: 204).[387]

Код прилагођавања понашања грађана према законским нормама потребно је нагласити да технологија надзора јавних места не утиче само на понашање криминалаца, већ и на понашање припадника полицијских структура – уколико су оне свесне да су под надзором – при чему се, поред изразитог повећања степена спровођења радњи у складу са правилом службе, неретко примећују и промене психолошког стања у негативном смислу. Ову тврдњу поткрепљује и истраживање спроведено крајем деведесетих година у градовима Велике Британије међу полицајцима који су били покривени видео-надзором (в. Goold 2003: 192).[388] Резултати истраживања су показали да је највећи број полицајаца све време покушавао да се максимално прилагоди правилима службе, уз приметно уздржавање од употребе физичке принуде и присуство нелагоде с обзиром на свест да се налази под електронским надзором (в. Goold 2003: 194-197).[389]

Степен ефектности видео-надзора у изазивању „пожељног конформизма“ и самоконтроле грађана зарад превенције криминалних дела понекад показује и драстична *одступања* од најчешће присутног превентивног утицаја, тако да се у неким случајевима дешавају парадоксалне ситуације да се криминални акти управо са намером извршавају пред видео-надзором, нарочито ако су починици млади људи, који, чинећи неки прекршај, често изража-

[387] Џордан наводи да је то случај са увођењем видео-надзора у Великој Британији који је показао масовну ефектност само у праћењу преступа попут „туча, избегавања плаћања паркирања, пијанстава, јавног уринирања“, али не и у решавању проблема озбиљног криминала.

[388] Гулд је спровео истраживања међу полицијским службеницима у периоду између 1997. и 2000. године у шест градова у јужном делу Енглеске, при чему су имена градова у извештају шифрирана да би се заштитио идентитет полицајаца који су учествовали у истраживању. Сви градови су били опремљених видео надзором, а око 330 сати утрошено на посматрање оператера и полицијских службеника. Спроведено је 95 интервјуа (такође под шифрама), при чему су као циљеви студије наведени одређивање утицаја видео надзора на рад полиције, тачније њихову „стратегију, управљање ресурсима и радну праксу полицајаца у индивидуалном погледу“.

[389] На датом месту аутор наводи одговоре полицаја о утицају видео надзора на њихов посао, осећања и понашање. Неки од наведених резултата његових истраживања су следећи: а) две трећине полицајца је признало да је увођење видео надзора у градовима учинило да се они понашају „знатно пажљивије када су у патроли“, поготово узевши у обзир гласине о дисциплинском поступку против колега који су прекршили правила службе ако је то уочено видео надзором, а многи су признали да су осетили велику „нелагоду и нервозу“б) многи полицајци су указали да је видео надзор учинио да се понашају строго по формалним правилима или да чине да то „тако изгледа“ в) највећи број полицајаца је временом осетио притисак због могућности да њихови надзирани поступци буду изложени спољашњем прегледу надређених служби, иако у почетку нису имали та страховања г) као један од специфичних проблема у вези са видео надзором истакнуто је то да он „не може да ухвати (ширу) перцепцију људи односно полицајаца у тренутку одигравања ситуације“ и д) приметно је да су се полицајци уздржавали од примене силе.

вају и неку врсту бунта (Altheide 2006: 216).[390] Са друге стране, свакако да се овакве ситуације појављују у случајевима специфичног психолошког профила одређеног броја младих људи и да се као такве односе на релативно мали проценат грађана. Поред тога, постоје и случајеви да је видео надзор допринео унапређењу криминалних активности – попут примера када су криминалци успевали да га преусмере и употребе за праћење активности грађана за своје потребе (Monahan 2006b: 6).

5.1.2. Феномен радне самодисциплине

Друштво под надзором класичан ефекат самодисциплине показује не само у погледу уздржавања од неког дела, већ једнако и у процесу *стимулисања* ка извршавању одређене радње. Најбољи пример за такву парадигму јесу запослени под надзором који интензитет својих радних активности покушавају да саобразе одређеном степену ефикасности извођења послова у радним окружењима, у складу са профитним интересима послодаваца (в. Lyon 1994: 132). Начин на који се радници својим понашањем саображавају надзору на радном месту зависи од специфичности радног места и система надзора. Најраспрострањенији вид надзора радника је свакако видео надзор, чији је значајан пораст у протеклој деценији приметан у оквиру пословних и других затворених система, на шта је сасвим сигурно утицао и степен његовог коришћења од стране државних институција.[391]

Електронским надзором се могу мерити различити видови продуктивности, но готово сваки појединачан случај показује неке заједничке особине проистекле из утицаја надзора на понашање и субјективитет радника, али и однос са послодавцима, који се са личног плана све више пребацује на анализу машинског кода. Генерално гледано, радници у свим случајевима покушавају да се саобразе степену извршења радњи који се од њих очекује када су под надзором, док се врста саображавања – у зависности од типа надзора и радног места – различито пројављује. Примера ради, уочено је да надзор у транспортним средствима, који се превасходно односи на надзор позиције и динамику кретања возила, возаче приморава да раде жустрије (в. Parenti 2003: 145).

Са друге стране, један број истраживања указује и на споредне ефекте појачаног надзора радника, где – поред улагања додатног труда да се постигну

[390] Аутор наводи да у САД видео надзор не даје увек као резултат конформизам, наводећи пример младих људи који уносе забрањене објекте (алкохол, дрогу, оружје...) на места на којима је понашање строго регулисано и надзирано (наводи се пример стадиона, театара и аеродрома у САД), као и случајеве где се провала одвија намерно испред камера, чиме се пројављује изразито бунтовно понашање.

[391] С тим у вези су и мишљења да је широка распрострањеност видео надзора „највидљивији знак дисперзије дисциплине од затвора према фабрикама и школама, да би се обухватио цео урбани пејсаж“ (в. Norris 2003: 249).

резултати који су у складу са техничким алгоритмом надзора и да се у истом смислу избегну неповољне ситуације – постоји и стварање осећаја да им организације за које раде не верују, што се потом одражава и на шири друштвени план јер посредно утиче на *пораст неповерења* како међу грађанима, тако и међу организацијама (Committee on Privacy 2007: 310; Wigan&Clarke 2006: 390). Упоредо са повећаним нивоом осећаја неповерења, истраживања међу радницима под надзором показују и *повећан ниво стреса* који води одређеним поремећајима на психолошком и комуникативном плану, смањењу мотивације за рад и повећаној несигурности (в. Slobogin 2007: 95, 257 нап. 129), што, парадоксално, често доводи до супротних ефеката од оних који су предвиђени увођењем надзора јер долази до смањења продуктивности радника̄ који су под додатним притиском (Committee on Privacy 2007: 310). Та корелација између увођења електронског надзора запослених (зарад повећања продуктивности и пожељног понашања запослених) и парадоксалног пада продуктивности је потврђена и једним бројем случајева из праксе (в. Parenti 2003: 149).[392] Ове противуречности у тоталитету утицаја надзора на продуктивност неки истраживачи карактеришу као „полусхизоидно“ стање (ср. Brown 2000: 65).

Осим парадокса пада продуктивности, психолошки притисак који константан електронски надзор ствара у свести радника у неким случајевима доводи и до друге врсте непожељеног понашања радника – у виду отвореног протеста код неких типова радних места. Класичан пример отпора појачаном електронском надзору јесте наставничка професија – пример је појачан надзор у учионицама у Великој Британији, који је, поред видео-надзора, укључио и микрофоне и тако наставнике довео у неугодан психолошки положај с обзиром на то да је њихов рад био под константним надзором и нечијом проценом, што је резултовало протестом (в. Ballard 2006). Свакако да је ова врста реакције скопчана и са специфичношћу односа ученика и професора и самом професорским послом (в. Kuehn 2008: 88).[393] Слични проблеми настају и код употребе масовних система надзора за праћење људи из осетљивих секторских професија – попут адвоката или новинара (в. Bunyan 2008: 56). Иако би таква употреба система надзора била незаконита, са́ма свест о томе да је могућа и реална код ових професија ствара притисак.

Протести због психолошког притиска, које технологије надзора уводе због захтева за стопроцентном прецизношћу, приметни су и у међу при-

[392] Паренти наводи случај америчке фирме BellSouth у којој радници возе камионе опремљене GPS уређајима и од којих многи сведоче да имају осећај да је „нечије око стално над њима“ те да не могу опуштено да возе као раније, што повећава ниво стреса, али и поузданости у раду.

[393] Куен на датом месту поставља питање: „ако алат обликује посао, на који начин надзор утиче на наставника, ученика и процес учења“ и наводи да се аутономија учитеља-наставника увек „ослањала на затворена врата учионице“, уз одређене границе које се огледају у евентуалној провери наставника која може бити иницирана од стране ученика или управе.

падницима других специфичних врста послова, попут оних које се односе на спортске манифестације.[394] Ова врста протеста је, међутим, присутна углавном код специфичних професија, које саме по себи негују критички начин размишљања. У погледу односа протеста радника и електронског надзора у већинском смислу се огледа друга парадигма, с обзиром на то да је технолошки надзор радника у спрези са алгоритмом одређивања продуктивности изузетно погодно средство притиска управо на оне раднике који су склони протестима, пошто увек постоји могућност деградације, па чак и отказа на основу неког извештаја са негативним показатељима успешности – посебно ако је реч о резултатима који сами по себи никада не могу бити идеални, попут резултата GPS-извештаја (Parenti 2003: 148-149).[395] То је посебан механизам којим се радници *обесхрабрују* на протест у односу на компанију и који се ослања на електронски надзор, будући да су радници свесни да се увек може пронаћи аутоматски генерисан извештај који би показао њихово одступање од норме. На тај начин се отвара могућност потпуно „законитог" елиминисања непожељног са радног места, због чега радник постаје конформиста у односу на предузеће не само у погледу продуктивности, већ и у погледу одустајања од легитимне борбе за своја права.

Све наведено рађа и специфичан отпор системима надзора на радном месту, при чему нека истраживања спроведена међу радницима под надзором показују константне покушаје његовог избегавања помоћу техничких мера, избегавање физичког присуства у просторијама под надзором, као и развијање заједничке негативне климе међу радницима у погледу иницијатива за елиминацију надзора (в. Stanton&Stam 2006: 164).[396] И ово избегавање надзора на

[394] Пјерлуиђи Колина (Pierluigi Collina), један од најпознатијих светских фудбалских судија, у својој изјави светским новинским агенцијама наводи да се судије никада у својој прецизности не могу мерити са системима видео технологије праћења утакмице и апелује на избор: „или ћемо схватити да судије праве грешке... или ћемо им дати исте инструменте које поседују они који процењују њихов рад", при чему је према Колини једини излаз у „културном развоју који води ка прихватању људских грешака" (Reuters 2009).

[395] Паренти у прилог тога наводи случај радника Стива Хендерсона (Steve Henderson) из Западне Вирџиније који је отпуштен са посла зато што је активиста синдиката, при чему су за његово отпуштање коришћене технологије надзора помоћу којих су детаљном провером пронађени одређени пропусти у коришћењу радног времена.

[396] Аутори су спровели истраживање међу 257 радника под надзором који не припадају менаџмент класи. У огромној већини радници наводе да би у случају надзора електронске поште од стране радне организације прешли на коришћење неког бесплатног сервиса електронске поште (65% да, 26% није сигурно, 9% не) или би пак нашли начина да осигурају тајност своје поште; у случају видео надзора већина радника би „избегавала просторије" које су под надзором (58% да, 31% није сигурно, 12% не). Око половине испитаника је одговорило да би у случају наведених врста надзора „охрабривало" своје колеге са посла да поступе тако да их избегну или пак онемогуће (између 42% и 50%, зависно од типа надзора и да ли активност подразумева само сугестију уклањања од надзора или пак активан рад на његовом елиминисању), за разлику од малог броја оних који би били лојални организацији (између 14% и 25%, зависно од претходног показатеља),

разне начине може се подвести под неку врсту конформизма, с обзиром на то да је у питању прилагођавање на специфичан начин. Са друге стране, менаџмент фирми у оквиру истих истраживања апсолутно оправдава електронски надзор на радном месту, најчешће аргументацијом да „је опрема за рад у поседу организације и да она има право да одржава одређене податке у вези са активностима које се спроводе са њоме“ (в. Stanton&Stam 2006: 241), што говори о подвајању међу управљачким структурама и радницима у компанијама када је реч о ставу према електронском надзору.

5.1.3. Феномен „антиципаторног конформизма“

Један од кључних проблема грађанског конформизма у друштву под надзором се не показује у области спречавања криминалних дела, незаконитих радњи или, пак, надзора редовних радних обавеза уколико је исти постављен у реално потребне оквире. Главни проблем конформизма се јавља код обављања потпуно регуларних, законски допуштених и радно предвиђених активности, али које би одређена инстанца могла да процени као ризичне у односу на одређене околности и ставове. Такав приступ уводи посебан тип конформизма, посебно интензивираног у контексту културе безбедности и актуелне глобалне „борбе против тероризма“, против организованог криминала и томе слично, за чији се циљ предузима масовно праћење токова података у друштву и процена сумњивих понашања у складу са одређеном логиком.

С тим у вези појављује се феномен *антиципаторног конформизма*, што је синтагма коју је 1988. године прва употребила Шошана Зубоф (Shoshana Zuboff (1951)), професорка социјалне психологије са Харварда, повезујући га са специфичним осећајем рањивости у окружењу под надзором и наводећи да је та врста конформизма „тактика за избегавање ситуације која је повезана са могућношћу понижења, при чему се феномену видљивости особа прилагођава понашајући се на такав начин да на минимум сведе могућност нежељених открића“ (цит. према Brown 2000: 64). Тај антиципаторни конформизам се испољава у томе да се грађани устежу не само од чињења незаконитих дела, већ и од оних дела која би, према њиховом резоновању, нека моћна инстанца на одређени начин могла да повеже са незаконитим радњама или, пак, људима из области криминална и тероризма. Зубоф у контексту глобалне борбе против тероризма антиципаторини конформитет види у целокупном друштвеном оквиру где је „први ниво тога када антиципирамо надзор и прилагодимо се њему и то чинимо са свешћу о томе“, наводећи баналне примере да – крећући се кроз одређени амбијент не смемо причати шале о терористима – што је типичан пример самоцензуре и губитка слободе, те да се самоцензура врши „не само да би се пратила одређена

док је приметно велики број радника несигуран како би поступио (између 33% и 38%, у односу на претходно наведене напомене).

правила, већ и да би се избегла срамота од јавног издвајања од осталих“ (цит. према Duke 2007).[397]

Проблем који настаје јесте *губитак спонтаности* у деловању и понашању, с обзиром на константну свест о надзору понашања грађана и лоцирању оних који представљају „потенцијалне“ терористе, у чему је спољашње „неприлагођено“ понашање један од показатеља за акцију. У таквој парадигми постојећи „конвенционални“ системи надзора (попут видео-надзора на јавним местима обухваћених у претходном поглављу) добијају нови вид употребе будући да им се намена преусмерава ка детекцији „неуобичајених“ покрета (в. Slobogin 2007: 98), односно ка проактивном истраживању усмереном ка очувању безбедности друштва. Критеријум „неуобичајеног“ и „сумњивог“ понашања том приликом подлеже великој дози субјективности оператера видео надзора (уп. Norris 2003: 263), или, што је још горе, процени аутоматизованог рачунарског алгоритма који реагује на одређене улазне податке.

Реактивни, „конвенционални“ видео надзор тако добија и проактивни карактер и густину у простору, чиме је фактички немогуће одредити да ли је нека особа у одређеном тренутку под надзором и како ће њени поступци бити протумачени, чиме парадигма остваривања моћи кроз механизам сталне видљивости постаје потпуна (уп. Norris 2003: 249). Парадигма густе мреже визуелних технологија надзора намеће константни притисак на онога ко је у њеном домету, што је и разумљиво због природне жеље људи да у одређеним ситуацијама не буду „видљиви“ пред просторно удаљеним људима (Clarke 2005b).[398] Додатно, зарад ефикасније борбе против тероризма видео надзор постаје технички софистициранији, подразумевајући дигиталну форму и могућност сравњивања података са позадинском базом података „сумњивих“ узорака, чиме постаје значајно моћније средство друштвене контроле.

Овде се као основни проблем постулира одређивање које је то понашање *сумњиво* у оквирима електронског надзора становништва у масовном облику. Тај проблем се усложњава чињеницом да постоји велики распон сасвим природних понашања која у тачно одређеном просторно-временском

[397] Зубоф у наведеном интервјуу датом *Washington Post*–у наводи да у тренутку када „антиципаторни конформитет постане наша друга природа, онда постаје прогресивно лакше да људи прихвате нове намете на приватност и слободу“ чиме људи архитектуру надзора прихватају на подсвесном нивоу. У истом интервјуу се наводи и став професора Џефрија Розена (Jeffrey Rosen) који указује на потребу „имунитета од надзора“ да би се човек слободно понашао у складу са оним што јесте. О феномену антиципаторног конформизма када је реч о особама које су изложене посматрању погледати додатно код Slobogin (2007: 94, 97-98, 106).

[398] Кларк наводи да је то важно из различитих разлога: психолошког (потреба за „приватним простором“), социолошког („потреба слободног деловања, дружења, обичаја“ без присмотре), економског (потреба за „слободом иновирања“) и политичког („потреба да се слободно мисли, полемише и делује“).

контексту могу бити перципирана као сумњива (Norris 2003: 265).[399] Други проблем који искрсава јесте постепено пребацивање ингеренција са оператера – човека (који сâм по себи има одређену дозу субјективности) на аутоматски машински алгоритам за одлучивање које понашање је сумњиво, а које не, чиме нестаје широк дијапазон односа „преговарања“ који постоји у случају човека – надзорника и онога који је надзиран (Norris 2003: 274-276). Безбедносни експерти потврђују да „док год људи имају склоност ка физичком понашању које није препознато од стране технолошког алгоритма надзора као ’нормално‘ они ће бити суочени са извршењем одређене акције“, која може бити сматрана „легитимном“ – посебно у случајевима када непосредно окружење особе пропусти да укаже да се она иначе неприлагођено понаша у одређеним приликама и службенике не обавести о томе пре реакције система надзора (Carroll-Mayer et al. 2008: 44).

Системи надзора аутоматске реакције прописују одређене визуелно уочљиве радње које на јавним местима не треба изводити – уколико особа не жели да доспе у потенцијално неугодну ситуацију маркирања као ризичне, она тога мора бити свесна и своје спољашње понашање мора саобразити компјутерском алгоритму процене ризика. Технологији се у том случају фактички даје „моћ одлучивања“, а надзирани је принуђен да се повинује безличној форми деловања и да прилагођава понашање да би избегао непријатне последице означавања као сумњивог (в. Holtzman 2006: 48).[400]

Утицај на спонтане активности особе која подлеже наведеном „испитивању“ и „проучавању“ понашања од стране електронског система надзора је у овом погледу крајње негативан. Ова проблематика добија на ширини импликација када је реч о вођењу огромних база података о грађанима јер то додатно утиче на смањење спонтаности у животу грађана и уводи нове видове конформитета (уп. Slobogin 2007: 94), посебно с обзиром на могућност профилисања и утицаја статистички изведеног профила на статус грађана у очима владиних служби (Clarke 1993).[401] Проблем у том погледу није класични прогон одређе-

[399] Професор Клајв Норис, један од истраживача-пионира у области друштвених импликација видео-надзора, наводи да су сумњива сва понашања која су неуобичајена за одређени просторно-временски контекст: било да је реч о људима који трче (уместо да иду) улицом (можда за аутобусом) или пак на одређеном месту стоје уместо да су у покрету, затим они који одударају од околине у било ком визуелном смислу, као и они који се према самом видео надзору понашају сумњиво (било да га избегавају, да испред њега праве чудне гестове или да су прикривеног лица зарад било чега).

[400] Холцман сматра да је друштво угрожено на два начина уколико се технологији даје моћ одлучивања: 1) зато што су људи „етикетирани“ преко „анализе личних информација коју спроводи машина, а не човек“, и 2) у смислу конформизма човека који се прилагођава правилима која су постављена технолошким алгоритмом, при чему се у том случају „губе креативност и иновације од којих жива друштва зависе“.

[401] У погледу профилисања Кларк наводи, између осталог, и следеће опасности: претпоставку кривице, пребацивање терета доказивања са тужиоца на туженог и постојање непознатих

не особе због идеолошких разлога или директна брутална репресија државног апарата, већ *психолошки притисак* приликом обављања редовних електронских трансакција јер особа ни на који начин не може знати колико одређене информације о њој могу утицати на њен свакодневни живот (Surveillance Studies 2006: 42).[402] Извлачењем података о личности из њених електронских трансакција и из надзора свакодневних активности добијају се „електронски двојници" који имају своју динамику раста и, што је најважније, представљају механизам за „отварање и затварање врата могућностима и приступу" било да је у питању отварање кредитне могућности или, пак, стављање под сумњу (Lyon 2003b: 27).

Критеријуми по којима одређена особа може постати интересантна за надзор утичу не само на велику дозу уздржавања од акције која може бити погрешно протумачена, већ и велики степен анксиозности. То се може десити не само у случају поклапања, већ и у случају непоклапања одређених података који се о грађанима воде према неком алгоритму (уп. Clarke 1988: 505).[403] У таквој ситуацији до изражаја не долази само конформистичко понашање, већ и *смањење креативности* грађана (Holtzman 2006: 42; Altheide 2006: 210; Clarke 1988: 508),[404] али и *повећање анксиозности*. То је нарочито изражено у случајевима масовних крађа података о личности, које су редовна појава која доводи до пораста осећања несигурности и немира међу грађанима и губљења поверења у електронске трансакције.

Страх од тога да ће подаци о личности који се у савременом друштву рутински скупљају бити употребљени у сврхе другачије од предвиђених, и то од стране различитих ентитета, постоји не само код обичних грађана, већ и код стручних тела која наводе да је у садашњем времену „готово немогуће гарантовати приватност за било кога" (ср. Committee on Privacy 2007: 93). Слична

тужби. Све то свакако утиче на избегавање сваке врсте сумњивих трансакција, ма колико да су легалне.

[402] Аутори извештаја наводе да одређена особа не може знати колико ће одређена информација утицати на то да, примера ради, њен аутомобил чешће буде заустављен од стране полиције.

[403] Кларк наводи следеће случајеве: „ако постоји поклапање података (*match*) где не треба да га буде, ако не постоји поклапање где треба да га буде, неједнакост у случају података који су сродни и логичка неконзистентност међу подацима о особи који потичу из две различите датотеке".

[404] Холцман на датом месту наводи да је „тешко бити креативан ако се човек плаши да ће оно што креира бити погрешно протумачено у неком будућем времену...у случају приватности нису само злоупотребе као такве опасне, већ и претње које се назиру". Алтеиде на датом месту наводи да „страх ограничава наше интелектуалне и моралне капацитете, окрећући нас једне против других и мењајући понашање и перспективе, у исто време нас чинећи рањивим у односу на оне који желе контролу", те да је чешћи циљ „регулисање индивидуа него шири контекст друштвених питања у вези са проблемом". Кларк на датом месту наводи да „масовни надзор има тежњу да наруши индивидуалност и смисленост људских одлука и акција и потврди примат државе".

зебња постоји и у погледу електронских трансакција, с обзиром на то да профилисање грађана у том погледу може исте ставити под категоријалну сумњу државе – грађани који су свесни постојања такве врсте профилисања могу доћи у психолошка стања сумње и мењати своје навике и активности у радикално конформистичком виду (в. Туба 1994).[405]

У овом смислу је важно уочити сличности и разлике када је реч о потирању спонтаног понашања у ИКД-у са ефектима деловања историјских тоталитарних режима на понашање грађана. Ово је посебно важно у односу на „глобалну борбу против тероризма“ и електронски надзор активности целокупне популације, са посебним акцентом на категоријалној сумњи на основу одговарајућих показатеља, чиме се добија ефекат „сумњивог лица“. Свакако да у савременим друштвима под надзором не постоји тоталитарна власт, али су ефекти губитка спонтаности исти јер „тоталитаризам циља управо на укидање слободе, па чак и на укидање људске спонтаности уопште, а никако на неко ограничавање слободе, чему тежи тиранија“ (в. Арент 1998: 412). Иако сâм циљ структура моћи у друштву под надзором није укидање спонтаности грађана, већ доминантно повећање безбедности, моћи државног апарата и интереса профита, оно ипак као последицу има укидање спонтаности, које настаје кроз машинско праћење понашања које одступа од одређене норме постављене од стране структура надзора.

Сличност са тоталитарним режимима се испољава и у опсегу праћења активности становништва када је реч о подацима који се прикупљају савременим методама надзора које обухватају пресретање комуникација и кључних речи, као што је показано у студији случаја у претходном делу рада. С тим у вези су и данас сасвим актуелне опсервације Хане Арент које се односе на одлике тоталитаризма кроз „систем свеопште шпијунаже, у коме би свако могао бити агент полиције и у ком сваки појединац осећа да је под сталном присмотром, у условима у којима је професионална будућност крајње неизвесна и у којима најспектакуларнији успони и падови постају свакодневна појава, свака реч постаје двосмислена и предмет ретроспективног ’тумачења‘“ (Арент 1998: 438). Она истиче да „категорија осумњиченог“ „у тоталитарним условима обухвата читаво становништо“ и да „свака мисао која одступа од званично прописане, увек променљиве линије, већ је сумњива, ма у којој се области људског живота појавила“ (Арент 1998: 437). То је готово пресликана парадигма ширине активности надзора друштва у погледу „глобалног рата против тероризма“, где се грађани у „демократској“ држави излажу додатном

[405] Милан Туба у наведеном чланку указује на утицај профилисања грађана од стране различитих институција, поготово у домену купопродајних трансакција и проблема уклапања у куповни профил терористе. Туба наводи последице када појединац почне да размишља о постојању такве парадигме надзора у друштву, и наводи да је проблематичност профилисања у томе што се оно заснива на „статистичкој корелацији, а не узрочно-последичној вези“, због чега су могуће огромне грешке.

надзору уколико спадају под проблематичан профил, мада не постоји отворен терор и репресивни механизам као у случају тоталитарних режима. Што се тиче ауторитарних режима који упоредо користе електронски надзор комуникација и репресивних мера отворене одмазде, аналогија са тоталитарним режимима је далеко израженија.

Корелација са другим људима који на било који начин могу бити повезани са терористичким или сумњивим активностима, чиме они доспевају у веома неугодну ситуацију константног надзора, представља посебан проблем – сличност са тоталитарним режимима је у томе што особе се пријатељским, породичним и другим везама са оптуженим бивају такође сумњиве, због чега морају да се посебно доказују чак и за ствари које нису учињене (в. Arent 1998: 331). У друштвеној констелацији свеопштег електронског надзора и „глобалне борбе против тероризма“ грађанин осећа неугодност уколико сматра да његово понашање, трансакције, комуникације, ... на било који начин могу бити погрешно протумачени од режима.[406] Посебан проблем представљају активности политичких активиста и протести различитих групација, попут антиглобалистичких покрета, који се обесхрабрују чињеницом да због својих активности могу бити сврстани у безбедносну претњу (в. Petras 2002),[407] што је потврђено и у пракси (в. Slobogin 2007: 169).[408] Посебан проблем настаје у случајевима особа које су у оквиру „глобалне борбе против тероризма“ и идеолошки непожељне (уп. Holtzman 2006: 228).

Поред технологија профилисања, реконструктивне технологије надзора имају посебно место у *меком притиску* на становништво. Такве технологије су се користиле и ван глобалне борбе против тероризма (која им је само дала на интензитету и опсегу увођења), поготово када је потребно показати лојалност друштвеном систему тиме што ће се – уз привид добровољности – зарад грађанске одговорности жртвовати приватност, када је, на пример, реч о давању

[406] У погледу појачаног надзора владиних служби у Вашингтону (и САД уопште) после 11. септембра, Вилијам Сафир (William Safire), познати колумниста *New York Times*-а, наводи лични став да таква констелација носи „језиво осећање“, чак и када човек не чини нешто посебно лоше (в. Safire 2002). Сличну новинарску реакцију на опасности од конформизма у „култури надзора“ и погубном утицају на аутономију појединца и његово понашање погледати и код Duke (2007). Слобогин у истом смислу наводи да ће се људи који знају да су под владином присмотром „понашати се мање спонтано, више обазриво, мање индивидуално, а више конвенционално“ (Slobogin 2007: 98).

[407] Аутор наводи да због широке дефиниције терористичких активности (попут оне у секцији 802 *USA Patriot Act*-а) многи протести антиглобалиста, рецимо, могу бити означени као терористичка претња, а њихови организатори и учесници подвргнути тортури и полицијском испитивању и претрази.

[408] Слобогин наводи употребу технолошког система Talon од стране служби САД у праћењу грађана који су протестовали против рата у Ираку, о чему детаљније у студији случаја овог рада.

личних података (в. Marx 2006: 37, 43-44).[409] У таквом случају добровољност у давању података је илузија јер „слободно“ одбијање давања таквих података особу дискриминише и чини сумњивом, чини је особом која има нешто да сакрије, или је, пак, карактерише као друштвено неодговорну. Таква парадигма се посебно користи за обавезно прикупљање осетљивих биометријских података о свим грађанима, чиме грађани показују лојалност држави која је према њима сумњичава и фактички укида претпоставку невиности (Finn 2005: 39).[410] Сама философија која стоји иза биометријских података у контексту управљања ризиком је проблем сâм за себе који има и дубоко психолошке и философске импликације (в. Ceyhan 2008: 118),[411] а слично је и у погледу ДНК-профилисања (в. Williams&Johnson 2004: 12).[412] Приликом давања наведених података терет показивања лојалности стоји на грађанину, при чему се у случају добровољности давања одређених података у највећем броју случајева улаже посебан труд за одржавање лојалног статуса у друштву под надзором (Катев 2001: 280).[413] Тиме се прелази ка проактивној делатности у складу са пожељном вредносном матрицом у друштву и потврдом лојаности у складу са истом.

Истраживања понашања грађана у светлу постојања надзора електронских комуникација показују масовно *апстинирање* од слободне и спонтане комуникације. Студија немачког *Forsa* института која је обухватила 1002 особе (испитане у периоду 27-28. маја 2008. године, уз статистичку границу грешке од 3%) показује друштвене импликације задржавања података о грађанима (data retention) с обзиром на промене навика у комуникационој сфери: 73% грађана је свесно задржавања комуникационих података од одређене инстанце, 11% већ апстинира у погледу коришћења телефона, мобилног телефона и електронске поште у одређеним околностима, а 52% испитаника је навело да због задржавања података највероватније не би контактирало саветника за

[409] Аутор у прилог тога наводи случај је који се десио у Масачусетсу крајем 2004. године када су полицајци „најљубазније замолили“ мушке грађане тог округа да на добровољној основи дају своје ДНК узорке да би се разрешио један случај убиства. То је, по његовом мишљењу, пример меког притиска за прикупљање личних информација, ослоњеног, између осталог, на добровољност и „акценат на потребе заједнице у односу на лична права“.

[410] Снимање биометријских података не само да негира претпоставку невиности, већ по речима аутора, „претпоставља криминалитет, девијантност и претњу као нешто латентно у свим телима“.

[411] Ауторка на датом месту наводи да „биометријска репрезентација тела њега развезује од свести и субјективности чинећи га читљивим кодом знакова и кодова, док у исто време ради као анатом или психолог откривајући могуће патологије“ при чему тело постаје „ознака ризика и нелегалности“ и „не оставља места језику, причи“ и „присуству Другог као сведока Себе“.

[412] Аутори ДНК базу профила називају „перманентном сенком вечно присутног сведока“ у погледу људи на које се односи.

[413] Аутор наводи да у друштву тоталног надзора грађанин заправо „постаје исувише задовољан јер није крив“ постајући „сувише трудољубив да би одржао такво стање“.

лекове, психотерапеута и брачног саветника (Forsa 2008).[414] Узроци оваквих резултата истраживања не морају бити само осетљивост и поверљивост информација које се преносе информационо-комуникационим каналима који су под надзором, већ и могућност да сасвим обичне поруке буду погрешно протумачене од инстанце која прати комуникације – то је познато као проблем „језе“ односно страховања да одређени потез грађана од стране моћне инстанце може бити перципиран као девијантан (уп. Wigan&Clarke 2006: 399) – управо према моделу антиципаторног конформизма.

5.1.4. Феномен самоцензуре

Један од основних феномена у друштву под надзором је нестанак анонимности и псеудонимности грађана, нарочито оних који активније учествују у њему. То је случај чак и код технолошких окружења чије је коришћење на одређени начин утемељено на концепту анонимности, попут Интернета. Анонимносту и псеудонимност комуникација посебно је важна дисидентима у ауторитарним уређењима јер тако избавају повезивање својих списа са својим личним именом и презименом, што је и данас актуелно питање у неким земљама за развијеном информационом инфраструктуром (Clarke 2009: 225).[415] Овде основни проблем представља смањење храбрости за слободу мисли и говора у одређеним ситуација, што се пре свега односи на проблем реакције ако не постоји могућност анонимног, односно псеудонимног деловања (Nissenbaum 1999: 142).[416]

Анонимност, међутим, не показује своју важност само у ауторитарним окружењима данашњице, већ и у обављању радњи које су одлика демократских режима. То је посебно важно у понашању грађана на електронски регулисаном начину гласања, када грађани не могу бити стопостотно сигурни да је тајност гласања апсолутна (Committee on Privacy 2007: 310).

Интернет-комуникације су веома важно поље у погледу понашања грађана у контексту угрожене анонимности. Иако теоријска поставка овог медија почива на очувању концепта анонимности односно псеудонимности, она је данас потпуно нарушена од стране владиних агенција и крупних корпорација. С тим у вези се поставља питање *самоцензуре* комуникације у односу према центру моћи који има могућност откривања идентитета аутора поруке. Постоји велики број

[414] У истом истраживању се наводи да 48% испитаника верује да је наведено задржавање података неопходно за превенцију криминалних дела, док је 46% супротног мишљења.

[415] Кларк примећује и то да је концепт анонимности у савременом свету посебно нарушен како од стране државе тако и од стране корпорација, које све више стављају нагласак на „јаке“ идентификационе схеме у друштвеном животу (Clarke 2009: 226).

[416] Ауторка наводи да концепт анонимности у овом погледу елиминише страх од одмазде и с тим у вези примећује да вредност анонимности „није у капацитету бити неименован, већ у могућности деловања и у исто време остајања ван домета“ одређених структура које би захтевале „објашњења, извињења, одговоре, казну или наплату“.

рационалних разлога зашто би нека особа при коришћењу Интернет-комуникација спроводила самоцензуру, али се свака од њих своди на потенцијал репресије апарата моћи који добија информацију о комуникацији и тумачи је према свом нахођењу. То је посебно изражено код могућности Интернета за организовање друштвених акција и учешћа у јавној сфери, уколико оно није анонимно или псеудонимно у одређеним случајевима (Garfinkel 2000: 4),[417] али и у потпуно уобичајеним активностима на Интернету (Clarke 1999b).[418]

Осим самоцензуре у класичном смислу необјављивања одређеног текста (што је пре свега случај у ауторитарним окружењима као што показују резултати студије случаја), посебан проблем јесте остављање електронског трага приликом посећивања одређених сајтова и електронских форума који би могли да укажу на „сумњиво“ понашање. У погледу превентивног надзора владиних служби особа која редовно посећује „сумњиве“ сајтове веома лако може бити сврстана у ред сумњивих и изложена надзору и различитим непријатностима (в. Garfinkel 2000: 4), што је довољан разлог да се особа уздржава не само од писања, већ и од праћења и читања „проблематичних“ садржаја уколико је анонимност комуникације угрожена.

Наведене тврдње су поткрепљене и емпиријским истраживањима, међу којима су најзначајнија она међу студентском популацијом, која је сама по себи склона критичком начину размишљања и употреби савремених комуникационих средстава. Она показују велики степен самоцензуре и самодисциплине у светлу антиципираног конформитета у потпуно различитим аспектима коришћења информационо-комуникационих инфраструктура уколико постоји свест да су оне под надзором, а нарочито уколико није довољно познат опсег надзора. Једно од најдетаљнијих истраживања је спроведено од стране Шејн Досон (Shane Dawson) на узорку од 30 интерних и 23 екстерна студента Квинсленд Технолошког универзитета, при чему се испитивало понашање у погледу претраживања Интернета, опсега тема о којима се дискутовало и стила писања (в. Dawson 2006: 73).

Испитивање је вршено у оквиру два постојећа система надзора на универзитетској мрежи: први систем надзора у оквиру кога је вршено испитивање је функционисао тако што је сваки студент пре коришћења информационе инфраструктуре универзитета уписивао корисничко име и лозинку, после чега су праћене све његове Интернет-активности (приступ сајтовима, величина преузете датотетеке са Интернета, време и трајање приступа одређеној локацији и садржај онога што је постављено), док је други систем студентима и особљу

[417] Указујући на проблеме приватности у савременом свету, аутор на датом месту наводи неколико илустративних примера, попут избегавања коришћења Интернет комуникација зарад организовања неке друштвене акције због страха да анонимност није очувана и могућности да противници акције „копају по прошлости“ особе пошто је идентификују као иницијатора.

[418] Кларк наводи да је то поготово случај уколико су ставови осетљиве природе у односу на широко прихваћена гледишта чије оспоравање може довести до санкција.

факултета омогућавао надзорисан приступ одређеним садржајима за учење и активностима (в. Dawson 2006: 73-74). Резултати истраживања су показали да оба система надзора утичу на понашање студената, при чему је степен самоцензуре зависио од сазнања о томе колико се шта надзире у оквиру комуникација и којим техникама се то чини (ефекат самоцензуре је повећан чињеницом да надзирани не зна поуздано који је опсег надзора који се над њим врши), док је код свих студената показано да се понашање током претраживања Интернета изменило и да је спектар тема и стил писања измењен, при чему су најуздржанији студенти били они који нису имали довољно знања о техникама и опсегу надзора (в. Dawson 2006: 80-82).

Што се тиче конформизма у оквиру надзираних Интернет-комуникација, приметно је да се он у пракси не појављује само код директних учесника у комуникацији, већ и код људи који су посредно укључени у комуникацију са њима са друге стране комуникационог канала, попут модератора дискусионих форума, који најчешће уклањају проблематичан садржај (који би могао довести до блокирања форума) прилагођавајући се, тако, неписаним правилима цензуре (в. Zittrain&Palfrey 2008a: 42).

5.1.5. Феномен амбивалентности

Истраживање понашања грађана у оквирима друштва под надзором није потпуно уколико се – поред генерално присутне матрице конформизма у различитим видовима – не уочи и пропратни феномен амбивалентног понашања у одређеним случајевима, везаним већином за утицај видео-надзора. Одређена истраживања понашања људи показују да је емоционално искуство онога ко је под надзором често *амбивалентно* и променљиво током времена и променом околности, те да надзирани може осећати емоције различитог карактера, у складу са којим ће се на одређени начин и понашати (Koskela 2003: 300).[419]

Приметни су случајеви специфичног одговора на видео надзор у коме надзирани свесно и намерно изражавају жељу да се појаве пред њима насупрот генерално присутној парадигми конформизма (Koskela 2003: 301). Такви догађаји се бележе чак и у случајевима у којима би се од грађана очекивао одређени вид повећања самодисциплине – због могућности директне повратне репресије (Yar 2003: 265-266).[420] Такође је индикативна појава постепеног *забо-*

[419] Коскела на датом месту наводи да је бити под надзором у исто време и „емоционални догађај“, у контексту емоционалног искуства у оквиру кога надзирани може осећати „кривицу и без разлога, понижавајући положај, непријатност, страховање, али и безбедност и сигурност“.

[420] Аутор на датом месту наводи као пример понашање припадника организације Surveillance Camera Players који су 11. септембра 2002. године извели други по реду „Интернационални дан против видео-надзора“, приликом чега се нису крили од камера, већ су их управо тражили да би пред њима изводили свој протест и перформанс у амбијенту Орвелове *1984* и других антиутопија. Из тога аутор извлачи закључак да однос између видљивости и моћи није до краја реципрочан и

рављања на видео надзор, *навикавања* на њега и његово присуство у обављању свакодневних активности, као и појава умерене реактивности на присуство видео-надзора, која се очитује у посебним случајевима који излазе ван рутинских активности (в. нап. 6 код Yar 2003: 264). То у сваком случају не укида појаву конформизма пред видео-надзором, већ само повећава потребни праг надражаја да би се увела самодисциплина.

Сличне појаве амбивалентног односа према надзору су приметне и у случају других технологија надзора, али и њих треба испитивати у ширем контексту да би се одредило на који начин амбивалентност замењује конформитет (уп. Pallitto&Heyman 2008: 326).[421]

5.1.6. Феномен културе неповерења и незаборава

Поред наведених директних импликација које се односе на промене понашања грађана под утицајем електронског надзора, постоје и неке шире, друштвене импликације, које се могу систематизовати на различите начине. У сведочењу пред специјалним одбором британског парламента професор Клајв Норис, један од најпознатијих светских истраживача из области утицаја видео-надзора на друштво, наводи да постоји неколико кључних проблема у погледу ефеката државног надзора, међу којима је први и основни *неповерење* које се ствара у друштву у коме се подаци масовно скупљају, чиме се шаље порука да се грађанима не може веровати, а коју прати стварање дистанце између полиције и грађана, уместо да се промовише директни ниво контакта са грађанима уз повремено преговарање и толеранцију (в. House of Lords 2009b: 29). Доза сумњичавости је, наиме, имплицитно садржана у активностима надзора, што у оквирима друштва под надзором резултује наведеним смањењем степена поверења у друштву у тоталитету (в. Goold 2009: 211).[422]

Друштво под надзором повећава општи степен неповерења на различитим нивоима – било да је реч о општем надзору становништва, надзору у

једносмеран јер „повећање видљивости не мора *обавезно* повећавати и самодисциплину“, што се види у потпуно супротном понашању наведених протестаната. Аутор даје занимљиву опсервацију да се и однос моћи донекле инвертује јер оне који стоје иза надзора ставља у позицију „моралног суда“ јавности, оптужујући их за „моралну и политичку делинквенцију“.

[421] Аутори наводе резултате истраживања спроведеног 90-тих година 20. века у погледу преласка границе САД са мексичке стране и коришћења биометријских система идентификације, које су на први поглед показале да за младе Мексиканце-шверцере наркотика тај вид технолошког надзора не доводи до промене у „саморазумевању и понашању“, но да дубљи увид указује да није било реч о високософистицираном надзору, да је систем био лоциран само на граничном прелазу (а не расут широм одређене територије), те да је у одређеним случајевима систем враћао људе у Мексико чиме су остајали ван домета казне за криминално понашање.

[422] Гулд посебно указује на парадоксалан проблем да држава нема поверења у грађане, с обзиром да уводи системе надзора, а да са друге стране од њих тражи управо поверење. Гулд то карактерише као „асиметрију поверења“.

оквиру институција и корпорација или о надзору у оквиру породице (када је реч о деци), што представља проблем за друштвене односе чија се кохезивност базира управо на поверењу (Surveillance Studies 2006: 3). Посебно је угрожен степен поверења између грађана и полиције, с обзиром на то да друштвено поверење према полицији зависи од директног контакта са грађанима, док се у овом погледу он губи, и полицијски рад постаје више „технолошки вођен“ и одређен „категоријском сумњом“ насталом на основу рачунарског модела корелације података извучених укршањем више разнородних база података (Lyon 1994: 113). Неке технологије надзора су посебно интрузивне и имају велики потенцијал повећавања неповерења према надзираном. У том смислу технологије бионадзора (попут узимања биометријских података у обавезујућем смислу) посебно утичу на степен неповерења између државе и грађана пошто представљају додатни гарант идентитета и повећавају степен генерализоване сумње (в. Campbell 2002: 79).

Такав амбијент неповерења додатно утиче на нарушавање основних друштвених односа: породичних (у погледу унутарпородичних релација), пословних (између послодаваца и запослених) и институционалних (на релацији управа – грађанин) (Glasser et al. 2007: 106). Посебно је проблематично „преливање“ културе надзора и сумњичавости на унутарпородичне односе. То је поготово очито у погледу све већег надзора позиције деце, при чему истраживања показују да електронски надзор има сличне ефекте као у случају надзора одраслих, нарочито када је реч о аутономији њиховог кретања (уп. Fotel&Thomsen 2004).[423]

Феномен опште климе неповерења прате и остале негативне појаве на социо-психолошком плану које произилазе из природе интрузивних технологија надзора примењених на масовном плану и односе се, између осталог, и на смањење смислености, самопоуздања и оригиналности (Clarke 1988: 505). Слично је и у погледу специфичних система друштва – истраживања спроведена у затворима показују да су „осећања параноје, забринутости, понижења, апатије и беспомоћности психолошки ефекти надзора на дуже стазе“, при чему затвореници своје понашање у великој мери прилагођавају тим спољашњим условима, а у неким случајевима постају чак зависни од њих пошто се ван надзора не могу уздржати од насилних активности (Holtzman 2006: 52).

[423] Фотел и Томсон су вршиле истраживање над децом узраста од 10 до 12 година, упоредним укрштањем података из три различита пројекта интервјуисања деце и њихових родитеља и закључиле да даљински надзор позиције деце има утицаја на ниво независности њиховог кретања. Оне додатно закључују да, на основу истраживања понашања деце обухваћене тим надзором, деца нису просто „објекат родитељске даљинске контроле“ већ да на одређени начин синергијски учествују и укључују своју активност, што говори о својеврсном „дијалогу“ између обе стране, наводећи да деца често „интернализују контролу коју спроводе родитељи“ (в. Fotel&Thomsen 2004: 537, 545-546).

Масовни надзор у друштву има крајње негативне консеквенце и на концепт *друштвеног опроштаја* у погледу незаконитих или лоших дела почињених у даљој прошлости. Ово произилази из чињенице да је једна од основних особина друштва под надзором „нестајање нестајања“ (ср. Levi&Wall 2004: 206), које – поред нестајања анонимности – поставља и питање перманентног опстајања података у електронском виду, с обзиром на електронски траг о појединцу за који се не може гарантовати уништење. Тај феномен је условљен разликама електронског медија, начином и временом обраде електронских података и прослеђивањем података у односу на класичне, папирне медијуме, што има огроман утицај на концепт друштвеног опроштаја који је за слободна друштва веома важан (Blanchette&Johnson 2002: 34).[424] Таква парадигма условљава да особа фактички не може опет „почети живот изнова“ тако што ће подаци из одређеног временског периода и дела која су давно почињена бити поништени (в. Катеб 2001: 279), што ствара велики психолошки притисак. Ефекат „свет без заборава“, у коме је „све снимљено и никада заборављено“, води ка стању у коме грађанин мора „оклевати пре сваког дела“ с обзиром да оно остаје за свагда (Blanchette&Johnson 2002: 36),[425] што је изразито јак импулс за друштвени конформизам.

*

Као што се из напред наведеног види, утицај електронског надзора на понашање грађана је веома комплексан. Иако има неких позитивних страна, које се односе на превенцију и детекцију одређених незаконитих и криминалних дêлā, импликације су углавном негативне, како код генерално приметне промене понашања појединаца који су свесни постојања надзора и мера репресије, тако и у погледу ширих друштвених импликација. Типови конформизма који се притом јављају су разноврсни и, између осталог, зависе од конкретне технолошке имплементације надзора, врсте делатности која се надзире, свести о опсегу надзора, психолошког профила особе која је надзирана и казнених мера у случајевима понашања које није прихватљиво.

Друштво под електронским надзором је, иако кључни, ипак само један део информационо-контролисаног друштва и његовог утицаја на понашање

[424] Аутори пореде смештање и задржавање података о грађанима у папирним архивама, које су после одређеног времена морале бити уклоњене (ако ни због чега другог, то због физичких ограничења њиховог чувања и потребних новчаних средстава за одржавање) са електронским базама података о грађанима које укидају баријере сталног чувања података и наводе да „када је податак избрисан, наше [некадашње] понашање је заборављено, а када податак опстаје, понашање није заборављено и неке важне вредности фундаменталне за демократско друштво због тога могу бити смањене“.

[425] Аутори на истом месту наводе и другу крајност, а то је свет без одговорности за дела која се чине и с тим у вези захтевају прави баланс између одговорности и могућности за „нови почетак“ у животу.

грађана. Да би тај утицај и његове последице били обухваћени у целости, поред претходне опсервације потребно је испитати и то на који начин се воља и понашање грађана у надзираном друштву држе у „пожељном“ стању у комбинацији са потрошачким начином живота, утицајем мас-медијске сфере и императивом технолошког напретка.

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

5.2. Потрошачки начин живота у оквиру ИКД

Поред различитих типова конформизама и реакција узрокованих страхом или нелагодом када је особа под надзором, при чему је основни резултат уздржавање од „неконвенционалног“ или непожељног понашања, у оквиру ИКД постоји и друга врста конформизма, чији резултат није апстиненција, већ *активација*. Та врста конформизма је присутна неколико деценија у савременом друштву и повезана је са учешћем у потрошачком начину живота уз услов „добровољног“ излагања своје приватности зарад остваривања комодитета и смањења трошкова живота.

Потрошачки менталитет је у великој мери обликован уз помоћ мас-медијске сфере, која је у савременим друштвима под надзором у власништву крупног капитала и / или под утицајем државних режима, као што је показано у студији случаја. Медијска сфера преко рекламирања животног стила људе укалупљује у одређени начин живота, при чему је потрошња кључни фактор у том моделовању, с обзиром на то да је она сама по себи „начин живота“ савременог човека (Burton 2005: 236). Та сфера доминантно усмерава вољу грађана ка задовољавању одређених „потреба“ (које у исто време конвергирају интересима структура моћи корпоративног капитала) на различите начине: сугестивним медијским порукама,[426] модним трендовима,[427] чак и потврдом идентитета.[428] Суштинска одлика потрошачког конформизма је то што потрошачи нису једноставно стимулисани страхом од класичне одмазде – казна се у том систему односи на искључивање из функционисања у оквиру света комодитета уколико потрошач не жели да пристане на одређена правила, али се истовремено подразумева и *награда* за пристајање на одређени начин функционисања који потрошачко друштво захтева (Elmer 2003: 245).

Што се тиче улоге у ИКД-а, корпоративне структуре потрошачког друштва користе технике надзора управо да би грађане охрабрили на одређене радње (в. Clarke 2001b).[429] Овде се очитује основна надградња друштва под надзором ка информационо-контролисаном друштву, која се односи на стимулисање потреба, активности, мишљења, ... у складу са циљевима и идејама структура моћи у друштву (најчешће политичким и економским) којима су доступни мас-медијски механизми убеђивања и надзора популације у широком обиму. Пода-

[426] Утицај медијских реклама и порука на свесно и подсвесно формирање жеља, циљајући на емотивну уместо рационалну страну је огроман (в. Taylor 2004: 50-54).

[427] С тим у вези, сасвим је умесна тврдња Гинтера Андерса да је мода „мера коју примењује индустрија да би створила потребу за заменом својих властитих потреба“ (в. Anders 1985: 50).

[428] Рајт Милс наводи да мас-медији, поред тумачења и изгледа друштвене реалности, савременом човеку дају и сопствени имиџ у погледу идентитета и жеља (в. Mills 2000: 314).

[429] Кларк примећује да су технике електронског надзора усмерене не само на обесхрабривање чињења одређених радњи, већ и на охрабривање одређеног понашања попут куповине или гласања на изборима.

ци добијени електронским надзором постају параметар у повратној спрези, али не само у контексту појединаца који су под сумњом, већ и у погледу маса које је путем мас-медијских и других механизма масовног утицаја потребно активирати у пожељном смеру.

Наведена матрица, са друге стране, не значи да и у оквирима потрошачког друштва не постоји конформитет који се базира на страху од активности која би од одређених инстанци била погрешно схваћена, али значи да та врста конформитета у потрошачком начину живота није доминантна. Та друга врста конформитета и даље постоји јер произилази из доктрине потрошачког друштва, која подразумева да је грађанин фактички у обавези да буде потрошач, а да га свака свака другачија интенција чини сумњивим (в. Anders 1996: 109-110).[430] Суштински гледано, међутим, потрошачко друштво преусмерава вољу грађана према одређеним потребама не иманентном претњом, као у случају класичног електронског надзора, већ преко комодитета и уштеде као својих инхерентно постављених вредности које је по сваку цену потребно очувати. Употреба класичне принуде и притиска је тим приступом практично искључена, а, у наведеном случају – није ни потребна.

Одлична потпора наведеним констатацијама је и социо-психолошка анализа Ериха Фрома која казује да су идеални људи за савремено друштво они који се „осећају срећним, немају сумње и конфликата и којима се управља без употребе силе“ (From 1980: 170), при чему потрошачко друштво овај циљ постиже управо својим вредносним системом, који се веома лако прихвата јер не захтева подвиг воље. Кључна ствар је нагласак на непрестаном активизму и продуктивности, без утицаја класичног дисциплинског метода, што даје потпуно нов приступ у конформистичком понашању у оквиру ИКД. У односу на Фукоову парадиму паноптизма примећено је с тим у вези да савремено друштво у великој мери гравитира ка „постдисциплинарном“ карактеру и акценат ставља на *активизам*, *продуктивност* и *одговорност* потрошача пре него на покорности, при чему кључни елемент надзора и напора за интегрисањем појединца у пожељну раван понашања није производња, него потрошња (Campbell 2002: 87).

У оквиру стандарда потреба које су често наметнуте медијским путем (уп. Anders 1996: 108-109),[431] феномен понашања потрошача у оквиру ИКД задобија културолошке обрисе јер постаје проблем културних модела са којима

[430] С тим у вези, Гинтер Андерс указује на императив куповине онога што је понуђено, дајући пример догађаја 1941. године када се у његовом животу десио случај неугодног сусрета са полицајцем. У разговору са њиме Андерс је посведочио да не само да никада није имао аутомобил, већ и „да му никада није ни био потребан за разлику од књига“. Такав став га је, према сопственом сведочењу (уз додатну чињеницу да се упутио у прилично дугачку шетњу приликом сусрета) довео у веома неугодан положај сумњивог лица (в. Anders 1996: 110-112).

[431] Андерс парадигму таквог друштва на датом месту карактерише са заповешћу „научи се да ти буде потребно оно што ти се нуди“.

је потребно поистовећење, а не сопствено критичко мишљење (уп. From 1978: 165). Друштвена контрола се у таквој парадигми суштински ослања на претходно произведене потребе уз наметање пасивности када је реч о било каквом протесту против целокупног система (уп. Markuze 1968: 27-28; Mills 2000: 323).[432]

Матрица потрошачког конформизма се у оквиру ИКД-а, узимајући у обзир електронски надзор и повреду приватности, показује и ван утицаја медијске сфере. Феноменологија конформизма у том погледу добија специфичне размере и видове који, поред активизма као пожељног понашања грађана и стварања потреба које треба задовољити, подразумева комбиновани систем надзора и аналитике података о личности како би се унапредила могућност продаје производа и услуга. „Куповином“ приватности маркетинг службе добијају могућност да грађанима сугеришу одређене производе, који одговарају њиховим куповним профилима који су добијени електронским алгоритмом, пошто су претходно „без принуде“ узети њихови лични подаци приликом претходних трансакција. Добар пример су произвођачи лекова, који своју рекламну кампању ка одређеном кругу људи могу усмерити добијањем информација из медицинског картона (в. Committee on Privacy 2007: 310). На тај начин је затворен круг контроле потрошачких потреба: електронским трансакцијама се омогућава профилисање купца, на основу профила се одређују потребе, оне се даље стимулишу медијским средствима и задовољавају новим производима који се купцима намећу и које они (у већој или мањој мери) купују, при чему се трансакције уредно бележе за даљу анализу.

Често се маркетинг-акције прикупљања података о грађанима замагљују и различитим синтагмама, попут „побољшаног потрошачког сервиса“, иза којих стоје технике убеђивања – подстицаја на куповину одређеног производа на основу куповних преференци и профила купаца (Clarke 2001b). Прикупљање података о личности у потрошачком ланцу у оквиру ИКД-а се, тако, не правда безбедношћу (као у случају надзора владиног сектора), већ погодношћу за конзументе: савремени комерцијалних надзор је повезан за тржиштем и потрошњом, при чему грађани често несвесно (поговото у случајевима аутоматизованих трансакција) дају своје личне податке да би заузврат могли лакше да купују, путују и комуницирају (Marx 2006: 39) или их, пак, дају „добровољно“, али суштински условљено јер без тога не могу да смање трошкове, време или напор код обављања

[432] Маркузе на датом месту наводи продуктивност и комодитет савременог капиталистичког друштва као финални производ у окружењу у коме се човек идентификује са робом коју користи, при чему је „друштвена контрола укотвљена у новим потребама које је произвела“ тако да је могућност „индивидуалног протеста пресечена у корену“. У оквиру такве контроле он примећује да је сваки вид жеље да се не покори прогресу осуђен на маркирање у виду „неуротичног“ понашања. Рајт Милс, са друге стране, на датом месту примећује да у концепцији масовног друштва индивидуа „не само што губи независност, већ што је важније, губи жељу да буде независна“. Он наводи да је живот особе у таквом окружењу моделиран према „спољашњим рутинама“ и „не формулише жеље већ јој се оне инсинуирају“.

одређене активности – било да је реч о путовањима или коришћењу државних услуга и сервиса (в. Marx 1998: 177-178)[433].

Једна од важних стратегија које корпоративни капитал користи за релативизацију приватности у свести потрошачâ јесте медијско промовисање решења за електронске трансакције као нечега што ће брзо донети „универзалну корист", лакоћу живота, куповине, рада.[434] Друга важна стратегија навикавања купаца на губљење приватности јесу посебни попусти за оне који су вољни да купују на одређени начин. Куповина производа је поље на коме се све више форсира строга идентификација купаца различитим методама – посве карактеристичан случај је куповина преко biopay или сродних концепата који подразумевају остављање биометријског отиска прста на скенеру, што се стимулише мањим ценама, при чему је идентитет купца у потпуности познат и повезан са његовим претходним куповним трансакцијама (в. Davis 2006: 36). На тај начин приватност фактички постаје мерљива и откупљива категорија, потпуно у складу са идеологијом потрошачког друштва, у коме све има своју цену.

У неким случајевима потрошачи сами користе одређене технике које су погубне по приватност само зато што им повећавају продуктивност. Такав је случај са коришћење cookie-концепта на Интернету приликом посећивања различитих електронских презентација (о чему се говорило у поглављу о електронској приватности у трећем дêлу нашег рада). Слично је и у погледу куповине преко Интернета, где је приметно да су многи купци потпуно вољни да се одрекну приватности уколико заузврат добијају одређени производ или попуст (в. Woo 2006: 950). Томе погодује и мала обавештеност грађана о приватности код електронских трансакција (уп. Hine&Eve 1998: 255),[435] непостојање уни-

[433] Маркс на датом месту наводи пример авио компаније која пре укрцавања на авион упозорава на постојање одређених безбедносних мера које подразумевају „посматрање и инспекцију особа", али да путници нису у обавези да их прихвате „ако изаберу да се не укрцају на авион". Он наводи лични пример у погледу тога да ће прихватити тај услов пре него да се данима вози другим превозним средством до одређене дестинације, сматрајући да би тако поступила и већина других људи. Други пример који Маркс наводи је случај са уласком у федералне зграде где се грађанин суочава са сличним упозорењем и условима.

[434] Видети пропагандни памфлет IBM-а у погледу коришћења RFID чипова код O'Harrow (2005: 287)

[435] Ауторке су детаљно анкетирале 26 особа у погледу приватности током куповине међу припадницима друштвених група различитих по годишту, полу, раси, занимању и друштвеном статусу. Резултати истраживања изложени на датом месту показују да постоје очите разлике у томе који податак нека особа види као приватни, зависно од „видљивости технологије која посредује, мотива за захтевање одређеног податка, степеном интрузивности, дисбаласном моћи и контроле и друштвеним контекстом". Ауторке посебно наводе низак ниво свести у погледу тога колико потенцијално угрожавање приватности у свести конзумената уопште перципирано као могућност, што је случај поготово код плаћања платним картицама које омогућавају профилисање купаца, с обзиром да је у њиховој свести углавном присутна функционална повољност и погодности куповином преко потрошачке картице (в. Hine&Eve 1998: 255-256).

формног скупа фактора који одређује да ли је приватност нарушена (Hine&Eve 1998: 260-261),[436] као и мала обавештеност о могућностима злоупотребе на тај начин предатих информација (в. Woo 2006: 950).[437] Генерално гледано, када су у питању личне информације, истраживања јавног мњења показују да већина грађана у одређеним случајевима оклева да даје информације или, пак, жели да се са њима поступа лојално (уп. Turow et al. 2009: 3),[438] али да се „предају" после одређених калкулација о добитима иако то носи одређене последице, најчешће у виду великог броја нежељених порука комерцијалног карактера (Woo 2006: 962).

Страховито јак конформистички механизам у оквиру ИКД-а који приморава на компромис са приватношћу јесте постојање одређених случајева у којима се поставља једна једина могућност да се уопште узме учешће у куповини производа, прекограничном путовању, комуницирању са другима. Коришћење таквих услуга је такође на начелно слободној основи, али негативан одговор фактички води ка *ексклузији* – било с обзиром на број људи из окружења који их користе било у погледу значаја радње о којој је реч. Уколико узмемо Интернет као нови медиј par excellence, ван чијег учешћа је савремени човек фактички изложен класичној друштвеној ексклузији,[439] примећује се постојање једног суптилног вида ексклузије уколико се приватност добровољно не жртвује зарад инклузивности.

Такав пример у оквиру Интернета су такозване социјалне мреже и постављање личних података на њима, што је посебно актуелно питање у погледу понашања малолетника, који се најчешће угледају на своје вршњаке који масовно користе такве електронске сервисе. Суштинско питање учешћа младих у социјалним мрежама јесте питање истински слободног и свесног постављања

[436] Ауторке на основу истраживања наведеног у претходној напомени закључују „да не постоји један скуп фактора који потрошачи идентификују као напад на приватност", при чему они у обзир узимају „добити, ризик, поверење и контролу", а све додатно зависи од „искуства, познанстава, изложености технологији и медијима и друштвеном контексту".

[437] Аутор на датом месту наводи резултате студије изведене током 2003. године, по којима постоје страховања у вези са приватношћу личних података, али да велики број грађана признаје да се није бавило проблематиком чувања својих података на Интернету.

[438] Истраживање аутора је показало да већина пунолетних Американаца (66%) не жели да маркетиншке службе прослеђују рекламни материјал у складу са њиховим интересовањима, а да тај проценат расте до 86% у случају да су грађани упознати са основним начинима на који маркетинг службе преузимају податке о њима; млађи људи показују мањи отпор, мада је проценат негативних одговора и међу њима велики: 55% популације између 18 и 24 године не жели tailored advertising, 86% младих га не желе ако је повезан са праћењем понашања на сајтовима које не посећују, а чак 90% се противи томе ако је то резултат праћења offline активности.

[439] Резултати истраживања спроведеног 1998. године од стране Roper Starch Worldwide показује да је већ у то време Интернет постао незаменљив медијум информисања и комуникације за већину Американаца, са позицијом далеко испред телевизије и телефона (в. Biegel 2001: 28).

приватних података на њима (уп. Zittrain 2008: 231-232).[440] Приметно је да на такву парадигму комуникационе инклузивности на друштвеним мрежама попут MySpace и Facebook на рачун приватности најчешће пристају млади људи, што је у складу са генерацијски прихваћеним вредностима.[441]

Други вид притиска на грађане који желе да до краја сачувају своју приватност, али и да учествују на тржишту роба и услуга, особито се спроводи постулирањем драстичне разлике у брзини, мобилности и тенденцији креирања грађана друге класе различитим ценама за различите начине плаћања, *различитом третману* за грађане који су спремни да дају одређени опсег података и за оне који то нису, чиме се са́ми грађани класификују у различите категорије (Surveillance Studies 2006: 43-44).[442] Аеродроми, као места са најинтензивнијим надзором и израженим социјалним сортирањем путника, се наводе као класичан пример (в. Lyon 2008: 34).[443]

Опсег мобилности свакако зависи и од припадности одређеном кругу земаља, од чега зависи и евентуална припадност категорији „путника од поверења", због чега за одређене земље постоји визни или безвизни режим кретања (в. Pallitto&Heyman 2008). Биометријски системи идентификације су типичан пример давања осетљивог личног податка зарад комодитета приликом преласка границе (в. Muller 2008: 137).[444] У овом домену потрошачки конформизам

[440] Зитрејн наводи два проблема у овом смислу: први полази од способности деце да резонују шта треба, а шта не треба да деле са осталима, а други се односи на недостатак знања о томе колико се прослеђивање одређене информације некој одређеној особи разликује од случаја када се она „индексира, поново користи и преусмери њено коришћење за друге сврхе од стране страних људи".

[441] Осећај приватности је различит код Baby Boom, X и Y генерација јер су одрастале у различитим друштвеним окружењима. С тим у вези је примећено да такозвана Генерација X „више поверења има у рачунаре него људе" и да има има радикално смањен осећај приватности, што потиче од њиховог начина живота од раног детињства (в. Holtzman 2006: 144-145). Роџер Кларк наводи да „Baby Boomers генереација (оквирно рођени између 1945. и 1965. г.) памти последице Хитлерове и Стаљинове владавине као и Хладни рат", да „Генерација X (оквирно 1965-1980) памти комунистичке режиме и механизаме попут источнонемачког Штазија", док генерација Y (оквирно 1980-) нема та искуства у колективном сећању „наслеђујући окружење високо-технолошког надзора" (в. Clarke 2005c).

[442] У наведеном извештају се као основни проблем појачаног надзора у друштву наводи дискриминација оличена у „друштвеном сортирању" које за последицу има разлику у мобилности и брзини (наводи се пример пословних људи и туриста са специјалним идентификацијама за разлику од мигранта или оних који припадају одређеним етничким категоријама), разлику у лакоћи приступа и различите нивое друштвене ексклузије.

[443] Лајон на датом месту наводи „друштвено сортирање" путника у погледу оних који морају да чекају у реду до позива, док други пролазе далеко брже на основу одређене безбедносне процедуре која подразумева нарушавање приватности.

[444] Аутор у погледу биометријских система идентификације наводи појаву „биометријских граница", „поузданог путника" и „ризичног тела", при чему се грађани стимулишу на коришћење биометријских метода идентификације ради брже провере на границама, а самим тим и веће проходности.

показује спојено дејство са културом безбедности утичући на то да грађани интрузивне мере надзора масовно прихватају као нешто неопходно.

Такву констелацију подржавају и истраживања међу грађанима. Према истраживању компаније *Harris Decima* из јануара 2010. вршеном на узорку од хиљаду грађана Канаде (са процењеном границом грешке од 3.1%) преко четири петине грађана даје подршку скенерима тела на аеродромима иако су повезани са изразито неугодном процедуром и у одређеној мери откривају интимне делове тела, при чему је приметно да већу нелагоду у погледу таквог начина скенирања путника доживљавају жене и старији људи (в. Harris Decima 2010: 6). Комбинација матрице потрошачког друштва и културе безбедности у ултимативном виду повећава степен конформитета и у погледу прихватања технологија надзора неодвојивих од тела, које су само деценију раније биле готово неприхватљиве. Истраживање немачке групације *BITKOM* на узорку од хиљаду грађана Немачке с тим у вези показује да би 23% грађана прихватило поткожне микрочип-имплантате „за одређене користи“, при чему је 16% навело да би то учинило из безбедносних разлога (да би лакше били спасени у случајевима несрећа), 5% је изјавило да би то учинило да би лакше обављало куповину, док је 72% грађана изјавило да „ни у ком случају“ не би прихватило имплантат (в. AFP 2010).

*

Наведене опсервације показују да је потрошачки начин живота веома подесан за уклапање у матрицу културе безбедности и процеса релативизације приватности, као кључних акцелератора употребе технологија надзора у масовном виду. Основна погонска снаге потрошачког друштва је заснована на задовољавању различитих потреба и комодитету као врхунској вредности, који захтевају излагање надзору и његово прихватање. Но, оно што је кључни аспекат утицаја потрошачког друштва у оквирима ИКД-а јесте активизам потрошача према мас-медијски сугерисаним порукама. Тако се рађа још једна врста конформизма, која се не огледа у уздржавању од одређене радње и самоконтроли, већ управо супротно – у активизму уклопљеном према пожељном моделу понашања, који се у значајној мери прихвата под утицајем мас-медијске дисеминације порука.

5.3. Технолошки детерминизам и прихватање етоса надзора

Конформизам грађана у односу на прихватање инвазивних технолошких решења и добровољно одрицање од приватности, без којих није могуће учешће у потрошачком начину живота, значајно је суптилније за истраживање од класичног конформизма ослоњеног на емоцију страха кроз свест о видљивости. Најсуптилнији вид конформизма у оквиру ИКД-а јесте онај који се пројављује кроз изостанак активног критичког односа према сложеној технолошком парадигми, на којој почива технолошка цивилизација. Другим речима, то је конформизам у погледу готово подразумеваног прихватања технологија надзора као цене за технички прогрес и очување савременог начина живљења.

Наведени вид конформизма се ослања на сугестивност закључака који се односе на детерминизам односно немогућност измене и преусмеравања технолошког тока и слабост појединца у односу на комплексну целину технолошког система. То је посебно изражено код технологија надзора и готово подразумеваног закључка да је њихово даље ширење немогуће зауставити, нарочито имајући у виду већ постојеће системе надзора који временом само добијају на техничким могућностима. Овоме погодују и искуства из праксе која указују да када се сложени системи надзора поставе у употребу, постају у неку руку „институционализовани“ и касније их је веома тешко уклонити из друштвено-политичког миљеа (Levi&Wall 2004: 210). У овом погледу конформизам је изражен кроз пређутно прихватање сложеног система надзора у тоталитету, што је у великој мери условљено „категоричким императивом“ техничке цивилизације усмерене према техничком прогресу и прилагођавању техничкој сфери као таквој да би се уопште могло функционисати (в. Anders 1985: 299).[445]

За темељну анализу ове врсте конформизма ка сложеном систему потпуног надзора, којим је прожета савремена техничка цивилизација, поред претходно изнетих анализа потрошачког начина живота, незаобилазне су и социопсихолошка разматрања савременог друштва у погледу „неопходности рада, тачности и уредности“ као посебног модела мишљења и понашања који морају бити формирани у масовном погледу (ср. From 1980: 97). Фром примећује да савремени човек све више функционише у дехуманизованом свету који оперише бројкама (в. From 1980: 129) – али да сасвим површно познаје принципе функционисања техничке цивилизације истичући да многи знају како да употребе одређени уређај или техничку услугу, али суштински не знају како

[445] Андерс позитивни део тог императива наводи као „поступај тако као да би максима твог делања могла бити максима апарата чији си ти део или чији ћеш бити“, а негативни „не поступај никад тако да максима твог делања буде опречна максимама апарата чији си ти део или чији ћеш део бити“. Он наводи да су „дужности“ конформисте да заувек задржи илузију да је слободан и да не сме да спозна механизам конформизма (в. Anders 1985: 145-148).

Новаk технологија www.novak-technology.com

она функционише (From 1980: 141). Берђајев је корен таквог стања лоцирао у својеврсном умору савременог човека, вољног да се одрекне слободе у замену за нешто што би – у фукционалном смислу – уредило његов живот (в. Берђајев 2002b: 362).

У истом смеру иде и Маркузеова критичка мисао, која указује на то да механизми принуде који функционишу у савременом индустријском друштву човека чине конформистом, а као своје главно оправдање налазе ефикасност, функционалност и продуктивност (в. Markuze 1968: 90). Пред сложеношћу техничког система у тоталитету савременом човеку не преостаје ништа друго до да се повуче и прилагоди, свестан своје инфериорности и немоћи. У вези са тим, посебан проблем техничке цивилизације представља и обиље информација које је често стручног типа, због чега се појединац осећа крајње инфериорним и очекује објашњење стручне инстанце губећи притом критичку оштрину према окружењу (в. From 1978: 214-216). Савремена проблематика приватности података и борбе за њу је усложњена управо овим проблемом јер су грађани свесни диспаритета у моћи и знању с обзиром на опсег података које институције и организације имају о њима у односу на број података који грађани имају о тим институцијама (в. Hine&Eve 1998: 258).

Конформизму у односу на постојање система надзора погодује и све динамичнији живот. Истраживања показују да највећи број грађана нема времена ни мотива да истражује ко све о њима скупља податке (в. Surveillance Studies 2006: 7), а тој негативној тенденцији погодује и чињеница општеприсутне свести да је ионако немогуће пратити све своје личне податке и информације о томе ко их скупља. Резултати истраживања вршеног средином деведесетих година 20. века говоре да је четири петине Американаца исказало осећај да су „потрошачи изгубили сву контролу над личним информацијама, које неконтролисано циркулишу међу компанијама“ (Garfinkel 2000: 4-5).[446]

Фром примећује да савремени човек најчешће више не поставља питање „зашто нешто функционише“ онако како то чини, нити како суштински функционише, већ „да ли функционише“, и у вези са тим запажа да су „анонимни ауторитет и аутоматски конформизам“ резултат индустријског начина производње који захтева „брзо прилагођавање машини, дисциплиновано понашање масе, заједнички укус и послушност без употребе силе“. (From 1980: 165, 168). Савремени човек тако прихвата улогу пасивног субјекта, који не треба да испитује природу ствари и усмерава токове, већ да иде у сусрет догађајима и да им се прилагођава да би опстао. Андерс примећује да су савремена друштва конформистичка не у смислу специјалне акције која би подразумевала формирање конформних индивидуа, већ у погледу целовитог институционалног система

[446] Гарфинкел на датом месту наводи „иронију случаја“ да је израду те студије платила компанија Equifax која је „зарадила две милијарде долара управо од прикупљања и продаје личних података грађана САД“.

чијем се административно-техничком инструментаријуму морамо прилагодити да бисмо уопште функционисали (в. Anders 1985: 145-148). Други важан проблем конформизма изражен према самом постојању ИКД-а јесте проблем изостанка иницијативе и снаге код савременог човека да се буде суштински другачији и учини отпор mainstream мишљењима (From 1980: 159-160),[447] што је нарочито изражено у погледу тржишних сила и јавне сфере као одлика савремене индустријске цивилизације које делују на човеково понашање (в. From 1980: 103-104, 112-115).[448]

У оквирима ИКД-а оваква социо-психолошка парадигма пасивног и често аутоматизованог конформистичког понашања грађана се пројављује кроз „слободно“ и „добровољно“ прихватање технологија надзора и новог начина функционисања друштва с обзиром на „неминовност“ технолошког тока и даљег прогреса. Постаје сасвим природно да технолошка цивилизација од грађана захтева све више информација да би они потврдили свој идентитет, што неки теоретичари карактеришу као изазов „ненаситог апетита генерисаног од стране научног знања у друштву непријатељског ризика“ (ср. Marx 2006: 47), при чему већина грађана – под присилом технолошког детерминизма и свести о технолошком прогресу, који је немогуће преусмерити – не показује критички став схватајући супротно понашање као неку врсту неолудизма и „борбе против ветрењача“.

Изразито конформистички став према технологијама надзора је додатно историјски утврђен повећаним степеном „безличне, рационализоване и специјализоване бирократске контроле“, која сама по себи подразумева повиновање (Bennett 1991: 55). Отуда одсуство критичке свести даје додатни импулс да савремена информациона друштва у пракси незадрживо гравитирају ка информационо-контролисаним друштвима, с обзиром да је пасивизација понашања грађана у погледу приватности додатно условљена и неком врстом тоталитарне „тираније логичности“, коју им технологије надзора намеће као једино могуће решење.[449]

[447] Фром на датом месту наглашава да је конформизам „механизам помоћу кога делује анонимни ауторитет“ у савременим друштвима, при чему је једино потребно бити спреман на прилагођавање и промене које намеће околина, наводећи да у таквом друштву „бити прихваћен значи не бити различит од осталих“. Ослањајући се на Мамфорда, Фром говори о „производњи масовног човека“, неспособног за самосталан избор и спонтане активности, послушног, дисциплинованог створа којим се лако управља, који „не ствара никакве непријатности“ и „не штрчи изнад других“ (в. From 1980: 218).

[448] У погледу савременог капиталистичког система, Фром наводи „анонимни ауторитет јавног мнења и тржишта“, „потребу за прилагођавањем и признањем“ и „осећање немоћи које стално расте“, као једне од доминантних одлика на плану друштвене и личне свести (From 1980: 112). Он примећује да „немамо сопствених убеђења, готово да немамо своју индивидуалност и осећање свога ја“ и указује да је проблем конформизма у савременом друштву проблем ауторитета који је „анониман, невидљив, отуђен“ и више није „неко“ већ „нешто“ (в. From 1980: 158), те да је човек на тај начин више конформиста него у отворено ауторитарним окружењима.

[449] Синтагму „тиранија логичности“ Хана Арент користи за опис тоталитарних система наводећи да она „почиње покоравањем ума логици као бесконачном процесу, у који се човек по-

У неким случајевима, међутим, та врста логичности која долази од институција система са јасно израженом интенцијом ка предлагању прихватања система надзора је сама по себи парадоксална – еклатантан пример су иницијативе за узимање што већег опсега података од грађана зарад сузбијања крађе идентитета, поготово када је реч о давању биометријских података полицијској управи као најбољег решења за крађу идентитета.[450] Парадокс наведене препоруке је проблем који може настати уколико је покраден управо биометријски податак из полицијске базе података, с обзиром на то да је у том случају крађа почињена заувек – једном украдени биометријски податак готово је немогуће изменити или заменити другим јер он у нормалним околностима остаје скоро идентичан. Неинформисаност грађана тако иде у прилог прихватању инвазивних решења за приватност, чак и у случају када су они суштински забринути за приватност података. Приметно је да истраживања јавног мњења у земљама под израженим електронским надзором попут САД-а показују константну забринутост за приватност података, али да дубљи увид показује да је мало суштинског проницања у савремену проблематику приватности и начин на који је приватност угрожена, поготово од стране нових технологија (в. Marx 1998: 173).

Пасивност грађана у односу према инвазивним технологијама надзора се у оквиру ИКД-а често маскира показивањем грађанске свести и патриотизма у прихватању и учествовању у одређеним механизмима надзора. Са друге стране, истовремено је присутна и свест о томе да се механизмима надзора владиних агенција угрожавају интима и приватност (уп. Eggen 2006).[451] Таква парадоксална парадигма конформизма је посебно уочљива код „глобалне борбе против тероризма“ у оквиру целокупног друштвеног система, где грађани са једне стране потврђују важност грађанских права и њиховог очувања, док је, са друге стране, приметна свест о потреби њиховог жртвовања зарад безбедности друштва у конкретним случајевима, нарочито уколико се ти случајеви односе на друштвене групе којима они не припадају, што показују истраживања јавног мњења у западним земљама погођеним терористичким нападима (в. Davis&Silver 2004: 29).[452]

узда како би уопште могао да мисли“, при чему се „овим потчињавањем одриче своје унутарње слободе“ (в. Arent 1998: 481).

[450] Пример је препорука California Department of Consumer Afairs да жртве крађе идентитета треба „добровољно да скенирају своје отиске прстију у локалној станици полиције“ (нав. према Cole&Pontell 2006: 143).

[451] Аутор наводи резултате испитивања јавног мњења које су *Washington Post* и ABC News објавили крајем 2006. године и који показују да две трећине грађана САД сматрају да федералне службе шпијунском активношћу у погледу борбе против тероризма угрожавају приватност грађана.

[452] Дејвис и Силвер су непосредно после 11. септембра међу америчким грађанима спровели истраживање у погледу тога колико су вољни да дају грађанске слободе зарад већег осећаја

Мас-медији имају огромну улогу као једна од главних полуга усмеравања и контроле воље грађана у оквиру ИКД-а. Поред афирмације културе безбедности и медијског продора „политике застрашивања“ грађана (уп. Altheide 2006: 208-210), посебан психолошки проблем који медији стварају јесте реални осећај медијског конзумената да нема моћ реакције и измене догађаја у медијском свету, што посредно утиче на стварање осећаја немогућности измене догађаја и у реалном свету (Rushkoff 1996: 24). У исто време, пасиван однос и послушност се код појачаног медијског монопола посебно преливају на одређене класе у друштву – примећено је да медијски монопол често представља притисак за раднике у медијској сфери да се прилагоде интересима корпоративног капитала (Tumber 2001: 18). Утицај медијске сфере на добровољно излагање интиме је појачан и сугестивним рекламним порукама за популарисање надзора. За неке видове надзора се чак користе и специјално срочене синтагме за медијску примену.[453]

Улога reality show програма у давању општедруштвене верификације и прихватљивости технологија надзора је веома важан аспекат који је нарочито изражен код некритички усмерених медијских конзумената, код којих се развија природан осећај синоптизма будући да масовна појава reality show програма фактички охрабрује добровољно откривање интиме и утиче на појаву свеопштег навикавања на присуство видео-надзора популације. Овакви програми грађанима сугеришу да није потребно супротстављати се системима надзора у друштву, већ да је пред њима само потребно бити „оно што јеси“ и навикнути се што природније на то окружење, те да бити виђен од стране осталих представља неку врсту потврде идентитета и јединствености личности (Andrejevic 2004: 131, 189). Веома привлачна страна reality show програма је и то што они ширем кругу популације омогућавају да буду део медијске продукције и да учествују у медијском свету (Andrejevic 2004: 6), додуше на један веома чудан начин. Понашање самих грађана који учествују у таквим шоу-програмима се

сигурности. Истраживање је рађено телефонским путем и обухватило 1448 пунолетних испитаника. Генерално гледано, 55% испитаника је било за одбрану грађанских слобода у начелном смислу, али се тај став мењао на конректним питањима. Тако на питање да се грађанске слободе дају за безбедност, у погледу односа према људима који су на неки начин повезани са опасним организацијама, 71% подржава да се људи третирају као „криви на основу асоцијација“ са сумњивим организацијама, а у погледу слободе говора, њих 60% сматра да „школски наставници не треба да критикују антитерористичку политику САД, већ да промовишу лојалност земљи“. Са друге стране, показује се већа осетљивост за теме у којима сами испитаници могу доћи под надзор: 66% испитаних је против надзора телефонских разоговора и електронске поште у ширем опсегу, 77% је против претреса објеката без налога, а највећа подршка грађанским правима (92%) јесте у погледу питања да ли ненасилни протестанти против владе треба да буду истражени (в. Davis&Silver 2004: 32-33). Одговори на питања су често зависили и од припадности одређеним етничким групама јер се показало да су Афро-американци дали далеко већу подршку грађанским правима у односу на безбедност него белци и латино популација (Davis&Silver 2004: 43-44).

[453] Тако је за видео надзор у Великој Британији влада користила медијску синтагму „Пријатељско око на небу“ (Friendly Eye in the Sky) што је требало да сугерише „бенигно“ посматрање невиних и усмеравање ка осумњиченима (Norris 2003: 263).

разликује у зависности од многих фактора, од којих су неки везани и за земљу порекла (в. Катев 2001: 293),[454] а исто се односи и на број гледалаца таквих програма и „посвећеност“ том медијском материјалу (ср. Andrejevic 2004: 9)[455] Ипак, медијско промовисање надзора има своје границе, поготово у случају јавног обелодањивања садржаја надзора уколико се не зна на кога се исти односи, где још увек постоји изражен отпор грађана.[456]

Крајњи утицај овакве парадигме се огледа у случајевима оних група грађана који не само да су навикнути на надзор као нормалну ствар у оквиру потрошачког начина живота, већ прихватају етос надзора у односу са другим људима, што је најсуптилнији могући вид конформизма у оквиру ИКД-а: конформизам личног прихватања надзора као начина сопственог живота и делања. Такав етос се реализује на неколико кључних начина.

Први је усмеравање технологија надзора према себи зарад откривања своје интиме према потпуно непознатим особама у спољашњем свету. Импликације технологије надзора која постаје не само саставни, већ и пожељни део нечијег живота особито сведочи случај познат као *JenniCAM*, који се односи на Џенифер Рингли (Jennifer Ringley) која је 1996. године у својој студентској соби инсталирала web-камеру и пред њом у потпуности откривала свој приватни простор укључујући и најинтимније тренутке живота: после неког времена је почела да добија претње од неког од њених поштовалаца преко Интернета и захтеве шта треба да ради пред камером, због чега ју је на неко време искључила, али је потом поново укључила одговорајући да се „без ње осећала усамљеном“ (Koskela 2004: 206-207).[457] У овај тип потпуно добровољног откривања свог приватног простора према спољашњем свету зарад комуникације са њиме спадају и друштвене мреже попут Фејсбука.

Други вид прихватања етоса надзора је феномен надгледања карактеристичних група људи из своје ближе околине. Карактеристичан пример је позната америчка компанија *SafeRent*, која својим корисницима омогућава да бележе

[454] Аутор на датом месту наводи изјаву Пола Ромера (Paul Romer), продуцента који је направио *Big Brother* концепт емисије, који упоређујући америчке и европске учеснике наводи да „у америчким кућама учесници никада не заборављају да су пред камером... док у европским заборављају на камеру веома брзо“.

[455] Андрејевић на датом месту наводи резултате студије из 2001. године која показује да је нешто мање од половине становника САД пратило reality show програме, а да је сваки пети од њих припадао оном кругу гледалаца који су потпуно посвећени том медијском садржају.

[456] С тим у вези, истраживања спроведена међу грађанима Хелсинкија указују да су грађани већином наклоњени употреби видео надзора на јавним местима и у огромној већини од 90% подржавају коришћење видео материјала у проучавању криминалних дела, али да се само 14% грађана слаже да се садржај прикаже на телевизији, а само 2% се слаже да се то прикаже на Интернету (Koskela 2004: 203).

[457] Коскела с правом указује на то да овакви случајеви постављају нова питања традиционалној парадигми надзора, с обзиром на потпуну добровољност у излагању надзору и својевољно прилагођавање свог понашања за оне који гледају (в. Koskela 2004: 209).

понашања својих суседа у згради – „да ли су бучни, неуредни, неугодни или, пак, превише политички настројени“, при чему је могуће да се особа нађе на листи непожељних закупаца стана чак и уколико се бавила политичким активизмом (Parenti 2003: 106). Приметно је да је етос надзора тог типа и уопште посматрање других око себе посебно изражен у САД (уп. Marx 2006: 45).[458]

Трећи вид је болесно упадање у интиму другог, попут случајева система надзора који су постављени за једну одређену сврху, а коришћени су за личне воајеристичке склоности (в. Monahan 2006a: 116).[459] Такве склоности су постојале и у ранијим епохама, али им савремена технолошка парадигма значајно даје на интензитету.

Овако сложен утицај електронског надзора отвара посебан проблем инкорпорирања логике друштвеног надзора у оквирима сопственог микросоцијалног амбијента (в. Koskela 2009: 148-151).[460] Та тенденција је посебно појачана у последњој деценији због свеприсутности мобилних комуникационих уређаја опремљених видео-камерама за снимање (мобилни телефони су карактеристичан пример), чиме видео надзор постаје доступан фактички сваком грађанину, уз упоредну могућност глобалне медијске презентације надзора преко Интернета (в. Koskela 2009: 149, 154-155).[461] Врхунац конформистичког понашања у оквиру ИКД-а је, дакле, када грађани не само да се прилагођавају надзору у друштву у погледу својих свакодневних радњи и активности, већ постају и његов активни део, потпуно прихватајући етос надзора као природан и уклапајући се у његов технолошки инструментариј.

[458] Маркс на датом месту наводи да су многи Американци „неспособни да се одупру тенденцији да посматрају друге... али и да дају информације о себи“.

[459] Монахан на датом месту наводи да системи надзора подстичу скопофилију односно воајеристике нагоне, наводећи као пример случај школе у Тенесију где је надзор коришћен за снимање ученица у свлачионицама, а да је видео запис постављен на Интернет.

[460] Коскела држи до тезе да је „реакција људи на надзор дошла до новог степена који је изнад пасивног односа или критичке дебате“, називајући тај степен „киднапованим надзором“, указујући на повећану праксу „арбитрарног надзора у односу на свесно надзорисање“.

[461] Коскела на датом месту наводи да је проблем је у томе да људи данас све више учествују у надзору свакодневног живота због распрострањености опреме која има могућност креирања видео снимака, али и „нових арена“ – глобалних Интернет заједница које функционишу у виртуелном простору. Стога је по њему све теже одредити „шта је то надзор (у друштву)“, с обзиром да је снимање информација које се односе на друге постало свеприсутно и потпуно прихватљиво.

5.4. Специфичности структура моћи у ИКД

Проблематика структура моћи у оквирима ИКД-а се, са једне стране, огледа кроз могућност прикупљања, приступа, манипулације и прослеђивања великог броја података везаних за конкретне личности, док се, са друге, односи на могућност циљно вођене акције у масовном погледу, која може, а не мора имати директне везе са активностима надзора. Систем напредног електронског надзора и аутоматске анализе података уз мас-медијску дисеминацију порука јесу кључни механизми контроле друштва уз помоћ токова података у наведеном смислу. Структуре моћи којима су доступни такви механизми – а то су политичке, економске и безбедносне елите друштва, потпомогуните припадницима технократских слојева који имају потребна знања за коришћење технологија надзора – нужно не морају и најчешће нису сконцентрисане у једном центру нити имају потпуно конвергентне циљеве: студија случаја нашег рада показује дифузно расуту мрежну структуру са релационо повезаним чворовима, што је доследна аналогија концепту информационог друштва. Државне структуре представљају тачке са највећим тежиштем на мрежи ИКД-а и могућношћу ултимативног прикупљања информација са осталих тачака расутих око ње, које су углавном везане за корпоративни и приватни сектор. Те структуре моћи, као што показује студија случаја, имају и највећи степен утицаја на медијску сферу, и то у складу са потребама за контролисаном дисеминацијом порука.

У оквиру ИКД-а парадигма моћи је разуђена по хоризонтали, у погледу постојања различитих ентитета који спроводе надзор података и медијску дисеминацију порука, затим по вертикали, у погледу међусобног утицаја између сваког ентитета у смислу могућности да преузме податке ентитета на нижем нивоу хијерархије (што се пре свега огледа у односу државних служби и структура надзора приватног сектора), и по дубини, у погледу унутрашње хијерархијске структуре сваког од ентитета у оквиру кога се успоставља додатни поредак моћи. Моћ која је у вези са инфраструктуром надзора и медијском сфером дисеминације порука се разликује у зависности од позиције у оквиру наведене структуре ИКД-а.

Уколико начелно прихватимо Фромово гледиште друштвене моћи у светлу његовог закључка да су најмоћније структуре друштва оне које доминатно одређују његов културни миље (уп. From 1978: 109), онда највише структуре моћи у ИКД-у одликује управо наведена особина, нарочито ако се у обзир узме могућност приступа mainstream каналима медијског простора и обрађеним подацима масовног електронског надзора. Та моћ је додатно усложњена повећаним степеном деперсонализације и одсуства личног контакта, односно степеном „невидљивости“ и интегралности целокупног система који

је, самим тим, далеко моћнији,[462] док је појединац крајње видљив, а самим тим и угроженији. У томе се пројављује и један од основних проблема савременог надзора који повећава диспаритет моћи међу структурама друштва, с обзиром на чињеницу да је човек као „објекат“ надзора изузетно информационо „изложен“, док је субјекат надзора у великој мери скривен (в. Woo 2006: 961; Clarke 2001b).

У ширем смислу, друштвену моћ, у погледу могућности спровођења одређене воље, можемо посматрати кроз шест основа: информациону (засновану на информацијама као оруђу убеђивања и аргументације), принудну (која укључује механизме казне), наградну (кроз награђивање оних који се прилагођавају одређеним нормама), легитимну (са аспекта легитимитета да се чине одређене ствари), експертску (која извире из поседовања специфичног знања или способности) и референтну (која произилази из осећаја заједничког идентитета и јединства) (Raven 1990: 496-504). Моћ се у ужем контексту моћи владе може поделити на „инструменталну (моћ над појединачним телима у погледу принудних мера попут затвора), структурну (моћ над понашањима и доношењу одлука кроз законе, политику и регулативе) и симболичку (моћ над мишљењем и перцепцијама)“ (цит. према Lu&Weber 2007: 929). На први поглед се уочавају експертска и посредно принудна моћ, карактеристичне за оператере надзора и технократске структуре на вишим нивоима хијерархије. Највиши степен хијерархије у ИКД-парадигми своју моћ показује на информационој и симболичкој равни, у погледу огромног утицаја на перцепцију реалности путем масмедијске сфере. У вези са овом проблематиком условно се може говорити и о сајбермоћи – специфичној за информационо друштво и виртуелни простор (уп. Jordan 2003).[463]

Гледано по дубинској структури појединачних хетерогених чворова, на најнижем нивоу хијерархијске лествице моћи налазе се оператери техничког апарата, и то је ниво простог прикупљања података. Класичан пример таквог структурног дела јесте оператер аналогног видео-надзора без могућности приступа позадинској бази података. Његова основна моћ произилази из намене видео-надзора, која се огледа у „контроли девијантних понашања, смањењу криминала и повећању сигурности“ (Koskela 2003: 295), али његова свеукупна моћ излази далеко ван тог оквира. У истраживањима посвећеним видео-надзору углавном се наводе четири основна типа моћи која се додељују оператеру видео-надзора: „могућност да види и зна“, могућност обраде снимљеног мате-

[462] „Што је апарат власти видљивији, то мање моћи има; што се мање зна о некој институцији, то ће се коначно испоставити да је моћнија“ (в. Arent 1998: 411). „Што је нека моћ интегралнија, то је њена команда мање чујна. Што је нека команда мање чујна, то је наша послушност по себи разумљива. Што је наша послушност по себи разумљивија, то је наша илузија слободе сигурнија. Што је наша илузија слободе сигурнија, то је моћ интегралнија“ (в. Anders 1985: 149).

[463] Џордан дефинише сајбермоћ као „форму моћи која структурише културу и политику у сајберпростору и Интернету“ (Jordan 2003: 208).

ријала, место информатора у структури безбедности и „способност да поткопа оперативну моћ надзора“ (Smith 2009: 127).

Клајв Норис и Гери Армстронг у својој пионирској студији о видео-надзору из 1998. године наводе три типа моћи које надзор ствара: „директну“, која се испољава у случајевима када је уочена недозвољена радња и када се захтева њено прекидање, затим моћ „застрашивања“, која се испољава кроз утицај на уздржавање људи од радњи за које сматрају непожељним пред надзором, и трећу моћ, која „није усмерена ка казни и застрашивању, већ ка аболирању“ кривице (нав. према Gray 2003: 320). Са друге стране, треба имати у виду да су технички оператери такође изложени одређеној врсти притиска моћи који произилази из односа система надзора према ширем институционалном оквиру ИКД (уп. Smith 2009: 133).[464] У овом погледу је сасвим умесан закључак да су оператери видео-надзора они који „имају моћ, али у исто време осећају немоћ“, те да су „у исто време контролори и контролисани“ (в. Smith 2009: 144).

Кључне структуре моћи у ИКД-у се, међутим, огледају на вишем нивоу хијерархије, при чему су на првом следећем нивоу технократске структуре, које имају потребна знања и којима је доступна могућност приступа и укрштања база података из разнородних чворова надзора у мрежи ИКД-а, као и механизми упоређивања и профилисања зарад постизања одређеног циља. На основу тих могућности, технократске структуре имају додатну моћ обележавања одређене личности на основу одређене корелације, али и стварање корелативних улазних параметара за медијски утицај у масовном виду, који је резервисан за виши ниво хијерархије. Ниво технократских структура тако има могућност усмеравања акције ка појединцу или групама зарад постизања одређеног циља. Тај хијерархијски ниво је у оквирима ИКД-а сведен на специјалне владине аналитичке службе, али и маркетинг структуре у оквиру крупног корпоративног капитала.

Када су у питању владине службе, неопходно је констатовати да поседовање, манипулација и дистрибуција великог броја информација даје огромну надмоћ у односу на грађане, с обзиром на дискреционо право владиног сектора да преузима податке из корпоративног и приватног сектора по указаној потреби. Та надмоћ се у оквиру ауторитарних режима испољава кроз директно онемогућавање деловања неконформиста и опозиционих снага, дестабилизације баланса моћи и повећања репресивног потенцијала државног апарата (Clarke 1988; 2000a; 2008). У демократским режимима та моћ испољава на далеко суптилнији начин – кроз усмеравање друштва према својим циљевима уз помоћ информаци-

[464] Смит наводи низак положај оператера у хијерархији друштвене контроле и могућност својеврсне рањивости, како у односу на унутрашњост система, тако и у погледу његове спољашњости. У том смислу наводи приметно изражен страх код оператера видео надзора када треба да сведоче на суду, с обзиром да дајући доказ његов идентитет постаје познат и уништава се један од основних стубова његове моћи – анонимност, што је додатно оптерећено страхом да би касније могли бити препознати у другој ситуацији од стране оптужених (в. Smith 2009: 139-140, 144-145).

оно-комуникационих технологија и мас-медијске сфере, што и јесте основа одлика информационо-контролисаног друштва: перманентна акција прикупљања и анализе података у масовном виду и повратна реакција у предузимању делатности различитих видова, уз упоредно мас-медијско усмеравање друштвених токова. Посебно је важно констатовати значај мас-медијског деловања, што се често уочава на примеру задобијања подршке јавног мњења за ратне кампање путем мас-медијских канала, о чему је детаљније писано у студијама случаја. Такво мас-медијско деловање увек има значајан утицај на ставове грађана.[465]

Огроман значај мас-медијског деловања нипошто не значи да електронски надзор у ИКД-у има само помоћну функцију, што је видљиво не само у различитим видовима конформизма који ствара међу грађанима, већ и у погледу функције трансформације друштва (уп. Gray 2003: 322) и „производње [нових] друштвених односа" (в. Monahan 2006a: 122).[466] Вирџинија Јубанкс (Virginia Eubanks) је у периоду између 2003. и 2004. године спровела веома значајно истраживање које се односи на трансформацију друштвених односа под утицајем електронског надзора. Истраживање је спроведено у погледу адекватности информационих сервиса из области социјалних услуга на узорку од тридесет особа женског пола малих прихода, које су биле информационо обучене за коришћење технолошки напредног вида социјалне помоћи уз помоћ електронских карти (в. Eubanks 2006). Резултати истраживања показују да су наведени сервиси од корисница перципирани као „дисциплинарни системи контроле" путем надзора, уз додатни проблем приватности, суптилног усмеравања ка одређеним циљевима, „непредвидивости и арбитрарности" целог информационог система и зависности од њега уз појачан степен губљења аутономије и несигурности (в. Eubanks 2006: 93).[467]

---

[465] Истраживање јавног мњења током операције Пустињска олуја спроведено од стране истраживачког тима Масачусетског универзитета је показало огроман степен дезинформисаности грађана или, тачније, информисаности у складу са владином политиком, при чему се закључак своди на то да „што више људи гледају телевизијски пренос рата, мање знају... основне чињенице о политичкој ситуацији на Блиском Истоку или америчкој политици према Ираку... и да постоји директна корелација између знања и отпора ратној кампањи...а што људи више знају, то дају мању подршку раној политици" (Rampton&Stauber 2003: 175-176). Истраживање јавног мњења САД из октобра 2002. године спроведено од стране Pew Research Center for the People and the Press показало је да је „66% Американаца веровало да је Садам Хусеин умешан у напад на САД од 11. септембра, 79% грађана је било уверено да Ирак поседује или је близу поседовања нуклеарног оружја" а 60% је подржало инвазију на Ирак да би се ослободили будуће претње по земљу, док је у истраживању из 2003. г. спроведеном од стране Knight Ridder Newspapers „половина испитаних рекла да је један или више отмичара авиона 11. септембра био Ирачанин" (нав. према Rampton&Stauber 2003: 78-79).

[466] Ова „производња друштвених односа" је посебно очита у случају када се одређене друштвене радње структурирају на такав технолошки начин да подразумевају суптилне технике контроле подређених.

[467] Одговори учесница у истраживању указују на то да системи коришћења услуга какве су трансфер новца електронским путем отварају могућност надзора понашања корисника услуга

Осим драстичног пораста моћи по вертикали система ИКД-а инкорпорирањем система надзора у оквире друштва већ постојећи, традиционални, „друштвени односи моћи се лакше уочавају“ и бивају наглашенији (Monahan 2006b: 14). Тако трансформисана парадигма се не види само у односу државе и појединца, већ и у оквиру пословних система и непрофитних установа, и то у погледу промењеног односа радника (подређених) и менаџмента (надређених) под утицајем електронског надзора, уз појаву медијаторске улоге информационих експерата који управљају системима надзора активности радника (уп. Stanton&Stam 1998).[468]

Посебно негативна пројава моћи у ИКД-у је она која се испољава кроз могућност дискриминације људи који су надзирани од стране оних који имају могућност надзора и класификације. Тај аспекат моћи да се одређена група људи дискриминише у оквиру ИДК-а се базира на могућности обраде разнородних података помоћу којих је људе могуће груписати према различитим критеријумима (уп. Committee on Privacy 2007: 97). „Друштвено сортирање“ подразумева технике какве су мониторинг, снимање, пребројавање и категоризација људи, што се редовно негативно одражава на припаднике различитих друштвених слојева (Zureik 2003: 42)[469]. Разлике које се притом праве базиране су на различитим категоријама које почивају на неким старим и добро познатим атрибутима дискриминације, при чему могућност прикупљања нових врста података и њиховог укрштања кроз профилисање проблему дискриминације даје нови потенцијал.

Према налазима студије о друштву под надзором рађене за потребе британског повереника за информације, доминантни облици надзора у савременом свету доводе до ситуација у којима се праве разлике међу људима на бази „кла-

социјалне помоћи, али и специфичну контролу потрошачког понашања јер корисници социјалних услуга преко електронске карте нису могли да купују у малим продавницама које немају специјализоване читаче, већ само у крупним трговачким ланцима (Eubanks 2006: 95). Приметан је и „осећај арбитрарности“ када се социјална давања исплаћују електронским путем, као и недостатак свести о поседовању бенефиција, уз упоредно присуство свести о зависности од електронског система (в. Eubanks 2006: 96-100). Јубанкс наводи да су учеснице тог пројекта информационе технологије „виделе не само као алат управе, већ као микрокосмос управе“, поистовећујући саму технологију са „лицемо управе“, док су себе перципирале као „тест-популацију за технолошку контролу“ (в. Eubanks 2006: 104-105).

[468] У погледу утицаја промене окружења на послу у контексту новопостављених информационих система који су омогућили надзор запослених, Стантон и Стем су интервјуисали 119 људи запослених у шест непрофитних организација, који су указали да савремени системи надзора на неки начин „утичу на традиционалне облике интеракције између запослених и извршног менаџмента“ с обзиром да „традиционални ниво преговарања у погледу дужности, права, процедура и политике... бива промењен присуством информационог система и његових техничких провајдера“, при чему су ИТ професионалци постали својеврсни „медијатори“ између радника и управе (в. Stanton&Stam 1998: 162, 171-172).

[469] Ауторка наводи да у те друштвене слојеве спадају готово све специфичне структуре: од радника, преко пацијената и студената, до путника и избеглица.

се, расе, пола, географског положаја и статуса грађанства“, при чему се једни фаворизују, док се други стављају у неравноправан положај (в. Surveillance Studies 2006: 3, 6). С тим у вези је и проблем субјективности, који је посебно изражен приликом одређивања објекта надзора од стране оператера надзорног уређаја (Smith 2009: 129). Овај проблем је идентификован и у емпиријским истраживањима који се односе на електронски надзор становништва, где се показује извесна корелација између надзора особе и њене расне, полне и старосне припадности, што је особито показано у студијама које су изводили Норис и Армстронг, при чему су подршку овим резултатима дала и потоња истраживања истог проблема, која редом сведоче да су млади, црнци и припадници мушког пола посматрани не на нивоу понашања, већ као припадници одређене друштвене групе (в. Norris 2003: 265-266; Smith 2007: 281-282).[470] Наведене проблеме дискриминације показују и истраживања употребе видео-надзора у оквиру високошколских установа, где је раса студената такође била изразит параметар (в. Monahan 2006a: 116).[471]

Посебан проблем представља употреба видео-надзора од стране ауторизованог лица, али на нелојалан начин и противно прокламованом циљу заштите јавног реда и мира. Нека истраживања показују да су жене ретко биле на мети видео-надзора зато што их је оператер видео надзора сматрао за осумњичене или потенцијалне жртве, али да су често биле објекат његовог „сексуалног интересовања“, чак и у случају надзора коришћеног од стране полицијских службеника (Koskela 2003: 301), што је еклатантан пример злоупотребе видео-надзора од стране ауторизованог лица, које га не користи за сузбијање криминалних дела, већ за недолична дела. Постоји могућност да у одређеним случајевима оператери чак нису ни свесни дискриминаторне праксе коју спроводе (Slobogin 2007: 132). С тим у вези је и чињеница да се велики број људи према својој приватности односи са потребом да је ојача, док истовремено заступа став да је у погледу припадника одређених демографских групација приватност потребно на неки начин ослабити (в. Committee On Privacy 2007: 312), што је проблем поверења према одређеним друштвеним групама и отвара проблематику дискриминације у оквиру ИКД-а са још једне стране.

Повезивање електронских база података путем неког механизма статистичке корелације додатно повећава могућност категоријалне сумње у слу-

[470] Норис и Армстронг на датом месту истичу да је четвртина надзорисаних посматрана због понашања, а да је 34% посматрано због „припадности одређеној друштвеној или поткултурној групи“; да је далеко више тинејџера (две трећине) посматрано „без посебног разлога“, док је код старијих од тридесет година то био тек сваки пети; да су црнци у истом погледу посматрани у 68% случајева (у односу на 35% белаца), док су мушкарци надзорисани три пута више од жена.

[471] Монахан наводи случај високошколске установе у Стратфорду где су видео надзору били посебно изложени студенти, махом црнци, на које се фактички гледало као на „увек спремне криминалце“ наводећи да је заправо перцепција администратора надзора да „они нису невини, већ да су само имали среће“ и успели да сакрију своје криминалне активности (в. Monahan 2006a: 121).

чају припадника одређене етничке или религијске групе и појачава дискриминаторни степен електронског надзора (в. Finn 2005: 40; TIS 2009: 50). Ова дискриминаторна моћ се не укида чак ни у случају аутоматизованог надзора, попут видео-надзора са аутоматским препознавањем идентитета или аутоматским предвиђањем ризичних ситуација – иако се начелно може рећи да се аутоматским компјутерским алгоритмом у погледу видео-надзора укида дискриминација која је присутна када надзор врши човек подложан субјективности, то је само делимично тачно с обзиром да алгоритме аутоматског очитавања надзора претходно одређује управо човек (в. Norris 2003: 276-278).

У оквиру ИКД-а у овом контексту долази и до пораста моћи класичног полицијског апарата јер се „класификациони надзор“ користи као „средство друштвене контроле зарад укључивања и искључивања девијантних субјеката“ (ср. Lyon 1994: 113). Дискриминаторни потенцијал који носе савремене технологије надзора се, осим у случају видео-надзора (када је везан за расу, пол, социо-економски статус и узраст), огледа и у одређеним схемама електронских идентификационих докумената (в. Stalder&Lyon 2003: 87-89).[472] Посебан проблем повезан са негативном дискриминацијом је претраживање база података према алгоритму превентивног надзора, уз тенденцију ка категоризацији популације и раздвајању група према одређеним критеријумима (в. Lyon 2008: 38). Негативна дискриминација је присутна и у случајевима идентификационих документа на добровољној основи, с обзиром на повећан ниво ексклузије из друштвених токова за оне који их не узимају (Stalder&Lyon 2003: 87) и фактичко усмеравање грађана ка „пожељном“ решењу – електронској идентификацији. ДНК-базе података такође имају одређени дискриминаторни потенцијал јер постоји могућност злоупотребе информација о постојању одређених здравствених фактора и предиспозиција за разне болести, што може изложити дискриминацији раднике који могу бити означени као „ризичне“, а самим тим и непожељне групе (в. Nelkin&Andrews 2003: 95).

У одређеном броју случајева дискриминаторни потенцијал електронског надзора се активира према социо-економском статусу особе (уп. The Royal Academy 2007: 34). Таква дискриминаторна моћ је очита посебно у погледу профилисања купаца, где корпорације механизам профилисања не користе само за придобијање купаца, већ и за изопштавање нежељеног круга пословних партнера по неком критеријуму, најчешће оне који купују по најнижим ценама

[472] Аутори на датом месту наводе сегрегациони потенцијал идентификационог документа у неким историјским случајевима (Нацистичка Немачка у односу на Јевреје, Јужноафрички апартхејд у односу на црначку популацију, а у скорије време Израел у односу на Палестинце), али указују и на велики број земаља које поседују идентификациони документат, а имају висок стандард људских права. Они сматрају да је негативна дискриминација у погледу индентификационих докумената пре свега изражена у окружењима у којима постоји очит „страх јавности“ од одређене појаве, те да се у савременим условима то своди на претњу од терориста и односи се на одређене етничке групе.

или, пак, доносе најнижу добит (Boyce 2002: 116-120; Holtzman 2006: 43-44). У одређеним случајевима социо-економски статус се израчунава преко посредних показатеља добијених укрштањем и повезивањем са другим базама података или секундарним подацима за одређену географску област, чиме особа долази у опасност од дискриминације због одређене статистичке корелације (в. Gandy 2003: 40-41).[473]

Гранични прелази су крајњи показатељ дискриминације друштва под надзором и друштвеног сортирања које људе дели на две генералне класе у погледу безбедности: оне који представљају безбедносни „ризик“ и оне „од поверења“, при чему је алгоритам често базиран на поставкама које обухватају расу, пол и религијску припадност (TIS 2009: 49). Категорије путника које спадају у „поверљиве“ и „елитне“ групе које се несметано крећу кроз пунктове провера и брзо прелазе границе, док се са друге стране налазе дискриминисане групе у погледу мобилности и брзине прелаза (в. Lyon 2009: 56; Pallitto&Heyman 2008: 316;), због чега је простор надзора на аеродромима по неким истраживачима „par excellence поље биополитичке форме“ у савременом друштву (ср. Muller 2008: 138).

*

Истраживање понашања грађана у оквирима ИКД-а показује широк спектар трансформација друштвених односа узрокован упоредним утицајем масовног електронског надзора и мас-медијске сфере, од којих су најизраженији различити типови конформизма. Наведену појаву прате додатне друштвене импликације, а најважније су појачан дисбаланс моћи између различитих друштвених структура, промене на емоционалном плану људи под надзором и растућа дискриминација.

У погледу центара моћи у оквирима ИКД-а ово истраживање показује њихову хетерогеност будући да обухватају политичке и безбедносне структуре које делују преко државних служби, власнике корпоративног капитала и технократске структуре са потребним знањима и вештинама. Ови центри моћи су међусобно повезани сложеним релацијама интеракције, прожимања и субординације, што зависи од конкретног случаја.

Оваква парадигма захтева промишљање одговора не само у погледу практичне борбе за приватност и слободно и спонтано деловање у савременом друштву, већ и у погледу стварања дискурса за неутралисање саме концептуалне основе ИКД-а.

[473] Ганди на датом месту наводи пример Клер Чери (Claire Cherry), белкиње из Џорџије, чија је кредитна карта на Amoco бензинској станици одбијена зато што та корпорација користи алгоритам који узима у обзир неколико десетина променљивих, међу којима је и географска позиција (ZIP код) – с обзиром да је Клер живела на територији са високим процентом афро-американаца, то је одредило процену да је њен кредитни статус низак, због чега је и дискриминисана у погледу могућности безготовинског плаћања

ШЕСТИ ДЕО

НЕУТРАЛИСАЊЕ УТИЦАЈА ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНОГ ДРУШТВА

С обзиром на специфичну и разгранату структуру ИКД-а и последице које се првенствено огледају кроз различите видове конформитета и пратеће негативне трансформације друштвених односа, облици и методе борбе против његовог утицаја су такође вишеструки. Те методе захтевају међусобну комбинацију да би дале добар резултат, аналогно комбинованом утицају електронских система надзора и мас-медијске сфере, нарочито у условима масовног потрошачког менталитета и некритичког односа према инвазивним врстама технологије. Стога је најпре потребно анализирати стратегије борбе против електронског надзора као основног елемента ИКД-а, што се примарно односи на проблематику заштите приватности.

У борби за приватност података може се користи више приступа, који се разликују према неким методолошким критеријумима и апострофирању кључних поља борбе. Један од начелних приступа овој проблематици полази од анализе различитих врста отпора грађана према електронском надзору. Дејвид Холцман наводи пет начелних стратегија према параметру реакције људи којима је приватност угрожена (ср. Holtzman 2006: 253-261). Прва стратегија је игнорисање проблема, што је условљено различитим и углавном психолошким факторима особа које имају такав став (Holtzman 2006: 254-255). Друга стратегија је избегавање надзора, а односи се на људе који избегавају ситуације у којима треба да се дају личне информације (класичан пример су анонимне методе плаћања) – њу ограничава чињеница да у информационој ери постоје ситуације у којима је немогуће функционисати без давања одређеног броја података о себи (Holtzman 2006: 255-256). Трећа стратегија је базирана на обмани да би се заштитили лични подаци – пример је појава уписивања лажних података на Интернет-сајтовима који захтевају неки вид регистрације корисника, али и озбиљнији случајеви попут избегавања давања података у институцијама система, при чему по Холцману ову стратегију у великој мери онемогућава убрзано повезивање база података и упоређивање података у њима. (Holtzman 2006: 256-258),[474] а начелно је спорна и у етичкој равни и као таква

[474] Холзман на датом месту наводи резултате студије израђене од стране Америчке асоцијације лекара и хирурга који тврде да чак 78% лекара „изоставља медицинске податке зато што су забринути за приватност својих пацијената“.

неприхватљива за многе људе. Четврта стратегија се заснива на одбијању да се дају личне информације „без неког значајног разлога“, што захтева многа одрицања и предострожности у погледу употребе савремених информационих технологија, а некада из објективних разлога не може ни бити употребљено као тактика (Holtzman 2006: 258-260). И, на крају, пета стратегија коју Холзман наводи у својој концепцији је усмерена на деловање преко грађанских иницијатива различитог карактера (в. Holtzman 2006: 260-262), о чему ће се говорити у посебном делу овог истраживања.

Други методолошки приступ одбране приватности је суштински усмерен ка заједничком деловању и ширем јавном ангажману у погледу откривања, анализе, декомпозиције и критике система надзора, што се не односи само на формирање озбиљног дискурса који би био схватљив за шире слојеве становништва када је реч о критичком приступу технологијама надзора, већ и на борбу против медијских манипулација, јавну кампању и стварање потпуно другачијег погледа на ову проблематику – пример таквог приступа даје Брајан Мартин (в. Martin 2007). Као прва важна ставка у отпору савременом електронском надзору, за који Мартин примећује да је аутоматизован, интегрисан и скривен, наводи се делатност више структура друштва на његовом откривању у форми која је убедљива и схватљива за шири круг људи (в. Martin 2007: 74-75).[475] Други корак који Мартин наводи је борба против медијске манипулације, посебно када је реч о стереотипу да је надзор уперен само против деструктивних слојева друштва (са којима нема шире друштвене емпатије) и употреби сугестивних слогана попут „поштени људи немају шта да крију“ (в. Martin 2007: 75). Мартин примећује да пропоненти система надзора углавном налазе неку логичну употребу таквих система, подржану њиховом ефикасношћу, уз игнорисање алтернативних решења и приказивање злоупотреба као реткости, због чега закључује да противници система надзора треба да оспоре и истраже сваки од поменутих аспеката у новом светлу (в. Martin 2007: 76-77).[476] У погледу значаја званичних тела попут судова и омбудсмана, Мартин указује да су исти „спори, фокусирани на процедуране техникалије, зависни од експерата какви су адвокати и држе питања ван ока јавности“ и да оне који бране приватност често стављају у неравноправан положај, због чега нису решење за борбу за приватност, иако јесу потребни као фактор одвраћања од њеног угрожавања – по Мартину је далеко значајније јавно деловање кроз

[475] Мартин сматра да озбиљна анализа система надзора понекад може бити изведена од појединца, али да је оптималан случај „повезивање инсајдера који даје документ, истраживача који припрема стручну анализу, новинара који пише причу и новинског уредника или продуцента који је публикује“.

[476] У том смислу Мартин посебно наводи језик као веома битну ставку с обзиром да заступници технологија надзора реч „надзор“ готово никада не користе, већ користе блаже форме или пак реч „безбедност“ – као пример наводи да на пољу видео-надзора те структуре чешће користе синтагму „сигурносни апарати“, а не „апарати надзора“.

упознавање шире јавности са проблемом надзора и спровођење различитих кампања (в. Martin 2007: 77-79).[477]

Дејвид Лајон даје један кохерентан приступ за борбу против негативног утицаја електронског надзора који се базира на специфичним теоријским моделима који могу бити универзално примењени (уп. Lyon 1994: 214-217). У средишту његовог модела отпора електронском надзору стоји трострука парадигма. На првом месту је принцип „друштвене партиципације“ насупрот ексклузији коју електронски надзор креира у погледу различитих структура друштва. Лајон наводи да „компјутерске мреже треба да се посматрају као јавна помагала“, и да је потребно пронаћи начин да се чује глас свих који су актери у процесу надзора – било да су они који надзиру или који су надзирани (в. Lyon 1994: 215). На другом месту Лајон наводи принцип „личносности“, који би – поред „ефикасности, продуктивности, тачности и предвидљивости као ознака надзора“ – дао већи степен хуманости у процењивању електронски генерисаних профила грађана, док у погледу техника попут компјутерског упоређивања (computer matching) сматра да одређене верзије система базираних на њима не само да треба испитати, већ је неопходно поставити питање „да ли их уопште треба дозволити“ ако се узму у обзир њихов дехуманизирајући и дискриминаторни потенцијал (в. Lyon 1994: 215-216). На трећем месту Лајон наводи принцип сталног, критичког и динамичког испитивања саме сврхе система надзора насупрот његовом повећању по инерцији, указујући на то да овај принцип не значи дефинисање „фиксираних и статичних ’намена‘ за адекватан надзор“, већ „динамички критеријум за мерење адекватности“ (в. Lyon 1994: 216-217).

Неке од стратегија борбе против друштва под надзором су усмерене ка детаљној регулацији секторских решења у погледу надзора на тачно одређеним локацијама или, пак, према тачно одређеним групама грађана у оквиру организационих целина – попут студената, радника, затвореника. Таква решења имају велики значај за ужа поља друштвене делатности, али због своје специфичности не могу бити универзално примењена.[478]

[477] Он са правом указује да је за овакво деловање потребна и лична храброст и воља за отпором, с обзиром да критичари надзора често и сами могу доћи под појачан надзор личних активности

[478] Стентон и Стем (Stanton&Stam 1998: 255-263) у контексту решења приватности радника предлажу „транспарентно управљање безбедношћу“, које описују кроз уклањање комуникационих препрека између послодаваца и запослених, и „проналажења заједничког језика у погледу информационих технологија и ризика у вези са заштитом информација“, као и редовне консултације менаџмента са радницима у погледу тога на који начин они перципирају однос технолошког надзора и продуктивности. Аутори сматрају да методе надзора радника морају бити „транспарентне, јавне и широко разумљиве“ у целом организационом систему приступом јавности техника, резултата и примене резултата, те да радници треба редовно да примају обавештења о томе „који се аспекти њиховог рада надзоришу, ко врши надзор, ко анализира податке и ко прима извештаје“ и да извештаји надзора треба да буду објективни и доступни целој радној заједници. Сматрамо да је основни проблем код овог приступа што он већ полази од премисе да је надзор на радном мес-

Нешто већу примену имају решења која су усмерена ка решавању проблема нарушавања приватности у оквирима конкретне државе. *ACLU* (American Civil Liberties Union) као пример борбе за приватност у САД наводи потребу за комбинацијом четири кључна елемента: јавне дебате потребне за указивање на целину проблема друштва под надзором, озбиљне законске регулативе за одбрану приватности која би обухватала целокупну ширину проблема надзора, праћења нових технологија када је реч о новелирању законских решења и афирмације Четвртог амандмана (ср. Stanley&Steinhardt 2003: 14-17). Овакви и слични приступи су потпуно примењиви за оквир земаља који имају слично друштвено-политичко уређење и сличан вредносни систем. У односу на студију случаја у овом раду, све наведене препоруке ACLU-а осим оне која се односи на Четврти амандман би биле потпуно примењиве и у Великој Британији; за Руску Федерацију би биле примењиве две препоруке које се односе на начелну законску регулативу, уз условну могућност примене елемента јавне дебате; у случају НР Кине наведене препоруке тешко могу бити узете у обзир због потпуно другачијег друштвено-политичког миљеа у односу на западни свет.

Што се тиче медијског отпора ИКД-у, постоји доста стратегија које су усмерене ка процени ефикасности коришћења мас-медија. Један број аутора сматра да су у том погледу веома важни штампани медији (Gandy 2003: 41; Holtzman 2006: 249),[479] али то није примењиво у случају ауторитарних окружења где Интернет још увек остаје једино адекватно решење.[480]

У борби против друштва под надзором и видљивих техничких система надзора појављују се и крајње радикални покрети и групе грађана које користе веома контроверзне методе. Једна од таквих група је ®*TMark*, позната по отвореном позиву на уништавање камера и јавном сугерисању индивидуалних акција грађана попут „обмотавања камера платичним кесама са лепком... пре-

ту нормална појава и да покушава само да ублажи његове ефекте. У том погледу је знатно бољи приступ који предлаже Лејн (Lane 2003: 272-276), који захтева проактивну стратегију у одбрани приватности, праћење развоја савремених технологија надзора и вршење притиска на политичке представнике и синдикате за повећање приватности на радном месту.

[479] Оскар Ганди у борби за приватност на датом месту наводи значај публиковања примера „појединаца, заједница или класа“ који су били изложени дискриминацији и угрожавању личне безбедности због техника компјутерског упоређивања и профилисања, чиме се циља на реакцију људи који припадају истом или сличном кругу. Холзман на наведеном месту наводи да су папирни медији погодни и зато што им није потребан никакав додатни визуелни материјал, више је времена за формирање приче и постоји већа могућност наглашавања емпатије према угроженом појединцу.

[480] Интернет је широко поље и за протесте и кампање, с обзиром да је у његовим оквирима лакше сакрити идентитет него на класичним јавним скуповима, чак и у случајевима ауторитарних окружења која га држе под контролом. Додатно, ауторитарни режими начелно још увек показују већу толеранцију према online интернет-протестима и кампањама него према класичном деловању у јавности (ср. Tai 2006: 291), мада се и то доводи у питање после „Арапског пролећа“ и сличних догађаја који су показали снагу организовања преко интернет-друштвених мрежа.

лепљивања тракама сочива камера... пресецања каблова камера“, па чак и бизарних акције попут „гађања камера пиштољима са фарбом... и бацања цигли на камере са кровова зграда“ (Monahan 2006c: 520-521). Због своје радикалности овакви приступи могу бити уважени једино у оквиру диктаторских режима, а у осталим случајевима се – због своје деструктивности – не могу узети у обзир као релеватно решење за проблем друштва под надзором.

У нашем истраживању друштво под надзором посматрамо као интегрални феномен у оквиру парадигме ИКД-а. Стога сматрамо да је за адекватно решење овог проблема потребно користити упоредну анализу која би обухватила механизме отпора према сваком специфичном структурном делу сложене матрице ИКД-а, али тако да их суштински не посматра парцијално и са одвојеним деловањем – стога што су ове подцелине међусобно тесно повезане и испреплетане, деловање им је капиларно и интегрално, а границе међу њима све више флуидне.

6.1. Технолошки механизми одбране приватности

Први ниво отпора матрици ИКД-а је употреба технолошких механизама који омогућавају очување приватности у мери која је могућа. Технички приступ решавању проблема приватности је у исто време и најочигледнији и најнепосреднији, и као такав има посебно место у борби против електронског надзора (уп. Bennett 1991: 57-58).[481] У овом погледу су широко познате, распрострањене и коришћене такозване PET-технологије (Privacy-Enhancing Technologies – технологије за унапређење приватности). PET-технологије представљају „алате, стандарде и протоколе“ који помажу у одбрани приватности и могу се поделити на: противмере против инвазивних технологија, усмерене ка њиховом „поразу или неутралисању“ (криптографија је један од најчешћих алата), затим технологије које су усмерене на очување анонимности (пример су анонимни начини електронског плаћања) и технологије усмерене ка „псеудонимности уместо анонимности“ (Clarke 2001c).

PET технологије су, у зависности од приступа, усмерене на неколико различитих ентитета (в. Burkert 1997: 126-128),[482] уз одређени број реалних и потенцијалних ограничења унутрашњег и спољашњег карактера када је њихова употреба у питању (Burkert 1997: 130-136).[483] Један од проблема у вези са употребом ових технологија је чињеница да их не користе само грађани који желе да чувају приватност, већ и криминалне групације, што отвара одређена питања када се разматра опсег њихове примене. Роџер Кларк као решење за тај проблем наводи коришћење технологија псеудонимности уз тајност постојања везе између псеудонима и идентитета, гарантовану „законским, организацио-

[481] Колин Бенет у својој класификацији различитих методологија решавања проблема приватности на првом месту наводи технолошки приступ који акценат ставља на „техничко осигурање“ попут коришћења лозинки и енкрипције података, и наводи да се припадници технолошког приступа као јединог ослањају на „технолошки императив“ према коме је једино могуће ублажити лоше стране технолошког прогреса.

[482] Аутор на датом месту врши поделу на: а) субјектно оријентисани приступ (усмерен ка анонимности субјекта), б) објектно оријентисани приступ (усмерен ка томе да објекат акције не оставља траг према субјекту), в) трансакционо-оријентисани приступ (усмерени ка уклањању записа одређене трансакције) и г) системско оријентисани приступ (који обухвата све претходне).

[483] Као унутрашња ограничења PET дизајна аутор наводи: а) концептуално усмерење ка чувању приватности само једне стране у интеракцији, што може бити проблематично у ситуацијима где је баланс моћи супротан него што се то очекује и када анонимност могу користити и структуре моћи у једном друштву, б) проблем постојања индиректне информације која може послужити у сврху посредне идентификације и поред тога што је основни податак о идентитету сакривен в) проблем „системског погледа“ где је потребно разматрати и шире окружење PET система и г) могућност дешифровања у будућности. У спољашња ограничења аутор наводи економска (у погледу цене за услуге анонимности), друштвена (пре свега у домену инклузивности у друштвене токове што захтева откривање идентитета) и политичка (у смислу „политичке приватности“ који захтева и одређени степен одрицања од анонимности).

ним и техничким“ заштититним механизмима, уз могућност превазилажења тајности идентитета кроз тачно одређене законске основе (Clarke 2001c).[484]

Примена одговарајуће технике зависи од више фактора. Некада ту примену одређује специфичност самог технолошког окружења на који се то решење односи. У погледу борбе за приватност података у оквиру Интернет-комуникација се, с тим у вези, користе различите технологије које повећавају анонимност (попут концепта „сајтова – шкољки“ који чувају приватност корисника од спољашњег света), као и технике директног повезивања комуникационих уређаја (Peer-To-Peer Computing – P2P), чиме се заобилазе стандардни системи комуникације и адресирања и омогућава директна веза између два чвора на мрежи (Kalir&Maxwell 2002: 9-10). Примена конкретног решења је одређена и сврхом – уколико је реч о чувању података, њихове тајности и сигурности, као кључни алат често се препоручује шифровање (енкрипција) криптографским методама (уп. Bogolikos 1999: VII).

Примену одређене технологије заштите приватности некада условљава и друштвени контекст у коме се она остварује, тако да је неопходно не занемарити чињеницу да ли је реч о слободном или ауторитарном друштвеном окружењу. Ауторитарни режими су, начелно гледано, по својој природи склонији интензивнијој употреби система надзора него што је то случај са „демократским“. Поред тога што ауторитарни режими спроводе интензивнији надзор, приметно је и да преферирају специфична и углавном строго централизована технолошка решења и топологије мреже у оквиру спровођења информационог друштва у својим државама (Clarke 1994d), што отежава употребу технолошког аспекта борбе за приватност. Међутим, чак и најјачи механизми филтрирања порука на Интернету, примера ради, нису у могућности да ни приближно исконтролишу све поруке које циркулишу њиме, поготово уколико се користе заштитни механизми. Пракса показује да је могуће заобићи чак и најнапредније системе за надзор, контролу и цензуру Интернет-садржаја, о чему говори и случај НР Кине, обухваћене студијом случаја нашег рада. Грађани ове земље на различите начине успевају да премосте технолошке баријере како би разменили поруке које би од стране владиних служби сигурно биле цензурисане: у неким случајевим они користе обичне SMS-поруке, мада у том погледу постоји значајан потенцијал репресије (Lu&Weber 2007: 933-934).[485] Једна од одличних технолошких

[484] Кларк и у том погледу наводи нове проблеме, у погледу степена поверења у механизме заштите техничке релације идентитет-псеудоним, указујући да се владама као гарантима не може веровати „уколико су њихови интереси угрожени у озбиљној мери“, а да исто важи и за корпорације, које ће поштовати тај механизам само уколико постоје „превентивни механизми“ и довољно велике казне за незаконито поступање.

[485] Аутори на датом месту наводе да су телекомуникациони канали у НР Кини служили за пробијање ауторитарне медијске баријере постављене од стране кинеских власти у случају епидемије SARS-а у њеном почетном облику у провинцији Гуангдонг. Тада је влада званично одбацивала гласине о томе да се појавила нова болест, али су се информације о њој брзо шириле

стратегија за одбрану приватности у електронским Интернет-комуникацијама у таквом окружењу јесте коришћење напред поменутог P2P-концепта. То неки грађани НР Кине и чине (в. Solum 2009: 70), док други користе и друге начине за заобилажење контроле: као специфична решења наводе се софтвер против блокирања порука, сајтови – двојници, remailer-сервиси и анонимни електронски мејлови (в. Tai 2006: 116). Разне кинеске дисидентске групације, студенти и припадници различитих организација користе ове технолошке механизме заштите да би прослеђивали своје поруке, покретали акције и регрутовали нове чланове за друштвене покрете (Tai 2006: 104-105, 285-286), док кинески блогери у борби против филтрирања порука користе различите кодиране речи да би избегли цензуру у оквиру блогерских сервиса (Zittrain&Palfrey 2008a: 52).

Технолошки домен противмера надзору обухвата и одређене навике и знања које грађани треба да стекну (ср. Committee on Privacy 2007: 325-328). Једна од таквих навика је повремена активности у погледу претраживања података о себи у различитим базама не само зарад идентификације система бележења података, већ и због пропуста који се јављају приликом њихове обраде, када се појављују озбиљне грешке које могу бити људског или машинског порекла (в. The Royal Academy 2007: 21-23).

Технолошка „самопомоћ“ у неким случајевима није могућа у ужем смислу, али јесте у ширем, с обзиром на то да поред директног отпора она подразумева и широк распон индиректног отпора механизму надзора. Гери Маркс наводи равно дванаест техника неутрализације надзора: проналажење (лоцирање система надзора и његовог порекла), избегавање (у погледу локације, времена или средстава за избегавање надзора), *piggy backing* (придруживање и скривање уз ауторизовани објекат), замену (одређеног резултата са резултатом другог субјекта), искривљавање (унос технички валидних, али погрешних података), блокирање (уклањање или чињење података неприступачним), маскирање (коришћење туђег идентитета), уништавање, одбијање (игнорисање захтева система надзора), објашњавање и оправдавање (негативног извештаја система надзора), сарадњу (у односу на оне који врше надзор) и противнадзор (ср. табелу 1 код Marx 2009: 298). Један од основних проблема код технолошког отпора надзору јесу контрамере које се константно спроводе од стране структура моћи у ИКД-у да би се технолошке мере противнадзора онемогућиле или свеле на минималну меру (в. Marx 2009: 300-302).[486] Неке од наведених техника неутрализације надзора су проблематичне и у етичком смислу, нарочито када је реч о техникама замене, искривљавања, блокирања и маскирања.

SMS порукама и Интернетом, што је довело и до полицијског истраживања и неколико десетина ухапшених због масовне дисеминације ових порука.

[486] Маркс на датом месту наводи да против мера техничке неутрализације надзора актери надзора развијају различите стратегије које се своде на а) технолошка унапређења, б) креирање окружења неизвесности у погледу извођења радње надзора, в) увођење различитих средстава надзора и г) нових видова правила и санкција у погледу извођења радњи контранадзора.

У техничком смислу, поред индивидуалних иницијатива постоје и групне технолошке иницијативе са својим особеностима, чиме се технолошки вид отпора приватности комбинује са друштвеном акцијом. То је очито на примеру организација које раде на константном откривању електронског надзора у друштву и подизања свести грађана о том проблему (в. Monahan 2006c: 517-520).[487]

Иако је технолошки вид отпора ИКД-у у погледу приватности потребан, он из више разлога ни изблиза није довољан. На првом месту, постоје реална ограничења његовог домета, поготово у случају софистицираних система надзора и њиховог константног унапређења. Друго, сâм по себи овај метод је донекле елитистички јер подразумева довољно познавање технолошке сфере, а често и спремност да се у додатну заштиту приватности уложи новац. И, на крају, технолошки аспекат заштите приватности нема довољну друштвену снагу да буде концептуална противтежа структури ИКД-а и не покушава да реши проблем, већ само да га на извесни начин „заобиђе“. Из свих наведених разлога технички системи заштите морају бити ослоњени на неке шире друштвене механизме. Први од таквих механизама је правна сфера у виду прецизне легислативе за одбрану приватности, када је реч о друштвено-правним окружењима која познају такву законску основу.

[487] Монахан на датом месту наводи решење пример организације Institute for Applied Autonomy, у коју су укључена техничка лица, уметници и активисти који имају широк спектар активности. Њихов софтвер под називом iSee могућава добијање путања са најмањим надзором у насељима приликом уношења почетне и финалне дестинације, при чему база података за овај програм обухвата Њујорк, Амстердам и Љубљану. Монахан истиче да крајњи циљ није усмерен ка избегавању надзора, већ ка формирању критичке свести шире јавности у погледу тога колико је видео надзор присутан око нас.

6.2. Правни механизми заштите приватности

Право на приватност и његова законска реализација представљају други значајан модалитет отпора и заштите приватности личности у оквиру ИКД-а. На другом месту га наводи и Колин Бенет у својој класификацији стратегија одбране приватности карактеришући га као приступ „гледања на проблем у крајње индивидуалистичким терминима“ наводећи да припадници правног приступа одбране приватности као доминантног акценат стављају на дигнитет личности ослоњен на „либералну доктрину људских права, ограничења власти, владавине права и раздвајања области државе и цивилног друштва“ (в. Bennett 1991: 58-59).

Што се тиче конкретних приступа и правних норми, међу земљама света постоје велике разлике (као што је то показано у студији случаја у овом раду), али исто тако постоје и сличности код земаља које припадају сличном друштвеном поретку, пре свега када је реч о земљама западне хемисфере које припадају common law уређењу. У том погледу право као механизам отпора у ИКД-у свакако зависи и од начелног правног уређења државе, при чему је далеко слабијег значаја у оквиру ауторитарних режима – ако уопште постоји – о чему довољно говори пример НР Кине. Но, какав год био положај тог права, оно је у начелном смислу важан и потребан фактор, поготово ради установљавања крајњих граница елемената надзора који могу бити недвосмислено оспорени судским путем, али не и довољан услов за заштиту приватности из више разлога, од којих је један и турбулентни развој технологије (уп. Surveillance Studies 2006: 83). Третирање правног оквира заштите приватности у контексту ИКД-а стога треба да буде у смислу важног и темељног оквира, који уз технолошке видове одбране приватности представља добру полазну основу.[488]

Да би одређени правни оквир могао да адекватно одговори изазовима ИКД-а, он мора бити у складу са тачно одређеним принципима. Једна од референтних тачака јесу такозвани принципи фер употребе информација, који морају бити поштовани у правним актима о заштити података о личности. Начелно гледано, у савременом свету дуже време фигурира осам принципа који су референтни у погледу коришћења база података које се најчешће и везују за нарушавање приватности. Ти принципи су: 1) *отвореност* (забрана држања тајних база података), 2) *инвидуално учешће* (могућност да личност приступи подацима које се воде о њој) 3) *ограничење* опсега прикупљања личних података, 4) *релевантност*, *прецизност*, *комплетност* и *ажурност* личних података

[488] Правни механизми заштите се обично добро уклапају и комплементарни су са технолошки усмереним концептима заштите приватности. С тим у вези, Гарфинкел сматра да законодавство и прописи могу бити најбоље решење за заштиту приватности, поготово у погледу одвраћања комерцијалног сектора ради олаког преузимања и обраде личних података, али да легислатива ипак поставља само минимум приватности и да се за више „приватност мора куповати“ технолошким средствима (в. Garfinkel 2000: 260-261, 266-267)

прикупљених за одређену сврху, 5) постојање *интерних* механизама ограничења употребе података од стране онога ко је власник базе података, 6) *забрана* спољашњег увида у податке базе без знања субјекта о коме се воде или законски одређеног тела, 7) *безбедност* података и 8) *одговорност* онога ко чува податке у базама у складу са претходним принципима (нав. према Gellman 1997: 196-200).[489]

Један од најважнијих и начелних принципа јесте да се подаци скупљају и прослеђују само у случају јасно доказане потребе за то, што се своди на инсистирање на минималној количини потребних података о личности (в. Flaherty 1997: 173). У савременом законодавству пажња се углавном усмерава на дозвољеност обраде података, квалитет самих података и заштиту права онога на кога се подаци односе (Dubbeld 2005: 551), при чему је сасвим јасно да осавремењивање референтних принципа и смернице за законодавство морају бити константна активност – у складу са стреловитим развојем начина прикупљања и обраде података и проблемима који раније нису ни постојали (в. Kirby 2000: 128-129).[490] Савремени правни приступ овој проблематици, поред већ утврђеног скупа норми које се односе на класичне базе података и проблема турбулентног развоја технологије, посебно мора уважити и мрежну структуру размене информација (уп. Bennett 1991: 53-54).[491]

Роџер Кларк наводи превентивне принципе које друштвено-правни систем треба да обезбеди као решење за приватност у погледу проблема стреловитог технолошког развоја. То су: 1) *потреба за независном проценом технологије* (објективна процена тврдњи људи из технолошке и маркетинг сфере), 2) *мораторијум на развој одређених технологија* (док се не формирају регулаторни механизми за њу), 3) *транспарентност* (јавност мора бити упозната на који начин функционишу схеме надзора), 4) *оправданост предложених мера* када је реч о објективно процењеној добити и штети, 5) *могућност учешћа јавности* у дебати о неком технолошком решењу, 6) *процена* квантитативних фактора

[489] Као основне проблеме код принципа лојалне употребе података о личности аутор истиче то што они захтевају „активну регуларну контролу и спровођење у дело“, док су отежавајуће околности везане за чињеницу да је превише разнородних институција заинтересованих за личне податке грађана, те да се начини и системи за прикупљање тих података константно унапређују (Gellman 1997: 213).

[490] Аутор је био председавајући OECD групе у време када су њени принципи приватности (OECD Guidelines on Privacy) донети 1980. године. Он на датом месту истиче да те принципе треба проширити и то: „правом не бити индексиран, правом да се личне информације шифрују на ефективан начин, правом на лојалан третман у инфраструктури јавних кључева... правом на проверу негативних аутоматских одлука и на разумевање тих одлука... правом на отварање база података којима други имају приступа“. Аутор као посебан проблем истиче појаве проистекле из „брака информационих технологија и људске генетике“.

[491] Бенет на датом месту истиче недостатак већине законских решења за заштиту приватности јер се она углавном концентришу на неку врсту централизованог система за бележење личних података, што није адекватно за информационо доба које карактерише мрежна архитектура.

попут финансијских трошкова и добити, али и квалитативних фактора и ризика, 7) *принципи дизајна* у погледу баланса међу различитим вредностима и интересима, независне контроле, анонимности и псеудонимности као нечега што је пожељно и потребно, и 8) *техничка могућност повратка* (rollback) на претходну тачку технолошког развоја (Clarke 2007: 39-42).

Адекватна правна подршка борби за приватност подразумева и постојање одређених стручних и независних тела која би имала довољан легитимитет и ауторитет у друштву и која би се овом проблематиком константно бавила. То може бити повереник за информације или, пак, посебна комисија, која, између осталог, треба да прати развој поља приватности и трендове у нарушавању приватности, да даје предлоге ревизија законских решења и да о свом раду и резултатима истраживања редовно информише јавност (Committee on Privacy 2007: 341-345). Ово тело мора имати одређену независност ресурса и ингеренција да би институционална одбрана приватности била ефектна, што је посебно важно у погледу временског опсега ангажовања персонала и ресурса потребних за рад (Flaherty 1997: 179). Независност мора пре свега бити изражена у односу на државне структуре – иако је држава та која треба да даје легитимитет оваквом телу будући да је његов оснивач, управо државне агенције највише треба да буду под његовом истражном лупом, што захтева велики степен аутономије (в. Bannister 2005: 75-76).[492]

Секторска решења заштите приватности морају бити посебно добро формулисана и прецизирана, поготово у случају надзора радних места, који поприма глобалне размере. Приметно је да послодавци понекад избегавају да радницима укажу да су под надзором јер се плаше могућности „личног или колективног отпора“ (Martin 2007: 74), што у законском смислу мора бити недопустиво. Као и у случају начелних законских решења, секторска решења у погледу приватности морају бити базирана на испуњавању јасно прецизираних постулата (уп. Charlesworth 2003: 222).[493] Један од најједноставнијих, најважнијих и широко примењивих принципа јесте да се од стране компанија прикупљају „само апсолутно неопходне информације“ о радницима (Holtzman 2006: 252). Осим тога, у правном смислу је одавно примећено да акценат са самозаштите треба

[492] Банистер на датом месту наводи комбинацију делатности за унапређење приватности која обухвата 1) формирање посебног и аутономног стручног тела од стране владе које би се бавило приватношћу, 2) принципа да овлашћења одређених служби која сама по себи иду ка нарушавању приватности никада не буду сталног карактера и да се периодично испитује парламентарна воља у том погледу, 3) постојање независног увида у коришћење личних података грађана од стране државних органа и 4) редовно испитивање „баланса ризика“.

[493] У погледу заштите приватности запослених Чарлсворт на датом месту наглашава следеће принципе: „легитимна сврха“ употребе средстава којима се приватност нарушава, „пропорционалност“ у погледу циља који се постиже и коришћење најмање интрузивног решења по приватност зарад постизања тог циља, принцип „коректности“ и законитости у односу према раднику, принцип недискриминације међу радницима у оквиру „циља или мера“ које се спроводе и принцип „транспарентности“ у погледу истих.

пребацити на регулацију делатности оних који скупљају податке и на начин на који то чине (ср. Lyon 1994: 215).

Постоји велики број карактеристичних проблема када је реч о правном домену борбе за приватност у оквиру ИКД-а. Једна од важних је чињеница да је надзор глобално присутан, у великој мери унификован и сваким даном све напреднији, док правни механизми одбране то ни изблиза нису (Surveillance Studies 2006: 85).[494] Поред тога постоје и неки проблеми који простичу из субјективне сфере деловања. Један од таквих проблема је у решавању заштите приватности судским путем у случајевима неупућености у техничке детаље, нарочито код старијих судија, који током живота по природи ствари нису имали довољно додира са информационим технологијама (Holtzman 2006: 248). Велики проблем представљају и приметна индолентност и равнодушност грађана када је реч о коришћењу правних механизама за одбрану права на приватност (Holtzman 2006: 241).[495] Време и ресурси потребни за вођење судског спора су такође веома важан чинилац, који често онемогућава примену овог механизма у ширем погледу.

Ови недостаци указују на потребу да правни механизми одбране буду само један (а никако једини) стуб у борби за приватност, као и да га треба проширити на умрежене и глобалне иницијативе. Те иницијативе нису важне само у погледу одбране права на приватност, већ и због подизања шире свести јавности о проблему приватности и потреби да се грађани за њега активно боре. Поред индивидуалне акције примене технолошких и правних мера као средстава за заштиту приватности потребно је развијати организоване грађанске иницијативе, које су се, историјски гледано, показале као веома важна карика у ланцу одбране приватности.

[494] Аутори на датом месту посебно истичу проблем „фрагментације и слабе координације“ правних решења, поготово ако се примењују у оквиру различитих националних јурисдикција.

[495] Холцман наводи проблем код људи који „немају времена да размишљају о приватности“.

6. 3. Улога грађанских иницијатива

Поље грађанских иницијатива је незамењиво када је реч о подизању шире свести о приватности и друштвене акције у погледу њене заштите (уп. Monahan 2006c: 530-531). Ова сфера би требало да се интензивно ослања на правне и технолошке механизме заштите приватности за своје потребе и да врши иницијативе за њихово унапређење, али и да их у великој мери надилази, с обзиром на то да без шире грађанске активности и заинтересованости нема дугорочних резултата (Flaherty 1997; 1990).[496] Комбинација све три сфере – технолошки механизми заштите приватности, прецизан, адекватан и примењив правни оквир и разноврсне грађанске иницијативе – неопходна је за адекватну и свеобухватну борбу за приватност у оквиру ИКД-а (в. Holtzman 2006: 262-263).[497]

Што се тиче грађанских иницијатива, од необично велике важности је постојање невладиних организација које би се примарно бавиле проблематиком приватности. Ово се, свакако, односи на круг земаља чији правни оквир даје легитимитет грађанским иницијативама као таквим, док у ауторитарним окружењима невладине организације које би се бавиле проблематиком приватности фактички и не постоје, осим у случају неформалних удружења која од стране државе увек могу бити субверзивно посматрана. С тим у вези, на Западу данас постоји мрежа од више десетина еминентних организација које се боре за очување приватности грађана. Неке од најпознатијих и најзначајнијих су *Privacy International* (www.privacyinternational.org), *Statewatch* (www.statewatch.org), *Electronic Frontier Foundation* (www.eff.org), EPIC (www.epic.org), CASPIAN (www.nocards.org) и асоцијација EDRI (www.edri.org). Оне су у мањој или већој мери повезане заједничким активностима, разменом информација и међусобном подршком (ср. Introna&Gibbons 2009: 248).

Као основни недостаци мрежне активности ових организација истичу се, између осталог, недовољна повезаност са медијима (како новим, тао и традиционалним) и уска географска усмереност (с обзиром на то да је целокупна иницијатива усмерена углавном ка западним земљама), што представља проблем с

[496] Флаерти наводи да „заштита приватности треба да је у највећем делу (из)ван-законска активност у свим областима људске активности“, те да се не треба ослањати само на законе о заштити података, већ и на сопствени труд (в. Flaherty 1997: 172). Он у том погледу истиче потребу подизања свести људи у широком опсегу и охрабривања личности да чувају своју приватност и да се боре за њу (чиме се повратно повећава и подршка за адекватну законску основу). У другом чланку он примећује да, иако је уставна и законска гаранција приватности и заштите података основа за одбрану приватности, то не може бити питање остављено само за судове осим у „конфликтним случајевима“, већ да је на конкретним личностима афирмација приватности у специфичним ситуацијама у пракси (в. Flaherty 1990: 852-853).

[497] С тим у вези, Холцман на датом месту наводи да би комбинација грађанских иницијатива, законске регулативе уз судски надзор и контролу, као и „гласно и јасно“ заступање својих права „могли повратити баланс који је изгубљен“.

обзиром на глобалну феноменолошку структуру надзора (Introna&Gibbons 2009: 248). Ове организације су углавном усмерене на начелну борбу за приватност, без акцента на неком конкретном пољу, мада има и супротних случајева, у којима су иницијативе усмерене према тачно одређеном технолошком решењу.[498] Постоје и грађанске иницијативе које се боре против само једног вида коришћења одређене технологије надзора –пример је организовани отпор видео-надзору возила због ограничења брзине, оличен у организацијама попут Safe Speed, Motorists Against Detection и Association of British Drivers (в. Wells&Wills 2009: 261).[499]

Оно што је посебно важан делокруг делатности организација чија је статутарна одредба борба за приватност, поред подизања опште свести о стању приватности и импликацијама које следе у погледу њеног нарушавања, јесте и подршка грађанима за активну борбу и остваривање својих права. Иако и иницијативе појединаца за одбрану приватности могу бити довољно успешне уколико су упорне (уп. D'Andrade 2007),[500] отпор путем грађанских удружења која се баве проблематиком приватности је далеко ефикаснији. То се посебно очитује у случајевима када је потребно покренути медијску кампању или судски поступак за одбрану приватности, где је подршка невладиног сектора потребна не само појединцима, већ и различитим институцијама у случајевима нарушавања приватности и њиховог етичког кодекса (в. O'Connor 2006).[501] У највећем броју случајева, међутим, организације које се боре за приватност грађана саме реагују на одређене случајеве нарушавања приватности успевајући да на федералним судовима добијају спорове чак и против државних служби и гиганата информационе индустрије, у чему се посебно истиче гру-

[498] Такав је случај са групацијом NO2ID (www.no2id.net) која је усмерена искључиво против увођења биометријских личних карата у Великој Британији.

[499] Наведене организације начелно оспоравају званичне експертске студије о ефикасности надзора и наглашају да је управо „обичан и поштован грађанин" који крши одређена правила у саобраћају тај који је изложен надзору уместо да то буду криминалне структуре друштва (Wells&Wills 2009: 263-270).

[500] Аутор наводи пример мајке Joy Robinson-Van Gilder из градића Earlville у Илиноису која се 2005. године успротивила обавезном узимању биометријских отисака прстију од своје деце у школи за услуге коришћења школске мензе и са својим супругом сама покренула иницијативу за одбрану приватности деце у школама, обраћајући се административним телима, школском одбору, медијима, невладином сектору... да би резултат њихове упорне двогодишње борбе било законско решење које је потписао гувернер Илиноиса и које се односи како на сигурност прикупљених података, тако и на захтев да родитељи буду експлицитно питани за давање пристанка пре узимања биометријских отисака од деце.

[501] Аутор наводи пример библиотечке заједнице Конектиката која је уз подршку ACLU (American Civil Liberties Union) на федералном суду добила битку у погледу неких одредби USA Patriot Act и то неколико месеци после реауторизације овог акта. После тог судског решења библиотекарима је омогућена слобода говора у погледу захтева које је FBI формирао за откривање информација о клијентима библиотека (везаних за њихов библиотечки досије и електронску пошту), што је поништило раније забране библиотекарима да не смеју да обелодане идентитет личности која је предмет истраге и дискутују у јавности о томе.

пација *Electronic Privacy Information Center* (EPIC).[502] У овом смислу се показује велики значај постојања адекватне правне основе, с обзиром на то да је стручне организације које се боре за приватност грађана користе као један од кључних механизама.

Наведене организације су такође и једна од главних полуга притиска на политичке структуре да не доносе одлуке о увођењу интрузивних система надзора становништва, при чему у дијапазон коришћене методологије грађанских иницијатива спадају и неке специфичне акције. Карактеристична и веома позната је акција коју *Privacy International* годинама спроводи додељујући Big Brother Award (Награда Велики Брат) за највећа годишња угрожавања приватности, што привлачи одређену медијску пажњу. Посебну медијску пажњу привлаче и јавни перформанси, попут оних које изводи групација под називом *The Surveillance Camera Players*, који укључују специфичну костимографију испред видео-надзора на јавним местима и јавно извођење познатих антиутопија (в. Monahan 2006c: 525-526).[503] Креирање крајње саркастичних пропагандних памфлета са карикатурама личности из политичког живота и пројеката угрожавања приватности који су спојени са њима такође је присутно код једног мањег броја организација.[504] Све наведене акције имају отворено политичке конотације, а стога и посебну јачину (в. Monahan 2006c: 530-531). Посебно плодно тле које овај сектор користи јесте стимулисање осећаја неправде и некоректности у односу државе и појединца, тј. у погледу тога „како сами себе видимо и како нас дисциплинарна држава види“ (Wells&Wills 2009: 271).

Невладин сектор за одбрану приватности на Западу редовно износи и посебне извештаје о стању приватности у свету. Познате су правне анализе докумената ЕУ које изводи организација *Statewatch*, затим извештаји групације EPIC у погледу различитих аспеката приватности, као и извештаји *Privacy International* који се односе на стање приватности у десетинама земаља света. Поред невладиних организација које се баве само овом проблематиком, сличне извештаје и препоруке дају и организације ширег спектра деловања (уп. Human Rights Watch 2006).[505]

[502] Детаљна листа активности ове групације и успешног учешћа у судским споровима против различитих компанија и државних агенција у одбрани приватности је доступна на адреси http://epic.org/privacy/.

[503] Монахан наводи да се тиме заправо жели указати на апсурд друштва под надзором и упутити порука јавности и грађанима, али и држави, због њене подршке системима надзора и угрожавању приватности својих грађана.

[504] Погледати материјале за кампању NO2ID против увођења биометријских личних карата у Великој Британији на адреси: http://www.no2id.net/resources/.

[505] У погледу стања надзора Интернета у НР Кини, организација Human Rights Watch у датом извештају даје прецизне етичке, технолошке, правне и политичке препоруке компанијама које послују у Кини, инвеститорима у те компаније, међународним организацијама, невладином сектору, корисницима Интернет услуга и моћним земљама чије компаније ступају у неку врсту

Поред успеха које овај сектор бележи у борби за приватност грађана, у концептуалном смислу се појављују одређени проблеми због специфичних акција једног дела грађанских иницијатива, које се у стратешком смислу борбе за слободу и приватност у ИКД-у могу показати као погубне иако на краткорочном плану дају извесне резултате. Стога је потребно размотрити концепт „контранадзора“ који подразумева „намерно, тактичко коришћење или ремећење технологија надзора да би се супротставили инстуционалним асиметријама моћи“ (Monahan 2006c: 516), односно покушај отпора надзору кроз акцију „надзирања надзирача“ и преусмеравање надзора ка онима који су институционални надзирачи. Примена тог концепта има смисла у случају постојања институционалног тела (попут повереника за информације) чији би опсег послова подразумевао управо праћење и контролу структура које врше институционални надзор у друштву или, пак, у случају прецизно одређене акције снимања, али то је контрапродуктивно код организованог и широко примењеног грађанског надзора надзирача јер се степен и сложеност ИКД-а тако само повећавају, а етос надзирања другог у друштву прихвата на један посредан начин.

Један од најпознатијих формулисаних теоријских концепата у овом погледу јесте *под*зор (*sous*veillance: sous – испод (фр)) – у односу на надзор) насупрот *над*зору (*sur*veillance), који се испољава кроз инверзију надзора тако што грађани снимају оне који њих снимају – желећи да наруше основне премисе институционалног надзора. Творац синтагме *sous*veillance је Стив Ман (Steve Mann), који контранадзор концептуализује кроз термин подзора – имплицирајући инверзију субјекта и објекта надзора (в. Mann et al. 2003: 332-334). Као класичне примере примене овог приступа Ман наводи фотографисање власника радњи, полицајаца који долазе на кућни праг, владиних службеника, ... што је свакако провокативан акт јер удара на премису да „обични грађани не треба да користе уређаје за снимање да би снимали званична лица“ (в. Mann et al. 2003: 334). Ова форма отпора иде дотле да технолошки механизам контранадзора везује за тело надзираног (такозвани Shooting Back пројекат) и извођење различитих перформанса подзора на јавним местима (ср. Monahan 2006c: 523-525).

Ман наводи „активне форме подзора“ на примерима уређаја за надзор који се носе на телу и који су усмерене ка околони тако да она буде свесна надзора који је у току и даје примере различитих јавних перформанса које његов технички опремљен тим изводи да би изазвао и уочио реакције на провокацију надзора, које се се разликују од случаја до случаја, у зависности од типа перформанса, особе која је у питању и њеног статуса, као и места где се перфор-

пословног односа када је Интернет у Кини у питању, као и кинеској влади, да би се утицало на неутралисање или бар смањење степена надзора Интернета који она спроводи (в. Human Rights Watch 2006: 85-87).

манс подзора изводи (в. Mann et al. 2003: 339-344, 352-355). Циљ ових акција је привлачење пажње на појаву свеобухватног надзора око нас, али и симболичан покушај „инверзије“ односа надзирача и надзираног, односно преусмеравања надзора ка онима који надзиру и фактичке инверзије саме структуре моћи која се надзором успоставља у друштву (в. Mann et al. 2003: 347).[506] Овакав приступ, додуше, може бити ефектан и донекле едукативан нарочито за грађане који нису свесни надзора нити су заинтересовани за тај проблем, и ефектан у погледу утицаја на свест службеника у просторијама које су под надзором (в. Monahan 2006c: 524),[507] али има и одређене недостатке, који га дисквалификују као универзално примењиво решење (Monahan 2006c: 525).[508] Питања је и да ли овакав позив грађанима на дужи период утиче на смањење или, парадоксално, на повећање степена надзора у друштву иако је матрица односа надзирача и надзираног инвертована.

У вези са претходним је и посебан феномен преливања етоса надзирања на јавну сферу јер је све чешћа појава да грађанске иницијативе снимају полицијски третман људи. То је најочигледније код великог броја *Cop Watch* групација које су посебно раширене у Северној Америци и користе опрему за видео надзор да би снимале активности полиције, а све то зарад смањења полицијске бруталности и злоупотребе службеног положаја (в. Huey et al. 2006: 149-150). Ове групације се усмеравају на полицијско понашање, а не на ситуацију (Huey et al. 2006: 155),[509] при чему се често суочавају и са хапшењима и полицијским интервенцијама упереним према њима самима (Huey et al. 2006: 156).

Једна од кључних критика Cop Watch приступа је да он „говори о субјекту полицијске бруталности“ уместо да „охрабри субјекта полицијске бруталности да говори у своје име“, као и то што суштински појачава степен надзора у друштву (Huey et al. 2006: 163). У истом смислу се поставља и питање етике

[506] Ман наводи да став снимања „право у лице“ своје порекло води, између осталог, и од покрета за женска и грађанска права, као и „радикалних“ покрета за заштиту животне средине, те да је утемељен на „ширем контексту демократске друштвене одговорности“. Он сматра да је најважније да се укаже на „природу надзора која је усмерена ка слабљењу [позиције личности], њено претерано присуство у западним друштвима и задовољство свих који учествују у њему“.

[507] Монахан на датом месту наводи да *Shooting Back* пројекат тежи да открије постојање надзора у оквиру различитих простора у које је интегрисан и прикривен тако што ће се открити ненормалност надзора на драстичан и провокативан начин и „уништити илузију одвојеног, објективног, безличног и разоваплоћеног надзора“ упирањем сочива камера на званично лице на један „директан и непријатан начин“.

[508] Монахан на датом месту примећује практичан проблем у овом приступу који се односи на Манову радикалну критику запослених који прихватају надзор и повиђавају се захтевима компанија, а не реагују на начин на који он то чини, јер се превиђа зависност радника од посла, пре свега у економском смислу.

[509] Аутори на датом месту наводе препоруке Cop Watch групације у Ванкуверу, попут „не снимати криминални акт, већ се фокусирати на полицију... нека ситуација говори за себе...укључите датум и време на дисплеју“.

инвертованог надзора према полицајцима (Huey et al. 2006: 165). У радикалне стратегије грађанског отпора спадају и организоване акције физичког онеспособљавања и уништавања видео-надзора, које су саме по себи неприхватљиве, осим у случају отворено ауторитарних и тоталитарних политичких окружења.

Наведени проблеми указују на то да грађанске иницијативе начелно захтевају подршку у виду критички анализиране и концептуално осмишљене дугорочне стратегије, али и откривање дубљих импликације које надзор са собом носи. Стога је веома важно укључивање академских структура зарад креирања темељних доктринарних приступа отпору ИКД-а. Те структуре имају велики значај у откривању дубљих узрока електронског надзора и у формирању доктрине његове неутрализације у ширем смислу, али и значај у афирмацији критичког дискурса у погледу синоптичког дела ИКД-а који се односи на мас-медијску сферу, где је кључна афирмација критичког начина размишљања у друштву.

6.4. Значај академске заједнице

Академске и њима сродне институције, односно њихови припадници, изузетно су важне карике у сваком виду друштвеног отпора контроли и угрожавању слобода грађана, с обзиром на то да им је, начелно гледано, иманентан висок ниво критичке свести, објективности и осећаја за друштвену одговорност. Када је реч о проблематици електронског надзора, историјски гледано, поред начелно критичког става о системима надзора становништва, отпор академских структура у земљама западне хемисфере обухваћеним студијом случаја је био посебно приметан на примерима успостављања електронског надзора у оквиру инфраструктуре образовног система (уп. Ballard 2006).[510] Свест о отпору угрожавању приватности је присутна не само код професорског кадра, већ и у неким случајевима студентске популације уколико је угрожена надзором (уп. Kolben 2006).[511]

Одличан пример савесног академског приступа у борби за приватност грађана јесте одговор Лондонске школе економије и политичких наука на најаву пројекта увођења биометријских система идентификације на националном нивоу у Великој Британији. Преко стотину професора и стручних сарадника ове институције (међу којима и Сајмон Дејвис, председник организације Privacy International) је било укључено у формирање стручне студије која је са различитих аспеката оспорила ставове британског Home Officea (ср. LSE 2005), што је потврђено и додатним извештајем ове реномиране институције (ср. LSE 2006). Улога наведених извештаја није била само у стручној опсервацији и отварању академског дискурса, већ у томе што је јавну и парламентарну расправу подигла на веома озбиљан ниво и значајно допринела каснијим ревизијама првобитног владиног решења.

Овакав став академске заједнице се подразумева у земљама у којима је омогућена слобода говора, док су у ауторитарним окружењима, међутим, такве реакције су значајно фрагментоване, индивидуализоване и захтевају велики степен храбрости, с обзиром на то да носе огроман ризик од отворене репресије државног апарата.[512]

Критички начин размишљања је својствен не само академским институцијама, већ и институционалним системима који су посредно везани за њих

[510] Аутор наводи да је у Великој Британији забележен масован протест наставника против увођења видео-надзора и микрофона у учионицама, чему је подршку дао и највећи британски синдикат учитеља.

[511] Ауторка наводи случај студената који су преко New York Civil Liberties Union тужили државног секретара одбране САД Доналда Рамсфелда због нелегалног одржавања базе података о милионима студената са високошколских установа зарад потреба регрутовања.

[512] Познат је пример кинеског професора Jiao Guobiao са Пекиншког универзитета, који је пронашао начин да преко Интернета проследи велики број критичких порука у вези са непостојањем слободе говора у НР Кини – та порука је допрла до огромног броја људи у свету, али се професор Guobiao суочио са губитком радног места на универзитету (в. Tai 2006: 103).

и негују академски дух попут библиотека. Библиотечке заједнице на Западу се константно опиру покушајима да се у оквиру информационог друштва компромитује приватност корисника њихових услуга. Историјска традиција таквог отпора је веома дуга и посебно се везује за времена када су неке западне државе захтевале информације о читалачким навикама једног броја грађана у периоду Хладног рата (в. Committee On Privacy 2007: 249).

Поред потребе за критичким опсервацијама када су у питању технологије надзора, проблематика борбе за приватност у оквиру ИКД-а захтева ангажман академских и стручних кругова из додатних разлога. Међу првима, то је због потребе осмишљавања концептуалног одговора на дискурс надзора који је наметнут друштву. У том смислу, поред невладиног сектора и технолошких експерата, неопходно је интензивно учешће истраживача из академског света који треба да дају свој допринос кроз објашњења друштвених импликација надзора и израду различитих теорија (Surveillance Studies 2006: 85). На тај начин посебно поље на коме долази до изражаја значај академских структура јесте откривање ширег контекста приватности, као и развијање критичког дискурса према различитим структурама моћи које користе механизме електронског надзора.[513] Отпор парадигми ИКД-а подразумева и активан рад на технолошким стандардима који би омогућили већу приватност (уп. Abraham 2008: 20-21).[514] Сагледавање проблема ИКД-а од стране академске заједнице и доктринарни одговор на тај проблем су важни и у погледу смерница за правилне акције грађанског сектора у стратешком смислу, али и као коректив оних грађанских иницијатива које нису темељне или ваљане.

За темељно сагледавање феномена ИКД-а особито су важне анализе Интернет-окружења. Једна од таквих анализа потребних за очување аутентичне концепције Интернета јесте везана за проблематику генеративности, коју Џонатан Зитрејн дефинише као „капацитет система да произведе неантиципирану промену кроз нефилтрирани допринос од стране широког круга различитих учесника“ (Zittrain 2008: 70-71).[515] Интернет се у генеративној форми посматра као

[513] У овом погледу је упутно навести трећи приступ борбе за приватност Бенетове класификације, усмерен ка „бирократским аномалијама“ и „контроли моћи државе“ у погледу технологија надзора и начина на који се користе, чиме се проблем приватности посматра у знатно ширем погледу (в. Bennett 1991: 60).

[514] Аутор предлаже модел отвореног (јавно доступног) стандарда и наводи да би исти омогућио сваком кориснику да „испита комуникације између личних и државно-контролисаних уређаја и мрежа“.

[515] Зитрејн појашњава да концепт генеративности „у исто време обухвата технолошки дизајн и друштвено понашање“, те да „није реч само о објективним одликама система, већ начину на који се према њему односе корисници, као и начину на који се корисници односе једни према другима“. Он сматра да је суштинска разлика у односу на негенеративне системе у томе што су далеко мање специјализовани и да имају шири распон могуће употребе и наводи више примера из практичног живота да би једноставним речником објаснио разлике између генеративних и негенеративних алата. Између осталог, наводи разлику између ножа као генеративног алата и

„основна, флексибилна мрежа која је настала без урођеног садржаја“, за разлику од радија и телевизије, који по њему нису генеративног карактера (Zittrain 2008: 81, 106). Насупрот овом отвореном генеративном концепту стоје ограничени, увезани (tether) уређаји чија је једна од посебних особина да имају могућност слања информација о корисницима према њиховом произвођачу (Zittrain 2008: 109).[516] Постоје и случајеви комбинованог генеративног и негенеративног концепта – Google претраживач је класичан пример по Зитрејновом мишљењу стога што, са једне стране даје, широк развој функционалности, док, са друге, задржава дискрециono право одузимања одређеног сервиса, контролу над њиме и генералну могућност стопирања сервиса (Zittrain 2008: 124). Наведени вид увезаних апликација елиминише потребу за постојањем великог и гломазног апарата за државни надзор – будући да се исти спроводи аутоматски, Зитрејн примећује да база података може бити аутоматски генерисана из одређеног чвора на сложеној мрежи надзора „увезаних апликација“ (Zittrain 2008: 118).

На примеру проблематике генеративности Интернета се види колико је приступ припадника академске заједнице важан за откривање сложених аспеката ИКД-а. По природи ствари би припадници друштвено-хуманистичких наука у том погледу могли дати највећи допринос, мада су од велике важности и опсервације из области техничких наука, поготово у погледу развијања технолошких механизама заштите приватности. Поред академске заједнице као такве, потребно је и јавно ангажовање угледних појединаца из академског света који имају неспоран стручни ауторитет и који могу дати независну и стручну анализу.

Едукативна улога академске заједнице у ужем смислу треба да се огледа у очувању свести о потреби приватности и нашој друштвеној одговорности у том погледу (уп. Holtzman 2006: 37). Ово је веома важно с обзиром на то да је област електронске приватности веома компликована и да грађани често прихватају електронски надзор због неупућености, незнања и несвакидашње терминологије, што је нарочито случај у погледу разликовања између аутентификације и идентификације (уп. The Royal Academy 2007: 37, 43).[517]

инструмента за љуштење кромпира као негенеративне алатке (в. Zittrain 2008: 74, 76). Зитрејн посебно истиче да генеративни системи имају снагу за иновације које излазе ван њиховог оквира, док негенеративни не излазе ван оквира наметнутог од стране њихових твораца (в. Zittrain 2008: 79-80). Као главни парадокс генеративности Зитрејн истиче да „са отвореношћу према непредвиђеној промени лако завршава у негенеративним водама“, када је друштво принуђено да унесе одређени степен „дисциплине и контроле“ (в. Zittrain 2008: 99).

[516] Зитрејн на датом месту наводи „да смо се већ навикли на чињеницу да Интернет сајтови прате понашање њихових посетилаца“, наводећи као класичан пример електронске књижаре које воде евиденцију о претраживаним и купљеним књигама, при чему „увезане апликације иду корак даље“, бележећи и додатне информације невезане за делатност произвођача. Као пример наводи интерактивну телевизију каква је TiVo која даје могућност прецизног праћења садржаја и начина на који га је одређена особа гледала.

[517] Аутори извештаја на датом месту наводе да је кључни принцип заштите приватности „јасно разликовање аутентификације (да ли одређена особа има право да изведе одређену акцију)

Поред тога што наставни програм информационих технологија мора обухватати проблематику електронске приватности, њеног нарушавања и очувања, такође мора постојати и веза са компјутерском етиком. Дејвид Лајон сматра да су социолошке анализе проблема надзора у друштву веома потребне и да је исте потребно укључити у шири едукативни оквир наводећи да факултети који се баве компјутерским наукама треба обавезно да укључе и предмете који се баве њиховим „друштвеним и етичким импликацима“ (в. Lyon 1994: 223).

Припадници академске заједнице из области друштвених и хуманистичких наука имају огромну улогу и у проналажењу етичких критеријума када је реч о савременој проблематици електронског надзора и прикупљања података о личности. Један од детаљнијих приступа у овом погледу је развио Гери Маркс, који смернице за одређивање етике надзора дели према средствима надзора, контексту прикупљања података и коришћењу података и закључује да „нове технологије захтевају нове културне стандарде и јавне политике, чак и ако дају изузетне могућности“, те да је данас „велики (и могуће растући) јаз између могућности нових технологија надзора и тренутних културних, легалних и техничких заштита“ (в. Marx 1998: 174, 183).[518]

Улога академске заједнице је незамењива и код развијања критичког дискурса који би се бавио проблемима информације и дезинформације, попут Флоридијевог концепта из уводног поглавља овог рада. Посебно је, с тим у вези, важно разматрање утицаја мас-медијске сфере, што је други и подједнако важан пол ИКД-а. Ти разлози нису повезани само са проблематиком приватности, већ су у вези и са другим важним проблемом ИКД-а – питањем медијског утицаја на друштвени живот у условима монополистичке или олигополске структуре власништва над медијима. У контексту ИКД-а то показује потребу за осмишљеним одговоромна контролисану медијску дисеминацију порука.

од идентификације (ко је одређена особа)“, наводећи као пример куповину артикала који захтевају потврду да је особа пунолетна, али не треба да улазе у питање идентитета.

[518] Маркс на датом месту наводи тридесетак питања. У погледу проблематике средстава надзора, између осталог, и то „да ли одређена врста електронског надзора наноси физичку или психичку штету... да ли прелази личне границе без претходног упита...“, да ли нарушава одређене постулате у погледу начина коришћења и квалитета података... У погледу прикупљања података, Марксов скуп питања, између осталих, је „да ли су личности свесне надзора... колико су надзирачи спремни да се подвргну технологији надзора о којој је реч... да ли је постојала јавна расправа у погледу одређеног решења за прикупљање података.. постоје ли негативни утицаји на надзиране и треће стране у том процесу....“, који су повратни механизми уколико су прекршене одређене процедуре... које је „симболично значење“ техничког метода прикупљања података у ширем смислу... Када је реч о коришћењу података, питања која Маркс поставља јесу колико примена одређене технике надзора користи „ширим друштвеним циљевима“... да ли је нарушен „баланс“ између трошкова и користи... „да ли су циљеви прикупљања података легитимни и да ли постоји јасна веза између прикупљања одређених података и циља... да ли се информације користе на такав начин да наносе штету или стављају субјекта у неравноправан положај..“

Ниво критичке свести у оквиру образовног система и њему придружених подсистема јесте основна концептуална брана прихватању технологија надзора у друштву, али и једнако важна брана медијским манипулацијама у масовном обиму. Образовне институције морају инсистирати на формирању личности које пре свега негују критички дух. С тим у вези, Рајт Милс већ половином прошлог века примећује да је у САД примарни циљ образовања некада био формирање људи са таквим знањем да могу да размишљају и процењују друштвене појаве, док је у време писања његове студије то постао модел образовања који акценат ставља на профит и економију (в. Mills 2000: 317), што представља велики проблем у погледу потребе за афирмацијом критичке свести у друштву.

Независне академске институције и личности које им припадају основни су носиоци критичког одговора на парадигму ИКД-а, с обзиром на то да његова сложена структура имплицира не само препознавање проблема угрожавања приватности, већ и проблема друштвеног конформизма (условљеног факторима који су наведени у претходном делу ове студије). На тим структурама лежи највећи део друштвене одговорности када је у питању формирање критичког духа како према технологијама надзора, тако и у погледу перцепције мас-медијских порука.

Да би ниво критичке перцепције технологија надзора и улоге мас-медијске сфере у ИКД-у био довољан, поред грађанских иницијатива и академских структура потребно је и укључење осталих важних и утицајних структура друштва, међу којима традиционалне верске заједнице имају посебно место, нарочито због великог потенцијала за мотивацију својих припадника и начелне подршке када је реч о потреби развијања критичке свести према мас-медијској сфери.

6.5. Подршка верских заједница

Стварања осећаја „непосредне одговорности“ (уп. From 1980: 189) веома је важан задатак борбе за права и дигнитет личности. Улога верских заједница је у том смислу веома значајна због постојања конкретног и формулисаног односа према проблему угрожавања приватности, савременим системима надзора и мас-медијски контролисаној сфери.

Иако постоје мишљења да су управо неке релације из историје хришћанства имале веома јаког утицаја на настанак друштва под надзором, дубља анализа показује једностраност таквог закључка. Дејвид Лајон оспорава генералност Фукоове тезе о негативном утицају хришћанства на модерне форме друштвене контроле изведене у контексту спровођења моћи настале под историјским утицајем односа римокатоличног свештенства према својим верницима (ср. Lyon 1994: 209, 212). Лајон такав став сматра некомплетним, редукованим и једностраним мада не спори могућност постојања одређених историјских аналогија насталих услед девијација (једна од њих се свакако односи на методе рада инквизиције Римокатоличке цркве), али не и аутентичног хришћанског учења (ср. Lyon 1994: 210). Лајон посебно истиче да се „нигде у Фукоовом раду не дискутује Бентамова употреба 139. псалма“ наведеног у предговору за Паноптикон, при чему „контраст између наведеног псалма и Паноптикона не може бити више изражен него што јесте“ (Lyon 1994: 212).[519]

У прилог претходно наведеном иде и афирмација приватности у многим аспектима хришћанског живота, који такође могу бити намерно или ненамерно погрешно схваћени или коришћени у прилог надзора.[520] Исти је случај и код ар-

[519] Увид у текст 139. псалма (односно 138. псалма, зависно од тога да ли се користи масоретска нумерација псалама или она коју даје Септуагинта) даје за право Лајоновој тези јер је јасно уочљива тема Божије бриге и промишљања о човеку, а не његовог надзорисања. Наведени псалам велича свезнање и свеприсутност Божију и бригу о човеку који је у свакој ситуацији под очинским погледом. У домену проблематике паноптикона је значајан следећи део псалма: „... Куда ћу поћи од Духа Твога, и од лица Твога где ћу побећи? Ако узиђем на небо, Ти си тамо; ако сиђем у ад, присутан си; ако узмем крила своја ујутро и настаним се на крајевима мора, и тамо ће ме рука Твоја водити, и прихватиће ме десница Твоја...“ Узевши псалам у целости, али и у наведеном сегменту, јасно је да паноптички надзор може бити само вредносна инверзија наведеног свеприсутног *промисла* Божијег о човеку и његове свеприсутности, те да се поменути псалам као директна метафора система надзора може узети само у искривљеном смислу.

[520] Примера ради, Света тајна исповести се од стране негативне критике може схватити као нека врста упада у туђу интиму или чак дисциплинарни метод (у том случају би на исти начин морали бити схваћени и психотерапеутски методи лечења), али се притом превиђа да свештеник мора чувати садржај исповести строго тајном, те да у супротном бива рашчињен, што је еклатантан пример институционалне заштите приватности личности верника од стране Цркве. У истом смислу треба посматрати и еванђелске речи да „све што је скривено биће откривено, и све што је тајно биће јавно“ (Мк 4, 22; Лк 8, 17), што може бити схваћено као подршка свеопштем надзору у друштву само уколико се нема у виду да поменуте еванђелске речи носе пре свега есхатолошке, а не историјске конотације, као и да се односе на потребу савесног живота у сваком

хитектуре хришћанских храмова – примера ради, неки истраживачи сматрају да је представа Христа Пантократора у куполама православних храмова метафора која се може користити у смислу надзора и моћи, али и „видљивости“ верника преко Бентамове парадигме (уп. Werret 1999), иако та представа у теолошком смислу значи одраз присуства Божијег у створеном свету и држања творевине у постојању (Пантократор = Сведржитељ). Треба имати у виду да су евхаристијска окупљања хришћана првих векова имала изразито приватни карактер и да су, поред тога, хришћани предано чували тајност свога учења и негирали сваку могућности увида припадника паганских култова не само у конкректни молитвени чин, већ и у текстове првобитних литургијских молитава и њихово значење (lat. disciplina arcana), што је најјаснија могућа афирмација концепта приватности.

Јасна потврда афирмације приватности од стране хришћанства у савременом свету је видљива у активном учешћу хришћанских заједница у борби за приватност нарочито израженој последњих деценија. Реакције хришћанских заједница широм света на електронски надзор биле су посебно јаке уколико је одређено технолошко решење имало етичке импликације недопустиве за хришћанску савест попут проблематике електронских имплантата и система надзора неодвојивих од људског тела према überveillance-концепту, објашњеном у уводном делу овог истраживања. Једно од саопштења Светог Архијерејског Синода Руске Православне Цркве које се односи на системе електронске идентификације људи наводи да „средства препознавања човека не смеју да штете његовом здрављу, понижавају његову част и достојанство“, те да су неприватљиве „све врсте средстава препознавања која би била неодвојива од људског тела“ (в. САС РПЦ 2005). Поред тога, код хришћанских заједница је посебно изражен отпор који се односи на електронска идентификациона докумената, што је приметно како код протестантских деноминација на Западу (в. Martinez 2006),[521] тако и код православних хришћана и организационо-управних тела Православне Цркве на Истоку,[522] при чему постоје одређене теолошке разлике у приступу проблему.

тренутку, с обзиром да зло дело не може бити сакривено. И неки хришћански термини (попут епископ, што буквално значи „онај који надзорише“) могу бити схваћени као подршка систему надзора у друштву једино у искривљеном и ванконтекстуалном смислу, с обзиром на пуноћу епископске службе која је литургијског, пастирског и учитељског карактера и која се пројављује кроз старање и пожртвованост за своју Цркву по угледу на Христа.

[521] У САД су грађанске иницијативе за борбу за приватност и протестантске хришћанске групације стубови борбе против увођења националног идентификационог документа у виду Real ID легислативе.

[522] Постоји више посланица помесних Православних Цркава које су се односиле на овај проблем, попут Окружних посланица Светог Синода Православне Цркве у Грчкој (бр. 2626 од 7.4.1997 и бр. 2641 од 9.02.1998) и сличних докумената Синода Руске Православне Цркве, Украјинске Православне Цркве (Московске Патријаршије), Српске Православне Цркве, Свете Горе (в. ГПЦ 2006: 4-23). Иако се наведене посланице разликују према садржају, конкретној критици технолошких решења електронске идентификације, методологији критике... у свакој од њих је

Отпор електронским идентификационим документима и микрочип-имплантатима међу хришћанима је у великој мери резултат одбојности према оним техничким решењима која имају конотације које се могу повезати са одређеним корпусом питања везаних за књигу *Откровења* Јовановог, мада у погледу тумачења ове књиге и њене везе са паноптичким технолошким системима надзора међу савременим хришћанским теолозима постоје различити, често дијаметрално супротни ставови. Са друге стране, у погледу друштвене одговорности хришћана је апсолутно неспорно да свако технолошко решење које нарушава дигнитет и слободу било које личности не може бити прихваћено, и у том смислу постоји општи консензус.

У борби против увођења наметљивих технолошких решења надзора у неким случајевима је приметна и синергија активности са грађанским иницијативама и припадницима академске заједнице. Приметно је и да су припадници одређених грађанских иницијатива или дела академске заједнице која се бори за приватност у исто време и припадници неке верске заједнице и, као такви, мотивисани како верским, тако и грађанским уверењима о праву на приватност (уп. Biever 2007).[523] Евидентно је и да један број познатих социолога хришћанске провенијенције отворено указује на утицај хришћанског полазишта када је реч о њиховом односу према електронском надзору, поготово када је реч о одбрани темељних вредности и људског достојанства (в. Lyon 1994: 19).[524]

Историјски преглед показује и то да неке хришћанске заједнице иступају на превентиван начин и доносе званична докумената социјалне концепције која показују друштвену одговорност и дају званичне ставове када је реч о проблему нарушавања електронске приватности грађана. С тим у вези је и допуна *Социјалне концепције* Руске Православне Цркве која се односи на грађанска и политичка права, у којој се, између осталог, наводе и недопустивост „тоталне

присутан противан став према интрузивним технологијама надзора. У једном броју случајева је приметно и да је, поред нагласка на повреди религијске свести системима надзора, аргументација често комплементарна оној коју користе најпознатије светске организације и стручне институције које се боре за одбрану приватности грађана.

[523] У тексту се наводи пример отпора RFID имплантирању особа са Алцхајмеровом болешћу у вези са планом Alzheimer's Community Care установе на Флориди током 2007. године који је предвиђао да својих 200 пацијената који имају ову болест обележи са микрочип-имплантатима који се очитавају даљинским путем и аутоматски дају информације о свом носиоцу. Реакције на тај план су забележене од стране организација CASPIAN, Electronic Frontier Foundation и неких хришћанских заједница које су стале у заштиту слободе и дигнитета људске личности. Аутор чланка посебно истиче пример активисткиње CASPIAN-а којој је поред приватности веома важно и очување религијских права.

[524] Дејвид Лајон, један од најпознатијих академских истраживача електронског надзора, на датом месту истиче да његов теоријски приступ проблематици друштва под надзором суштински извире из „традиције хришћанске друштвене мисли" јер акценат ставља на питања угрожавања „људског достојанства и правде".

контроле грађана“ и „прикупљање, снимање и обрада података о личностима ван њиховог знања“, као и то да „методи прикупљања и обраде података о личности не смеју угрожавати њено достојанство, ограничавати слободу и не смеју од човека као бића друштвених односа чинити прости објекат машинске обраде“ (в. тачку IV.7 РПЦ 2008).

Остале верске заједнице нису ни приближно активне у погледу борбе против система надзора у друштву. Ипак, улогу верских заједница не треба сводити само на улогу хришћанских заједница, мада су оне показале највиши степен друштвене одговорности када је приватност грађана у питању. Свакако је потребно да и остале верске заједнице буду активно укључене, с обзиром на импликације које ИКД носи пре свега на пољу слободе која је препозната као универзална вредност. С тим у вези, приметно је да поред отворене и јасне реакције хришћанских заједница када је реч о одбрани приватности, реакције у неким случајевима постоје и код муслиманских заједница на Западу, нарочито када је реч о неким специфичним решењима надзора.[525] Уклапање деловања традиционалних верских заједница са грађанским иницијативама и академском заједницом не само да је могуће, већ је и потребно да би отпор ИКД-у био целовит и адекватан (в. Altheide 2006: 221).[526]

Подршка верских заједница је важна и због отпора све присутнијим дефетистичким ставовима који се односе на борбу за приватност. У том смислу грађани су у великој мери додатно мотивисани да се боре за електронску приватност и слободе у друштву уколико имају подстицај верских заједница којима припадају. Сматрамо, ипак, да улога верских заједница не треба да буде примарно у друштвеним акцијама колико у посредној делатности – кроз утицај на свест савременог човека обремењеног агресивном културом безбедности, крајњом објективизацијом и наметљивом мас-медијском сфером. Што се хришћанских заједница тиче, посебно је важно инсистирање на персоналистичком начелу (уп. Берђајев 2001: 58-60)[527] – он је у 21. веку јака теоријска брана електронском надзору становништва који почива на објективизацији личности. Неопходно је усмерење ка даљој афирмацији критичког дискурса у друштву на личном плану, али *примарно* кроз формирање личности са јаким карактером и

[525] Више исламских организација на Западу (попут Савета за америчко-исламске односе) је јавно иступило против скенера на аеродромима који донекле откривају интимне делове људског тела, сматрајући да је то недопустиво за муслимане због њиховог односа према обнаживању у присуству других људи, те да је на друге начине „могуће очувати приватност и религијска права уз задржавање безбедности и сигурности“ (IANS 2010).

[526] Алтеиде у борби против „политике застрашивања“, конформистичких гледишта и медијских манипулација позива и на „савест оних који подучавају“, у које убраја родитеље, учитеље и религијске вође.

[527] Берђајев на датом месту исправно примећује да је борба за слободу могућа само уз преображај свести савременог човека и заустављање процеса свођења личности на објективизиране индивидуе.

критичким погледом на свет (уп. Јанулатос 2002: 216-217), уз *секундарну* активност наставка подршке појединцима и групама које се боре за приватност и учешће у сличним иницијативама када је то неопходно. Афирмација изградње јаког карактера и критичког погледа на свет око себе је незаобилазна и у погледу формирања критичког односа према мас-медијској сфери у савременим медијским окружењима.[528]

С обзиром на специфична својства и друштвени утицај, једино је комбинованим деловањем грађанских иницијатива, академске заједнице и верских заједница могуће неутралисати утицај ИКД-а у његовој свеукупности – укључивање осталих структура друштва као подршке наведеној матрици је пожељно и важно, али није примарно и одлучујуће.

[528] На Западу је све присутније мишљење да је у оквиру борбе за афирмисање критичког односа према мас-медијском окружењу данашњице, поред личног отпора, потребно укључити породицу, верске заједнице и школске установе као најважније структурне целине друштва (в. Hunt 2003: 241-248).

6.6. Остале друштвене структуре отпора

Поред наведених облика отпора ИКД-у који обухватају тачно одређене објективне критеријуме (техничка и правна решења) и учешће најважнијих друштвених структура (цивилно друштво, академска заједница и верске, особито хришћанске заједнице) постоје и видови отпора који укључују и остале структуре друштва чији допринос отпору матрици ИКД-а може бити веома важан. Међу те струкуре друштва спадају синдикати – добар историјски пример је иницијатива коју је покренуо FIET који представља 11 милиона радника у 120 земаља света и који је међу своје захтеве јасно ставио да знања да „не треба да постоји електронски мониторинг послате електронске поште или посећених сајтова радника од стране послодаваца“ (в. Moll 2000: 247). Важна је и улога специфичних професија и друштвених актера који се разликују не само по могућности отпора надзору, већ и у погледу временске равни у којој тај отпор могу да генеришу, што подразумева широку „мрежу“ учесника у борби за приватност, која се не може свести само на најкрупније структуре друштва нити може бити униформна у разврставању (Martin et al. 2009: 226-228).[529]

Историјски примери отпора показују и улогу делова са́ме државне структуре и управе у отпору увођењу система електронског надзора становништва, што наизглед може изгледати противуречно с обзиром на то да је држава фактички један од главних генератора механизама надзора грађана. Такви примери отпора делова управе су видљиви на неким примерима у САД (в. GS 2009)[530] и Великој Британији (в. House of Lords 2009a).[531] Одличан пример је и историјат познатог *Patriot Acta*, који је доживео критику од стране комбинованих друштвених структура, у које (осим грађанских иницијатива које се по природи ствари

[529] Аутори на датом месту указују на два приступа отпору надзору: први, који је ужег типа и у центар поставља надзирану популацију у односу према осталим актерима који према њиховом мишљењу обухватају интернационалне субјекте, надлежна тела задужена за надзор и надзираче, технику надзора и комецијалне институтиције, међусобно повезане једносмерним или двосмерним утицајима; и други приступ, који обухвата потенцијалну улогу медијске сфере, цивилног друштва, уметника и синдиката у одбрани приватности, при чему улога сваког актера у сложеној парадигми отпора зависи од конкретне ситуације.

[530] У чланку се наводи да је градско веће Кембрића одбило увођење видео надзора током 2009. године, наводећи да је тај пројекат пројавио „сумње у могуће нарушавање приватности“, поготово с обзиром на чињеницу да нису познати детаљи њиховог функционисања нити субјеката који би управљали њима, те да није било довољно јавне расправе. Важно је истаћи и да су у време писања нашег рада 24 државе чланице САД донеле решења о суспензији Real ID легислативе донете на „централном“ државном нивоу.

[531] Једна од препорука стручне комисије Дома лордова у домену стања надзора популације у Великој Британији је да се у сваком будућем плану увођења технологија надзора испита јавно мњење и подршка грађана за такав пројекат, пожељно од стране „независног тела или невладиних организација, могуће у сарадњи са канцеларијом Повереника за информације“ (в. House of Lords 2009a: 103).

баве том проблематиком) спада и око 400 локалних управа, велики број политичара, библиотекара, експерата... (Wagenaar&Boersma 2008: 195).

Поред наведеног, не треба искључивати ни отпор специфичних заједница у оквиру cyber-простора које негују посебан етос, систем вредности и начин деловања. У том погледу, међутим, треба имати у виду и ограничења која проистичу из потрошачког начина живота, комодитета и суштински пасивног менталитета које те заједнице имају. Као пример отпора једне специфичне заједнице у оквиру информационог друштва може се навести случај уградње *News Feed* и *Mini-Feed* помагала у социјалну мрежу Facebook током 2006. године (в. Sanchez 2009). Сврха тих унапређења је требало да буде аутоматско указивање на новине у профилима пријатеља власника стране, али тако да „контрола и дистрибуција личних информација буде одузета од корисника мреже, а да постане централизована и по случајном кључу доступна за јавну употребу" (Sanchez 2009: 281-283). Масовна реакција корисника је била без преседана и студентске *anti-News Feed* групације на тој мрежи су за веома кратко време окупиле на стотине хиљада присталица, а цео случај је доспео до водећих новина и недељника у свету (Sanchez 2009: 282). Иако споља делује као успешна акција отпора, даљи развој догађаја указује на ограничења оваквих и сличних cyber-иницијатива – Facebook је после неколико година постао највећа социјална мрежа на Интернету, а поменуте технолошке алатке стандардне опције и један од кључних концептуалних делова, премда са измењеним подешавањима и побољшањима која се односе на приватност (Sanchez 2009: 290). То говори у прилог суптилном утицају парадигме ИКД-а када је реч о сламању отпора популације у погледу приватности помоћу механизма инклузивности и комодитета уколико у друштву не постоји константна и изражена противтежа критичког дискурса, који обезбеђује комбинована делатност претходно наведених кључних друштвених структура.

6.7. Историјски пример успешне борбе: Република Србија

Широка друштвена акција која се односи на критику решења биометријске идентификације грађана представљеног од стране владе Републике Србије 2003. године показала је успешност парадигме „увезивања“ активности верских заједница (у овом случају Српске Православне Цркве (СПЦ)), дела академске заједнице и невладиног сектора уз подршку осталих релевантних структура друштва и заинтересованих појединаца. Специфичност случаја је у томе што је иницијативу покренула и предводила СПЦ – то је значајно одступање од парадигме отпора дате у нашем раду, с обзиром на то да се примарна иницијатива у јавности по природи ствари очекује или од невладиног сектора или од академских кругова.

Жички симпосион, одржан 26. марта 2005. године у организацији Жичке епископије, био је први јавни стручни скуп у Србији који је критички размотрио питање пројекта биометријских система идентификације и оспорио га из правног, етичког, безбедносног и информатичког домена. Тај симпосион је окупио неколико припадника академске заједнице, који су под окриљем СПЦ донели заједнички документ у 10 тачака (нешто касније проширен још једном тачком и објављен под називом *Жички апел*) који је у наредним месецима потписао велики број угледних припадника академске заједнице (в. Жички апел 2006: 1-3).[532] Закључци овог симпосиона су поставили питање легалности пројекта биометријске идентификације грађана у Србији, указали на погубне консеквенце у погледу приватности и безбедности и поставили јасна поређења са случајевима из светске праксе.

Епархије СПЦ су потом организовале и неколико додатних стручних скупова отворених за јавност, од којих су најважнији одржани током 2006. године у Краљеву (в. Обраћање 2006: 62-63) и у Вршцу (в. Суботић 2007: 111). Упоредо са наведеним активностима, с обзиром на велики број дезинформација у јавности и непознанице у погледу коришћења биометрије, Свети Архијерејски Синод СПЦ је средином 2006. наложио формирање стручне студије из области биометријских система идентификације за потребе СПЦ.[533] То је у наведеном периоду била једина научна студија на српском језику из области биометријских система идентификације и примарно се ослањала на стручне студије и извештаје запад-

[532] Између осталог, на датом месту се наводи да су потоњи потписници били академик Никола Милошевић, академик Милован Данојлић, академик Коста Чавошки, проф. др Александар Липковски, проф. др Љубомир Протић, проф. др Слободан Антонић, проф. др Милорад Стевановић, проф. др Љиљана Чолић, проф. др Мирјана Стефановски, проф. др Зоран Аврамовић, проф. др Вељко Ђурић, доц. др Синиша Влајић и др Жарко Видовић.

[533] У питању је документ САС СПЦ под ред. бр.1102 / зап. 778 од 20. јуна 2006. године (в. Суботић 2007: 9).

них академских институција и организација које се боре за заштиту приватности. Наведене активности СПЦ су ширу јавност информисале о постојању проблема који се односе на приватност грађана до којих долази због биометријских система идентификације, што је утицало на то да се припадници академске заједнице активно укључе у јавни критички дискурс.[534] Сабор архијереја СПЦ је додатно реаговао на редовном јесењем заседању 2006. године, када је донета одлука да се Синод СПЦ обрати надлежним органима Републике Србије ради спречавања ступања *Закона о личној карти* у дело (в. САС СПЦ 2006: 65).

Поред комбиноване делатности епархија, синодалних структура СПЦ и једног дела академске заједнице, велику улогу у критици владиног предлога је имао и део невладиног сектора, који је деловао упоредо и био прилично разноврстан. У том погледу се прва активирало удружење грађана *Двери српске*, које је организовало прву јавну трибину из наведене области, велики број јавних скупова широм Србије, као и највећи протестни скуп поводом овог питања, одржан на Машинском факултету Универзитета у Београду децембра 2006. године, на коме је било присутно око 700 људи (в. Суботић 2007: 113). Но, највише стручних извештаја, медијских изјава и ажурних информација дала је невладина организација *За живот без жита*,[535] чији су чланови покренули прву Интернет-презентацију посвећену искључиво овој проблематици, која се дневно ажурирала и пратила акције светских организација које се боре за грађанска права и слободе. Чланови ове организације су учествовали на готово свим трибинама, стручним скуповима и дебатама које су третирале ову проблематику.[536] Извесни допринос је дала и организација *Transparentnost Srbija* тако што је на својој Интернет-презентацији редовно преносила текстове из дневне штампе који су говорили о аферама и пропустима који се односе на куповину опреме за биометријску идентификацију.[537]

[534] Први припадник универзитетске академске заједнице Србије који је у штампаним медијима у време парламентарне дебате о спорном закону о новој личној карти изнео самосвојан критички став и указао на шире друштвене импликације проблематике микрочипованих докумената био је проф. др Слободан Антонић (ср. Антонић 2006).

[535] Име ове организације је позајмљено од наслова брошуре професора књижевности и публицисте Владимира Димитријевића, који је непосредно по најави увођења биометријских система идентификације грађана Србије самоиницијативно превео више текстова организације *Privacy International,* академских чланака Роџера Кларка и, уз неколико сопствених опсервација, одштампао их у виду једне компилације. То је, историјски гледано, био први критички и индивидуални медијски наступ у Србији када је реч о биометријским системима идентификације (в. Суботић 2007: 102-103, 111).

[536] Најистакнутији је био председник наведене организације, политиколог Александар Павић, који је учествовао на готово свим важнијим стручним скуповима, трибинама и манифестацијама везаним за ову проблематику, проучавајући је превасходно из безбедносног и политиколошког домена (в. Суботић 2007: 103, 111-113) .

[537] Детаљно у архиви преноса медијских вести ове организације за 2006 годину на адреси http://www.transparentnost.org.rs/

Посебан значај је имало и ангажовање *Друштва за информатику Србије*, које је подједнако блиско и академској заједници и невладином сектору. Оно је 18. јула 2006. у Галерији САНУ организовало јавни округли сто на коме су по први пут аргументацију сучелили представници МУП-а Србије, корпоративног сектора заинтересованог за продају биометријских система идентификације, припадници академске заједнице, свештенство СПЦ и невладине организације. Документ који је са скупа упућен јавности и релевантним политичким чиниоцима имао је посебан значај јер је њиме први пут стављен нагласак на потребу доношења адекватног закона о заштити података о личности, а изнета је и сугестија за добровољно прихватање биометријских личних карата – без дискриминације (в. Суботић 2007: 155-156).

Поред класичне парадигме отпора која обухвата академску заједницу, грађанске иницијативе и верске (доминантно хришћанске) заједнице, у отворени критички дискурс су се укључили и припадници осталих релевантних структура друштва. Посебно је значајно било јавно наступање неколико високих службеника државне управе који су имали храбрости да изнесу критичке опсервације у јавности.[538]

Mainstream медијска сфера је у великој мери била наклоњена структурама друштва заинтересованим за увођење биометријских система надзора у Србију, што се нарочито односило на електронске медије. Количина дезинформација које су пробиометријски кругови медијски пласирали у јавност је била огромна, али је јавни дискурс који је широм земље отворен путем трибина и комбинованом делатношћу наведених структура довео до тога да је цензура фактички била бесмислена. Активности групација које су се бориле за приватност грађана су најпотпуније преносили *Православље*, *НИН* и *Политика*, док се у Интернет-простору истакао сајт *Нове српске политичке мисли* (в. Суботић 2007: 114-117).

Крајњи резултат ове друштвене акције, која је у периоду од 2004. до почетка 2007. укључила све релевантне структуре друштва, јесте *Уредба Владе Србије о опционалности микрочипа на формулару личних карата* донета почетком 2007. године.[539] Иако њоме проблем приватности није у потпуности

[538] Прва таква реакција је дошла од стране генералног инспектора МУП-а Владимира Божовића, који је, поред критике пројекта биометријске идентификације грађана на округлом столу одржаном у Галерији САНУ, објавио неколико реакција путем штампаних медија, углавном у погледу нелегалности куповине опреме за електронску идентификацију (ср. Латиновић 2006a). Друга и нешто блажа реакција је уследила од стране Родољуба Шабића, повереника за информације (в. Шабић 2006), а трећа и најблажа критичка реакција, у смислу тражења оптималног решења, дошла је од стране Чедомира Шуљагића, тадашњег помоћника за науку и заштиту животне средине (в. Латиновић 2006b).

[539] Члан 1 Уредбе под бројем 110-320/2007 од 10. 01. 2007. године која је објављена у Службеном гласнику РС бр. 4. од 12. јануара 2007. године гласи: „Подаци из члана 7. и члана 8. став 1. Закона о личној карти („Службени гласник РС", број 62/06) уписују се у образац личне карте и у машински читљиву зону на том обрасцу. Само на основу изричите сагласности лица

решен (уп. Суботић 2007: 125-130), наведена друштвена кампања је показала делотворност у погледу успеха да се добије идентификационо решење које би макар у једном делу (опционалност микрочипа) уважило вољу ангажованих релевантних друштвених структура.

Оно што је у датом случају одступало од теоријског приступа који је образложен у овом раду јесте чињеница да је једна верска заједница предводила борбу за приватност, а то свакако треба да буде домен грађанског сектора и представника академске заједнице – уз подршку верских заједница. Посебан проблем је и непостојање адекватног правног оквира на основу кога би одређено инвазивно решење могло бити оспорено на надлежним судовима, по узору на неке пројекте у западним земљама. Уз то, добијено решење је половично и има мању правну снагу у односу на закон, а остао је и огроман проблем задржавања концепта централне базе биометријских података.

Потоња пракса је показала и фактичку дискриминацију грађана који су узимали обрасце без микрочипа – с обзиром неравноправан положај приликом промене адресе приликом које су приморани да купују нови образац личне карте. То говори да делатност борбе за приватност мора бити континуирана и упорна, уз очување стечених права и заштиту од њиховог угрожавања у будућности. У тој делатности је незаменљива активна и комбинована улога грађанских иницијатива, академске заједнице и верских заједница.

*

У складу са претходно наведеним опсервацијама, мрежна структура ИКД-а, која се огледа кроз испреплетен утицај хетерогених чворова електронског надзора и комбиновано деловање олигополичне мас-медијске сфере, може имати адекватан одговор једино од стране аналогне мреже активног, промишљеног и константног отпора, на чијим ће чворовима такође бити хетерогене друштвене структуре (цивилно друштво, академски сектор и верске заједнице у централном делу, а потом и остали учесници у друштвеном животу, сваки са својом аутентичном улогом). Та сфера отпора се мора ослањати на интензивну употребу одређених правно-техничких механизама као основне мере за неутралисање електронског надзора и одбрану приватности, као и перманентан рад на формирању критичког дискурса неутралисања утицаја контролисане мас-медијске дисеминације порука.

коме се издаје лична карта, у образац личне карте може да се угради чип који у том случају садржи и податак о пребивалишту и адреси стана лица коме се издаје лична карта.“.

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

ЗАКЉУЧАК

Информационо-контролисано друштво (ИКД) је феномен који се очитује кроз висок степен контроле и обликовања модела понашања популације у масовном виду уз помоћ упоредног коришћења савремених технологија електронског надзора и усмереног деловања мас-медијске сфере.

У технолошком смислу, ИКД има готово идентичну матрицу функционисања као и информационо друштво, с обзиром на то да се ослања на информационо-комуникационе технологије као супстрат, аутоматску обраду података у електронском облику и мрежну структуру функционисања. То, међутим, не значи да је концепт информационог друштва услов или концептуални ослонац за креирање парадигме ИКД-а будући да је феномен надзора података у друштву у ширем контексту везан за појаве претходних историјских епоха, пре свега за успон националних држава и потоњих административних потреба истих. Савремена пракса додатно показује да модел ИКД-а може бити успостављен и тамо где претходно није постојао развијен концепт информационог друштва, као што је случај са ауторитарним режимима уколико поседују потребан технички инструментариј. Са друге стране, ИКД свакако може сапостојати са информационим друштвом и, на одређени начин, бити његова девијантна форма. Та форма се данас често карактерише као друштво под надзором, мада је електронски надзор само један аспекат ИКД-а, с обзиром на мас-медијску сферу деловања, која је једнако важан чинилац.

Проучавање ИКД-а је неодвојиво од проучавања друштвених стремљења присутних у претходним историјским епохама, али у контекстуалним оквирима савременог технологизованог света. Проблематика ИКД-а је суштински повезана са Фукоовим дискурсом моћи у друштву кроз видљивост и дисциплине. Поред метафоре паноптикона, која се у потпуности може применити на савремене системе електронског надзора у погледу изложености појединца електронском надзору са једне стране, а невидљивости и интегралности система надзора и структура које стоје иза њега са друге, Фукоов дисциплинарни дискурс се показује као веома важан и за разумевање пролиферације технологија надзора стога што оне постају савремени гарант превенције, детекције и реактивног деловања на девијантна понашања.

Када је у питању проблематика ИКД-а, Фукоов концепт је, међутим, потребно значајно проширити, с посебним освртом на разлике између древних и савремених „осматрачница“, начина осматрања и положаја оних који су посматрани. Електронску паноптичку парадигму надзора данашњице у великом степену одликује невидљивост, нарочито када је реч о позадинским рачунарским системима који скупљају, обрађују и размењују податке потпуно скривено у

односу на онога на кога се односе. Још једна важна особина је свеприсутност – не само кроз дисциплински дискурс, већ и с обзиром на прожетост савремене цивилизације електронским системима надзора. Савремени паноптикон је интегрисан у многим порама друштвеног живота, а надзорна функција се обавља аутоматски током рутинских операција. Он је просторно неусловљен због укидања просторних баријера за проток информација путем глобалних електронских комуникационих канала.

Сама структура прикупљених података са савремених „осматрачница" такође је измењена: подаци су у дигиталном облику, што омогућава потпуно нове видове њиховог прикупљања, снимања, обраде, укрштања и прослеђивања, уз неупоредиво већи опсег и брзину обраде у односу на претходне епохе. Посебан нагласак је на особини интерактивности, која се односи не само на прикупљање, већ и на обраду података у реалном времену, док технике анализе података подразумевају аутоматске алгоритме профилисања и упоређивања података. Поред свих техничких разлика, савремени „надзорни склоп" је и прилично јефтин и често не захтева ангажовање људства, што је у директној вези са наведеном особином интегрисаности у оквиру стандарних електронских алата. Положај надзираног такође уводи једну веома битну разлику – он са̂м може постати и носилац надзорног механизма јер уређаји надзора данашњице могу бити неодвојиви део са́мог тела онога на кога се односе. Приликом проучавања друштвених импликација савремене паноптичке парадигме наведене разлике и специфичности савременог надзора морају бити уважене.

„Објекат" надзора, са друге стране, постаје сваки грађанин у друштву – у мањој или већој мери и у зависности од степена учешћа у друштвеним интеракцијама, али и од карактеристичних особености које одређују колико је припадник одређене друштвене групе изложен надзору. У строго техничком смислу, савремени надзор обухвата аудио – видео надзор, надзор комуникација, позиције, трансакције и употребу механизама строге идентификације, при чему у пракси постоји доста интегралних или, пак, прелазних форми технологија надзора које комбинују претходно наведене.

Додатни фактор који уноси промене у односу на класичну паноптичку структуру надзора јесте утицај феномена глобализације. Овај процес је путем мобилности људи, роба и информација надзору дао глобалне димензије, док га је у погледу субјеката надзора везао за глобално тржиште, односно скупљање података о грађанима због потребе увећања профита и лакшег функционисања. Тај премештај фокуса са локалног на глобални ниво и пренос тежишта субјекта надзора са државе на мултинационалне и транснационалне корпорације и приватни сектор уопште јесу најкрупније структурне промене када је реч субјектима и објектима надзора у глобализованом свету. У таквој парадигми држава је један, али не и једини центар који врши надзор популације, што се сликовито може представити својеврсном мрежом утицаја на којој постоји више тачака

са различитом тежином, где – поред државних структура – и велике профитне корпорације, организације и институције врше електронски надзор података – свака у свом домену. Приметна је и појава компанија за агрегирање података о личности, чија је матична делатност прикупљање података о грађанима који се продају трећим лицима или се пак уступају државним службама у складу са њиховим законским овлашћењима. У таквој децентрализованој и полицентричној структури надзора државне структуре задржавају доминантну позицију као једини чворови на поливалентној хетерогеној мрежи који имају дискреционо право да од сваке тачке мреже (које су у пракси област приватног сектора) – у складу са својим потребама и ингеренцијама – повлаче податке. Из тог разлога државне службе, иако више нису једини, ипак остају најмоћнији субјекти надзора у савременом друштву.

Наведена парадигма је у великој мери условљена и самим концептом савременог друштва, које иде ка мрежној структури. Структуре моћи у оквиру ИКД-а су, тако, дифузно распоређене: по хоризонтали – у погледу постојања хетерогених чворова; по вертикали – у погледу хијерархије утицаја између хетерогених чворова, и по дубини – у погледу унутрашње хијерархијске структуре сваког чвора на сложеној мрежи утицаја. Те структуре су повезане сложеним релацијама интеракције, прожимања и субординације, у зависности од конкретног друштвено-политичког уређења. Конкретни односи у наведеној структури моћи могу у одређеном степену варирати, али њени основни чиниоци – с обзиром на њихова специфична својства, делатности и могућности – јесу и неопходни фактори за успостављање концепта ИКД-а.

Кључно проширење Фукоовог паноптичког приступа, међутим, није везано за специфичности савременог електронског надзора, ма колико да су оне изражене, већ је усмерено према укључивању такозваног синоптичког приступа у наведену мрежу утицаја, и то са аспекта деловања мас-медијске сфере и могућности контролисане дисеминације (дез)информација у масовном виду зарад постизања одређеног циља. Ово је најважнији аспекат проширења Фукоовог дисциплинарног модела у оквиру ИКД-а, што је – с обзиром на специфичан и поливалентан утицај мас-медија – као потреба у научном дискурсу примећено на самом крају 20. века. Тај утицај је посебно важан у погледу друштвене потврде личности и догађаја, формирања и усвајање система вредности у ширем друштвеном контексту и, уопште, улоге у перцепцији реалности, док се, са друге стране, огледа у елиминацији и цензурисању непожељних дискурса и личности из јавне сфере. Наведено постаје изузетно важно у случајевима јаке медијске концентрације и постојања медијских картела, упоредног деловања партнерских компанија и оглашивача, као и притиска државних структура на медијску сферу.

Савремена пракса показује да је највећи број медијских канала масовне дистрибуције порука у власништву малог броја транснационалних компанија,

што је парадигма која директно утиче на смањење потенцијала јавне сфере и изношење критичког става у јавности, а повећава могућност контролисане масовне дисеминације порука зарад формирања ставова према пожељној матрици. У овом смислу се очитује двострана природа техничког механизма ИКД-а због кога оно надилази концепт друштва под надзором који је усмерен искључиво према једној страни сложене биополитичке реалности. Поливалентност утицаја ИКД-парадигме се тако очитује кроз упоредно деловање електронског надзора и мас-медија, нарочито због тога што се власничка структура ова два процеса или поклапа или преплиће. Када је у питању однос мас-медијске сфере и електронских система надзора, поред подршке која може уследити у случајевима партнерства медијских конгломерата и структура заинтересованих за електронски надзор, постоји и посве специфичан контекст који се јавља код такозваних нових медија који потиру (или бар релативизују) разлику између паноптичког и синоптичког дејства, тачније – обједињују их у једно сложено дејство будући да имају могућност производње „података о подацима“. Еклатантан пример је Интернет као нови медијум који омогућава истовремену медијску дисеминацију порука и прикупљање информација о њиховом коришћењу.

Са друге стране, нови медији су – у поређењу са класичном мас-медијском сфером, која се односи на штампане медије, радио и телевизију – карактеристични и по томе што је код њих готово немогуће успоставити класичну монополистичку или олигополичну структуру власнишва. Интернет је такође класични представник ове парадигме због његове концептуалне основе, која се ослања на принцип дистрибуиране структуре, и концептуалне ширине, која омогућава пренос поруке чак и уколико је велики део мреже угрожен. Одређени вид монополског односа ипак постоји због чињенице је да већина критичних ресурса потребних за његово функционисање у рукама једног броја мултинационалних корпорација, као и због утицаја институционално-организационих структура преко којих функционише, и које су везане за територију и владу једне државе. Summa summarum, нови медији не решавају проблем ИКД-а у мас-медијском погледу, већ га чине значајно другачијим и сложенијим изазовом за структуре моћи у друштву.

Кључни фактори генезе и одржања ИКД-а у погледу пролиферације електронског надзора у друштву су некритички однос према технологији, релативизација права на приватност, наметање културе безбедности у императивном смислу и заступљеност политике застрашивања грађана терористичком претњом, уз утицај потрошачке сфере као посебног генератора и катализатора у исто време. Изостанак критичког дискурса према информационим технологијама је важан услов како у погледу постојања технологија надзора и њиховог ширења, тако и у погледу непостојања друштвеног консензуса око испитивања ширих друштвених импликација таквих технологија. Уместо критичког дискурса и промишљања правилне употребе технологија, у савременој

цивилизацији је доминантно присуство некритичког модернизма и либералног прогресивизма, са тенденцијом даљег ширења надзора под изговором техничког прогреса.

Култура безбедности је други фактор генезе ИКД-а који утиче на ширење технологија надзора. Она се као супституент културе приватности намеће кроз перманентно стање друштвене свести о императиву безбедности и смањењу ризика, при чему се константна претња у савременој цивилизацији налази у домену „глобалних терористичких акција". У таквој парадигми упоредо се релативизује право на приватност и – у односу на императив безбедности – потискује на маргине као секундарно. Такав приступ институционалног нарушавања приватности владиним службама омогућава да користе механизам јачег права кроз спровођење „антитерористичких" закона, који им дају широка овлашћења у погледу надзора целокупне популације.

Приватност се, са друге стране, потискује и на „мекши" начин – преко учешћа грађана у потрошачкој сфери, приликом чега они долазе под удар електронског надзора усмереног ка увећању профита великих корпорација. Задовољавањем потрошачких потреба корпоративни сектор (као давалац услуга) спроводи надзор масовних димензија, који је пре свега усмерен на куповне профиле грађана, али и на далеко шири спектар података, који, по потреби, преузимају државне структуре надзора. У овом погледу се смањује потреба за наметањем културе безбедности зарад релативизације приватности будући да потрошачка култура и комодитет кроз инклузивност у задовољавању различитих потреба савременог човека на неки начин стимулишу на „продају" приватности зарад очувања потрошачких вредности. У ову парадигму релативизације приватности савршено се уклапа и мас-медијска сфера како на посредан начин – наметањем потреба „без којих се не може", тако и непосредно –великим бројем reality show програма, у којима се фактички охрабрује откривање интиме и релативизује значај права на приватност.

Наведене претпоставке за настанак и одржавање ИКД-а су свакако условног карактера и потребне су уколико друштво познаје одређене слободе које га сврставају у корпус „демократског", што се односи и на изражену свест о грађанским правима и слободама, приватност као цивилизацијску вредност и потребу аутономије и очувања дигнитета људске личности. За тоталитарне режиме нису ни потребни никакви посебни услови за формирање ИКД-а јер је оно за њих природан избор. Ауторитарни режими су такође веома погодни за формирање ИКД-а пошто имају изражену потребу за контролом опозиционе активности и очувањем култа личности у друштву.

Када је реч о потенцијалу различитих друштвено-политичких система за концепт ИКД-а, мора се имати у виду да оно самом својом структуром поништава велики број разлика између демократских и тоталитарних окружења стога што се његове активности електронског надзора и мас-медијског свеобух-

ватног деловања у односу на популацију зарад одређених циљева, што сваком друштву фактички даје одређене тоталитарне конотације у смислу постојања циља контроле и наметања пожељног и масовно прихваћеног става. Ова проблематика има још једну битну особину која се односи на друштвене системе западне демократије – те системе карактерише тежња ка тоталном обухватању и рационализацији свих активности, што је структурна слабост која их чини погодним за спровођење ИКД-а будући да се – због повећања ризика и немогућности контролисања ситуације у стандардним оквирима – оно намеће као решење које спречава разградњу система.

Све до сада наведено у пракси потврђују студије случаја у овом истраживању, које су вршене на узорку од четири репрезентативне државе света, од којих свака за себе показује мањи или већи степен матрице ИКД-а када је у питању параметар који се односи на што обухватнији електронски надзор и усмерене мас-медијске сфере, док га једна земља показује у потпуности. Те државе су САД, Велика Британија, Руска Федерација и НР Кина.

САД су пример земље са развијеном информационо-комуникационом инфраструктуром, али и постојањем масовног и рутинског електронског надзора који, са једне стране, спроводе владине службе под слоганом безбедносног императива и у складу са овлашћењима која добијају преко специфичне легислативе усмерене ка заштити националне безбедности, док га, са друге, рутински и редовно врши корпоративна сфера зарад повећања профита. У овој земљи постоји и посебан приватни сектора који се као својом матичном делатношћу бави прикупљањем и продајом података о личности. Специфичност ове структуре надзора је не само у хетерогеној мрежи надзора, већ и у субординацији будући да владине службе редовно ступају у интеракцију са приватним сектором и трећим лицима са којима су грађани у контакту и од њих по потреби преузимају податке. Готово идентична парадигма је присутна и у случају Велике Британије, вишедеценијском стратешком савезнику САД-а, која са том земљом размењује велики број података и ради на активностима прикупљања података и на глобалном нивоу уз коришћење софистициране технологије. Ове две државе су у великој мери предводници иницијатива за проширење електронског надзора на регионалном и светском нивоу.

Проблематика медија и у САД и у Великој Британији у контексту ИКД-а је такође слична и суштински је везана за проблем изражене медијске концентрације, која се у великом делу може окарактеристати као медијски олигопол. Поготово у САД постоје изузетно моћни медијски картели, изразит утицај оглашивача и партнерских компанија и политичка наклоњеност најутицајнијих медија владиним мерама на спољнополитичком плану. Проблем у обе земље представљају медијски могули, који у власништву имају медијске конгломерате, а на личном плану заступају јасна политичка опредељења која се редовно одсликавају и у мас-медијском сектору који им је подређен. Приметно је да обе

Новаковић технологија www.novakovic-technology.com

државе своју усмерену и контролисану мас-медијску сферу најочигледније показују у ратним приликама.

Руска Федерација, са друге стране, показује нешто другачију парадигму, која је условљена ниским технолошким нивоом информационо-комуникационе инфраструктуре (у поређењу са САД и Великом Британијом). У овој земљи такође постоји рутински надзор телекомуникација, који је такође омогућен скупом закона који се односе на безбедност земље, али ни изблиза нема ширину опсега коју спроводе службе САД-а и Велике Британије, које, технички гледано, имају далеко веће капацитете надзора. Надзор комерцијалног сектора такође није упоредив са оним који се врши у западним земљама, али зато посебан проблем представља црно тржиште личних података.

Иако је степен надзора далеко мање изражен него у наведеним земљама западне демократије, медијска сфера је под далеко директнијом контролом владе, која највећу пажњу поклања телевизији – као доминантном медију масовне дисеминације порука, док су радио и штампани медији под осетно мањом контролом и уз јасно присуство опозиционе медијске сцене. Посебан проблем је самоцензура новинара, и то због честих, а нерасветљених убиства људи који се баве истраживачким новинарством.

НР Кина је најочигледнији вид информационо контролисаног друштва. У тој држави не постоји правна регулатива која би регулисала право на приватност личних података, а цео државно-правни систем је крајње ауторитарног карактера. Влада НР Кине улаже огромне напоре у максималну контролу информационе инфраструктуре и јавне сфере уопште, при чему је немогуће утврдити опсег података који она скупља о својим грађанима. Кинеска влада, поред апсолутног монопола када је реч о власништву над инфраструктуром телекомуникационог сектора, има и најмоћнији светски систем контроле и цензурисања садржаја Интернета, који се врши на свим нивоима – од државног до индивидуалних корисника – при чему је приватни сектор у обавези да се повинује захтевима за строгом цензуром, што важи и за стране компаније. Цензура порука се спроводи пре свега у домену политичких и културних тема, при чему постоји и детаљна листа речи које се филтрирају и блокирају. Важно је нагласити да је кинески систем надзора готово у потпуности изграђен од стране водећих америчких информатичких компанија, чиме је западни корпоративни капитал постао један од стубова кинеског система надзора становништва. Западне компаније у НР Кини су укључене и у изградњу до сада најсложенијег система надзора становништва у историји света.

Мас-медијска сфера у Кини је под пуном контролом државе и без имало аутономије када је реч о друштвеним питањима. Највећи број штампаних издања је у власништву медијских корпорација које су директно или индиректно вођене од владе и њених службеника. Сав медијски садржај мора имати државну ауторизацију, за шта је задужен посебан државни сектор, који у великој мери

успева да исконтролише садржај штампаних медија и телевизије. Цензури у погледу друштвено-политичких тема подлежу и стране медијске куће (локализовани програм за кинеску територију).

Овако сложена парадигма надзора и мас-медијске сфере која је присутна у савременом свету доноси извесне импликације у животу и понашању грађана који су њоме обухваћених. Најједноставније је пратити промене у понашању које се тичу превенције и детекције криминалних дела у случајевима употребе надзорних механизама. У том случају оне се своде на мањи или већи степен самодисциплине и конформизма, чија је последица уздржавање од, са аспекта постуриране норме, негативних и незаконитих радњи када је човек свестан да је изложен надзору, што је парадигма понашања у класичном паноптичком погледу. Степен конформитета зависи од примењеног технолошког решења надзора, његовог просторног распореда, близине – доступности у погледу извршавања одређене активности која се надзире, свесности онога који је надзиран и типа криминалног акта. Надзор у том смислу утиче и на понашање припадника полицијских структура уколико су свесне да су њиме обухваћене. Постоје и парадоксалне ситуације које одударају од генералне матрице, попут намерног излагања надзору током извођења одређених прекршаја, али су углавном у питању ситуације које се односе на посебне профиле личности и специфичан амбијент.

Следећи вид конформитета се односи на понашање радника под надзором, најпре у погледу њихове продуктивности – када се електронским надзором мере резултати њиховог рада на радном месту. Генерално гледано, радници покушавају да се саобразе степену извршења радњи који се од њих очекује када су надзорисани, док се врста и степен саображавања различито пројављује у зависности од типа надзора, радног места и консеквенци које доноси неиспуњење одређеног степена активности. Оно што је нуспојава овог типа надзора, делимично изражена и код претходног, јесте стварање климе неповерења и повећан ниво стреса, што се у неким случајевима одражава управо на смањење продуктивности. Посебан проблем надзора радних места је везан за нелојалну праксу посредног притиска на раднике да одустану од својих права на изражавање протеста.

Далеко већи проблем јесте појава специфичног вида конформизма који код грађана настаје приликом обављања уобичајених радњи у присуству система надзора уколико постоји свест о томе да би начин обављања тих радњи инстанца којој је надзорни механизам доступан могла да протумачи на погрешан начин. То уводи посебан тип конформизма, посебно интензивираног у оквиру императива културе безбедности и „глобалне борбе против тероризма“, где одређена понашања или подаци о личности исту могу окарактерисати као сумњиву, због чега је особа са свешћу о томе принуђена да се прилагођава (неком) одређеном моделу понашања. Тај феномен се већ неколико деценија у стручној литератури означава као „антиципаторни конформизам“ и испољава

се тако што се грађани уздржавају од оне врсте законски дозвољеног понашања која би, према њиховом резоновању, одређена моћна инстанца могла да повеже са незаконитим радњама или, пак, људима из области криминална и тероризма. То је матрица понашања изражена у случајевима система надзора који су усмерени ка превенцији криминалних аката кроз детекцију неуобичајених радњи у одређеном просторно-временском контексту.

Посебан проблем представља то што критеријум „неуобичајеног" подлеже великој дози субјективности оператера надзора или, што је још проблематичније, процени аутоматизованог рачунарског алгоритма који реагује на одређене улазне податке сравњујући их са узорцима из позадинске базе података. Оваква парадигма утиче на елиминисање спонтане активности грађана, за коју је примећено да је кључна за свако здраво друштво. Укидање спонатаности је додатно актуелизовано постојањем система електронског профилисања личности и формирања статистичких корелација преко секундарних података који се односе на одређену особу. Овде проблем није класични прогон одређене особе због идеолошких разлога или директна, брутална репресија државног апарата, већ психолошки притисак приликом обављања уобичајених електронских трансакција будући да особа ни на који начин не може знати колико одређене информације о њој могу утицати на њен свакодневни живот. Оваква парадигма уноси и дозу анксиозности због неодређености критеријума по којима одређена особа може постати мета сумње на основу обрасца профила. Запажа се и још једна врста конформитета, која се односи на давање одређених личних информација – уколико их шира заједница тражи – да би се избегло потпадање под сумњу да особа има нешто да крије.

Феномен нестајања анонимности у информационом добу утиче на смањење критичког мишљења, храбрости да се иступи са другачијим ставом, а у ауторитарним окружењима и на елиминацију дисидентске акције и изражену самоцензуру, поготово у телекомуникационој сфери. Ова врста конформитета се не јавља само код директних учесника у друштвеној комуникацији, већ и код оних који су у њу посредно укључени, било да је технички обезбеђују или да су укључени у њену модерацију. Масовни надзор у друштву има крајње негативне консеквенце и на концепт „друштвеног опроштаја" у погледу незаконитих или лоших дела почињених у даљој прошлости и могућности започињања новог живота после покајања, што ствара психолошки модел „света без заборава" и представља посебан притисак за грађане. Начелно негативан утицај електронског надзора се огледа и у трансформацији друштвених односа, повећаном степену неповерења и растућој дискриминацији са посебним освртом на могућност класификације података према класи, раси, полу, социо-географским и социо-економским показатељима, што у пракси омогућава нове видове стављања одређених група друштва у неравноправан положај.

Екстремни утицај парадигме надзора у оквиру ИКД-а се огледа у случајевима оних грађана који не само да су навикнути на надзор као нормалност, већ прихватају етос надзора у односу са другим људима. То је најсуптилнији могући вид конформизма у оквиру ИКД-а – конформизам личног прихватања надзора као начина сопственог живота и делања. Такав етос се очитује кроз три кључна вида: усмеравање технологија надзора према себи зарад откривања своје интиме према другима, самоиницијативни надзор људи из своје ближе околине уколико потпадају под неку категорију и упадање у интиму другог зарад задовољавања воајеристичких склоности. Надзор тако постаје инхерентни део погледа на свет и еманентни начин сопственог живота.

Поред различитих типова конформизама и реакција узрокованих страхом или нелагодом када је особа под надзором, при чему је основни резултат уздржавање од неконвенционалног или непожељног понашања, у оквиру ИКД-а постоји и друга врста конформизма, чији резултат није апстиненција, већ активација. Та врста конформизма је повезана са учешћем у потрошачком начину живота уз услов добровољног излагања своје приватности зарад остваривања комодитета и смањења трошкова живота. Основна одлика потрошачког конформизма је чињеница да потрошачи нису стимулисани страхом од класичне одмазде – иако казна постоји и односи се на искључивање из уживања добара потрошачке цивилизације. Потрошачко друштво вољу грађана примарно усмерава према стимулисању одређених потреба, њиховом задовољавању и очувању комодитета и уштеда, што чини уз изразиту координацију са мас-медијском сфером, чиме се акценат ставља на активизам, а не класичан дисциплински метод. У том смислу се повратна спрега конформитета овог типа односи на профилисање купаца уз помоћ електронског надзора, одређивање куповних потреба према добијеном профилу, стимулисање потреба медијским средствима и њихово задовољавање уз посредно одавање електронског трага.

Утицај потрошачке сфере је веома важан и када је реч о конформизму који се односи на безусловно пристајање на интрузивне системе надзора, без којих нема брзе, јефтине и лаке куповине, повлашћеног третмана, нових видова комуникације и несметаних путовања. Иако у овом случају – када је реч о давању личних података – може постојати одређено оклевање, у већини случајева се после одређеног времена прихвата реалност угрожене приватности, што додатно зависи и од генерацијске припадности, с обзиром на то да, начелно гледано, млађе генерације имају мање развијен осећај приватности. Страховито јак конформистички механизам у оквиру ИКД-а који приморава на компромис са приватношћу јесте постојање одређених случајева у којима се поставља једна једина могућност да се уопште партиципира у друштву, при чему је коришћење услуга начелно на слободној основи, али негативан одговор фактички води ка ексклузији. Учешће (пре свега младих) на друштвеним мрежама и откривање личних података на њима представља класичан пример.

Далеко најсуптилнији вид конформизма у потрошачком смислу се испољава преко пасивног прихватања технологија надзора као цене за технички прогрес и очувања савременог начина живљења, што се ослања на сугестивност закључка о немогућности измене и преусмеравања технолошког тока и слабости појединца у односу на комплексну целину технолошког система. Тај конформизам је условљен „немогућношћу“ заустављања ширења технологија надзора и постојањем јединог излаза, који се очитује у прилагођавању њиховој даљој пролиферацији, чему доприноси и сложеност савремене цивилизације, пред којом савремени човек и несвесно узмиче.

Развијању ове тенденције нарочито доприноси и активизам у друштву, при чему већина људи једноставно нема времена да размишља о проблему надзора и прилагођава му се као подразумеваној вредности, која омогућава несметано функционисање. Мас-медијска сфера додатно доприноси оваквим ставовима преко сугестивних емисија, у којима се системи надзора често представљају само у једном светлу, и то у складу са притиском моћних државних и корпоративних структура које су заинтересоване за шири продор система надзора у друштво. Мас-медијска сфера тако на конформизам утиче посредно, преко усвајања одређене вредносне матрице и ставова према реалности, што се одражава на степен аутономног мишљења и деловања грађана и њихову активацију у одређеном смеру, моделованом од стране доминантних структура моћи у друштву.

Узевши у обзир структуру ИКД-а, која се у техничком смислу ослања на комбиновани утицај система надзора и масмедијске сфере, а у персоналном на комбинацију деловања државних, технократских и медијских структура, отпор њеној матрици мора обухватати једнако сложену парадигму. За неутралисање феномена ИКД-а је потребна мрежна полицентрична структура састављена од хетерогених чворова.

Први чвор у тој структури отпора представља сектор грађанских иницијатива, са основном делатношћу обавештавања јавности и подизања шире свести о проблему угрожености приватности и његовим импликацијама. Тај чвор додатно треба да даје подршку иницијативама појединаца који су заинтересовани да се боре за приватност, пре свега за афирмацију правних механизама заштите, које грађанске иницијативе треба да користе, афирмишу и унапређују својим јавним залагањем. Улога невладиног сектора у процесу инклузије грађана је веома важна.

Академска заједница је други важан део комбиноване структуре отпора и њена главна улога је у формирању теоријских, концептуалних модела у погледу неутралисања дејства ИКД-а, али и формирању постојаних критичких ставова у друштву када је реч о односу према технологијама надзора и порукама које долазе из мас-медијске сфере. Представници академске заједнице су, што се тиче друштвене одговорности, у обавези да пре свега код ученика и студената

формирају критички поглед на свет, што је само по себи огромна баријера деловању ИКД-а у обе сфере: паноптичкој и синоптичкој.

И, на крају, трећи значајан сегмент отпора се односи на верске заједнице, које треба да препознају да је борба за дигнитет и слободу личности у савременом друштву неизоставно повезана са борбом против интрузивних система надзора, уз давање подршке борцима за приватност и захтевања критичког односа према мас-медијској сфери. Такав став понекад значи и шири друштвени ангажман и потребу за активном делатношћу у јавности да би се очувала слобода Када је реч о отпору ИКД-у, хришћанске заједнице историјски гледано предњаче. Њихов значај је посебно важан због нагласка који је стављен на подвиг воље и критичког става када је реч о мас-медијској сфери и изражено негативном ставу према вредностима потрошачког друштва.

Наведена мрежа отпора се не исцрпљује наведеним структурама будући да постоје и секундарне структуре друштва које треба да се укључе у борбу – попут синдиката, припадникā специфичних струка, технолошких експерата, али и савесних припадника државне управе и учесника у мас-медијској сфери. У случају ауторитарних окружења, структура матрице отпора ИКД-а остаје иста, с том разликом што је методологија јавног деловања подложна одређеним трансформацијама, која зависи од степена репресивног потенцијала државног апарата. У таквим окружењима је, начелно гледано, потребно направити посебан осврт на коришћење технолошких решења која штите приватност и омогућавају анонимно, односно псеудонимно дисидентско деловање у оквирима електронских комуникација, уз учешће свих наведених структура, које би било прилагођено могућностима слободног деловања у таквом друштву.

Добар историјски пример успешне борбе у погледу отпора једном од феномена ИКД-а показан је у случају увођења биометријских идентификационих докумената у Републици Србији, када је комбинована делатност Српске Православне Цркве, дêла академске заједнице и грађанских иницијатива, уз подршку једног броја припадника секундарних структура отпора, допринела преобликовању првобитног решења, које је имало подршку држаних структура, mainstream медија и корпоративне сфере.

Узевши у обзир све наведене чињенице, закључује се да отпор матрици ИКД-а мора бити упорна, континуална, промишљена и примарно проактивна активност у коју треба укључити све наведене структуре друштва да би резултат био адекватан, целовит и одржив.

Кључна борба се води на пољу свести, воље и критичког осећаја „обичних" грађана.

Исход те борбе одлучиће победника...

Уместо поговора

На крају, као свештеник, осећам потребу да одговорим верницима који ми на готово сваком предавању постављају питање колико друштво под надзором и његови феномени имају везе са свим оним што је изнето у Јовановом Откровењу. Мишљења сам да о смислу и значењу те књиге могу да говоре искључиво људи којима је дата благодат Духа Светог да откључају њене тајне, а највећи број нас не спада у тај круг. Због тога сматрам да не треба да извлачимо површне закључке у било ком смислу нити да о тој теми острашћено расправљамо као што се најчешће чини јер то може довести до великих застрањења. Црква ће, као што је то у својој историји одувек чинила, имати свој одговор у право време. Што се хришћана тиче, они треба да буду друштвено одговорни и боре се за дигнитет и слободу сваке личности у друштву без размишљања о томе колико све око нас има везе са „последњим временима“. Но то је само један вид борбе – уверен сам да најбољи отпор свему што је антихришћанско даје тежња ка светости сопственог живота и пуном уважавању личности која је поред нас, независно од њене верске, расне и било које друге припадности. У цивилизацији која је људскост заменила бројем више од свега нам је потребан човечији лик, и то пре свега онакав какав видимо код Светитеља. С тим у вези, завршио бих мишљу чувеног старца Порфирија Кавсокаливита: „Нека нас не муче последња времена, нити антихрист и његови знаци. Јер, треба да знате, ако у себи имамо Христа, ни у чему не може нам нашкодити антихрист, ни најмање“.

Слава Господу за све.

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

ЛИТЕРАТУРА

Књиге и научни чланци

Ћирилични списак:

1. Берђајев, Н. (2001). *О човековом ропству и слободи.* прев. Љ. Ристић. Бримо, Београд.
2. Берђајев, Н. (2002а). *Смисао историје: оглед о философији човекове судбије; Крај ренесансе; Ново средњевековље: Размишљања о судбини Русије и Европе.* Београд: Бримо.
3. Вирилио, П. (2000). *Информатичка бомба*, прев. Н. Крстић. Нови Сад: Светови.
4. Јанарас, Х. (2004). *Истина и јединство Цркве.* Нови Сад: Беседа.
5. Јанулатос, А. (2002). *Глобализам и православље*, Београд: Хришћански културни центар.
6. Станковић, О. и Водинелић, В. (1996). *Увод у грађанско право*, треће измењено и допуњено издање. Београд: НОМОС.
7. Суботић, О. (2007). *Биометријски системи идентификације: критичка студија.* Београд: Институт за политичке студије.
8. Трифковић, С. (2007). *Сенка џихада.* Београд: Српска књижевна задруга.
9. Фуко, М. (1997). *Надзирати и кажњавати: настанак затвора,* прев. А. Јовановић. Сремски Карловци–Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Латинични списак:

1. Abraham S. (2008). „Open standards“, у: *Global Information Society Watch 2008*. India: APC, Hivos, IteM. pp. 20–22. <Чланак преузет са ел. презентације издавача са адресе: http://www.giswatch.org/gisw2008/pdf/GISW2008.pdf>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
2. Agamben, G. (2005). *State of Exception.* trans. K. Attel. Chicago: The University of Chicago Press.
3. Agre, P. E. (2003).„Surveillance and Capture: Two Models of Privacy“, у: ed. N. Wardrip–Fruin, N. Montfort. *The New Media Reader.* Cambrudge: The MIT Press. pp. 737–760.
4. Agres C. et al. (1998). „Transformation to virtual societies: Forces and Issues“. *The Information Society*, Vol. 14, No. 2. pp. 71–82.
5. Akdeniz, Y. (2002). „Anonymity, democracy, and cyberspace“. *Social Research*, Vol. 69, No. 1. pp. 223–237.
6. Altheide, D. L. (2006). *Terrorism and the Politics of Fear.* Lanham: AltaMira Press.
7. Anders, G. (1985). *Zastarelost čoveka: O razaranju života u doba treće industrijske revolucije*. Beograd: Nolit.
8. Anders, G. (1996). *Svet kao fantom i matrica: Filozofska razmatranja o radiju i televiziji*. Novi Sad: Prometej.
9. Andrejevic, M. (2004). *Reality TV: The Work of Being Watched.* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
10. Arent, H. (1998). *Izvori totalitarizma,* prev. S. Stojanović, A. Bajazetov–Vučen. Београд: Feministička izdavačka kuća.
11. Bagdikian, B. H. (2000). *The Media Monopoly,* Sixth Edition. Boston: Beacon Press.

12. Bailey, J. (2002). „From public to private: The development of the concept of the «private»“. *Social Research,* Vol. 69, No. 1. pp. 15–31.
13. Bakardjieva, M. и Feenberg, A. (2002).„Community Technology and Democratic Rationalization“. *Information Society*, Vol. 18, No. 3. pp. 181–192.
14. Baker, C. E. (2007). *Media Concentration and Democracy: Why Ownership Matters*. Cambridge: Cambridge University Press.
15. Ball K. и Webster F. (2003). „The Intensification of Surveillance“, y: ed. K. Ball, F. Webster, *Intensification of surveillance : crime, terrorism and warfare in the information age.* London: Pluto Press. pp. 1–15.
16. Ball, K. (2003). „Categorizing the workers: Electronic surveillance and social ordering in the call center“, y: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge. pp. 201–225.
17. Balsamo, A. (1996). „Myths of Information: The Cultural Impact of New Information Technologies“. *Technology Analysis & Strategic Management,* Vol. 8, No. 3. pp. 341–348.
18. Bannister, F. (2005).„The panoptic state: Privacy, surveillance and the balance of risk“. *Information Polity*, Vol. 10, No. 1/2. pp. 65–78.
19. Baudrillard, J. (1988). „The masses: The Implosion of the Social in the Media“, y: ed. M. Poster, *Sellected writings.* Stanford: Stanford University Press. pp. 207–219.
20. Baudrillard, J. (2003). „Requiem for the Media“, y: ed. N. Wardrip–Fruin, N. Montfort, *The New Media Reader.* Cambridge: The MIT Press. pp. 277–288.
21. Beck U. et al. (2003). „The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme“. *Theory, Culture & Society,* Vol. 20, No.2. pp. 1–33.
22. Becker, J. (2006). *Dragon Rising: An Inside Look At China Today*, Washington D.C.: National Geographics.
23. Beckwith, G. V. (1989). „Technology, and Society: Considerations of Method“. *Science, Technology & Human Values*, Vol. 14, No. 4. pp. 323–339.
24. Bek, U. (2003). „Živeti sopstveni život u razuzdanom svetu: individualizacija, globalizacija i politika“. *Treći program* 2003, бр. 117/118. pp. 337–348.
25. Beniger, J. R. (1986). *The control revolution.* USA: President and Fellows of Harvard College.
26. Benn, A. W. (1979). „The Democratic Control of Science and Technology“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 4, No. 28. pp. 17–26.
27. Bennett, C. et al. (2003), „People and place: Patterns of individual identification within intelligent transportation systems“, y: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 153–175.
28. Bennett, C. J. (1991). „Computers, Personal Data, and Theories of Technology: Comparative Approaches to Privacy Protection in the 1990s“. *Science, Technology, & Human Values,* Vol. 16, No. 1. pp. 51–69.
29. Bertalanffy, von L (1969). *General System Theory: Foundations, Development, Applications.* New York: George Braziller.
30. Bertalanffy, von L. (1950). „An Outline of General System Theory“. *The British Journal for the Philosophy of Science*, Vol. 1, No. 2. pp. 134–165.
31. Beynon–Davies, P. (2006). „Personal identity management in the information polity: The case of the UK national identity“, *Information Polity*, Vol. 11, No. 1. pp. 3–19.
32. Biegel, S. (2001). *Beyond Our Control? Confronting the Limits of Our Legal System in the Age of Cyberspace.* Cambridge: The MIT Press.

33. Bignell, J. (2000). *Postmodern Media Culture*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
34. Bigo, D. (2006). „Security, exception, ban and surveillance“, у: ed. D. Lyon, *Theorizing Surveillance: The panopticon and beyond.* UK: Willan Publishing. pp. 46–68.
35. Bigo, D. (2008). „Globalized (in)security: The field and the ban–opticon“, у: ed. D. Bigo, A. Tsoukala, *Terror, Insecurity and Liberty: Illiberal practices of liberal regimes after 9/11*. New York: Routledge. pp. 10–48.
36. Bing, J. (2009). „Building cyberspace: a brief history of Internet“, у: Ed. L. A. Bygrave, J. Bing, *Internet Governance: Infrastructure and Institutions*. Oxford: Oxford University Press. pp. 8–47.
37. Blanchette, J.F. и Johnson, D.G. (2002). „Data Retention and the Panoptic Society: The Social Benefits of Forgetfulness“. *Information Society,* Vol. 18, No. 1. pp. 33–45.
38. Bloss, W. (2007). „Escalating U.S. Police Surveillance after 9/11: an Examination of Causes and Effects“. *Surveillance & Society*, Vol. 4, No. 3. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles4(3)/escalating.pdf > [последњи пут приступљено: 06. 05. 2010].
39. Bloustein, E. J. (1984). „Privacy as an aspect of human dignity: an answer to Dean Proser“, у: ed. F. D. Schoeman, *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 156–202.
40. Bovens, M.и Loos, E. (2002). „The digital constitutional state: Democracy and law in the information society “. *Information Polity*, Vol. 7, No. 4. pp.185–197.
41. Boyce, G. (2002). „Beyond Privacy: The Ethics of Customer Information Systems“. *Informing Science*. pp. 107–125. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://informingscience.org/proceedings/IS2002Proceedings/papers/Boyce230-Beyon.pdf >, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
42. Brands, S. A. (2000). *Rethinking Public Key Infrastructures and Digital Certificates: Building in Privacy.* Cambridge: The MIT Press.
43. Brey, P. (2007). „Theorizing the Cultural Quality of New Media“. *Technè*, Vol. 11, No. 1. pp. 1–18.
44. Brown, W.S. (2000). „Ontological Security, Existential Anxiety and Workplace Privacy“. *Journal of Business Ethics*, Vol. 23, No. 1. pp. 61–65.
45. Burgelman, JC. (2000). „Regulating Access in the Information Society: The Need for Rethinking Public and Universal Service“. *New Media Society*, Vol. 2, No. 1. pp. 51–66.
46. Burkert, H. (1997). „Privacy–Enhancing Technologies: Typology, Critique, Vision“, у: ed. P. E. Agre, M. Rotenberg, *Technology and Privacy: The New Landscape.* Cambridge: The MIT Press. pp. 125–140.
47. Burton, G. (2005). *Media And Society: Critical perspectives.* Berkshire: Open University Press / McGraw–Hill House.
48. Bygrave, L, A. и Michaelsen, T. (2009). „Governors of Internet“, у: ed. L. A. Bygrave, J. Bing, *Internet Governance: Infrastructure and Institutions*. Oxford: Oxford University Press. pp. 92–125.
49. Campbell, N. D. (2002). „Technologies of Suspicion: Coercion and Compassion in Post–disciplinary Surveillance Regimes“. *Surveillance & Society*, Vol. 2. No. 1. pp. 78–92. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles2(1)/suspicion.pdf >, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
50. Carroll, N. (2007). „Art and Globalization: Then and Now“. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 65, No. 1. pp. 131–143.

51. Carroll–Mayer M. et al. (2008). „CCTV Identity Management and Implications for Criminal Justice: some considerations“. *Surveillance & Society.* Vol. 5. No. 1. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles5(1)/identity.pdf>, [доступност провенера 10. 05. 2010].
52. Castells, M. (1991). *The Informational City: information technology, economic restructuring, and the urban–regional process.* Oxford: Blackwell Publishing.
53. Castells, M. (2000). *The rise of the network society*. 2nd edition. Oxford: Blackwell Publishing.
54. Castells, M. (2004). *The power of identity.* 2nd edition. Oxford: Blackwell Publishing.
55. Castells, M. (2005). „The Network Society: From Knowledge to Policy“, у: ed. M. Castells, G. Cardoso, *The Network Society: From Knowledge to Policy.* Washington DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations. pp. 3–21.
56. Ceyhan, A. (2008). „Technologization of Security: Management of Uncertainty and Risk in the Age of Biometrics“. *Surveillance & Society*, Vol. 5. No. 2. pp. 102–123. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles5(2)/technologization.pdf>, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
57. Chan, J. M. (2009).„Toward Television Regionalization in Greater China and Beyond“,у: ed. Y. Zhu, C. Berry, *TV China.* Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press. pp. 15–39.
58. Charlesworth, A. J. (2003). „Opinion. Privacy, Personal Information and Employment“. *Surveillance & Society*, Vol. 1. No. 2. pp. 217–222. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles1(2)/privacyemployment.pdf >, [последњи пут приступљено 13. 05. 2010].
59. Chomsky, N. (1989). *Classics in Politics: Necessary Illusions.* Cambridge: South End Press.
60. Chomsky, N. (1997). *Media control: the spectacular achievements of propaganda*. New York: A Seven Stories Press / Open Media.
61. Clarke, R. (1988). „Information Technology and Dataveillance“. *Communications of the ACM*, Vol. 31, No. 5. pp. 498–512.
62. Clarke, R. (1993). „Profiling: A Hidden Challenge to the Regulation of Data Surveillance“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/PaperProfiling.html > [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
63. Clarke, R. (1994a).„The Eras of Dataveillance“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/NotesDVEras.html>, [последњи пут приступљено: 05. 05. 2010].
64. Clarke, R. (1994b). „Dataveillance By Governments: The Technique Of Computer Matching“. *Information Technology & People*, Vol. 7, No. 2. pp. 46–85.
65. Clarke, R. (1994c). „Human Identification in Information Systems: Management Challenges and Public Policy Issues“.<Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/DV/HumanID.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
66. Clarke, R. (1994d). „Information Technology: Weapon of Authoritarianism or Tool of Democracy?“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/PaperAuthism.html> [последњи пут приступљено 12. 05. 2010].
67. Clarke, R. (1997a). „Promises and Threats in Electronic Commerce“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/EC/Quantum.html>, [последњи пут приступљено 30. 05. 2010].

68. Clarke, R. (1997b), „Privacy and Dataveillance, and Organisational Strategy“. < Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/PStrat.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
69. Clarke, R. (1997c). „Trails in the Sand“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/Trails.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
70. Clarke, R. (1997d). „Customer Profiling and Privacy: Implications for the Finance Industry“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/CustProfFin.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
71. Clarke, R. (1997e). „Privacy on the Internet: Threats, Countermeasures and Policy“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе:: http://www.rogerclarke.com/DV/Internet.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
72. Clarke, R. (1997f). „Cookies“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/II/Cookies.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
73. Clarke, R. (1998a). „Profiling: A Hidden Challenge to the Regulation of Data Surveillance“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/DV/PaperProfiling.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
74. Clarke, R. (1998b). „Internet Privacy Concerns: Confirm the Case for Intervention“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/CACM99.html> [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
75. Clarke, R. (1998c). „Information Privacy On the Internet: Cyberspace Invades Personal Space“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/IPrivacy.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
76. Clarke, R. (1998d). „Direct Marketing and Privacy“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/DirectMkting.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
77. Clarke, R. (1999a). „Identified, Anonymous and Pseudonymous Transactions: The Spectrum of Choice“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/DV/UIPP99.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
78. Clarke, R. (1999b). „Ethics and the Internet: The Cyberspace Behaviour of People, Communities and Organisations“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/II/IEthics99.html>, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
79. Clarke, R. (2000a). „Person–Location and Person–Tracking: Technologies, Risks and Policy Implications“.<Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/PLT.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
80. Clarke, R. (2000b). „How to Ensure That Privacy Concerns Don’t Undermine e–Transport Investments“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/EC/eTP.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
81. Clarke, R. (2001a). „Paradise Gained, Paradise Re–lost: How the Internet is being Changed from a Means of Liberation to a Tool of Authoritarianism“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/II/PGPR01.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
82. Clarke, R. (2001b). „While You Were Sleeping ... Surveillance Technologies Arrived“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/AQ2001.html>, [последњи пут приступљено: 05. 05. 2010].

83. Clarke, R. (2001c). „Introducing PITs and PETs: Technologies Affecting Privacy“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/PITsPETs.html>, [последњи пут приступљено 12. 05. 2010].
84. Clarke, R. (2004). „Resources: Workplace Privacy“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе:: http://www.rogerclarke.com/DV/Workplace.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
85. Clarke, R. (2005a). „Google – The Privacy Perspective“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/II/GooglePriv0512.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
86. Clarke, R. (2005b). „Visual Surveillance and Privacy“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/VisSurv0508.html >, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
87. Clarke, R. (2005c). „Have We Learnt To Love Big Brother?“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/DV2005.html>, [последњи пут приступљено: 11. 05. 2010].
88. Clarke, R. (2006). „What's 'Privacy'?“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.rogerclarke.com/DV/Privacy.html>, [последњи пут приступљено : 02. 05. 2010].
89. Clarke, R. (2007). „What 'überveillance' is and what to do about it“. у: ed. K. Michael, M.G. Michael, *The Second Workshop on the Social Implications of National Security: From Dataveillance to Überveillance and the Realpolitik of the Transparent Society.* Australia. pp. 27–46. <Зборник чланака преузет са адресе http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=kmichael >, [последњи пут приступљено 01. 05. 2010]
90. Clarke, R. (2008). „You Are Where You've Been: Location Technologies' Deep Privacy Impact“. <Чланак преузет са званичне ел. презентације аутора са адресе http://www.rogerclarke.com/DV/YAWYB–CWP.html>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
91. Clarke, R. (2009). „Dissidentity“. *Identity in the Information Society,* Vol. 1, No. 1. pp. 221–228.
92. Cole, J. (2005). „Internet and Society in a Global Perspective: Lessons from Five Years in the Field“, у: *The Network Society: From Knowledge to Policy.* ed. Manuel Castells, Gustavo Cardoso. Washington DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations. pp. 305–324.
93. Cole, S. и Pontell, H. N. (2006). „`Don't Be Low Hanging Fruit`: Identity Theft as Moral Panic“. у: ed. T. Monahan, *Surveillance and security : technological politics and power in everyday life.* New York: Routledge/ Taylor & Francis. pp. 125–148.
94. Coleman, S. (1999). „The New Media and Democratic Politics“. *New Media & Society*, Vol. 1, No. 1. pp. 67–74.
95. Crawford, S. (1983). „The Origin and Development of a Concept: The Information Society“. *Bulletin of Medical Library Association*, Vol. 71, No. 4 pp. 380–385.
96. Curran, J. (1997). „The Impact of Advertising on the British Mass Media“, у: Ed. P. Marris, S. Thornham, *Media Studies: A Reader.* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 466–479.
97. Curran, J. (2002). *Media and Power.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis.
98. Davis, D. W. и Silver, B. D. (2004). „Civil Liberties vs. Security: Public Opinion in the Context of the Terrorist Attacks on America“. *American Journal of Political Science*, Vol. 48, No. 1. pp. 28–46.
99. Dawson, S. (2006). „The impact of institutional surveillancetechnologies on student behaviour“, *Surveillance & Society.* Vol. 4. No. 1/2. pp. 69–84. <Чланак преузет са званич-

не ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles4(1)/student.pdf >, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
100. Deibert R. et al. (2008). „Regional Overviews“, у: ed. Ronald Deibert et al. *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge: The MIT Press. pp. 151–432.
101. Devlin, K. (1996). *Logic and Information.* Cambridge: Cambridge University Press.
102. Diffie, W. и Landau, S. (1998). *Privacy On the Line : The Politics of Wiretapping and Encryption.* Cambridge: MIT Press.
103. Dubbeld, L. (2005). „Protecting Personal Data in Camera Surveillance Practices“, *Surveillance & Society*, Vol. 2, No. 4. pp. 546 –563. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles2(4)/protecting.pdf >, [последњи пут приступљено 13. 05. 2010].
104. Duff, A. (2000). *Information Society Studies.* London: Routledge.
105. Edwards, D. и Cromwell, D. (2006). *Guardians of Power: The Myth of the Liberal Media*. London: Pluto Press.
106. Eldridge, J. (2005) „News, truth and power“, у: ed. J. Eldridge. *Getting the Message: News, truth and power.* London / New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 3–28.
107. Ellul. J. (1980). *The Technological System,* trans. J. Neugroschel. New York: The Continuum Publishing Corporation.
108. Elmer, G. (2003). „A diagram of panoptic surveillance“. *New Media & Society,* Vol. 5, No. 2. pp. 231–247.
109. Eubanks, V. (2006). „Technologies of Citizenship: Surveillance and Political Learning in the Welfare System “, у: ed. T. Monahan, editor. *Surveillance and security : technological politics and power in everyday life.* New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 89–107.
110. Faris R. и Villeneuve, N. (2008). „Measuring Global Internet Filtering“, у: ed. R. Deibert et al. *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge: The MIT Press. pp. 5–27.
111. Feenberg, A. (1999). *Questioning Technology.* London: Routledge.
112. Feenberg, A. (2000). „Constructivism and Technology Critique: Replies to Critics“. *Inquiry,* no. 43. pp. 225–238.
113. Feenberg, A. (2002). *Transforming technology: a critical theory revisited.* New York: Oxford University Press.
114. Feenberg, A. (2005). „Critical Theory of Technology: An Overview“. *Tailoring Biotechnologies*, Vol. 1, No. 1. pp. 47–64.
115. Feijter, I. (2007). „The Concept of Dialogue and Its Ethical Implications: A Contribution to the Concept of Social Communication“, у: *Communicatio Socialis : Challenge of Theology and Ministry in the Church.* Kassel: Kassel University Press. pp. 48–69.
116. Fetzer, J. H. (2004). „Disinformation: The Use of False Information“. *Minds and Machines,* Vol. 14, No. 2. pp. 231–240.
117. Finn, J. (2005). „ Photographing Fingerprints: Data Collection and State Surveillance“. *Surveillance & Society.* Vol. 3. No. 1. pp. 21–41. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/Articles3(1)/fingerprints.pdf>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
118. Fitzgerald–Moore, P. (1996). „Privacy And Technology“. <Чланак преузет са ел. презентације аутора са адресе http://people.ucalgary.ca/~pfitzger/privacy.pdf>, [последњи пут приступљено: 01. 05. 2010].

119. Flaherty, D. (1986). „Governmental Surveillance and Bureaucratic Accountability: Data Protection Agencies in Western Societies“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 11, No. 1. pp. 7–18.
120. Flaherty, D. H. (1990). „On the Utility of Constitutional Rights to Privacy and Data Protection“. *Case Western Reserve Law Review,* Vol. 41, No. 33. pp. 831–855.
121. Flaherty, D. H. (1997), „Controlling Surveillance: Can Privacy Protection Be Made Effective?“, y: ed. P. E. Agre, M. Rotenberg, *Technology and Privacy: The New Landscape.* Cambridge: The MIT Press. pp. 167–192.
122. Floridi, L. (1999). „Information ethics: On the philosophical foundation of computer ethics“. *Ethics and Information Technology*, Vol. 1, No. 1. pp. 33–52.
123. Floridi, L. (2004). „Information“, y: ed. L. Floridi y: *The Blackwell Guide to the Philosophy of Computing and Information.* Oxford: Blackwell Publishing. pp. 40–61.
124. Floridi, L. (2005a). „Is Semantic Information Meaningful Data?“. *Philosophy and Phenomenological Research,* Vol. 70, No. 2. pp. 351–370.
125. Floridi, L. (2005b). „The ontological interpretation of informational privacy“. *Ethics and Information Technology*, Vol . 7, No. 4. pp. 185–200.
126. Flowers J. F. et al. (2003). „The Media, the Campaign, and the Message“. *American Journal of Political Science.* Vol. 47, No. 2. pp. 259–273.
127. Fotel, T. и Thomsen, T. U. (2004). „The Surveillance of Children's Mobility“, *Surveillance & Society.* Vol. 1. No. 4. pp. 535–554. < Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(4)/children.pdf >, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
128. Fried, C. (1984). „Privacy [a moral analysis]“, y: ed. F. D. Schoeman *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* New York: Cambridge University Press. pp. 203–222.
129. Frohmann, B. (1994). „The Social and Discursive Construction of New Information Technologies“, y: ed. W. Rauch et al., *Mehrwerk von Information–Professionalisierung der Informationsarbeit*Konstanz: Universitätsverlag Konstanz. pp. 583–592.
130. From, E. (1978). *Bekstvo od slobode*, prev. S. Đorđević, A. I. Spasić, četvrto izdanje. Beograd: Nolit.
131. From, E. (1980). *Zdravo društvo*. Prev. Z. Golubović, A. Todorović. Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“.
132. Fuchs, C. (2002). „Social Information and Self–Organisation“, y: ed. Robert Trappl, *Cybernetics and Systems,* Vol. 1. Vienna: Austrian Society for Cybernetic Studies. pp. 225–230.
133. Gandy, O. H. (2003). „Data Mining and Surveillance in the Post–9/11 Environment“, y: ed.K. Ball, F.Webster, *The Intensification of Surveillance: Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age.* London: Pluto Press. pp. 26–41.
134. Garfinkel, S. (2000). *Database Nation: The Death of Privacy in the 21st Century*. Cambridge: O'Reilly & Associates.
135. Garnham, N. (1997). „On the Cultural Industries“, y: ed. P. Marris, S. Thornham, *Media Studies: A Reader.* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 78–83.
136. Gauntlett, D (2000). „Web Studies: A User Guide“, y: ed. D. Gauntlett, *Web.Studies: Rewiring media studies for the digital age.* London: Arnold. pp. 2–18.
137. Gellman, R. (1997). „Does Privacy Law Work?“, y: ed. P. E. Agre, M. Rotenberg, *Technology and Privacy: The New Landscape*. Cambridge: The MIT Press. pp. 193–215.
138. Gerrie, J. (2003).„Was Foucault a Philosopher of Technology?“. *Techné*, Vol. 7, No. 2. pp. 14–26.

139. Gerrie, J. (2008). „Three Species of Technological Dependency“, *Techné*, Vol. 12, No. 3. pp. 184–194.
140. Gerstein, R. S. (1984). „Intimacy and privacy“, y: ed. F. D. Schoeman, *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 265–271.
141. Giacomello, G. (2005). *National Governments and Control of the Internet: A digital challenge.* New York: Routledge.
142. Glasgow University Media Group (1997). „The Falklands Conflict: The Home Front“, y: ed. P. Marris, S. Thornham, *Media Studies: A Reader.* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 430–437.
143. Glasser D. J. et al. (2007). „Chips, tags and scanners: Ethical challenges for radio frequency identification“, *Ethics and Information Technology*, Vol. 9, No. 3. pp. 101–109.
144. Goold, B. (2003). „Public Area Surveillance and Police Work: the Impact of CCTV on police behaviour and autonomy“. *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 2. pp. 191–203. <Чланак преузет са званичне ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(2)/publicpolice.pdf >, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
145. Goold, B. (2009). „Technologies of surveillance and the erosion of institutional trust“, y: ed. K. F. Aas et al. *Technologies of InSecurity: The surveillance of everyday life*, New York: Routledge–Cavendish / Taylor & Francis. pp. 207–218.
146. Gras, M. L. (2004). „The Legal Regulation of CCTV in Europe“, *Surveillance & Society*, Vol. 2, No. 2/3. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles2(2)/regulation.pdf>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
147. Gray, M. (2003). „Urban Surveillance and Panopticism: will we recognize the facial recognition society?“. *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 3. pp. 314–330. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(3)/facial.pdf > [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
148. Gray, S. H. (1989). „Electronic Data Bases and Privacy: Policy for the 1990s“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 14, No. 3. pp. 242–257.
149. Greene, S. A. (2009), „Shifting media and the failure of political communication in Russia“, y: ed. B. Beumers et al. *Post–Soviet Russian Media: Conflicting Signals.* Routledge/Taylor & Francis. pp. 57–70.
150. Groombridge, N. (2002). „Crime Control or Crime Culture TV?“. *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 1. pp. 30–46. < Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1/cctvculture.pdf >, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
151. Habermas, J. (1969). *Javno mnenje,* prev. G. Ernjaković. Beograd: Kultura.
152. Haddon L. (2000). „Social Exclusion and Information and Communication Technologies: Lessons from Studies of Single Parents and the Young Elderly“. *New Media Society*, Vol. 2, No. 4. pp. 386–407.
153. Haggerty, K. D. и Ericson, R. V. (2000). „The surveillant assemblage“. *British Journal of Sociology*, Vol. 51, No. 4. pp. 605–622.
154. Hanseth O. et al. (1996). „Developing Information Infrastructure: The Tension between Standardization and Flexibility“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 21, No. 4. pp. 407–426.
155. Harris, R. L. (1986). „The Impact of the Micro–Electronics Revolution on the Basic Structure of Modern Organizations“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 11, No. 4. pp. 31–44.

156. Heidegger, M. (1977). *The Question Concerning Technology and Other Essays*, trans. William Lovitt. New York & London: Garland Publishing.
157. Henderson, H. (2004). *Library in a book : power of the news media*, USA: Facts On File.
158. Herman, E. S. и Chomsky, N. (2002). *Manufacturing Consent: The Political Economy Of The Mass Media*. New York: Pantheon books.
159. Heyer, P. (2003). *Harold Innis.* Lanham: Rowman & Littlefield Publisher.
160. Hine, C. и Eve, J. (1998). „Privacy in the Marketplace“, *The Information Society*, Vol. 14, No. 4. pp. 253–262.
161. Hofkirchner W. и Fuchs C., (n.d.) „The Architecture Of The Information Society“. <Чланак преузет са адресе: http://igw.tuwien.ac.at/zope/igw/menschen/hofkirchner/papers/papers/InfoSociety/archinfo/ArchInfoSoc2.pdf>, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010].
162. Hofkirchner, W. и Stockinger, G. (1999). „Towards A Unified Theory Of Information“. <Чланак преузет са адресе: http://cartoon.iguw.tuwien.ac.at/zope/igw/menschen/hofkirchner/papers/InfoConcept/article/article.html>, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010.]
163. Holtzman, D. H (2006). *Privacy Lost: How Technology Is Endangering Your Privacy.* San Francisco: Jossey–Bass.
164. Hong J. et al. (2009). „CCTV in the Reform Years: A New Model for China's Television?“, у: ed. Y. Zhu, C. Berry, *TV China.* Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press. pp. 40–55.
165. Howard P. N. et al. (2005). „Digital Technology and the Market for Political Surveillance“. *Surveillance & Society*, Vol. 3, No. 1. pp. 59–73. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/Articles3(1)/political.pdf>, [последњи пут приступљено. 04. 05. 2010].
166. Howard, P. N. (2005)., „Deep Democracy, Thin Citizenship: The Impact of Digital Media in Political Campaign Strategy“. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 597, No. 1. pp. 1–18.
167. Huey L. et al. (2006).„Cop Watching in the Downtown Eastside: Exploring the Use of (Counter)Surveillance as a Tool of Resistance“, у: ed. T. Monahan. *Surveillance and security : technological politics and power in everyday life.* New York: Routledge. pp. 149–165.
168. Hunt, A. W. (2003). *The Vanishing Word*, USA: Crossway Books.
169. Innis, H. A. (1986). *Empire & Communications.* ed. D. Godfrey. Toronto: Press Porcepic.
170. Introna, L. D. и Gibbons, A. (2009). „Networks and Resistance: Investigating online advocacy networks as a modality for resisting state surveillance“, *Surveillance & Society.* Vol. 6. No. 3. pp. 233–258. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/ojs/index.php/journal/article/view/networks/networks>, [последњи пут приступљено: 14. 05. 2010].
171. Jordan, T. (2003). *Cyberpower: The culture and politics of cyberspace and the Internet.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis.
172. Kateb, G. (2001). „On being watched and known“, *Social Research*, Vol. 68, No. 1. pp. 269–295.
173. Katyal, S. K. (2003). „The New Surveillance“. *Case Western Reserve Law Review*, Vol. 54, No. 2. pp. 297–385.
174. Katz, C. (2006). „The State Goes Home: Local Hypervigilance of Children and the Global Retreat from Social Reproduction“, у: ed. T. Monahan, *Surveillance And Security: Technological Politics And Power In Everyday Life.* London and New York: Routledge. pp. 27–36.

175. Kerbel, M. R. (1999). *Remote & Controlled: Media Politics in a Cynical Age*, Second Edition. Oxford: West view Press.
176. Keulartz J. et al. (2004). „Ethics in Technological Culture: A Programmatic Proposal for a Pragmatist Approach“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 29, No.1. pp. 3–29.
177. Kim, P. и Sawhney, H. (2002). „A machine–like new medium – theoretical examination of interactive TV“. *Media Culture Society*, Vol. 24, No. 2.
178. Kirby, M. (2000). „Privacy Protection—ANew Beginning?“. *Prometheus*, Vol. 18, No. 2. pp. 125–132.
179. Knežević, M. (2003). „Vreme i prostor globalizacije. Silicijumsko *arhe* čovečanstva“, у: prir. M. Knežević. *Vreme globalizacije.* Beograd: Dom kulture „Studentski grad“. pp. 216–251.
180. Koskela, H. (2003). „‘Cam Era’ – the contemporary urban Panopticon“, *Surveillance & Society,* Vol. 1, No. 3. pp. 292–313. <Чланак преузет са званичне ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(3)/camera.pdf>, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
181. Koskela, H. (2004). „Webcams, TV Shows and Mobile phones: Empowering Exhibitionism“, *Surveillance & Society*, CCTV Special (eds. Norris, McCahill and Wood), Vol. 2, No. 2/3. pp. 199–215. < Чланак преузет са званичне ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles2(2)/webcams.pdf >, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
182. Koskela, H. (2009). „Hijacking surveillance? The new moral landscapes of amateur photographing“, у: ed. K. F. Aas et al, *Technologies of InSecurity: The surveillance of everyday life.* New York: Routledge–Cavendish / Taylor & Francis. pp. 147–167.
183. Kramarae, C. (1999). „The Language and Nature of the Internet: The Meaning of Global“. *New Media & Society*, Vol. 1, No.1. pp. 47–53.
184. Lane, F. S. (2003) . *The naked employee : how technology is compromising workplace privacy*. New York: AMACOM.
185. Lange, P. (2008). „Net neutrality“, у: ed. A. Finlay, *Global Information Society Watch 2008.* India: APC, Hivos, IteM. <Чланак преузет са ел. презентације издавача са адресе: http://www.giswatch.org/gisw2008/>, [последњи пут приступљено 04. 05. 2010].
186. Latour, B. (2003). „Is Re–modernization Occurring – And If So, How to Prove It? A Commentary on Ulrich Beck“. *Theory, Culture & Society*, Vol. 20, No. 2. pp. 35–47.
187. Laudon, C. K. (1986). *The Dossier Society.* New York: Columbia University Press.
188. Laughey, D. (2007). *Key Themes in Media Theory.* London: Open University Press / McGraw–Hill.
189. Lazarsfeld, P. F. и Merton, R. K. (1997). „Mass Communication, Popular Taste and Organized Social Action“. у: Ed. P. Marris, S. Thornham, *Media Studies: A Reader.* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 14–23.
190. Levi, M. и Wall, D. (2004). „Technologies, Security, and Privacy in the Post–9/11 European Information Society“. *Journal Of Law And Society*, Vol. 31, No. 2. pp. 194–220.
191. Levinson, P (2004). *Digital McLuhan: a guide to the information millennium.* USA: Routledge/ Taylor & Francis e–Library.
192. Losee, R. M. (1997). „A Discipline Independent Definition of Information“. *Journal of the American Society for Information Science*, Vol. 48, No. 3. pp. 254–269.
193. Lu, J. и Weber, I. (2007). „State, power and mobile communication: a case study of China“. *New Media Society,* Vol. 9, No. 6. pp. 925–944.

194. Lubonja, F. (2001). „Privacy in a Totalitarian Regime“. *Social Research*, Vol. 68, No. 1. pp. 238–254.
195. Lyon, D. (1994). *The Electronic Eye: the rise of surveillance society.* Mineapolis: University of Minnesota Press.
196. Lyon, D. (2003a). „Surveillance Technology and Surveillance Society“, y: ed. T. J. Misa et. al, *Modernity and technology*. Cambridge: The MIT Press. pp. 161–183.
197. Lyon, D. (2003b). „Surveillance as social sorting: Computer codes and mobile bodies“, y: ed. David Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge / Taylor and Francis. pp. 13–30.
198. Lyon, D. (2008). „Filtering Flows, Friends, And Foes: Global Surveillance“, y: ed. M. B. Salter, *Politics At The Airport*. Minneapolis: University of Minnesota Press. pp. 29–49.
199. Lyon, D. (2009). „Identification practices: State formation, crime control, colonialism and war“, y: ed. K. F. Aas et al., *Technologies of InSecurity: The surveillance of everyday life.* New York: Routledge–Cavendish. pp. 42–58.
200. Mann S. et al. (2003). „Sousveillance: Inventing and Using Wearable Computing Devices for Data Collection in Surveillance Environments“. *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 3. pp. 331–355. < Чланак преузет са званичне ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(3)/sousveillance.pdf > [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
201. Markuze, H. (1968). *Čovjek jedne dimenzije,* prev. Branka Brujić. Sarajevo: Izdavačko preduzeće „Veselin Masleša“.
202. Marquis, G. (2003). „Private security and surveillance: From the “dossier society” to database networks“, y: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge. pp. 226–248.
203. Martin A. K. et al. (2009). „Understanding resistance to digital surveillance: Towards a multi–disciplinary, multi–actor framework“. *Surveillance & Society*, Vol. 6, No. 3. pp. 213–232. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/ojs/index.php/journal/article/viewFile/framework/framework>, [последњи пут приступљено 13. 05. 2010].
204. Martin, B. (2007). „Opposing surveillance“.y: ed. K. Michael, M.G. Michael, *The Second Workshop on the Social Implications of National Security: From Dataveillance to Überveillance and the Realpolitik of the Transparent Society.* Australia. pp. 71–82. <Чланак преузет са ел. адресе http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=kmichael>, [последњи пут приступљено 01. 05. 2010].
205. Marx, G. T. (1998). „Ethics for the New Surveillance“. *The Information Society*, Vol. 14, No. 3. pp. 171–185.
206. Marx, G. T. (1999). „What’s in a Name? Some Refections on the Sociology of Anonymity“. *The Information Society*, Vol. 15, No. 2. pp. 99–112.
206. Marx, G. T. (2002). „What’s New About the `New Surveillance`? Classifying for Change and Continuity“. *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 1. pp. 8–29. <Чланак преузет са званичне ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles1/whatsnew.pdf>. [последњи пут приступљено 01. 05. 2010].
208. Marx, G.T. (2006). „Soft Surveillance: The Growth of Mandatory Volunteerism in Collecting Personal Information“, y: ed. T. Monahan *Surveillance And Security: Technological Politics And Power In Everyday Life.* London and New York: Routledge. pp. 37–56.

209. Marx, G. T. (2009). „A Tack in the Shoe and Taking off the Shoe: Neutralization and Counter–neutralization Dynamics“. *Surveillance & Society*, Vol. 6, No. 3. pp. 295–306. <Чланак преузет са презентације MIT–а са адресе http://web.mit.edu/gtmarx/www/shoe.pdf >, [последњи пут приступљено 12. 05. 2010].
210. Masuda, Y. (1981). *The Information Society as Post–industrial Society.* USA: World Future Society.
211. Mathiesen, T. (1997). „The Viewer Society: Michel Foucault's `Panopticon' Revisited“. *Theoretical Criminology*, Vol. 1, No. 2. pp. 215–234.
212. McDermott, J. (1997). „Technology: The Opiate of the Intellectuals“, y: ed. K. Sharon Shrader–Frechette, L. Westra, *Technology and values*. Maryland: Rowman & Littlefield. pp. 87–104.
213. McHoskey, J.W. (1996). „Authoritarianism and Ethical Ideology“. *The Journal of Social Psychology*, Vol. 136, No. 6. pp. 709–717.
214. McLuhan, M. (1967). „The Invisible Environment: The Future of an Erosion“. *Perspecta*, Vol. 11. pp. 163–167.
215. McLuhan, M. (2005a). *Essential McLuhan*, ed. E. McLuhan, F. Zingrone, London: Routledge / Taylor & Francis.
216. McLuhan, M. (2005b). *Understanding Media: The extensions of man.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis.
217. Menges, C. C. (2005). *China: The Gathering Threat*, Nashville: Nelson Current.
218. Michaell, M.G и Michael, K (2007). „A Note on 'Überveillance'“, y: ed. K. Michael, M.G. Michael, *The Second Workshop on the Social Implications of National Security: From Dataveillance to Überveillance and the Realpolitik of the Transparent Society.* Australia. pp. 9–25. <зборник радова преузет са адресе: http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=kmichael>, [последњи пут приступљено 01. 05. 2010].
219. Mickiewicz , E. (2008). *Television, Power, and the Public in Russia*, Cambridge: Cambridge University Press.
220. Mills, C. W. (2000). *The Power Elite.* New edition. Oxford: Oxford University Press.
221. Moll, M. (2000). „The Classroom as Panopticon; Protecting Your Rights in the Technology–Enhanced Workplace“, *Computers, Freedom and Privacy*, Proceedings of the tenth conference on Computers, freedom and privacy: challenging the assumptions. pp. 245–248.
222. Monahan, T. (2006a). „The Surveillance Curriculum: Risk Management and Social Control in the Neoliberal School“, y: ed. T. Monahan, *Surveillance and security : technological politics and power in everyday life.* New York: Routledge. pp. 109–124.
223. Monahan, T. (2006b). „Questioning Surveillance and Security“, y: ed. T. Monahan, *Surveillance and security : technological politics and power in everyday life.* New York: Routledge. pp. 1–23.
224. Monahan, T. (2006c). „Counter–surveillance as Political Intervention?“. *Social Semiotics*, Vol. 16, No. 4. pp. 515–534.
225. Moren, E. (1979). *Duh vremena – I deo,* prev. N. Vinaver. Београд: BIGZ.
226. Mosco, V. (1998). „Myth–ing Links: Power and Community on the Information Highway“. *The Information Society*, Vol. 14, No. 1. pp. 57–62.
227. Muller, B. J. (2008). „Travelers, Borders, Dangers: Locating the Political at the Biometric Border“, y: ed. M. B. Salter. *Politics At The Airport*. pp. 127–143. Minneapolis: University of Minnesota Press.

228. Mumford, L. (1964). „Authoritarian and Democratic Technics“. *Technology and Culture*, Vol. 5, No. 1. pp. 1–8.
229. Mumford, L. (1966). „Technics and the Nature of Man“. *Technology and Culture*, Vol. 7, No. 3. pp. 303–317.
230. Negrine, R. M. (1994). *Politics and the Mass Media in Britain*. 2Nd edition. London: Routledge / Taylor & Francis.
231. Nelkin, D. и Andrews, L. (2003). „Surveillance creep in the genetic age“. у: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge. pp. 94–110.
232. Nellis, M. (2003) „‘They Don’t Even Know We’re There’: The Electronic Monitoring of Offenders in England and Wales“, у: ed. K. Ball, F. Webster, *The Intensification of Surveillance: Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age.* London: Pluto Press. pp. 62–89.
233. Nissenbaum, H. (1999). „The Meaning of Anonymity in an Information Age“, *The Information Society*, Vol. 15, No. 2. pp. 141–144.
234. Norris, C. (2003). „From personal to digital CCTV, the panopticon, and the technological mediation of suspicion and social control“, у: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 249–281.
235. O’Harrow, R. (2005). *No place to hide*, New York: Free Press.
236. Pallitto, R. и Heyman, J. (2008). „Theorizing Cross–Border Mobility: Surveillance, Security and Identity“. *Surveillance & Society.* Vol. 5. No. 3. pp. 315–333. < Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles5(3)/mobility.pdf >, [последњи пут приступљено 05. 05 2010].
237. Parenti, C. (2003). *The Soft Cage : Surveillance in America From Slavery to the War On Terror.* United States of America: Perseus Books Group.
238. Peterson, B. и Pang, J. (2006). „Beyond Politics: Authoritarianism and the Pursuit of Leisure“. *The Journal of Social Psychology*, Vol. 146, No. 4. pp. 443–461.
239. Philo,G. (2005). „Getting the message: Audience research in the Glasgow University Media Group“, у: ed. J. Eldridge. *Getting the Message: News, truth and power.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 230–245.
240. Pinch, T. J.и Bijker, W. E. (1984). „The Social Construction of Facts and Artefacts: Or How the Sociology of Science and the Sociology of Technology Might Benefit Each Other“. *Social Studies of Science*, Vol. 14, No. 3. pp. 399–441.
241. Piro, J. M. (2008). „Foucault and the Architecture of Surveillance: Creating Regimes of Power in Schools, Shrines, and Society“. *Educational Studies*, Vol. 44, No. 1. pp. 30–46.
242. Ploeg, I. (2003). „Biometrics and the body as information: Normative issues of the sociotechnical coding of the body“, у: ed. D.Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge / Taylor and Francis. pp. 57–73.
243. Prosser, W. L. (1984). „Privacy [a legal analysis]“, у: ed. F. D. Schoeman *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 104–155.
244. Purdam K. et al. (2004). „„The Regulation Of The Personal: Individual data use and identity in the UK“. *Policy Studies*, Vol. 25, No 4. pp. 267–281.
245. Qinglian, H. (2008). *The Fog Of Censorship: Media Control In China*, New York: Human Rights in China.

246. Raab, C. D. (2003). „Joined–up Surveillance: The Challenge to Privacy“, у: ed. K. Ball, F. Webster, *The Intensification of Surveillance: Crime, Terrorism and Warfare in the Information Age.* London: Pluto Press. pp. 42–61.
247. Rachels, J. (1984). „Why privacy is important“,у: ed. F. D. Schoeman *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 290–299.
248. Rampton, S. и Stauber, J. (2003). *Weapons Of Mass Deception: The Uses Of Propaganda In Bush's War On Iraq.* New York: Penguin Group.
249. Rao, M. (2008). „Regional report: South–East Asia“, у: *Global Information Society Watch 2008.* India: APC, Hivos, IteM. pp. 72–75. <Зборник преузет са ел. презентације GISW иницијативе са адресе http://www.giswatch.org/gisw2008/>, [последњи пут приступљено 04. 05. 2010].
250. Raven B. H. (1990), „Political Applications of the Psychology of Interpersonal Influence and Social Power“. *Political Psychology*, Vol. 11, No. 3. pp. 493–520.
251. Rice, R. (1999). „Artifacts and Paradoxes in New Media“, *New Media & Society*, Vol. 1, No. 1. pp. 24–32.
252. Ronfeld, D. (1992). „Cyberocracy Is Coming*“. The Information Society*, Vol. 8, No. 4. pp. 243–296.
253. Rushkoff, D. (1996). *Media Virus.* New York: Ballantine Books.
254. Sanchez, A. (2009). „The Facebook Feeding Frenzy: Resistance–through–distance and resistancethrough–persistence in the societied network“. *Surveillance & Society*,Vol. 6, No. 3. pp. 275–293. < Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/ojs/index.php/journal/article/view/frenzy/frenzy>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
255. Saunders, R. A. (2009). „New media, new Russians, new abroad: The evolution of minority Russian identity in cyberspace“, у: ed. B. Beumers et al. *Post–Soviet Russian Media: Conflicting Signals.* Routledge/ Taylor & Francis. pp. 191–207.
256. Schäfer, M. (1996). „Luigi Sturzo as a theorist of totalitarianism“, у: ed. H. Maier, *Totalitarianism and Political Religions*, Vol. I: concepts for the comparison of dictatorships. London–New York: Taylor & Francis Group. pp. 21–30.
257. Schmitt, C. (1996). *The Concept of the Political*, trans. G. Schwab. Chicago and London: The University of Chicago Press.
258. Scott, A. и Street, J. (2001). „From media politics to e–protest? The use of popular culture and new media in parties and social movements“, у: ed. F. Webster, *Culture and Politics in the Information Age: A new politics?*. London and New York: Routledge. pp. 32–51.
259. Shannon, C. E. (1948). „A Mathematical Theory of Communication“, *The Bell System Technical Journal,* Vol. 27. pp. 379–423.
260. Shirk, S. L. (2007). *China: Fragile Superpower.* Oxford: Oxford University Press.
261. Silverstein, B. (1987). „Toward a Science of Propaganda“. *Political Psychology*, Vol. 8, No. 1. pp. 49–59.
262. Singh, P. (2004). „Globalization and Education“. *Educational Theory*, Vol. 54, No. 1. pp. 103–115.
263. Skayannis, P. D. (1999). “Information Society and the Welfare State”. у: ed. J. Milios et al. *Rethinking Democracy and the Welfare State.* Athens: Ellinika Grammata. pp. 373–391.
264. Skler, L. (2003). „Rivalska shvatanja globalizacije“, у: *Globalizacija – mit ili stvarnost,* Београд. pp. 31–47.
265. Slobogin, C. (2007). *Privacy At Risk: The New Government Surveillance And The Fourth Amendment.* Chicago And London: The University Of Chicago Press.

266. Smith, G. J. D. (2007). „ Exploring Relations between Watchers and Watched in Control(led) Systems: Strategies and Tactics“, *Surveillance & Society*, Special Issue on ‘Surveillance and Criminal Justice’ Part 2, Vol. 4, No. 4. pp. 280–313. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles4(3)/watchers.pdf>, [последњи пут приступљено 11.05. 2010].
267. Smith, G. J. D. (2009). „Empowered watchers or disempowered workers? The ambiguities of power within technologies of security“ y: ed. K. F. Aas et al. *Technologies of InSecurity: The surveillance of everyday life*, New York: Routledge–Cavendish / Taylor & Francis. pp. 125–146.
268. Solum, L. B. (2009). „Models of Internet governance“, y: ed. L. A. Bygrave, J. Bing, *Internet Governance: Infrastructure and Institutions*. Oxford: Oxford University Press. pp. 48–91.
269. Stalder, F. и Lyon, D. (2003). „Electronic identity cards and social classification“, y: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge. pp. 77–93.
270. Stanton, J. M. и Stam, K. R. (1998).„Information Technology, Privacy, and Power within Organizations: a view from Boundary Theory and Social Exchange perspectives“, *Surveillance & Society*, Vol. 1, No. 2. pp. 152–190. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(2)/boundarytheory.pdf>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
271. Stanton, J. M. и Stam, K. R. (2006). *The Visible Employee: Using Workplace Monitoring and Surveillance to Protect Information Assets—Without Compromising Employee Privacy or Trust*, New Jersey: Information Today Inc.
272. Stevenson, N. (2002). *Understanding Media Cultures*, Second Edition. London: SAGE Publications.
273. Strukov V. (2009). „Russia’s Internet media policies: Open space and ideological closure“, y: ed. B. Beumers et al. *Post–Soviet Russian Media: Conflicting Signals.* Routledge/Taylor & Francis. pp. 208–222.
274. Tai, Z. (2006). *The Internet in China: Cyberspace and Civil Society*. New York: Routledge / Taylor & Francis.
275. Taplin, J. (2005)„The IP TV Revolution“, y: ed. M. Castells, G. Cardoso. *The Network Society: From Knowledge to Policy.* Washington DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations. pp. 241–256.
276. Tariq, O. (2006.). „Internet Censorship: The End of Digital Libertarianism?“. <Текст преуезт са презентације LSE–а са адресе http://www.lse.ac.uk/collections/informationSystems/iSChannel/iSChannel2006/Tariq_2006.pdf>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
277. Tatum, J. S. (1997) „The Political Construction of Technology: A Call for Constructive Technology Assessment“, y: ed. K. S. Shrader–Frechette, L. Westra, *Technology and values*. Maryland: Rowman & Littlefield. pp. 115–128.
278. Taylor, K. (2004). *Brainwashing: The Science Of Thought Control*, Oxford: Oxford University Press.
279. Todd, A. (2002). *The European Dictatorships: Hitler, Stalin, Mussolini.* Cambridge: Cambridge University Press.
280. Tofler, A. (1997). *Šok budućnosti.* Beograd: Grmeč.
281. Tubella, I. (2005). „Television and Internet in the Construction of identity“, y: *The Network Society: From Knowledge to Policy.* ed. by M. Castells, G. Cardoso. Washington DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations. pp. 257–268.

282. Tumber, H. (2001). „Democracy in the Information Age: The role of the Fourth Estate in cyberspace“, у: ed. F. Webster, *Culture and Politics in the Information Age: a new politics?*. London and New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 17–31.
283. Tunstall, J. и Palmer, M. (2001). *Media Moguls.* London: Routledge / Taylor & Francis.
284. Vlcek, W. (2008),„A Leviathan Rejuvenated: Surveillance, Money Laundering, and the War on Terror“. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, Volume 20, No. 1. pp. 21–40.
285. Wagenaar, P. и Boersma, K. (2008). „Soft Sister And The Rationalization Of The World: The Driving Forces Behind Increased Surveillance“. *Administrative Theory & Praxis*, Vol. 30, No. 2. pp. 184–206.
286. Wall, D. S. (2003). „Mapping out Cybercrimes in a Cyberspatial Surveillant Assemblage“, у: ed. K. Ball, F.Webster. *Intensification of surveillance : crime, terrorism and warfare in the information age.* London: Pluto Press. pp. 112–136.
287. Wall, D. S. (2007). „Policing Cybercrimes: Situating the Public Police in Networks of Security within Cyberspace“. *Police Practice and Research*, Vol. 8, No. 2. pp. 183–205.
288. Wallace, K. A. (1999).„Anonymity“. *Ethics and Information Technology*, Vol. 1, No. 1. pp. 23–35.
289. Warren, S. D. и Brandeis, L. D. (1984). „The right to privacy [the implicit made explicit]“, у: ed. F. D. Schoeman *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 75–103.
290. Webster F. и Robins, K. (1989). „Plan and Control: Towards a Cultural History of the Information Society“. *Theory and Society*, Vol. 18, No. 3. pp. 323–351.
291. Webster, F. (2002). „The Information Society Revisited“, у: *Handbook of New Media,* ed. L. A. Lievrouw, S. M. Livingstone. London: SAGE. pp. 22–33.
292. Webster, F. (2003). „Information Warfare, Surveillance and Human Rights“, у: ed. K. Ball, F.Webster, *Intensification of surveillance: crime, terrorism and warfare in the information age.* London: Pluto Press. pp. 90–111.
293. Welch, D. (2007). *The Third Reich: Politics and Propaganda,* Second Edition. London and New York: Routledge / Taylor & Francis.
294. Wells, H. и Wills, D. (2009). „Individualism and Identity: Resistance to Speed Cameras in the UK“. *Surveillance and Society*,Vol. 6, No. 3. pp. 259–274. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/ojs/index.php/journal/article/viewFile/individualism/individualism>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
295. Werret, S. (1999). „Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eighteenth Century Russia“, *Journal of Bentham Studies.* <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.ucl.ac.uk/Bentham–Project/journal/nlwerret.htm>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
296. Westin, A. (1984). „The origins of modern claims to privacy“, у: ed. F. D. Schoeman, *Philosophical Dimensions of Privacy: An Anthology.* Cambridge: Cambridge University Press. pp. 56–74.
297. Whitaker, R. (2000). *The End of Privacy: How Total Surveillance Is Becoming a Reality.* New Press.
298. Wigan M. и Clarke R. (2006). „Social Impacts of Transport Surveillance“. *Prometheus*, Vol. 24, No. 4. pp. 389–403.
299. Williams R. (2004). *Television: Technology and cultural form*, ed. E. Williams. London and New York: Routledge / Taylor & Francis.

300. Williams, K. (2005). „The light at the end of the tunnel: The mass media, public opinion and the Vietnam War“, y: ed. J. Eldridge. *Getting the Message: News, truth and power.* London / New York: Routledge/ Taylor & Francis. pp. 278–297.
301. Williams, R. и Johnson, P. (2004). „Circuits of Surveillance“, *Surveillance & Society,* Vol. 2, No. 1, pp. 1–14. < Чланак преузет са званичне ел. презентације нав. часописа са адресе: http://www.surveillance–and–society.org/articles2(1)/circuits.pdf>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
302. Winner, L. (1980). „Do Artifacts Have Politics?“. *Daedalus*, Vol. 109, No. 1. pp. 121–136.
303. Winner, L. (1993). „Upon Opening the Black Box and Finding It Empty: Social Constructivism and the Philosophy of Technology“. *Science, Technology, & Human Values*, Vol. 18, No. 3. pp. 362–378.
304. Winner, L. (1997). „Technologies as Forms of Life“, y: ed. K. S. Shrader–Frechette, L. Westra, *Technology and values.* Maryland: Rowman & Littlefield. pp. 55–69.
305. Winseck, D. (2002). „Illusions of perfect information and fantasies of control in the information society“. *New Media Society*, Vol. 4, No. 1. pp. 93–122.
306. Winseck, D. (2003), „Netscapes of power: Convergence, network design, walled gardens, and other strategies of control in the information age“, y: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.* London and New York: Routledge / Taylor & Francis. pp. 176–198.
307. Wong, J.(2001). „Here`s Looking at You: Reality TV, Big Brother and Foucault“. *Canadian Journal of Communication*, Vol. 26, No. 4. pp 33–45.
308. Woo, J. (2006). „The right not to be identified: privacy and anonymity in the interactive media environment“. *New Media & Society*, Vol. 8, No.6. pp. 949–967.
309. Yar, M. (2003). „Panoptic Power and the Pathologisation of Vision: Critical Reflections on the Foucauldian Thesis“. *Surveillance & Society*. Vol. 1. No. 3. pp. 254–271. <Чланак преузет са ел. презентације нав. часописа са адресе http://www.surveillance–and–society.org/articles1(3)/pathologisation.pdf>, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
310. Yu, H. (2009). *Media and Cultural Transformation in China.* London: Routledge / Taylor & Francis Group.
311. Zassoursky, I. (2009). „Free to get rich and fool around“,y: ed. B. Beumers et al. *Post–Soviet Russian Media: Conflicting Signals.* Routledge/ Taylor & Francis. pp. 29–41.
312. Zittrain, J. (2008). *The Future of the Internet— And How to Stop It*. New Haven & London: Yale University Press.
313. Zittrain, J. и Palfrey, J. (2008a). „Internet Filtering: The Politics and Mechanisms of Control“, y: ed. R. Deibert et al., *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge: The MIT Press. pp. 29–56.
314. Zittrain, J. и Palfrey, J. (2008b). „Reluctant Gatekeepers: Corporate Ethics on a Filtered Internet“y: ed. R. Deibert et al. *Access Denied: The Practice and Policy of Global Internet Filtering*. Cambridge: The MIT Press. pp. 103–121.
315. Zureik, E. (2003). „Theorizing surveillance: The case of the workplace“ y: *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination*, “, y: ed. D. Lyon, *Surveillance as Social Sorting: Privacy, risk, and digital discrimination.*. London and New York: Routledge/Taylor & Francis. pp. 31–56

Стручни извештаји

1. Bogolikos, N. (1999). *Development Of Surveillance Technology And Risk Of Abuse Of Economic Information,* Vol. 5/5: The perception of economic risks arising from the potential vulnerability of electronic commercial media to interception. European Parliament. <Извештај преузет са ел. презентације Европског парламента са адресе: http://www.europarl.europa.eu/stoa/publications/studies/19981401_5_en.pdf>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
2. Committee on Privacy: Committee on Privacy in the Information Age (2007). *Engaging privacy and information technology in a digital age.* ed. J. Waldo et al. Washington D.C.: The National Academies Press.
3. FIDIS (n.d.), *D3.2: A study on PKI and biometrics*. <Студија преузета са званичне презентације FIDIS конзорцијума са адресе: http://www.fidis.net/esources/deliverables/hightechid/int–d32000/>, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
4. Forsa (2008), *Meinungen der Bundesbürger zur Vorratsdatenspeicherung* од 02. 06.2008. <Извештај преузет са ел. адресе http://www.vorratsdatenspeicherung.de/images/forsa_2008–06–03.pdf>, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
5. Himanen, P. (2004). *Challenges of the Global Information Society.* Parliament Of Finland. <Извештај преузет са ел. адресе http://web.eduskunta.fi/dman/Document.phx?documentId=br11307103930385&cmd=download>, [последњи пут приступљено: 30. 04. 2010].
6. House of Commons: House of Commons Home Affairs Committee. (2008). *A Surveillance Society?*. Fifth Report of Session 2007–08, Volume II. London: House of Commons. <Извештај преузет са ел. презентације британске владе са адресе http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200708/cmselect/cmhaff/58/58i.pdf>, [последњи пут приступљено 01. 06. 2010].
7. House of Lords (2009a). *Surveillance: Citizens And The State*, Volume I: Report, 2nd Report Of Session 2008–09. London. <Извештај преузет са званичне ел. презентације британског повереника за информације са адресе http://www.ico.gov.uk/upload/documents/library/data_protection/detailed_specialist_guides/surveillance_report_final.pdf >, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
8. House of Lords (2009b). *Surveillance: Citizens And The State*, Volume II: Evidence, London. <Извештај преузет са ел. презентације британске владе са адресе http://www.publications.parliament.uk/pa/ld200809/ldselect/ldconst/18/18ii.pdf >, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
9. Human Rights Watch (2006). *"Race to the Bottom": Corporate Complicity in Chinese Internet Censorship*, Volume 18, No. 8(C). <Извештај преузет са званичне ел. презентације HRW–а са адресе http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/china0806web-wcover.pdf >, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
10. Kalir E. и Maxwell, E. E. (2002). *Rethinking Boundaries in Cyberspace*, A Report of the Aspen Institute Internet Policy Project. Washington DC: The Aspen Institute.
11. King J. et al. (2008). *Preliminary Findings of the Statistical Evaluation of the Crime–Deterrent Effects of The San Francisco Crime Camera Program*, Center for Information Technology Research in the Interest of Society, University of California, Berkeley. <Извештај преузет са ел. адресе http://www.aclunc.org/issues/government_surveillance/asset_upload_file796_7024.pdf >, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
12. LSE (2005) – London School of Economics and Political Science (2005), *The Identity Project: An assessment of the UK Identity Cards Bill and its implications.* London: LSE.

<Студија преузета са ел. презентације LSE–а са адресе http://is2.lse.ac.uk/idcard/identityreport.pdf>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
13. LSE (2006) – London School of Economics and Political Science (2005), *Research Status Report*, London: LSE. <Студија преузета са ел. презентације LSE–а са адресе http://eprints.lse.ac.uk/724/1/statusreport[1].pdf>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
14. Nieto, M. et al. (2002). *Public and Private Applications of Video Surveillance and Biometric Technologies*, California Research Buerau. <Студија преузета са ел. адресе http://www.library.ca.gov/crb/02/06/02–006.pdf>, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
15. PMD: Partnership on Measuring ICT for Development (2008). *The Global Information Society: a Statistical View.* ed. S. Roberts. Santiago: United Nations. <Преузето са ел. Презентацјије UNCTAD–а са адресе http://www.unctad.org/en/docs/LCW190_en.pdf >, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010].
16. Privacy International (2007a). *The 2007 International Privacy Ranking*. <Извештај преузет са званичне ел. презентације нав. организације са адресе http://www.privacyinternational.org/article.shtml?cmd[347]=x–347–559597>, [последњи пут приступљено : 01. 05. 2010].
17. Privacy International (2007b), *PHR2006 – Russian Federation*. <Извештај преузет са званичне ел. презентације нав. организације са адресе http://www.privacyinternational.org/article.shtml?cmd[347]=x–347–559497>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
18. Schienstock G. et al. (1999). *Information Society, Work and the Generation of New Forms of Social Exclusion* (*SOWING*), First Interim Report. Tampere. <Извештај преузет са адресе: http://www.uta.fi/laitokset/tyoelama/sowing/report/InformationSociety99.pdf>, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010].
19. Shauer T. (2003). *The Sustainable Information Society: Vision and Risks*. Ulm: Universitatsverlag.
20. Soete, L. et al. (1997). *Building the European Information Society for Us All,* Final Policy Report of the High Level Group of Experts. Brussels: European Commission. <Извештај преузет са ел. портала Европске комисије са адресе http://www.epractice.eu/files/media/media_688.pdf>, [последњи пут приступљено 30.04. 2010].
21. Stanley, J.и Steinhardt, B. (2003). *Bigger Monster, Weaker Chains: The Growth of an American Surveillance Society*, New York: ACLU. <Извештај преузет са званичне презентације издавача са адресе http://www.aclu.org/files/FilesPDFs/aclu_report_bigger_monster_weaker_chains.pdf>, [последњи пут приступљено 12. 05. 2010].
22. Statewatch (n.d.). „The dream of total data collection – status quo and future plans for EU information systems“. <Извештај преузет са ел. презентације SW–а са адресе http://www.statewatch.org/analyses/no–61–eu–databases.pdf>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
23. Surveillance Studies: Surveillance Studies Network (2006). *A Report on the Surveillance Society*, For the Information Commissioner, Full Report. Ed. D. M.Wood. <Извештај преузет са званичне ел. презентације британског повереника за информације са адресе http://www.ico.gov.uk/upload/documents/library/data_protection/practical_application/surveillance_society_full_report_2006.pdf >, [последњи пут приступљено 01. 05. 2010].
24. The Royal Academy: The Royal Academy of Engineering (2007). *Dilemmas of Privacy and Surveillance: Challenges of Technological Change*. London: The Royal Academy of Engineering.
25. TIS: Transnational Institute&Statewatch (2009). *NeoConOpticon: The EU Security–Industrial Complex.* Statewatch / Transnational Institute. <Извештај преузет са званичне

ел. презентације *Statewatch*–а са адресе: http://www.statewatch.org/analyses/neoconopticon–report.pdf >, [последњи пут приступљено 05. 05. 2010].
26. Turow J. et al. (2009), *Americans Reject Tailored Advertising*. <Извештај преузет са адресе http://graphics8.nytimes.com/packages/pdf/business/20090929–Tailored_Advertising.pdf>, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
27. UN (2008b), *United Nations e–Government Survey 2008: From e–Government to Connected Governance*. New York: United Nations. <Извештај преузет са презентације УН–а са адресе ahttp://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan028607.pdf>, [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
28. UNESCO (2003). *Science in the Information Society.* Publications for the World Summit on the Information Society. Paris: UNESCO. <Извештај преузет са презентације UNESCO–а са адресе http://portal.unesco.org/ci/en/files/12852/10704633955science.pdf/science.pdf >, [последњи пут приступљено: 30. 04. 2010].
29. Walton, G. (2001). *China`s golden shield: Corporations and the Development of Surveillance Technology in the People`s Republic of China*. Canada: International Centre for Human Rights and Democratic Development.

Документи

Ћирилични списак:

1. ГПЦ: Гласови Помесних Црквa (2006). Саопштења управних тела Помесних Православних Цркава у погледу електронске идентификације грађана, у: *Жички благовесник*, јул–септембар/2006. Краљево: Епархија жичка. pp. 4–23.
2. Жички Апел (2006). у: *Жички благовесник*, јул–септембар/2006. Краљево: Епархија жичка. pp. 1–3.
3. Конституция Российской Федерации (1996). <Устав Руске Федерације преузет са ел. адресе: http://www.constitution.ru>. [последњи пут приступљено: 08. 05. 2010].
4. Обраћање: Обраћање јавности са скупа о новим информационим технологијама и праву на приватност (2006). у: *Жички благовесник*, новембар/2006. Краљево: Епархија жичка. pp. 62–63.
5. РПЦ: Русская Православная Церковь (2008), „Основы учения Русской Православной Церкви о достоинстве, свободе и правах человека“. 26. 06. 2008. <Документ преузет са ел. презентације Московске патријаршије са адресе http://www.mospat.ru/archive/41597.htm>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
6. САС РПЦ: Свети Архијерејски Синод Руске Православне Цркве (2005), „Систем електронске идентификације људи“, у: *Православље*, бр. 939.
7. САС СПЦ: Свети Архијерејски Сабор Српске Православне Цркве (2006), Саборски документ под р.б. 27/зап. 53, 6. 10.2006, у: *Жички благовесник*, новембар/2006. Краљево: Епархија жичка. pp. 65.

Латинични списак:

1. CLD: Conservative Liberal Democrat coalition agreements (2010). 12. 05. 2010. <Документ преузет са званичне ел. презентације британских либералних демократа са адресе: //www.libdems.org.uk/latest_news_detail.aspx?title=Conservative_Liberal_Democrat_coalition_agreements&pPK=2697bcdc–7483–47a7–a517–7778979458ff>, [последњи пут приступљено 03. 06. 2010].

2. Constitution of the United States (2002). <Устав САД преузет са адресе http://www.gpoaccess.gov/constitution/>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
3. OECD (n.d.). „OECD Key ICT Indicators“. <Листи приступљено преко ел. презентације OECD–а са адресе: www.oecd.org/sti/ICTindicators>, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010].
4. UN (2003). Document WSIS–03/GENEVA/DOC/4–E. UN. pp. 1–9. <Документ преузет са ел. презентације УН–а са адресе http://www.uneca.org/aisi/docs/WSIS2003DeclarationEN.pdf>, [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
5. UN (2008a). „Official list of MDG indicators“. <Листа преузета са презентације УН–а са адресе http://unstats.un.org/unsd/mdg/Host.aspx?Content=Indicators/OfficialList.htm>, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010].

Чланци и есеји

Ћирилични списак:

1. Берђајев, Н. (2002b). „Душевно стање савременог човека“, у: прир. В. Меденица, зборник текстова *Човек и машина* (*изабрани есеји и чланци*). Београд: Бримо. pp. 361–373.
2. Берђајев, Н. (2002c). „Човек и машина“. у: прир. В. Меденица, зборник текстова *Човек и машина* (*изабрани есеји и чланци*). Београд: Бримо. pp. 394–402.
3. Бодријар, Ж. (2005). „Насиље глобалног“. *Градина,* 41/9. pp. 42–49.
4. Јанарас, Х. (2003). „Бог, вријеме и човјек“. *Видослов*, бр. 28, pp. 45–47.
5. Суботић, О (2010). „Парадокс отуђења у времену глобалних комуникација“. *Православни мисионар*, новембар/децембар, pp. 2–3.

Латинични списак:

1. Adorno, T. W. (1997). „Culture Industry Reconsidered“, y: ed. P. Marris, S. Thornham, *Media Studies: A Reader.* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 24–29.
2. Bauman, Z. (2003). „Turisti i Vagabundi“, *Globalizacija: Mit ili stvarnost,* : u: prir. V. Vuletić, *Globalizacija – mit ili stvarnost.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. pp. 251–273.
3. Bunyan, T. (2008). *The Shape of Things to Come*. Statewatch EU Future Group. <Студија преузета са ел. презентације издавача са адресе: http://www.statewatch.org/analyses/the–shape–of–things–to–come.pdf > [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
4. Ellul, J. (1962). „The Technological Order“. *Technology and Culture*, Vol. 3, No. 4. pp. 394–421.
5. Fuko, M.(1995). „Karike vlasti“, prev. Frida Filipović. *Treći program*, br. 103/104. pp. 51–54.
6. Kelner, D. (2003). „Globalizacija i postmoderni svet“, u: prir. i prev. V. Vuletić, *Globalizacija – mit ili stvarnost.* Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. pp. 61–70.
7. Kuehn, L. (2008). „Surveillance 2.0: The „Information Panopticon“ and Education“, *Our Schools, Our Selves*, Vol. 17, No. 4. pp. 81–91.
8. Manovich, L (2003). „New Media form Borges to HTML“, y: ed. N. Wardrip–Fruin, N. Montfort. *The New Media Reader.* Cambridge: The MIT Press. pp. 13–26.

9. Sparks, C. (1997), „The Media and the State“, у: Ed. P. Marris, S. Thornham, *Media Studies: A Reader.* Edinburgh: Edinburgh University Press. pp. 84–90.
10. Trkulja, J. (2003). „Globalizacija kao potčinjavanje ili šansa“, у: prir. M. Knežević. *Vreme globalizacije.* Beograd: Dom kulture „Studentski grad“. pp. 13–16.

Ауторизована излагања

1. Kabay, M. E. (2001). „Anonymity and Pseudonymity in Cyberspace: Deindividuation, Incivility and Lawlessness Versus Freedom and Privacy“, Paper presented at the Annual Conference of the European Institute for Computer Anti–virus Research (EICAR), Munich. <Текст преузет са званичне презентације аутора са адресе: http://www.mekabay.com/overviews/anonpseudo.pdf>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].

Новински чланци

Ћирилични списак:

1. Антониħ, С. (2006). „У потрази са српским Тороом“. *Полиħика,* 13. 6. 2006.
2. Латиновиħ, З. (2006a). „Приватност на извол`те“, антрфиле–интервју са Владимиром Божовиħем, „Размишљам о грађанској непослушности“,. *НИН*, бр. 2900.
3. Латиновиħ, З. (2006b). „Још увек без заштите“, интервју са Чедомиром Шуљагиħем. *НИН*, бр. 2912.
4. Туба, М. (1994). „Какве нас све лепоте очекују када се реинтегришемо у Међународну заједницу“. *Правда*, септембар 1994.
5. Шабиħ, Р. (2006). „Опасност злоупотребе“. *Полиħика*, 10. 08. 2006. <текст преузет са званичне презентације Повереника за информације од јавног значаја и заштиту података о личности Србије са адресе: http://www.poverenik.org.rs/index.php/sr/arhiva/mediji–arhiva/639–2009–01–22–07–50–46> [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].

Латинични списак:

1. AFP (2010). „One quarter of Germans fine with microchip skin implant“. *The Local*, 10. 01. 2010. <Текст преузет са презентације нав. часописа са адресе: http://www.thelocal.de/sci–tech/20100301–25589.html>, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
2. Amour, S. (2006). „Companies keep an eye on workers' Internet use“, *USA Today*, 20.02.2006. <Текст преузет са ел. презентације нав. новине са адресе http://www.usatoday.com/tech/news/internetprivacy/2006–02–20–internet–abuse_x.htm> [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
3. Barrett, D. (2009). „Internet records to be stored for a year“, *The Daily Telegraph*, 05. 04. 2009. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе: http://www.telegraph.co.uk/technology/news/5105519/Internet–records–to–be–stored–for–a–year.html>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
4. Biever, C. (2007). „Plan to 'chip' Alzheimer's patients causes protest*“, New Scientist*. Vol. 194, No. 2604. pp. 14.
5. Bradsher, K. (2007). „China Enacting a High–Tech Plan to Track People“. *The New York Times*, 12. 08. 2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nytimes.com/2007/08/12/business/worldbusiness/12security.html>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].

6. Clifford, S. (2009). „Two–Thirds of Americans Object to Online Tracking“. *The New York Times*, 29.09.2009. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nytimes.com/2009/09/30/business/media/30adco.html>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
7. Davis, D. (2006). „Will That Be Cash, Card Or Finger?“. *CardTechnology.* Vol. 11, No. 5. pp. 28–36.
8. Dineen, J. K. (2007). „Bankruptcy filings hit Pay By Touch“. *San Francisco Business Times.* 09. 11. 2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://sanfrancisco.bizjournals.com/sanfrancisco/stories/2007/11/12/story1.html>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
9. Dizard , W. P. (2007). „DOD pulls plug on Talon database“. *Government Computer News*, 21.08.2007. <Текст преузет са презентације нав. часописа са адресе: http://gcn.com/articles/2007/08/21/dod–pulls–plug–on–talon–database.aspx>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
10. Duke, L. (2007). „The Picture Of Conformity“. *The Washington Post*, 16.11.2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.washingtonpost.com/wp–dyn/content/article/2007/11/15/AR2007111502482.html>, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
11. Eggen, D. (2006). „66% Think U.S. Spies on Its Citizens“. *The Washington Post*, 13.12.2006. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.washingtonpost.com/wp–dyn/content/article/2006/12/12/AR2006121201310.html>, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
12. Eggen, D. и Solomon, J. (2007). „FBI Audit Prompts Calls for Reform“, *The Washington Post*, 10.03.2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.washingtonpost.com/wp–dyn/content/article/2007/03/09/AR2007030902356.html>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
13. Ford, L. (2007).„Call for controls on school fingerprinting“, *The Guardian*, 4.06.2007. < Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.guardian.co.uk/education/2007/jun/04/schools.uk>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
14. Ford, R. (2009). „Alan Johnson: ID cards ‘will never be compulsory’ for Britons“, *The Times*, 01. 06. 2009. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.timesonline.co.uk/tol/news/politics/article6611494.ece>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
15. Gorman, S. (2008). „Nsa’s Domestic Spying Grows As Agency Sweeps Up Data“, *The Wall Street Journal*, 10.03.2008. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://online.wsj.com/public/article_print/SB120511973377523845.html>, [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
16. Halperin, A. (2006). „Biometrics: Payments at Your Fingertips“, *Bloomberg Business Week*, 28.03.2006. <Текст преузет са презентације нав. недељника са адресе: http://www.businessweek.com/technology/content/mar2006/tc20060328_901806.htm>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
17. Hickley, M. (2008). „We spied on 36,000 customers using the internet, admits BT“. *TheDaily Mail*, 4.4. 2008. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.dailymail.co.uk/news/article–556068/We–spied–36–000–customers–using–internet–admits–BT.html>, [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
18. Jacobs, A. и Helft, M. (2010). „Google, Citing Attack, Threatens to Exit China“, *The New York Times*, 21. 01. 2010. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://

www.nytimes.com/2010/01/13/world/asia/13beijing.html>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
19. Kolben, D. (2006). „Students at Top City Schools Suing Rumsfeld for Violating Privacy“, *The Sun*, 25. 04. 2006. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nysun.com/new–york/students–at–top–city–schools–suing–rumsfeld/31539/ >, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
20. Kravets, D. (2009). „House Considers Limiting Patriot Act Spy Powers“, *Wired*, 21.10. 2009. <Текст преузет са презентације нав. часописа са адресе http://www.wired.com/threatlevel/2009/10/conyers_bill/>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
21. Leach, B. (2008). „CCTV used to ‘spy’ on pupils in schools“, *The Daily Telegraph*, 27. 12. 2008. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.telegraph.co.uk/education/educationnews/3983081/CCTV–used–to–spy–on–pupils–in–schools.html>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
22. Leppard, D. (2008). „Passports will be needed to buy mobile phones“, *The Sunday Times*, 19.10.2008. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе: http://www.timesonline.co.uk/tol/news/politics/article4969312.ece>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
23. Markoff, J. (2008). „Surveillance of Skype Messages Found in China“, *The New York Times*, 1.10.2008. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nytimes.com/2008/10/02/technology/internet/02skype.html>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
24. Martinez, M. (2006). „Religious groups join fight against national IDs“, *National Journal's Technology Daily*, 17. 04. 2006. <Текст преузет са адресе http://www.govexec.com/story_page.cfm?articleid=33860&dcn=todaysnews>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
25. McGee, S. и Gallie, J. (2006). „ Primary schools fingerprinting children as young as five“, *Yorkshire Post*, 1. 09. 2006. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе: http://www.yorkshirepost.co.uk/news/Primary–schools–fingerprinting–children–as.1735844.jp>, [последњи пут приступљено 17. 05. 2010]
26. McGreevy, P.(2007). „Senate blocks mandatory ID implants – The bill would prevent employers in the state from requiring workers to have the devices*“, Los Angeles Times*, 31.08.2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://articles.latimes.com/2007/aug/31/local/me–scan31>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
27. Moore, S. (2009). „F.B.I. And States Vastly Expand Dna Databases“. *The New York Times*, 18.04.2009. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nytimes.com/2009/04/19/us/19DNA.html?_r=1>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
28. Nakashima, E. (2007). „Librarians Say Surveillance Bills Lack Adequate Oversight“, *The Washington Post*, 2.11.2007.<Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.washingtonpost.com/wp–dyn/content/article/2007/11/01/AR2007110102233.html>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
29. O'Connor, A. (2006). „Librarians Win as U.S. Relents on Secrecy Law“. *The New York Times*, 13. 04. 2006. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nytimes.com/2006/04/13/nyregion/13library.html?_r=1>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
30. PA (2008). „39,000 innocent children on national DNA database“. *The Independent*, 15.08.2008. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.independent.co.uk/news/uk/home–news/39000–innocent–children–on–national–dna–database–898715.html>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].

31. Pincus, W. (2007). „Pentagon to End Talon Data–Gathering Program“, *The Washington Post*, 25.04.2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.washingtonpost.com/wp–dyn/content/article/2007/04/24/AR2007042402540.html>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
32. Safire, W. (2002). „The Great Unwatched“. *The New York Times*, 18.02.2002. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.nytimes.com/2002/02/18/opinion/18SAFI.html >, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
33. Slack, J. (2007). „Terror crackdown: Passengers forced to answer 53 questions BEFORE they travel“. *The Daily Mail*, 15.11. 2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.dailymail.co.uk/news/article–493912/Terror–crackdown–Passengers–forced–answer–53–questions–BEFORE–travel.html >, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
34. Sweney, M. (2010). „Office of Fair Trading clears Alexander Lebedev as Independent buyer“.*The Guardian*, 17. 03. 2010. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.guardian.co.uk/media/2010/mar/17/oft–alexander–lebedev–independent>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
35. Travis, A. (2009). „Government wants phone and internet providers to track users“. *The Guardian*, 27. 04. 2009. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.guardian.co.uk/uk/2009/apr/27/home–office–superdatabase–email–phones>, [последњи пут приступљено: 07. 05. 2010].
36. Zetter, K. (2009). „FBI ‘Going Dark’ with New Advanced Surveillance Program“. *Wired*, 11.05.2009. <Текст преузет са презентације нав. часописа са адресе http://www.wired.com/threatlevel/2009/05/fbi–going–dark–with–new–advanced–surveillance–program/>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
37. Zhe Z. (2007)., „Law on personal info ‘next year’“. *China Daily*, 06. 08. 2007. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.chinadaily.com.cn/china/2007–08/06/content_5448419.htm>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].

Агенцијске и остале вести

1. Associated Press (2007). „Intelligence official: U.S. must redefine privacy“, *Associated Press*, 11.11.2007. <Текст преузет са адресе http://www.msnbc.msn.com/id/21742399/>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
2. Ballard, M. (2006). „Heads spy on teachers“, *The Register*, 10.04.2006. <Текст преузет са адресе http://www.theregister.co.uk/2006/04/10/cctv_teachers/ >, [доступност проверена 10. 05. 2010].
3. Ferguson, T. (2007). „Schools get lessons on biometric tech“. *Silicon.com*, 25.07.2007. <Текст преузет са ел. адресе : http://www.silicon.com/publicsector/0,3800010403,39167953,00.htm>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
4. Gross, G. (2009).„Senate panel approves extension of Patriot Act“, *IT World*, 08.10.2009. <Текст преузет са адресе http://www.itworld.com/government/80396/senate–panel–approves–extension–patriot–act>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
5. GS (2009). „Cambridge rejects surveillance cameras“, *The Boston Globe*, 03. 02. 2009. <Текст преузет са адресе http://www.boston.com/news/local/breaking_news/2009/02/cambridge_rejec.html>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].

6. Press Association (2009). „Tories 'will end Big Brother state'", *Guardian*, 16. 06. 2009. <Текст преузет са презентације нав. новине са адресе http://www.guardian.co.uk/uk/feedarticle/8560281>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
7. Reuters (2006a). „Chinese vent new–found anger over privacy breaches", 05.06.2006. <Текст преузет са адресе http://www.chinadaily.com.cn/china/2006–06/05/content_608806.htm>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
8. Reuters (2006b). „China moves toward 'real name system' for blogs", 23.10.2006.
9. Reuters (2009). „Collina backs video technology", 29.12.2009. <Текст преузет са адресе http://www.dailymail.co.uk/sport/football/article–1239188/Legendary–ref–Pierluigi–Collina–calls–Sepp–Blatter–Michel–Platini–bring–video–technology.html>, [последњи пут приступљено 10. 05. 2010].
10. Spellman, J. (2007). „DHS now collecting 10 fingerprints from foreign travelers". CNN, 10.12.2007. <Текст преузет са адресе http://edition.cnn.com/2007/TRAVEL/12/10/visitors.fingerprints/index.html>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
11. Xinhua (2006)., „China to renew 200 mln ID cards in 2006", 07.03.2006. <Текст преузет са адресе http://www.china.org.cn/english/Life/160683.htm>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
12. Xinhua (2007). „Nine in ten Chinese want law to protect personal information enacted soon", 19. 11. 2007. <Текст преузет са адресе http://eng.bandao.cn/newsdetail.asp?id=16029>, [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
13. Younglai, R. (2007). „FBI Aims for World`s Largest Biometrics Database". *Reuters*, 22.12.2007. <Текст преузет са презентације *Reuters*–а са адресе http://www.reuters.com/article/idUSN2129895820071223>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].

Остали извори:

1. Angus Reid Strategies (2006). „Britain Worried About Excessive Surveillance", 10.12.2006. <Текст преузет са званичне презентације ARS–а са адресе http://www.angus–reid.com/polls/view/14041> [последњи пут приступљено 17. 05. 2010].
2. Arellano, N. E. (2007). „Big Brother bites back against uncontrolled workplace online activity". *ITWorldCanada.com.* 16.04.2007. <Текст преузет са презентације нав. е–часописа са адресе: http://www.itworldcanada.com/news/big–brother–bites–back–against–uncontrolled–workplace–online–activity/101902> [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
3. Cryptohippie (2008). „The Electronic Police State: 2008 National Rankings". <Извештај преузет са званичне презентације CH–а са адресе https://secure.cryptohippie.com/pubs/EPS–2008.pdf >, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
4. D'Andrade, H. (2007). „Victory Against School Biometrics in Illinois", 10. 09. 2007. <Текст преузет са презентације Electronic Frontier Foundation са адресе http://www.eff.org/deeplinks/2007/09/victory–against–school–biometrics–illinois>, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
5. Feingold, R. (2009). „Senators Introduce Patriot Act Fixes To Safeguard Americans' Rights", 17.09.2009. <Текст преузет са званичне интернет презентације аутора са адресе: http://feingold.senate.gov/record.cfm?id=317927>, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
6. Harris Decima (2010). „Canadians Generally Supportive of Scanner Use", 12. 01. 2010. <Извештај преузет са званичне презентације Harris Decima са адресе http://www.

harrisdecima.com/sites/default/files/releases/2010/01/18/hd–2010–01–18–en430.pdf>, [последњи пут приступљено 11. 05. 2010].
7. IANS (2010)., „Muslim–American body issues fatwa against airport body scanners“, 12. 02. 2010. <Текст преузет са адресе http://timesofindia.indiatimes.com/world/us/Muslim–American–body–issues–fatwa–against–airport–body–scanners/articleshow/5564134.cms >, [последњи пут приступљено 14. 05. 2010].
8. INRA (1999). *Eurobarometer 50.1: Measuring Information Society.* <Извештај преузет са адресе: http://www.za.uni–koeln.de/data/en/eurobarometer/ec_reports/eb501infosociety.pdf>, [последњи пут приступљено 30. 04. 2010].
9. Klein, N. (2008). „China's All–Seeing Eye“, 29. 5. 2008. <Електронска верзија текста преузета са званичне ел. презентације аутора са адресе: http://www.naomiklein.org/articles/2008/05/chinas–all–seeing–eye>, [последњи пут приступљено 08. 05. 2010].
10. Liberty (2007). „Britain's Privacy – Casualty in the War on Terror?“, 13.09.2007. <Текст преузет са презентације Liberty–а са адресе: http://www.liberty–human–rights.org.uk/news–and–events/1–press–releases/2007/britain–s–privacy.shtml>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
11. LT : *London Today* (2007). „3,500 schools now use finger print scanners in 'Big Brother state by stealth'“, 08.02.07 <Текст преузет са адресе http://www.thisislondon.co.uk/news/article–23384743–3500–schools–now–use–finger–print–scanners–in–big–brother–state–by–stealth.do>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
12. Petras, J. (2002). „Signs of a Police State Are Everywhere“, *Zmag.* јануар 2002. <Текст преузет са адресе: http://www.ratical.com/ratville/CAH/PSeverywhere.pdf >, [последњи пут приступљено 06. 05. 2010].
13. Roberts, B. (2006). , „Schools storing data triggers fears“, 3.07.2006. <Текст преузет са адресе http://www.mirror.co.uk/news/tm_objectid=17324161&method=full&siteid=115875&headline=fingerprint–scandal–of–700–000–kids—name_page.html>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].
14. Thomson, I. (2008). „UK considers RFID tags for prisoners“, 14. 01. 2008. <Текст преузет са адресе: http://www.v3.co.uk/vnunet/news/2207145/government–considers–rfid–tags>, [последњи пут приступљено 07. 05. 2010].

Помоћна средства

1. SLR – *Srpsko–latinski i latinsko–srpski rečnik* (2005), Beograd–Trstenik: Alba Avis.

Биографија са библиографијом аутора

Презвитер Оливер Суботић је рођен 1977. године у Новој Вароши (Србија). У раној младости показује активно интересовање само за две области: борилачке вештине (активно тренира шотокан карате) и информационе технологије (интересује се пре свега за рачунарску графику и анимацију). У родном граду завршава Природно–математичку гимназију, после које уписује студије на Одсеку за информационе технологије ФОН–а у Београду (1996. г.) и наставља са интензивним тренирањем борилачких вештина (реални аикидо), планирајући да свој животни пут настави и даље у том смеру.

Са православним хришћанством у његовој пуноћи долази у додир крајем деведесетих, када се упознаје са светоотачком литературом Источне Цркве, што представља кључну прекретницу у његовом животу. У Васкрслом Христу, онако како га сведоче Светитељи Православне Цркве, проналази одговор на сва своја животна питања, трагања и лутања. После неког времена одлучује да се посвети служби Цркви, те упоредо са студијама ФОН–а уписује и Православни богословски факултет у Београду (2000. г.). На ФОН–у је дипломирао 2004. године, а на Православном богословском факултету је дипломирао 2005. године и недуго потом на истом и магистрирао (2008. г). Докторирао је на Катедри за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду 2011. године.

У чин ђакона је рукоположен 2008. године, а у чин презвитера 2011. године у Београду.

Током студирања је једно време радио као стручни сарадник Више електротехничке школе у Београду, на предметима Компјутерска графика и Компјутерска анимација, а потом се запошљава на Православном богословском факултету као стручни сарадник на информационим делатностима у оквиру Информационо–документационог центра. Од стране Светог Архијерејског Синода СПЦ је крајем 2007. године постављен за главног и одговорног уредника часописа Православни мисионар, званичног мисионарског гласила за младе. У исто време је постао члан Катихетског одбора Архиепископије београдско–карловачке и предавач верске наставе у Деветој београдској гимназији (2007–2009) и врло кратко у Рачунарској гимназији (2009) у Београду. Један краћи период је био и вршилац дужности председника Светосавске омладинске заједнице (СОЗ) Архиепископије београдско–карловачке. У оквиру Катихетског одбора Архиепископије је био ангажован у Медијском тиму и у Одељењу за стручно саветовање катихета и унапређење квалитета верске наставе. Непосредно по оснивању Центра за проучавање и употребу савремених технологија при Архиепископији београдско–карловачкој (августа 2008. године) постављен је за његовог управника.

Учествовао је на више десетина стручних скупова, предавања, трибина и округлих столова одржаних у земљи и иностранству на теме односа право-

славне теологије према феноменима информационих технологија, мас–медија и глобализације. У неколико наврата је био званични представник СПЦ при иницијативама од ширег друштвеног значаја које су се односиле на употребу савремених информационо–комуникационих технологија.

Свештеник је при цркви Вазнесења Господњег у Београду.

Објавио је следеће радове:

Монографије:

1. *Биометријски системи идентификације: критичка студија,* Институт за политичке студије, Београд 2007.

2. *Црква и глобализација: структура, однос и последице*, прво издање: Неа Ника, Београд 2009; друго, измењено и допуњено издање: Бернар, Нови Бановци–Београд 2011.

Научни чланци:

1. „Друштвене импликације биометријских система идентификације“, Нова српска политичка мисао, 1–4 (2006), pp. 171–203.

2. „Историјски развој орагнизационе структуре Цркве“, Теолошки погледи 1 (2008), pp. 81–93.

3. „Утицај потрошачког друштва на црквену свест савремених хришћана“, Теолошки погледи 1–3 (2010), pp. 115–124.

Технички приручници:

1. *3D Studio MAX3: Tehnike modelinga*, CADArt, Нови Сад 2000.

Зборници чланака:

1. *Човек и информационе технологије: поглед из православне перспективе*, Информативна служба СПЦ, Београд 2006.

Чланци:

1. „Антиисихазам модерне цивилизације“, *Православље*, бр. 924 (2005), pp. 28–29.

2. „Биометрија и пропаганда“, *Политика*, 19. август 2008, pp. 10.

3. „Биометријски пасоши: чињенице и контроверзе“, *Православље*, бр. 1024 (2009), pp. 16–17.

4. „Борба за право на приватност“, *Православље*, бр. 995 (2008). pp. 24–25.

5. „Велики Брат у малом издању“, *Православље*, бр. 910 (2005), pp. 30–31

6. „Виртуелна реалност“, *Православље*, бр. 901 (2004), pp. 26–27.

7. „Деца и употреба рачунара“, *Православље*, бр. 911 (2005), pp. 30–31.

8. „Дигитални и/или природни контакт“, *Светиора*, бр. 154 (2005), pp. 42–43.

9. „Духовне пустиње и оазе савременог филма“, *Политика*, 16. октобар 2008, pp. 10.

10. „Еколошка криза: дубинска анализа“, *Православље*, бр. 916 (2005), pp. 28–29.

11. „Електронска идентификациона документа“, *Православље*, бр. 905 (2004), pp. 34–35; допуњена верзија у: *Човек и информационе технологије*, pp. 93–100.

12. „Електронски Ареопаг“, *Православље*, бр. 909 (2005), pp. 36–37.

13. „Етос хришћана и наше време“, *Православље*, бр. 919 (2005), pp. 12–13.

14. „Жички апел: ретроспектива и задаци за будућност“, *Жички благовесник*, децембар 2010.

15. „Из потпуно другачијег угла“, *Православље*, бр. 904 (2004), pp. 36–37.

16. „Интерактивно губљење приватности“, *Православље*, бр. 919 (2005), pp. 28–29.

17. „Интернет – за и против“, *Православље*, бр. 900 (2004), pp. 32–33; допуњена верзија у: *Човек и информационе технологије*, pp. 169–175.

18. „Интернет као средство модерне мисије“, *Светиора*, бр. 152 (2004), pp. 42–43.

19. „Интернет портали у катихетској настави“, *Православље*, бр. 929 (2005), pp. 24–25.

20. „Информационе технологије и њихове карактеристике“, *Православље*, бр. 927 (2005), pp. 30–31.

21. „Искушења технолатрије и технофобије“, *Православље*, бр. 902 (2004), pp.22–23.

22. „Компјутерске игре“, *Православље*, бр. 903 (2004), pp. 36–37.

23. „Коперникански обрт у глобалној кризи“, *Политика*, 19. децембар 2008, pp. 15.

24. „Корак ближе орвеловској Србији“, *Православље*, бр. 924 (2006), pp. 22–23.

25. „Криза породице у нашем друштву: последица општег духовно–моралног пада“, *Златарске новости*, бр. 463 (2003), pp. 6.

26. „Критичко испитивање информационих технологија“, *Православље*, бр. 928 (2005), pp. 28–30.

27. „Крстолики доживљај времена“, *Православље*, бр. 914 (2005), pp. 10–11.

28. „Литургијске претпоставке за употребу информационих технологија“, *Православље*, бр. 926 (2005), pp. 30–32.

29. „Мотивисати људе да се боре за своја права“, *Политика*, 15. март 2011, pp. 24.

30. „Наличје тоталне аутоматизације“, *Православље*, бр. 921 (2005), pp. 30–31.

31. „Наука и веронаука – сусрет у школској клупи“, *Православље*, бр. 925 (2005), pp. 13–15.

32. „О истинитом и лажном духовном ауторитету“, *Православље*, бр. 936 (2006), pp. 12–13.

33. „Одговор на дигитални изазов 21. века“, *Православље*, бр. 914 (2005), pp. 28–29.

34. „Повратак литургијској побожности“, *Православље*, бр. 931/932 (2006), pp. 28–29.

35. „Под заставом Православља“, *Светиора* 109–110, pp. 66–67.

36. „Пост као информациона апстиненција“, *Православље*, бр. 913 (2005), pp. 28–29.

37. „Потрага за изгубљеним идентитетом“, *Православље*, бр. 915 (2005), pp. 28–29

38. „*Православље* и млади у савременом добу“, *Православље*, бр. 915 (2005), pp. 14–15.

39. „Православно поимање претварања светих дарова“, *Православље*, бр. 935 (2006), pp. 10–11.

40. „Православно свештенство у информатичком добу“, *Православље*, бр. 912 (2005), pp. 28–29.

41. „Превазилажење дигиталног индивидуализма“, *Православље*, бр. 907/908 (2005), pp. 38–39.

42. „Прича о хакерима“, *Православље*, бр. 906 (2004), pp. 36–37.

43. „Проблем зависности од дигиталних технологија“, *Православље*, бр. 921/922, pp. 30–31.

44. „Проблеми образовног система“, *Православље*, бр. 1027/1028, pp. 30–31.

45. „Промашена есхатологија модернизма“, *Православље*, бр. 918 (2005), pp. 28–29.

46. „Путеви и беспућа генерација које долазе“, *Златарске новости*, бр. 455 (2002), pp. 5.

47. „Рачунарска обрада Светог Писма“, *Православље*, бр. 917 (2005), pp. 28–29.

48. „Религија – исконска потреба“, *Милешевац*, бр. 7 (2004), pp. 24–25.

49. „Савремено иконоборство“, *Православље*, бр. 930 (2005), pp. 32–33.

50. „Света тајна Крштења“, *Милешевац*, бр.9 (2005), pp. 22–23.

51. „Слабости образовног система и савети катихетама“, *Православни катихета*, бр. 4 (2010), pp. 25–29.

52. „Смисао хришћанског подвига“, *Православље*, бр. 933 (2006), pp. 30–31.

53. „Сећање на професора“, *Православље*, бр. 954 (2006).

54. „Тероризам као катализатор новог тоталитаризма“, *Православље*, бр. 923 (2005), pp. 28–29.

55. „’Узмите, једите, ово је Тело моје‘“, *Милешевац*, бр. 8 (2004), pp. 44–45.

56. „Уметност обмане“, *Политика*, 20. новембар 2008, pp. 10.

57. „Феномен fast–food духовности“, *Православље*, бр. 937 (2006), pp. 22–23.

58. „Црква и глобализација“, *Православље*, бр. 1000 (2008), pp. 40–41.

59. „Црква и секуларна држава“, *Политика*, 20. март 2009, pp. 14; и: *Православље*, бр. 1010 (2009), pp. 12.

60. „Црква у времену глобализације“, *Политика*, 24. децембар 2009, pp. 14–15.

61. „Orvel ili Kafka“, *Svet kompjutera*, br. 8/2004 (2004), pp. 20.

62. „Verske sekte – „Čuvajte se vukova u jagnjećoj koži“, *FonCom*, бр. 4/III (2003), pp. 18–19.

63. „Улога младих у мисији Цркве“, *Православни мисионар*, бр. 4/2009, pp. 60-61.

64. „Црква и млади“, *Православни мисионар*, бр. 2/2009, pp. 44-46.

65. „Хришћанска порука у мас-медијима“, *Православни мисионар*, бр. 4/2011.

Ауторизована излагања и предавања:

1. „Блага вест Св. Еванђеља и бука медија“, предавање одржано у сали Патријаршије (7. фебруар 2006), *Православље*, бр. 934 (2006), pp. 30–31.

2. „Видовдански етос у времену глобализације“, беседа приликом отварања Видовданског сабора на Љубићу (2009), *Православље*, бр. 1016 (2009), pp. 12–13.

3. „Допринос СПЦ методологији борбе за приватност“, излагање на научно–стручном саветовању ЗИТЕХ `10 (5. март 2010), *Православље*, бр. 1032 (2010), pp. 24–25.

4. „Допринос СПЦ националној стратегији безбедности информација“, излагање на научно–стручном форуму СИЗИТ `09 у институту Михајло Пупин (1. јул 2009), *Православље*, бр. 1023 (2009), pp. 20–21.

5. „Етички корени глобалне финансијске кризе“, предавање одржано при храму Светог Александра Невског у Београду (28. март 2009), *Православље* бр. 1026 (2009), pp. 26–27.

6. „Изазови развоја електронске демократије“, излагање у Tanjug новинском центру поводом WEB–DEP пројекта (19. март 2009), *Православље*, бр. 1011 (2009), pp. 18–19.

7. „Интегрална критика пројекта биометријских личних карти на националном нивоу“, излагање на Жичком симпосиону (26. март 2005), *Жички благовесник* јул/септембар 2006, pp.71–73.

8. „Интернет мрежа православних новинара“, излагање на Православном богословском факултету у Београду (9. новембар 2004), у: *Човек и информационе технологије*, pp. 181–186.

9. „Интернет: различити приступи“, предавање одржано на Правном факултету у Нишу (29. април 2010), *Православље*, бр. 1038 (2010), pp. 18–19.

10. „Мисија књиге у 21. веку“, излагање на отварању Сајма књига у Прибоју и Пријепољу (лето, 2007. година), *Православље*, бр. 972 (2007), pp. 37.

11. „*Православље* и информационе технологије“, излагање са округлог стола у Галерији САНУ (15. август 2007), *Православље*, бр. 971 (2007). pp. 18–19.

12. „Хоће ли машине заменити људе? “, излагање у САНУ (14. септембар 2009), *Православље*, бр. 1021 (2009), pp. 18–19.

13. „Црква и тоталитарни режими“, излагање на међународном округлом столу о тоталитаризму у просторијама Српске либералне странке у Београду (23. септембар 2009), *Православље*, бр. 1022 (2009), pp. 18–19.

14. „Човек, технологија и свет који нам измиче“, предавање одржано на Војнотехничком институту у Београду (17. 04. 2008), *Православље* бр. 987 (2008), pp. 22–23.

15. „Biometrija, bezbednost i ljudska prava“, излагање на истоименој конференцији у Media centru (3. март 2008), *Bezbednost zapadnog Balkana*, бр. 9–10 (2008), pp. 63–67.

Реакције и полемике:

1. „Ko je ovde lud(ista)? “, сајт *Нове српске политичке мисли*, 2006, текст доступан на адреси: http://starisajt.nspm.rs/koment2006/2006_subotic_ludizm.htm

2. „И кандило и рачунар“, *Православље*, бр. 903 (2004), pp. 11.

3. „Одговор противницима веронауке“, *Златарске новости*, бр. 478 (2003), pp. 6.

4. „Поводом РАТЕЛ–овог правилника техничких услова за електронски надзора интернет комуникација“, званични сајт СПЦ, 30. јул 2008, текст доступан на адреси: http://www.s*PC*.rs/eng/povodom_ratelovog_pravilnika_tehnickih_uslova_za_elektronski_nadzor_internet_komunikacija

5. „Погрешне и теза и аргументација“, *НИН*, бр. 2996 (2008), pp. 4.

6. „Против чињеница не вреди доказивање“, *Православље*, бр. 1012 (200), pp. 22.

7. „Форумом против истине“, *Православље*, бр. 976 (2007), pp. 18–20.

8. „Biometrijski sistemi identifikacije“, *Bezbednost zapadnog Balkana*, бр. 5 (2007), pp. 90–91.

Уреднички уводници:

1. „Важно, важније и најважније у хришћанским обичајима“, *Православни мисионар*, бр. 4/2009.

2. „Друштвена одговорност савремених хришћана“, *Православни мисионар*, бр. 3/2010.

3. „И кандило и рачунар“, *Православни мисионар*, бр. 3/2008.

4. „Интелект у служби хришћанске мисије“, *Православни мисионар*, бр. 1/2010.

5. „Милосрђе у посту“, *Православни мисионар*, бр. 1/2009.

6. „Мисионарско гласило за младе“, *Православни мисионар*, бр. 1/2008.

7. „Обнова васкршњег етоса“, *Православни мисионар*, бр. 2/2008.

8. „Парадокс отуђења у времену глобалних комуникација“, *Православни мисионар*, бр. 6/2010.

9. „Патријарх Павле (1914–2009): мисионар делом и речју“, *Православни мисионар*, бр. 6/2009.

10. „Правда и право: хришћански приступ“, *Православни мисионар*, бр. 5/2009.

11. „Православно монаштво: историја, суштина и значај“, *Православни мисионар*, бр. 5/2010.

12. „Проблем еколошке кризе“, *Православни мисионар*, бр. 6/2008.

13. „Проблем наркоманије и његово решавање“, *Православни мисионар*, бр. 3/2009.

14. „Радост празничног времена“, *Православни мисионар*, бр. 2/2010.

15. „Света Литургија – служба над службама“, *Православни мисионар*, бр. 1/2011.

16. „Светост живота као одговор на насиље“, *Православни мисионар*, бр. 4/2010.

17. „У здравом духу здраво тело“, *Православни мисионар*, бр. 4/2008.

18. „Харизма духовног руковођења“, *Православни мисионар*, бр. 3/2011.

19. „Хришћански глобализам у времену глобализације“, *Православни мисионар*, бр. 2/2011.

20. „Хришћански доживљај слободе“, *Православни мисионар*, бр. 2/2009.

21. „Хришћански поглед на културу“, *Православни мисионар*, бр. 5/2008.

Технички tutorial–и и прикази софтверских решења:

1. „3D u više varijanti“, *Računari*, бр. 138 (1998), pp. 66–67.

2. „3ds max 4: tradicija ili…“, *PC*, бр. 66 (2001), pp. 100–104.

3. „Adobe u novoj dimenziji“, *Računari*, бр. 138 (1998), pp. 74.

4. „Arj ili Pkzip“, *Čip*, бр. 4 (1994), pp. 9.

5. „Boj ne bije svijetlo oružje“, *Računari*, бр. 137 (1998), pp. 68–70.

6. „CAD po meri korisnika“, *Čip*, бр. 4 (1994), pp. 12–13.
7. „Caligarijevo pojačanje“, *Računari*, бр. 138 (1998), pp. 82–83.
8. „Computer Works“, *Svet kompjutera*, бр. 4–5/95 (1995), pp. 25.
9. „Desert: Long Shot“, *Digital arts*, бр. 3 (2001), pp. 78–79.
10. „Do maksimuma, po drugi put... “, *Računari*, бр. 134 (1998), pp. 42–43.
11. „Fluids–Splash! “, *Digital arts*, бр. 2 (1998), pp. 80–81.
12. „Grom iz vedra neba! “, *Računari*, бр. 137 (1998), pp. 96.
13. „IMAGE256 ver.3.0. “, *Čip*, бр. 4 (1994), pp. 14.
14. „Karakterna animacija“, *Digital arts*, бр. 4 (2002), pp.82–83.
15. „MAXimalni potencijal“, *Računari* бр. 135, (1998), pp. 47.
16. „Osetite treću dimenziju“, *Računari*, бр. 134 (1998), pp. 37–39.
17. „Screen capturing“, *Svet kompjutera*, бр. 1/95 (1995), pp. 29–30.
18. „Spolja isto, al` iznutra…“, *Digital*, бр. 26 (2004), pp. 96–97.
19. „Studio imaginacije“, *Računari*, бр. 135, (1998), pp. 43–46.
20. „Talasasti logo“, *Računari*, бр. 138 (1998), pp. 80.
21. „U svetu piksela“, *Čip*, бр. 4 (1994), pp. 13–14.

Прикази књига:

1. „Треће коло изабраних дела др Димитрија Калезића“, *Православље*, бр. 1048 (2010), p. 31.

Интервјуи:

1. „И кандило и компјутер“, *Политика*, 24. јул 2006, pp. 8.
2. „Нове личне карте за брзу шпијунажу“, *Огледало*, бр. 43 (2005), pp. 14–15.
3. „Уздржавање од ријалитија“, *Политика*, 21. март 2011, pp. 9.
4. „Хришћански етос у доба фејсбука“, *Православље*, бр. 1056 (2011), pp. 16–18.
5. „Црква забринута за заштиту личних података“, *Политика*, 29. септембар 2008, pp. 9.
6. „Црква је бранилац цивилизацијских вредности“, *Православље* 953 (2006), pp. 16–17.
7. „Crkva i nove tehnologije“, *Internet ogledalo*, бр. 99 (2008), pp. 80–83.
8. „Sajber đakon protiv sistema“, *Standard*, бр. 121(2008), pp. 40–44.

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

САДРЖАЈ

Уводна реч аутора 5

УВОД 11
Значење и друштвени контекст појма *информација* 14
Информационо друштво: различити теоријски приступи 16
Информационо контролисано друштво 26

ПРВИ ДЕО
ПРЕТПОСТАВКЕ ЗА НАСТАНАК И ОДРЖАЊЕ
ИНФОРМАЦИОНО-КОНТРОЛИСАНОГ ДРУШТВА (ИКД) 35
1.1. Проблем некритичког односа према технологији 35
1.2. Релативизација приватности и афирмација културе безбедности 51
1.3. Потенцијал различитих друштвено-политичких
система за формирање ИКД 62

ДРУГИ ДЕО
СПЕЦИФИЧНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ НАДЗОРА У 21. ВЕКУ 69
2.1. Субјекти и објекти надзора у савременом друштву 73
2.2. Технологије и методе надзора у савременом друштву 78
2.3. Надзор и контрола Интернета 88

ТРЕЋИ ДЕО
УЛОГА МАС-МЕДИЈА
У ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНОМ ДРУШТВУ 95
3.1. Утицај мас-медија на медијске конзументе: критички приступи 98
3.2. Трансформација медијске слике у медијску пропаганду 106
3.3. Политички и корпоративни утицај на медије 110
3.4. Утицај Интернета и нових медија на медијску парадигму ИКД 114

ЧЕТВРТИ ДЕО
СТУДИЈА СЛУЧАЈА 121
4.1. Сједињене Америчке Државе 123
4.1.1. Правни оквир заштите приватности 123
4.1.2. Владине иницијативе за надзор становништва 124
4.1.3. USA Patriot Act 126
4.1.3.1. Механизми директног државног надзора после 11. септембра 127
4.1.3.2. Индиректни вид државног надзора преко приватног сектора 130

Чувени технологија
www.cuvenitehnologija.com

4.1.4. Укрштање база података унутар комерцијалног сектора 132
4.1.5. Надзор ученика и запослених 133
4.1.6. Надзор Интернета 135
4.1.7. Медијска сфера 137
4.1.7.1. Утицај крупног капитала на медије и проблем медијског олигопола 138
4.1.7.2. Утицај америчке владе на медије 140
4.2. Велика Британија 144
4.2.1. Правни оквир заштите приватности 144
4.2.2. Преплитање државног надзора са надзором у оквиру ЕУ 146
4.2.3. Кључни механизми државног надзора 147
4.2.4. Надзор у погледу борбе против тероризма..... 149
4.2.5. Однос државног и комерцијалног надзора података 150
4.2.6. Надзор унутар институција друштва 151
4.2.7. Надзор Интернета 153
4.2.8.1. Медијска сфера: проблематика медијског олигопола 153
4.2.8.2. Однос политике британске владе и медија 155
4.3. Руска Федерација 159
4.3.1. Правни оквир заштите приватности 159
4.3.2. Надзор интернета 159
4.3.3. Медијска сфера: проблем државног утицаја 161
4.4. НР Кина 164
4.4.1. (Не)могућност правне заштите приватности 164
4.4.2. Надзор комуникација и контрола садржаја Интернета 165
4.4.3. Пројекат „Златни штит“ 169
4.4.4. Медијска сфера: проблем државног монопола 170

ПЕТИ ДЕО
ПОНАШАЊЕ ГРАЂАНА
У ИНФОРМАЦИОНО-КОНТРОЛИСАНОМ ДРУШТВУ 175
5.1. Понашање грађана под електронским надзором 176
5.1.1. Феномен самоконтроле 177
5.1.2. Феномен радне самодисциплине 180
5.1.3. Феномен „антиципаторног конформизма“ 183
5.1.4. Феномен самоцензуре 190
5.1.5. Феномен амбивалентности 192
5.1.6. Феномен културе неповерења и незаборава 193
5.2. Потрошачки начин живота у оквиру ИКД 197
5.3. Технолошки детерминизам и прихватање етоса надзора 204
5.4. Специфичности структура моћи у ИКД 211

ШЕСТИ ДЕО
НЕУТРАЛИСАЊЕ УТИЦАЈА
ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНОГ ДРУШТВА 219
6.1. Технолошки механизми одбране приватности 224
6.2. Правни механизми заштите приватности 228
6.3. Улога грађанских иницијатива 232
6.4. Значај академске заједнице 238
6.5. Подршка верских заједница 243
6.6. Остале друштвене структуре отпора 248
6.7. Историјски пример успешне борбе: Република Србија 250

ЗАКЉУЧАК 255

Уместо поговора 267

ЛИТЕРАТУРА 269
Књиге и научни чланци 269
Стручни извештаји 287
Документи 289
Чланци и есеји 290
Ауторизована излагања 291
Новински чланци 291
Агенцијске и остале вести 294
Остали извори 295
Помоћна средства 296

БИОГРАФИЈА СА БИБЛИОГРАФИЈОМ АУТОРА 297

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

БИБЛИОТЕКА **ЗАКЛЕТВА ЖИВОТУ**
ПРЕЗВИТЕР ОЛИВЕР СУБОТИЋ
ИНФОРМАЦИОНО КОНТРОЛИСАНО ДРУШТВО

ИЗДАВАЧ:
АГЕНЦИЈА ЗА ИЗДАВАЧКУ ДЕЛАТНОСТ
БЕРНАР
СТАРИ БАНОВЦИ – БЕОГРАД
agencijabernar@gmail.com
www.bernar.org
022.351.058 — 064.7034.904

за издавача:
Младенка Радојчић

уредник:
Никола Дробњаковић

ликовна опрема:
Слађана Николић

лектура и коректура:
Оливера Дуњић

штампа и припрема:
ФИНЕГРАФ, БЕОГРАД
тираж петсто примерака

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

Човек и технологија
www.covekitehnologija.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.74:004

СУБОТИЋ, Оливер, 1977-
Информационо контролисано друштво / Оливер Суботић. - Стари Бановци ; Београд : Бернар, 2011 (Београд : Финеграф). - 310 стр. ; 25 cm. - (Библиотека Заклетва животу)

Према Уводној речи, ова публикација представља дорађену верзију докторске дисертације по називом "Информационо контролисано друштво и његове друштвене импликације". - Тираж 500. - Биографија са библиографијом аутора: стр. 297-303. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија: стр. 269-296.

ISBN 978-86-87993-40-2

а) Информационо друштво - Социолошки аспект b) Информационе технологије - Социолошки аспект
COBISS.SR-ID 186429964